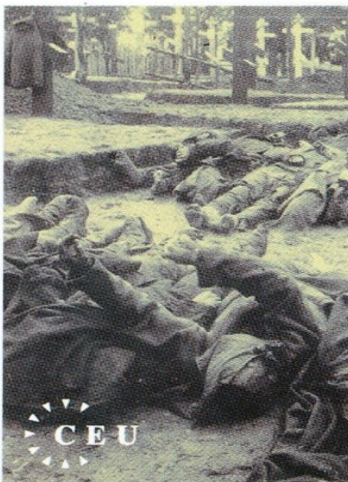
POLIROM

Hélène Carrère d'Encausse

Blestemul rușilor

Eseu despre asasinatul politic

CEU

HISTORIA

Seria Historia este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Această ediţie a fost publicată cu sprijinul Central European Translation Project, finanţat de OSI-Zug Foundation, şi cu contribuţia Center for Publishing Developement din cadrul Open Society Institute – Budapesta, precum şi a Fundaţiei pentru o Societate Deschisă România.

Hélène Carrère d'Encausse este membră a Academiei Franceze. De acelaşi autor: *Réforme et Révolution chez les musulmans de l'Empire russe*, Paris; *L'Empire éclaté*, Paris, Flammarion, 1978; *Lénine, la révolution et le pouvoir*, Paris, Flammarion, 1979; *Staline, l'ordre par la terreur*, Paris, Flammarion, 1979; *Le Pouvoir confisqué*, Paris, Flammarion, 1980; *Le Grand Frère*, Paris, Flammarion, 1983; *La Déstalinisation commence*, Paris, Bruxelles, Complexe, 1986; *Ni paix ni guerre*, Paris, Flammarion, 1986; *Le Grand Défi*, Paris, Flammarion, 1987; *La gloire des nations*, Fayard, 1990.

Redactor: Gabriela Scurtu Ilovan
Coperta colecţiei: Angela Rotaru-Serbenco
Tehnoredactare: Dorin Vasiluţă

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:
CARRÈRE D'ENCAUSSE, HÉLÈNE
Blestemul ruşilor: eseu despre asasinatul politic/ Hélène Carrère d'Encausse; trad. de Felicia Ileana Ştefano – Iaşi: Polirom, 2000
304 p.; 24 cm (Historia)
ISBN: 973-683-438-7

I. Ştefano, Felicia Ileana (trad.)

94(4-11)
Printed in ROMANIA

Hélène Carrère d'Encausse

Blestemul ruşilor

Eseu despre asasinatul politic

Traducere de Felicia Ileana Ştefano

POLIROM
2000

Cuvânt înainte

Prezenta carte nu este o cronică a asasinatului politic de-a lungul timpului: pentru aşa ceva, o sută de volume n-ar fi de ajuns. Dacă naţiunea, cultura, poporul rus oferă esenţialul materialului ce ilustrează dezvoltările şi analizele sale, lucrarea de faţă nu pretinde, nici pe departe, statutul unei istorii a Rusiei şi apoi a Uniunii Sovietice.

Această ţară, atât de năpăstuită, constituie o enigmă pentru cei care îi scrutează destinul. Încercând să elucidăm resorturile profunde ale blestemului său secular am descoperit o legătură specifică ce pare să unească întotdeauna cucerirea sau păstrarea puterii de asasinatul politic, individual sau în masă, real sau simbolic.

Aşa s-a născut eseul nostru, modalitate de lectură a unei istorii pe care unii au ştiut s-o povestească, alţii au făcut-o sau au crezut că o fac şi pe parcursul căreia mulţi au murit.

H.C.E.

Introducere

Asasinatul este o artă, dar nu toate asasinatele sunt capodopere şi nu toţi asasinii sunt artişti, spunea cu cinism Thomas De Quincey, care nu s-a preocupat doar de crima obişnuită, ci şi de „o ramură a asasinatului ce înfloreşte în accese intermitente, asasinatul politic“ – al cărei prim model, prea puţin genial pentru gustul lui, a fost Cain, „părinte al artei“. O mulţime de capodopere ale acestui gen se succedă în timp, alimentând deopotrivă istoria, arta şi reflecţia! De la Romulus – care prin uciderea fratelui său, Remus, conferă asasinatului politic deplina sa semnificaţie: evicţiunea rivalului, inviolabilitatea Romei, războiul civil ca prezenţă permanentă, sacrificiile făcute zeilor pentru a scăpa de ameninţările lor, pentru a le domoli furia şi blestemul – la Macbeth şi „glorioasa pleiadă de crime“ cărora le cad victimă, la intervale scurte de timp, Wilhelm Taciturnul şi francezii Henric, duce de Guise, Henric al III-lea şi Henric al IV-lea. „Asasinarea acestor principi şi importanţi oameni de stat nu are nimic uimitor: de moartea lor depind adesea schimbări importante, iar de la înălţimea poziţiei lor ei sunt expuşi vederii oricărui artist posedat de dorinţa arzătoare de a obţine un efect teatral.“

Cum să nu aderi la această concepţie atât de justă, la această preştiinţă uimitoare a legăturii dintre putere şi crimă, a formelor aberante pe care le va lua în timp şi spaţiu cuplul acesta de nedespărţit? Dacă spiritului i-a devenit familiară ideea că deţinătorul puterii poate fi ucis pentru a i se lua această putere – vezi Macbeth –, sau că tocmai cel aflat la putere – cazul lui Sylla – îşi poate ucide un potenţial rival, ori că poate fi ucis cel care a transformat puterea în tiranie – cauza pieirii lui Cezar –, nu mai puţin prezente sunt unele iluzii pe care îndelungata istorie a societăţilor omeneşti n-a încetat să le dezmintă. Atâţia filosofi au încercat să confere raţionalitate asasinatului politic! Unii sperau că progresul raţiunii, al ştiinţei şi al ordinii politice îl vor transforma pe lup în fiinţă civilizată, îi vor tempera raporturile de forţă cu semenii, încercând să-l desemneze pe deţinătorul puterii în cadrul unor norme stabilite de comun acord, capabile să-i fixeze o autoritate limitată de interesul tuturor. Alţii au crezut în existenţa *Cetăţii ideale,* unde – forţa dispărând, iar oamenii devenind cu toţii egali – raporturile de forţă nu-şi mai au justificarea şi, prin urmare, crima dispare la rândul ei. În fine, pentru adepţii unei istorii în progres continuu, o dată depăşite cauzele conflictului uman – lupta de clasă –,

armonia va înlocui puterea, iar legăturile frăţeşti, omorul.

Istoria a dezminţit crunt visul Vârstei de Aur – proiecţie în viitor a Paradisului pierdut – în care puterea să nu mai fie o sursă predilectă a crimelor. Dimpotrivă, a adăugat la omorurile simple din epoca primitivă omoruri complexe, teatrul atât de drag lui Thomas De Quincey îmbogăţindu-se astfel cu teme noi, cu actori neprevăzuţi, iar numărul morţilor devenind un criteriu determinant al iscusinţei ucigaşului. De acum înainte, artistul se va interesa mai mult de efectele spectaculoase decât de subtilitatea planului, de perfecţiunea capodoperei. Crima pierde în calitate, dar câştigă adesea în eficacitate.

La crima justificată, legitimată prin datorie pe care am putea-o numi crimă ideologică – să-l ucizi pe opresor –, se adaugă foarte curând crima funcţională, aceea care domină lumea prin teroare. Artistul care, în Evul Mediu, a inventat acest gen merită să fie salutat. Este vorba de *Bătrânul de pe munte*, întemeietorul unei secte stranii, aşa-numiţii *haşaşin*, din care provine în mod justificat sau nu cuvântul *asasin*. Proveniţi din lumea islamului, membrii sectei care îi teroriza pe cruciaţii creştini, dar şi pe musulmani, au crescut într-un pământ prielnic. Islamul, ca spaţiu politic, acordă crimei un loc privilegiat. Trei dintre primii patru califi, care i-au urmat Profetului şi i-au păstrat moştenirea, au fost asasinaţi. Foarte curând, islamul îşi va pune problema datoriei credincioşilor faţă de conducătorii îndepărtaţi de la calea cea dreaptă. Poate că acesta este motivul pentru care terorismul, ca utilizare a uciderii în masă planificate, sistematice, pusă în slujba unui proiect politic, s-a născut pe pământ islamic. L-a creat *Bătrânul de pe munte*, aşa cum Cain a inventat omorul. Uciderea în masă în vederea distrugerii ordinii existente – nu numai a unui tiran –, o organizare perfectă, secretă, ierarhizată, înzestrată cu reguli, slujind un proiect politic pe termen lung, o ideologie care să legitimeze teroarea – toate acestea au fost înfăptuite în „Orientul îndepărtat“, în vremurile de demult.

La omorul individual servind un scop personal, la tiranicidul comis de un individ sau de câţiva conjuraţi, apoi la terorismul înflorit iniţial în Evul Mediu, la toate aceste forme de asasinat timpurile moderne adaugă doar două variante: prima îşi are fără îndoială locul în arborele genealogic al omorului originar, iar cealaltă aparţine imaginaţiei exuberante a lui Thomas De Quincey. Distrugerea în masă a unor grupuri umane şi teroarea oprimând în mod nediferenţiat fiecare individ, paralizându-i reflexele şi personalitatea, aşa cum au fost practicate de Hitler, Stalin şi câţiva epigoni– Mao Zedong, khmerii roşii… –, contrastează puternic cu diversele mode de asasinat politic cunoscute. Teroarea cu scop precis – dorinţa „asasinilor“ de a distruge ordinul sunnit, o patrie pentru palestinieni, rezolvarea problemei irlandeze… –, când acţiunea teroristă se înscrie în timpul necesar atingerii scopului vizat şi este, într-o măsură mai mare sau mai mică, expresia disperării celor aflaţi în dificultate a fost înlocuită de cei doi mari ucigaşi ai secolului XX cu terorismul puterii: teroarea n-a reprezentat pentru ei decât un instrument politic a cărui finalitate era lărgirea nemăsurată a limitelor propriei puteri. Ambii maeştri ai homicidului au făurit acelaşi proiect, acelaşi vis nebunesc: o omenire în acord

cu propria lor concepţie despre Vârsta de Aur. Împlinirea lui cerea ca fiecare om să fie supus terorii. Între terorismul în beneficiul celor excluşi – motivaţie care nu-l justifică nicidecum – şi terorismul vizând subordonarea oamenilor unei utopii, se află o prăpastie de proporţii. O întreagă civilizaţie a fost la un pas de a se prăbuşi în ea.

Dar mai există o variantă a omorului politic, care constituie deocamdată o excepţie şi care naşte întrebări legate de viitorul ei. Ucigaşii nu i-au cruţat nici pe preşedinţii americani. Până în prezent însă, de la Lincoln până la Kennedy, cei care i-au luat drept ţintă îşi bazau demersul pe anumite raţiuni politice. Ultima tentativă de acest fel, cea din 1981, când Ronald Reagan a fost pe punctul de a-şi pierde viaţa, stabileşte măsura drumului parcurs şi a schimbărilor intervenite în ordinea politică. Atentatorul a făcut o revelaţie stupefiantă, care riscă, pe bună dreptate, să deruteze pe orice om interesat de politică. La întrebarea „De ce ai vrut să-l asasinezi pe preşedinte?“, răspunsul a venit fără ocolişuri: pentru „a impresiona o femeie printr-un act neobişnuit“. Şi cine altul dacă nu un preşedinte puternic, centru al atenţiei mondiale, a cărui ucidere ar fi mobilizat în întregime mass-media, putea să ofere un pretext mai bun unei acţiuni atât de răsunătoare? Actul unui nebun? Nu, desigur. Iată-l! Proiectul artistului desăvârşit care, dorind să-i ofere iubitei o capodoperă de neegalat, a căutat în lumea modernă tot ce putea fi mai neobişnuit, mai reuşit şi mai mediatizat. De la crima lui Romulus la atentatul ratat asupra preşedintelui Reagan s-a perfectat o întreagă fază a parcursului crimei politice. Odinioară se ucidea pentru putere. Astăzi, puterea poate atrage omorul nu pentru puterea pe care i-ar conferi-o, la rândul ei, ucigaşului, ci pentru simplul motiv că, într-o lume supermediatizată, nimeni nu este mai mediatizat ca deţinătorul puterii. El devine astfel victima ideală a crimei-spectacol. Să ucizi ca să concentrezi atenţia asupra ta, ca să te ridici o clipă la înălţimea celui care are puterea – putere care contează cu mult mai puţin decât imaginea puterii, pe care i-o creează mass-media. Iată nu numai un omor gratuit din perspectiva schimbării politice, ci şi un semnal: politicul coboară şi este surclasat de puterea făurită de mass-media. Dar merită să reflectăm la puterea devenită simplu pretext al gloriei semenului…

Omorul politic a cunoscut o altă evoluţie. Vreme îndelungată el nu a vizat decât puterea în cadrul cetăţii. Între cetăţi, în funcţie de ţară, raportul de forţe se definea mai degrabă prin războaie, prin înfruntări globale. În acest ultim caz trebuie să trasăm o frontieră în timp între asasinarea conducătorilor, rareori substitut al funcţiei războaielor, şi terorism. Exceptându-i pe discipolii *Bătrânului de pe munte*, fenomenul acesta aparţine îndeosebi lumii contemporane. Războiul din 1914-1918 a început, fără îndoială, prin asasinarea unui arhiduce al Austriei. Este îndoielnic însă faptul că omorul în sine a avut drept efect declanşarea unui război ale cărui elemente se acumulau, sau că a dus în cele din urmă la prăbuşirea dublei monarhii. Gavrilo Prinţip şi ceilalţi conjuraţi, ucigaşii arhiducelui Franz Ferdinand, nu erau mânaţi de dorinţa de a modifica ordinea internaţională, ci de revendicări de ordin naţional în interiorul Imperiului Habsburgic. Terorismul contemporan, în intenţia sa de a face presiuni asupra politicii externe a statelor – ca în cazul

ostaticilor americani şi francezi din Liban – se înrudeşte de departe cu activitatea asasinilor, care doreau distrugerea ortodoxiei islamice de pretutindeni şi totodată conturarea puterii pământeşti a Imperiului Selgiucid. În perioada interbelică, în special pe parcursul anului 1934, variante „individuale“ însângerează Franţa şi Austria, ţări în care sunt omorâţi regele Iugoslaviei şi Louis Barthou, respectiv cancelarul Dolfüss. Dincolo de diferenţele ce separă aceste tragedii se întrevede ceea ce le uneşte în momentul decisiv în care Europa oscilează îiftre democraţie şi tentaţia totalitarismului: cei care călăuzesc mâna asasinilor au sentimentul că dau lovituri bătrânei Europe pregătind totodată *Noua Ordine.*

Celui care încearcă să stabilească un atlas şi o cronologie a asasinatului politic i se impun trei certitudini. Nici o societate nu s-a aflat în permanenţă la adăpost de crima politică sub diferitele sale aspecte. Există perioade istorice în care crima cunoaşte un succes remarcabil: de exemplu, secolul al XVI-lea european; sau secolul XX, când omorul, sub formă de teroare în masă sau de mişcări teroriste, cuprinde, într-o măsură mai mare sau mai mică, toate continentele. În unele momente asasinatul politic regresează şi apare numai ca o modalitate excepţională de a rezolva conflicte de putere. Thomas De Quincey, în viziunea sa „artistică“ asupra fenomenului, are dreptate să-i sublinieze discontinuitatea, intermitenţele. În general, progresul politic al societăţilor contribuie la înlocuirea crimei politice cu alte forme de rezolvare a conflictelor. Totuşi, concepţia care situează într-un moment sau altul toate cetăţile pe acelaşi plan şi transformă asasinatul politic în cheia episoadelor tragice din istoria lor este dezminţită de o ţară: Rusia. Poate nu este singura, dar ea ne oferă cel mai strălucit exemplu, dată fiind mărimea ei.

Istoria acestei ţări – despre care Tocqueville, scrutând viitorul, crede că este chemată, „printr-un plan secret al Providenţei să ţină, într-o zi, în mâinile sale o jumătate de lume“, la egalitate doar cu Statele Unite, şi ale cărei naştere şi grandoare „lumea le va descoperi deopotrivă“ este înainte de toate o *istorie continuă a asasinatului politic*. Din momentul întemeierii Rusiei în secolul al IX-lea, când începe creştinarea ei, până la apogeul prevăzut de Tocqueville, nu există generaţie care să nu fi fost martoră, împietrită, la eterna legătură dintre omor şi politică. Momentele de răgaz le reprezintă aici doar războaiele şi invaziile ce le urmează, alte forme de violenţă şi moarte, al căror avantaj îl constituie însă faptul că, acţionând din exterior, ele unesc pentru o vreme puterea şi societatea împotriva duşmanului aducător de moarte. Dacă romanii, obsedaţi de crima originară care l-a costat viaţa pe Remus, nu s-au împăcat niciodată cu zeii, urmaşii lor în cetatea întemeiată pe acest omor l-au uitat de multă vreme. Numai legenda i-a păstrat amintirea. Ruşii se pot întreba pe bună dreptate: ce blestem îi apasă? Ce crimă ieşită din comun au comis, încât omorul să nu se îndepărteze la ei de politică?

Îndelungata tradiţie homicidă a modelat fără îndoială o conştiinţă colectivă în care speranţa într-un univers politic pacificat ocupă un spaţiu infim, în timp ce violenţa şi teama de ea sunt adânc ancorate. Ne putem întreba unde este cauza, unde este efectul nefericirii resimţite din plin, în toate perioadele şi la orice vârstă pe care minţile superficiale o numesc

sufletul rus. Să fi fost oare asasinatul politic, atât de utilizat, cel care a produs o conştiinţă socială nefericită şi supusă, incapabilă prin urmare să impună un alt curs politicii, ca în alte părţi ale lumii? Sau tocmai această conştiinţă nefericită, înspăimântată, este cea care-şi atrage, dacă nu mânia zeilor, cel puţin dezmăţul criminalilor?

Capitolul I

ORDINEA FRATRICIDĂ

Alegerea unui Dumnezeu

În anul 882, un prinţ legendar, ivit nu se ştie de unde, soseşte pe malul Niprului şi întemeiază un stat. La prima vedere, locul este bine ales. Kievul – nume dat atât oraşului, cât şi cnezatului care se organizează în jurul lui – se situează între doi poli puternici: Europa de Nord şi Bizanţul. Niprul, sursă de viaţă, constituie prin aceasta şi o sursă de bogăţie. Luând în considerare toţi factorii, locul este de fapt periculos. Imperiile şi triburile aflate în stepa din jur îi jinduiesc poziţia strategică.

Pentru a se apăra, Kievul are zei nenumăraţi. Altarele celui mai venerat, Perun, zeu al tunetului şi al trăsnetului, se înalţă pretutindeni. El domină Niprul de pe înălţimea falezelor care înconjoară oraşul. La întoarcerea din lupte, pe aceste altare sunt sacrificaţi prizonierii. Mai târziu, domnia Kievului îi revine unei femei, Olga. Ea îi urmează la conducere soţului său, Igor, căruia duşmanii îi sfârtecaseră trupul. Olga, femeie extrem de energică, este obsedată de dorinţa de a-şi răzbuna bărbatul. Va da dovadă de multă inventivitate în acest scop, îngropându-i de vii pe unii, arzându-i în sala ei de baie pe alţii, incendiind un oraş întreg. Focul lui Perun se află la loc de cinste în planul ei de răzbunare. Dar, după ce îşi potoleşte mânia, cneaghina păgână îi va întoarce spatele lui Perun şi va îmbrăţişa creştinismul. Gestul ei, probabil politic, pecetluieşte încheierea conflictelor cu Bizanţul. Înainte de această convertire, în timpul războaielor împotriva Imperiului Roman de Răsărit, soldaţii Olgăi dădeau pradă focului lui Perun toate bisericile întâlnite în cale şi băteau cuie în capul prelaţilor aflaţi în acele lăcaşuri de cult. Obiceiul, fără să fi împiedicat convertirea Olgăi, se dovedeşte de rău augur pentru supuşii ei. Este prea devreme să li se impună un Dumnezeu unic.

Rolul acesta îi va reveni lui Vladimir, nepotul ei, care îşi va conduce întregul popor spre Hristos. Dar, asemenea bunicii sale, nici el nu se va face remarcat prin blândeţe înainte de propria convertire. Este adevărat că în acea vreme, la Kiev, singurul mijloc de a ajunge la putere era suprimarea oricui stătea în cale. Aici domnea o lege de succesiune extrem de simplă: legea clanului. Întâiul născut urmează după tată; ceilalţi fii, în ordinea descrescătoare a vârstei, primesc în administrare teritoriile cucerite: acesta

este „apanajul“ lor. Dacă moare unul dintre ei, urmaşii urcă o treaptă. Dat fiind că toţi râvnesc domnia Kievului în locul vasalităţii faţă de cneaz, nu le rămâne decât să se ucidă între ei. Legăturile de sânge nu-i apără de rivalii sângeroşi, afecţiunea sau respectul nu guvernează raporturile din sânul clanului. În lupta sa fratricidă de obţinere a puterii supreme, Vladimir şi-a mobilizat toate rezervele de sălbăticie. Nu l-a ucis decât pe unul dintre cei doi fraţi mai mari, deoarece victima îşi ucisese anterior mezinul, însuşindu-şi bunurile acestuia din urmă. În afara fratelui mai mare, Vladimir va trebui să-şi ucidă socrul şi pe cumnatul acestuia. I-a masacrat pe toţi şi a mai adăugat o concubină la sutele deja existente: o călugăriţă frumoasă, răpită odinioară din Bizanţ, iubita fratelui ucis de curând şi care purta copilul acestuia. Desfrânat, criminal, Vladimir depune un zel pe măsură în adorarea zeilor Kievului. Şi totuşi, acelaşi Vladimir îşi va pune brusc râvna în slujba unui Dumnezeu unic, acela al creştinilor, căruia îi va oferi şi întregul popor al cnezatului.

Soldatul lui Dumnezeu

La sfârşitul mileniului trecut, marile popoare cinsteau un singur Dumnezeu. Scăpat de fraţii lui, având puteri din ce în ce mai mari, Vladimir se hotărăşte să le urmeze exemplul. Dar ce fel de Dumnezeu? Pe malurile Niprului, alegerea nu se face uşor: imperiile din jur respectă un Dumnezeu unic, dar nu pe acelaşi. Cronicarii ne înfăţişează un Vladimir perplex, hotărât să-şi aleagă Dumnezeul în cunoştinţă de cauză. El trimite grabnic adevărate solii la credincioşii din statele vecine ca să afle ce este fiecare religie. Trimişii lui s-au întors foarte descumpăniţi de la musulmanii bulgari. Circumcizia, interdicţia consumului de alcool, deja contrară uzanţelor ruseşti, le-au displăcut foarte mult. Vizita la evreii khazari a fost la fel de nereuşită. Vladimir cuceritorul, unificatorul, putea oare îmbrăţişa religia unui popor învins, fără ţară, rătăcind împrăştiat prin lume? Rămâneau creştinii. Desigur, trimişii lui Vladimir n-au agreat stricteţea şi sobrietatea ritului latin descoperit pe pământ german. În schimb, splendoarea, bogăţia Bisericii din Bizanţ şi a riturilor sale i-au uimit; nu le-a fost greu să-l convingă pe Vladimir că religia, sub această formă triumfală, merita cinstea convertirii marelui cneaz.

Botezul lui Vladimir, rezultantă a unei opţiuni naţionale şi politice, poate fi redat în două variante. Una, în culori vii, aparţine cronicarilor; este mai aproape de legendă decât de adevăr. Dar ce legendă superbă! Vladimir cuceritorul considera botezul o nouă victorie, drept pentru care ia în stăpânire cetatea bizantină Kerson, din Crimeea. Apoi, devenit mai puternic în urma unui succes menit să-l impresioneze pe împăratul Bizanţului, l-a informat pe acesta că voia să obţină, o dată cu botezul, şi mâna Annei, sora sa. După creştinare se întoarce la Kiev însoţit de Anna, având în suită, ca pradă, preoţi şi odoare bisericeşti, şi se ocupă imediat, plin de ardoare, de convertirea supuşilor.

Cealaltă variantă, exactă, adevărată, fără nici o îndoială, este adoptată

de Vladimir Vodov în *Apariţia creştinătăţii ruse*. Împăratul Bizanţului, Vasile al II-lea, confruntat cu pericolul extern, ar fi căutat ajutor la puternicul său duşman, Vladimir. Pentru a şi-l face părtaş la cauză, i-ar fi propus pe sora sa drept soţie. Alianţă utilă bazileului, dar cât de prestigioasă pentru cneazul Kievului! S-a creştinat pentru că o prinţesă bizantină nu se putea căsători cu un prinţ păgân.

Urmarea este aceeaşi, fie că am reţinut legenda, fie că am reţinut adevărul istoric. Întors la Kiev, Vladimir cuceritorul şi-a pus întreaga violenţă în slujba lui Dumnezeu. A fost violent şi faţă de numeroşii zei veneraţi până mai ieri: toţi idolii au fost sfărâmaţi: statuia uriaşă a lui Perun a fost biciuită în public şi apoi prăvălită în apele Niprului. La fel de violent a fost şi cu poporul în momentul botezării acestuia. Vladimir, soldatul lui Dumnezeu, şi-a forţat toţi supuşii să intre în Nipru. În acest timp el, în picioare, pe mal, recita rugăciuni de botez în rând cu preoţii. Intrând în creştinism ca soldat, Vladimir devine mai apoi soldatul lui Dumnezeu. La antipodul lui Clovis, pe care botezul nu l-a împiedicat să-i lichideze ulterior pe regii franci, rudele sale, Vladimir s-a schimbat radical în urma botezului. După repudierea concubinelor – n-o păstrează decât pe Anna, prinţesa bizantină care i-a stat alături în timpul convertirii – desfrânatul şi violentul de odinioară devine un model de virtute şi de blândeţe. S-a dedicat fericirii supuşilor săi impunându-şi ca primă regulă, niciodată încălcată, să nu-şi ucidă aproapele. Faptul explică de ce, de-a lungul secolelor, imaginea tânărului cneaz furios a cedat locul imaginii sfântului botezător al întregului popor: *Vladimir cel Mare*, *Vladimir cel Frumos ca Soarele*.

Convertirea lui, politică la origine, a avut şi consecinţe politice de durată. Taină impusă poporului de stăpânul cnezatului, botezul uneşte de atunci încolo statul cu Biserica, recunoscând oarecum primatul celui dintâi.

Creştinătatea incidentală

Vladimir a ales să urmeze religia Bizanţului, nu şi politica sa. Sistemul de succesiune imperial transmitea fiului atât puterea, cât şi proprietăţile neştirbite ale tatălui, apărând tronul de rivalităţile succesorale şi statul de nimicire. Neînţelegându-l şi continuând să asculte de regulile clanului, Vladimir, acela care a unit cnezatele plătind un preţ atât de mare, poartă vina diviziunii lor şi a revenirii la conflictele sângeroase dintre fraţii rivali, fapt ce confirmă precaritatea creştinării Kievului.

Tată a numeroşi băieţi, Vladimir le-a împărţit uriaşele averi agonisite. Opt moştenitori, şapte fii şi un nepot, se vor angaja, după moartea sa, în 1015, într-o luptă necruţătoare, sângeroasă, ca şi cum cuvintele lui Hristos, pe care Vladimir încercase să le insereze în practica morală a cnezatelor sale, n-ar fi pătruns niciodată în acele locuri. Societatea clanurilor având forţa drept normă, dominată pentru un timp de puternicul Vladimir, îşi regăseşte astfel toate drepturile şi pare să anuleze întreaga operă a celui Frumos ca Soarele.

De altfel, înainte de a părăsi lumea celor vii, Vladimir putuse constata

precaritatea faptei sale. Unul dintre fii, Iaroslav, căruia îi dăduse ca apanaj Novgorodul, s-a ridicat dintr-o dată împotriva lui, refuzând să-şi plătească tributul de vasal. Mai mult, fiul denaturat apelează la ajutorul extern al varegilor. Pentru reglarea conflictului tată – fiu nu exista decât calea armelor şi a trădării. Vladimir, creştinul, care de la convertirea sa repeta într-una: „Cine sunt eu ca să dispun de viaţa unui om?“, a fost nevoit să ia armele în mâini împotriva fiului. Moartea, care l-a doborât în drum către acesta, după patruzeci şi cinci de ani de domnie, l-a cruţat de o înfruntare directă; era evident: cine poruncise odinioară moartea fratelui fusese pe punctul de a-şi încheia viaţa vărsând sângele fiului.

Copiii nu i-au fost cruţaţi în aceeaşi măsură. Moartea lui declanşează ambiţii personale şi intrigi. Cel mai mare dintre moştenitori, fiul său adoptiv, băiatul lui Iaropolk, cel care îşi asasinase în trecut fratele şi pe care îl ucisese la rândul său în împrejurări atât de cumplite, îi provocase cea mai adâncă îngrijorare. Instinctele violente ale lui Sviatopolk, pe care istoria îl va numi *cel Blestemat*, se dezlănţuie instantaneu. Deşi Vladimir îi dăruise cnezatul Turov, din regiunea Minsk, splendidul Kiev, aproape egalul Bizanţului, îl fascinează. Or, Kievul trebuia să-i revină mult iubitului fiu al lui Vladimir, acela care îl însoţise în ultimul război şi care i-a primit ultima suflare, Boris, cneaz al Rostovului. Ca să-l îndepărteze pe acest rival, Sviatopolk nu are decât o soluţie: omorul, permanent eliberator al drumului către putere. Prin şiretenie şi violenţă, Sviatopolk pune stăpânire pe Kiev şi-şi trimite asasinii să-l scape de Boris. Omorul este semnificativ pentru cruzimea incomensurabilă a Blestematului. Învingătorul, ocupantul tronului înalt, află că spadasinii săi s-au dovedit incapabili să ducă până la capăt misiunea şi că victima, grav rănită, încă mai trăieşte. Ucigaşii au fost cuprinşi brusc de milă faţă de muribund. Sviatopolk nu înţelege sentimentul şi numeşte pe loc alţi ucigaşi: nu-şi află liniştea până când nu scapă definitiv de acela care i-a fost totuşi, pe tot parcursul adolescenţei, un adevărat frate.

Ascultând de logica unui sistem care îl constrânge să împartă puterea cu ai săi sau să-i elimine pe toţi fără excepţie, Sviatopolk încearcă să-i suprime, unul după altul, pe urmaşii lui Vladimir şi să reunifice pământurile separate la un moment dat. Scăpat de Boris, îi întinde o cursă lui Gleb, cneaz al Muromului, alt fiu al lui Vladimir: îl cheamă la căpătâiul tatălui lor, pretins muribund, în realitate mort deja. Gleb află simultan de moartea tatălui lui şi de asasinarea fratelui, Boris. Vrea să se întoarcă din drum, dar este prea târziu. Slujitorii, conştientizând puterea Blestematului, îl trădează şi trec în slujba învingătorului: propriul său bucătar îşi asumă sarcina de a-l sugruma. Urmează apoi Sviatoslav, al cărui apanaj era ţara drevlenilor. Înştiinţat din timp de planurile ucigaşe ale lui Sviatopolk, el încearcă, pentru a scăpa, să se refugieze la polonezi. În zadar: asasinii lansaţi pe urmele lui îl ajung şi-l măcelăresc.

La scurt timp, Sviatopolk, la adăpostul puternic al zidurilor Kievului, obţine asasinarea a trei dintre fiii lui Vladimir. Rămâne Iaroslav, cneaz al Novgorodului, acela care se răzvrătise împotriva tatălui. Situaţia lui, urmare a dispariţiei fraţilor, nu este prea strălucită. Este, desigur, stăpânul Novgorodului

ai cărui locuitori, alarmaţi de zvonurile privitoare la pornirile ucigaşe ale lui Sviatopolk, n-au nici un chef să cadă în mâinile unui cneaz atât de crud. Nici Iaroslav nu s-a arătat însă mai milostiv faţă de ei. Varegii, chemaţi la început să-i dea ajutor împotriva tatălui său, l-au făcut să le plătească scump serviciile, impunând cnezatelor tot felul de biruri. Crimele, violurile, jafurile ţin de viaţa zilnică a novgorodenilor. Realităţi cu atât mai intolerabile, cu cât oraşul nu se află în stare de război. Pretenţiile injuste ale varegilor, preţul slăbiciunii cneazului nu par să ia vreodată sfârşit. Aşa se explică hotărârea locuitorilor exasperaţi de a-şi lua soarta în mâini şi de a se răzvrăti, în acele vremuri tulburi pentru întreaga Rusie, nu numai împotriva varegilor, ci şi împotriva cneazului.

Răzbunarea lui Iaroslav este cumplită. Ajutat de trupele care i-au rămas credincioase, îşi măcelăreşte supuşii. Abia în ziua următoare sângeroasei reglări de conturi cneazul află de ameninţarea ce planează asupra lui. Ca să se salveze, trebuie să recurgă la singurii lui susţinători posibili: aceiaşi novgorodeni pe care-i martirizase în ajun. În ciuda recentului masacru comis asupra lor, ei îi acordă sprijin: Iaroslav a ştiut să se umilească îndeajuns şi să se angajeze că pe viitor va acţiona cu dreptate şi moderaţie; în plus, furia ucigaşă a lui Sviatopolk li se părea mai periculoasă decât aceea a propriului lor cneaz.

Ultima etapă a succesiunii jalonate de morţi o constituie confruntarea sângeroasă dintre supravieţuitori şi armatele lor. Sviatopolk obţine sprijinul regelui Poloniei, Boleslav cel Viteaz, socrul său, care întrevede, fireşte, prilejul de a câştiga teren în Rusia. Dar reuşita va fi de partea lui Iaroslav. Sviatopolk cel Blestemat, orbit de victoriile lui succesive asupra rivalilor, abrutizat de consumul abuziv de alcool, se dovedeşte a fi şi laş. La ceasul greutăţilor nu ştie decât să fugă căutând adăpost la protectorul lui, Boleslav. Sfârşeşte lamentabil, pe jumătate nebun, în exil, după ce mai comisese câteva masacre şi îşi trădase socrul ca să iasă din încurcătură. Legenda colportată în Polonia pe seama acestui cneaz fioros şi poltron afirmă că pământul, indignat de nenumăratele lui crime monstruoase, s-ar fi deschis într-o zi şi l-ar fi înghiţit pentru vecie.

A sosit în sfârşit ceasul lui Iaroslav. Kievul îi revenea. Va domni peste pământurile lui Vladimir de la 1019 la 1054 sub numele de *Iaroslav cel Înţelept*. Numele demonstrează că a ştiut, asemenea tatălui său, să se transforme într-o zi din războinicul ambiţios, lipsit de orice respect faţă de drepturile acelora din familie şi ale supuşilor, într-un suveran imparţial şi venerat, un Carol cel Mare al Rusiei.

Lunga perioadă de omucideri încheiată astfel naşte o întrebare. Ce se întâmplase cu religia adoptată de Olga şi de Vladimir pe parcursul luptelor fratricide? Nu lăsase ea nici o urmă în adâncul conştiinţei moştenitorilor unor cneji creştini? Istoria abundă în exemple de adepţi ai credinţei lui Hristos care i-au uitat învăţătura şi s-au gândit doar la exterminarea rivalilor. În cazul de faţă, exemplul soldatului lui Dumnezeu pare să se fi estompat cu totul şi să fi lăsat loc universului sângeros care i-a precedat convertirea.

Şi totuşi, opera de transformare a conştiinţelor se dovedeşte a fi mai

puţin superficială decât pare. În timp ce cnejii îşi rezolvă problemele succesorale după tradiţia antică a omorului, societatea kieveană, aşa cum ne-o prezintă cronica, aruncă priviri, în parte deja creştine, spre actorii îndelungatei tragedii familiale. Rusia mică şi botezată vede în permanenţă idolii şi convingerile universului păgân făcându-şi loc, pe neaşteptate, în interstiţiile universului creştin. Totuşi, separarea sfinţilor de păcătoşi se face în termenii învăţăturii lui Hristos. Boris şi Gleb, două dintre victimele lui Sviatopolk, devin sfinţi în conştiinţa populară înainte de 1072, anul canonizării lor de către Biserică. Tinereţea şi inocenţa lor suscită emoţie, ceea ce nu se întâmplă şi în cazul lui Sviatoslav, a treia victimă din serie. Boris şi Gleb sunt primii sfinţi văzuţi ca atare în Rusia, cu mult înainte ca Olga şi Vladimir să atingă acelaşi statut – după toate probabilităţile în secolul al XIII-lea. Legenda nu va reţine calităţile lor excepţionale, ci credinţa unanimă că ei sunt victimele necesare mântuirii familiei lor şi pământului rus. Ei acceptă martiriul aşa cum îl acceptase Hristos, mai înainte. Umilinţa, supunerea în faţa unui destin ineluctabil, compasiunea, tot atâtea trăsături de caracter ce explică votul unanim al poporului în favoarea sanctificării celor doi cneji, tot atâtea calităţi pe care cultura populară le va vehicula ulterior; Boris şi Gleb sunt veneraţi încă din acea perioadă pentru că se instituie o concepţie populară privind raporturile dintre putere şi popor. Tragediile din lumea puterii şi vidul din sistemul politic duc la apariţia credinţei că sfinţii mijlocitori trebuie să pledeze pe lângă prima – puterea nu are limite pentru că a fost cucerită prin violenţă şi sânge – cauza celui de-al doilea. În absenţa oricăror norme politice, intermedierea sfinţilor constituie un prim jalon în stabilirea unui sistem de putere previzibil şi normalizat.

Apogeul Rusiei kievene: puterea pacificată

Iaroslav cel Înţelept s-a lăsat numai o dată posedat de nebunia ucigaşă care domina cursa pentru putere în Rusia mică: atunci când s-a răzvrătit împotriva tatălui său. Moartea subită a lui Vladimir l-a ferit de paricid. Ajuns la cârma Kievului, Iaroslav va întruchipa conceptul de autoritate pacificată. Fireşte, domnia i-a fost presărată cu războaie. Şi n-au fost puţine! Dar Kievul era mereu înconjurat de duşmani: hoardele venite din Asia continuau să se reverse în stepă; polonezii profitau de sprijinul acordat odinioară lui Sviatopolk cel Blestemat ca să pună stăpânire pe teritoriile din sud-vestul statului; Bizanţul, cu lăcomia lui fără saţ, trezea o permanentă îngrijorare. Duşmanilor din exterior li se adaugă războiul civil, nestins încă. Împotriva lui Iaroslav, stăpânul Kievului, s-a ridicat un alt frate revendicând puterea.

Mstislav cel Viteaz, cneaz al Tvertarakanului, în regiunea Kuban, distins în luptele cu khazarii, nu era un rival de neglijat. În acest moment avem măsura distanţei dintre Iaroslav şi ceilalţi cneji, prezenţi din abundenţă în această istorie agitată. În loc să apeleze la asasinat, ca să rezolve cearta cu Mstislav, el impune o soluţie demnă de Solomon. În 1026, cade la învoială cu fratele lui

în ceea ce priveşte împărţirea cnezatului: îşi păstrează Kievul şi pământurile aflate la vest de Nipru şi îi lasă lui Mstislav domnia Cernigovului şi a spaţiilor din estul fluviului. Înţelegerea durează până în 1036, când Mstislav moare; Iaroslav redevine atunci singurul cneaz al Rusiei mici.

Deşi nu s-a putut bucura de o pace absolută – revoltele locale alternează cu răscoalele triburilor credincioase păgânismului prohibit –, Iaroslav n-a făcut niciodată, în lunga sa domnie, vărsare de sânge în sânul propriului clan. Puterea, întărită numai prin negocieri – războaiele sunt o altă poveste, inevitabilă – i-a slujit la conducerea Kievului spre o strălucire fără precedent. Asemenea lui Carol cel Mare, el s-a vrut fondatorul unui stat dominat de drept şi de cunoaştere şi a nutrit ambiţia de a conferi Kievului o strălucire care s-o depăşească pe cea a Romei de la Răsărit. Capitala lui s-a fălit cu Sfânta Sofia, catedrală ale cărei mozaicuri splendide erau demne de cele din Bizanţ. Iaroslav i-a adăugat o *Poartă de Aur*, mănăstiri, palate şi metereze. Oraşul care domina Niprul a fost invadat de negustori din toate părţile, sosiţi pe calea regală a fluviului sau pe cale terestră. Sute de biserici proclamau cu trufie forţa creştinătăţii în această cetate, rivală a metropolei strâmtorilor în care veneau artiştii greci ca să decoreze edificii publice şi religioase. Lavra Pecerskaia atrăgea mulţimea de pelerini şi de vraci: unii se zideau de vii în chilia lor, care devenea astfel mormânt. Cât de departe ne aflăm de creştinismul confuz din vremea lui Vladimir! Iaroslav, împins de zelul creştinesc, şi-a dezgropat unchii păgâni, pe Iaropolk şi pe Oleg, pentru a le boteza osemintele şi a le asigura în acest fel mântuirea.

Asemenea lui Carol cel Mare, Iaroslav a construit şcoli printre care cea de la Novgorod, cu 300 de locuri. A bătut monedă pe care apărea în dubla sa calitate de cneaz al Kievului şi de creştin: pe avers se afla numele lui slav – Iaroslav – scris în slavonă, pe revers numele creştin – Georgios – în greceşte. Limba greacă mai apărea în toate inscripţiile de la Sfânta Sofia şi din biserici.

Creştinul acesta, încă barbar în manifestările lui pasionale de credinţă, este în acelaşi timp legiuitor. Kievul avea deja legi, dar Iaroslav îl înzestrează, în 1017, cu un cod adevărat, *Russkaiapravda* (Justiţia rusă), care încearcă să organizeze societatea kieveană. Merită să subliniem aici modul în care erau dispuse pedepsele şi răzbunările. Iaroslav include în codul lui pedeapsa supremă – cea capitală – în caz de crimă cu vărsare de sânge. Mai apoi, fiii lui vor hotărî să cruţe viaţa supuşilor şi vor exclude din cod pedeapsa cu moartea. Dispoziţii precise, minuţioase chiar, codifică dreptul la răzbunare al cuiva, în caz de omor, numai fiul, tatăl, fratele sau nepotul victimei au drept la legea talionului! Când dreptul de a dispune de viaţa semenului – fie de dreptul statului, fie că este vorba de dreptul la răzbunare – va fi suprimat, „preţul sângelui“ va fi înlocuit cu o compensaţie financiară a cărei valoare, definită cu grijă, va fi fixată în funcţie de condiţia victimei. Ierarhia condiţiilor sociale constituie una dintre curiozităţile de seamă ale codului. În vârful scării, înalţii demnitari ai statului; la baza ei, sclavii. Femeia sclavă este mai scumpă decât bărbatul de aceeaşi condiţie; muncitorii sunt mai bine cotaţi decât lucrătorii pământului; persoanele care se ocupă de copii (doici sau preceptori), chiar dacă sunt sclavi, sunt răscumpăraţi cu sume mari. Există legitima apărare. Îţi

este permis să-l omori pe acela care te ameninţă sau vrea să te fure pe timp de noapte. La vreme de zi, făptaşul trebuie deferit tribunalului cneazului. Duelul judiciar, proba fierului roşu şi a apei clocotite sunt legale. Dar dacă acuzatorul se vădeşte incapabil să-şi dovedească acuzaţiile, va trebui să se supună el însuşi probelor amintite. Dorinţa de a proteja viaţa, tratată până atunci cu atâta brutalitate, face din Kiev, patria fratricidului, un spaţiu al legalităţii, foarte apropiată în secolul al XI-lea de aceea a Europei occidentale.

Politica omenoasă, „luminată“ a lui Iaroslav explică poziţia lui eminentă printre suveranii epocii. Pe vremea lui Vladimir era căutată alianţa cu Bizanţul, pe vremea lui Iaroslav cel Înţelept de mare prestigiu se bucura alianţa cu Rusia kieveană. Fetele lui Iaroslav se căsătoresc: Maria, cu regele Cazimir al Poloniei; Anna devine regina Franţei alături de Henric I; Elizaveta este măritată cu Harold cel Viteaz, regele Norvegiei; ultima, Anastasia, cu Andrei I, regele Ungariei. Nu este prima oară când cnejii Kievului se asociază cu familii străine; sub Iaroslav însă, alianţele acestea generalizate denotă apartenenţa Rusiei kievene la lumea principatelor ilustre. Atunci ea era cu adevărat un mare stat creştin al Europei; Iaroslav cel Înţelept, Iaroslav cel Şchiop, de al cărui mers şontâc îşi băteau joc odinioară soldaţii, a desăvârşit opera începută de strămoşii lui creştinatori, Olga şi Vladimir. Lumea clanurilor destrămate sfârşeşte într-un stat puternic angajat, se pare, pe calea transformării într-un stat de drept. Fireşte, marile slăbiciuni ale statului persistă. El mai menţine încă două concepţii diferite. Una ar fi vechea regulă a clanului, a conducătorului războinic, a şefului de bandă învingător al rivalilor, înconjurat de *drujina* (credincioşii) lui şi ridicând tribut de la vasali. Însă evoluează şi concepţia politică a Bizanţului, adusă la Kiev de preoţii greci: aceea a bazileului, vicarul lui Dumnezeu pe pământ, căruia poporul i-a delegat suveranitatea. El nu este şeful unei bande, ci stăpânul unui imperiu pe care nimeni nu i-l poate contesta şi pe care nu-l poate împărţi la moştenitori. Imperiul trebuie transmis succesorului în totalitate.

Dar suveranul şi elitele Rusiei kievene din secolul al XI-lea abia întrezăresc ideea imperiului indivizibil, care li se impune oamenilor în perenitatea şi integritatea ei şi este susţinută de cohorta funcţionarilor şi de armată. Clerul venit din Bizanţ, urmat îndeaproape de clerul rus, începe să susţină noua concepţie, chiar dacă vechea Rusie a clanurilor, slăbită temporar, umbrită de strălucirea domniei lui Iaroslav, n-a murit încă. Coexistenţa celor două concepţii opuse despre putere anunţă deja timpuri noi, în cursul cărora tradiţia veche va trebui să dea întâietate unei viziuni politice unitare.

Redeşteptarea clanurilor

Puternica personalitate a lui Iaroslav, deşi a asigurat Kievului o perioadă de strălucire excepţională, n-a fost totuşi capabilă să-şi conducă statul la finalizarea unei schimbări palpabile. Eterna problemă a succesiunii îi va distruge întreaga operă. Kievul va reveni la discordiile care îi vor grăbi sfârşitul

şi vor contribui la prăbuşirea finală. Iaroslav, la fel ca bunicul său Sviatoslav şi ca tatăl său Vladimir, a comis greşeala de a-şi împărţi pământurile la cei cinci feciori. Dreptul bizantin care transmitea întâiului născut întreaga moştenire paternă nu pătrunsese destul în conştiinţe. Străbuna practică slavă a partajului s-a impus ca şi în trecut. Practica aceasta era, la urma urmelor, foarte complexă. Pe de o parte, ea afirma primatul întâiului născut, cneaz al Kievului, asupra fraţilor săi, care, până la un anume punct, îi erau vasali. Pe de altă parte, ea implica succesiunea între fraţi: moartea unui cneaz îl făcea moştenitor pe fratele imediat următor lui, nu pe fiu.

Aşa încât fiecare frate dispărut îi făcea pe fraţii din urma lui să urce o treaptă în ierarhia apanajelor, excluzând de la moştenire pe fiul celui în cauză. La moartea sa, Iaroslav credea, la fel ca predecesorii săi, că perioada de stabilitate pe care i-o asigurase ţării ar fi determinat progresul a două principii: capacitatea de arbitraj a primului născut, cneaz al Kievului, şi înţelegerea dintre fraţi. Nici unul dintre cele două principii n-a fost respectat; moartea lui a deschis o nouă eră de omoruri între fraţi şi de războaie civile crâncene din care va rezulta dezastrul final: apusul strălucirii Rusiei kievene.

Succesiunea debutase totuşi sub auspicii fericite. La moartea tatălui, cei cinci fii s-au întâlnit pentru a hotărî împreună soarta unuia dintre unchii lor, întemniţat de douăzeci şi patru de ani. Paşnicului Iaroslav i-a repugnat să se descotorosească de un rival prin vărsare de sânge, dar a ales o variantă la fel de crudă. Nepoţii au căzut de acord să-i ofere unchiului un apanaj. După o detenţie în lanţuri atât de lungă, prizonierul ajunsese să dispreţuiască bunurile lumeşti sau să se teamă de ele; le-a preferat mănăstirea, în care s-a închis pentru totdeauna. În spatele acestui episod plin de bunăvoinţă pare să se contureze o realitate: rivalii de moarte recunosc faptul că o înţelegere – în termeni contemporani, o colegialitate – poate avea aspecte benefice şi protectoare. Dar acordul a fost efemer, iar demonii obişnuiţi au avut, în curând, câştig de cauză. Împărţirea hotărâtă de tată stârnea numai nemulţumiri, ca de obicei, iar pentru a le remedia, se impunea să-ţi omori aproapele.

Prima victimă a reîntoarcerii la tradiţie a fost Iazislav, mare cneaz al Kievului, fiul cel mare al lui Iaroslav, căruia fraţii mai mici îi datorau respectul cuvenit unui tată – aşa sunase recomandarea cneazului defunct. După o scurtă acceptare a ordinii normale a succesiunii, al doilea fiu al lui Iaroslav s-a hotărât s-o răstoarne şi să îi ia fratelui mai mare puterea. În 1073 – după o pace îndelungată între fraţi, datorată luptelor de apărare a cnezatelor de ambiţia triburilor străine din jur – Sviatoslav, cneaz al Cernigovului, porneşte campania împotriva fratelui său şi cucereşte Kievul cu arma în mână. Numai o întâmplare îl împiedică să îl omoare pe Iazislav – nu este vorba de clemenţă fraternă. Fericita circumstanţă va mai dura un timp. Cneazul detronat s-a refugiat la împăratul Germaniei, Henric al IV-lea, dar acesta nu-i putea reda scaunul. Între 1073 şi 1113, moştenirea lui Iaroslav cel Mare este răvăşită în luptele dintre fraţi şi nepoţi. Asistăm totuşi la un obicei nou: fraţii duşmani, cu gândul la preţul luptelor interne, reveneau periodic la ideea de a-şi supune conflictele unei reflecţii în comun. Atunci se reuneau într-un mic congres de

pace ca să găsească o ieşire şi să supravieţuiască rivalităţilor aducătoare de moarte. Într-un mod confuz, ei îşi dădeau seama că nici unul nu va ieşi teafăr din şirul neîntrerupt de omoruri dacă nu vor ajunge la practici noi, bazate pe o decizie comună, deci pe împărţirea liber consimţită a puterii.

Dar, vai, intuiţiile lor – a căror revenire periodică arată clar că nici unul nu mai este mulţumit de practica barbară aflată în vigoare – erau foarte efemere. De abia se încheia întâlnirea şi cineva organiza capcana care să-l scape de cel mai apropiat rival sau de acela care îi oprea drumul către cele mai prestigioase cnezate. Când războaiele interne au pus capăt vieţii tuturor fiilor lui Iaroslav, le vine rândul nepoţilor, cu năravuri la fel de războinice. În 1097, noii moştenitori ţin şi ei congresul lor la Lubici, în Volînia. Jură că vor trăi în pace şi nu vor rezolva nici un conflict prin vărsare de sânge. Imediat ce a fost rostit jurământul, unul dintre „depunători", David, se hotărăşte să-şi elimine un văr, nepot al lui Iaroslav cel Înţelept, Vasilko, şi doreşte să-l atragă de partea lui pe marele cneaz care domnea atunci la Kiev, Sviatopolk al II-lea, fiul lui Iazislav. Drept pentru care îi spune acestuia că Vasilko voia să-i cucerească oraşul prin trădare. Marele cneaz, obsedat de jurământul de pace făcut de curând, grijuliu să nu reînvie omorurile fără şir, înconjurat de boieri şi preoţi care îl îndemnau la clemenţă, a refuzat să intervină. Nu l-a oprit însă pe David, cu toate că urmarea era previzibilă. Omorul comis atunci arată cât de precară era concilierea atrizilor de pe malul Niprului. David a pus mâna pe vărul lui, dotat cu o forţă herculeană, şi l-a târât într-o casă goală. Aici, patru vlăjgani solizi l-au imobilizat, aşezându-se pe o scândură aflată pe pieptul lui, unul dintre ei i-a scos ochii şi l-a sugrumat pe jumătate. Istoria vrea ca nefericitul cneaz să-şi revină din leşinul provocat de durere şi de pierderea de sânge, în timp ce asasinul îl transporta spre cnezatul propriu unde îi putea veni de hac în voie. Călăii îi smulseseră până şi cămaşa însângerată. Constatându-i lipsa, el a mai putut să articuleze, înainte de a-şi da sufletul: „Aş fi vrut să apar dinaintea celui Veşnic în cămaşa supliciului meu".

Indignaţi de crima comisă, ceilalţi cneji au hotărât să îl priveze pe asasin de beneficiile victoriei Şi s-au aliat împotriva lui. Ca să se apere, David a apelat, conform obiceiului, la alte neamuri, mai întâi la polonezi, apoi la unguri. Spirala infernală a fratricidului şi războiului civil, pe scurt a războiului, se declanşa din nou, contribuind la slăbirea neîntreruptă a Kievului. Cnejii resimţeau declinul, chiar dacă îl favorizau prin conflictele dintre ei. Din acest motiv, cu toate pendulările între ostilitate şi dorinţa de înţelegere, s-au mai întâlnit o dată, în 1100, pe malul stâng al Niprului şi au încercat să soluţioneze paşnic toate diferendele acumulate. Aşa s-a ivit figura ilustră a lui Vladimir Monomahul, ultimul înţelept al Kievului.

Ultimele licăriri ale unei puteri în declin

Vladimir, numit Monomahul, a urcat pe tronul Kievului în condiţii deosebite. Mai întâi, scaunul nu i se cuvenea. Tatăl lui, Sviatopolk, îl ocupase

până în 1113 şi îl avusese pe Vladimir ca asociat la domnie. Conform normelor succesorale, tronul trebuia să revină fiilor unchilor lui Vladimir, care erau mai în vârstă decât propriul lui tată. Respectuos faţă de dreptul naţional, acesta s-a retras din faţa verilor săi şi au fost necesare toate rugăminţile kievenilor, credincioşi acestui cneaz, ale cărui virtuţi le-au putut aprecia, pentru ca el să accepte, în sfârşit, încălcarea ordinii succesorale. Presiunea populară în favoarea unui cneaz dovedeşte deja o oarecare evoluţie a moravurilor. Desigur, din când în când, popoarele intervin în plină ceartă pentru putere, dar, în general, numai la capătul unui şir de omoruri cumplite, deoarece fiecare dintre rivali îşi caută un sprijin în societate. Locuitorii Kievului încercau atunci să facă să triumfe cauza aceluia dintre ei care li se părea mai receptiv la nevoile poporului. În 1113 a fost altceva: cnejii nu se mai sfâşiau între ei, dar tulburările interne de la Kiev, străine de rivalităţile succesorale, impuneau o soluţie rapidă.

Oraşul era răvăşit de o criză socială. Numeroşii bogătaşi erau plini de datorii, iar furia lor s-a întors atunci împotriva evreilor, cămătari prin tradiţie, al căror rol comercial şi fiscal crescuse şi care voiau să-şi recupereze creanţele. Simboluri ale noii distribuiri a averilor, evreii erau foarte indicaţi să concentreze asupra lor mânia poporului. Masacraţi, jefuiţi şi, pe deasupra, alungaţi din ţară după venirea la putere a lui Vladimir, ei nu se vor mai întoarce în zonă decât peste veacuri. Izgonindu-i de pe pământurile sale, Vladimir credea că dă dovadă de mărinimie: voia să le apere viaţa şi se străduia totodată să pună capăt puterii lor economice.

Ferit de conflictele familiale – din acest punct de vedere domnia sa a fost liniştită –, Vladimir Monomahul n-a fost în schimb la adăpost de ameninţările externe ale războaielor. A trebuit să lupte cu polonezii, ungurii şi, pe deasupra, cu polovţienii, care, asemenea pecenegilor de odinioară, îşi înmulţeau năvălirile asupra cnezatelor sale. În pofida acestor războaie, Vladimir Monomahul a restaurat câte ceva din splendoarea pierdută a Kievului în cei doisprezece ani de domnie. Impunându-şi autoritatea asupra cnejilor proprietari de apanaje, a fost pentru ei *Tatăl* pe care toţi predecesorii lui n-au ştiut să-l întruchipeze. În urma războaielor şi-a extins mult influenţa. A reluat opera legislativă a Marelui Iaroslav, interesându-se mai ales de problemele comerţului şi ale finanţării lui şi precizând statutul condiţiei de sclav. Le-a adresat fiilor săi o *învăţătură* de seamă în care le recomanda milostenia şi binefacerea drept chei ale vieţii veşnice: „Nu daţi morţii nici pe vinovat, nici pe nevinovat, căci nimic nu este mai sacru decât viaţa şi sufletul unui creştin“. Să fii tată pentru orfani, protector pentru văduve şi să respecţi cunoaşterea, iată sfaturile sale. A pledat şi în favoarea îmbogăţirii cunoştinţelor: „Fără să fi ieşit din palat, tatăl meu vorbea cinci limbi, iar străinii ne admiră pentru aşa ceva“. Iată testamentul lui Vladimir şi iată, în acelaşi timp, ce reprezenta un mare cneaz al Kievului, idealul propus alor săi în zorii secolului al XII-lea. Se observă că Rusia mică, exceptând omorurile ce îi jalonau istoria, nu avea motiv să invidieze Franţa, unde Ludovic al VI-lea se războia să-şi impună autoritatea în faţa baronilor din Île-de-France, sau orice alt stat european.

Şi totuşi, domnia lui fericită, restaurând vremelnic măreţia Kievului,

anunţa deja sfârşitul. În 1124, un eveniment tragic a prevestit zilele întunecate ce aveau să vină. Un incendiu uriaş a devastat Kievul, distrugând aproape 600 de biserici şi marea majoritate a clădirilor. Ştim ce reprezenta în conştiinţa populară focul, creaţie a zeului Perun, alungat de Vladimir din Kiev, dar niciodată uitat complet. Putem deci ghici uşor în ce măsură a afectat incendiul imaginaţia, dincolo de ravagiile provocate. Oare incendiul nu era semnul mâniei zeului faţă de aceia care îi încălcau în mod constant legile? Nu anunţa el nenorociri mult mai mari, preţul tuturor crimelor comise pentru cucerirea puterii la Kiev? Îngrijorarea confuză a kievenilor era justificată. În anul următor, Vladimir Monomahul murea, iar dispariţia sa avea să reînvie tradiţia războaielor interne ce duc la prăbuşirea Kievului.

La început, totul părea favorabil unei soluţionări paşnice a succesiunii. Vladimir Monomahul nu avea fraţi şi, în mod foarte firesc, tronul trebuia să revină întâiului său născut. Se părea că partajul, certurile inevitabile şi capcanele decurgând din ele puteau fi evitate de astă dată. Dar existau mai mulţi fii şi, imediat, fraţii şi nepoţii s-au întors la vechii demoni, chemând în ajutor popoarele vecine. Principiile pacifiste, predicate de Vladimir Monomahul urmaşilor, au fost repede uitate. Oraşe incendiate, ochi scoşi, limbi smulse, aşa arăta spectacolul oferit în mod constant kievenilor de rivalităţile reînnoite neîncetat de toţi aceia care puteau avea pretenţii la stăpânirea oraşului aflat într-un proces accelerat de decădere.

La mijlocul secolului al XII-lea, unul dintre nepoţii lui Vladimir, Iuri Dolgoruki (Gheorghi Braţe-Lungi), pe atunci cneaz al Suzdalului, a decretat că i se cuvine domnia Kievului, dat fiind că provine din ramura vârstnică a familiei. În spatele bătăliei dintre două concepţii succesorale – de la frate la frate şi de la tată la fiu – se profila o alta: între pădurile din nord-est, în care se revărsaseră triburile finice, şi stepa din sud. Ambiţia lui Iuri de a fi mare cneaz nu viza domnia propriu-zisă, ci titlul, simbol al trecutului glorios al „părintelui oraşelor ruseşti“. În ultima luptă pentru cucerirea cnezatului în declin, fiecare dintre rivali face apel la triburile mercenare ce devastau dintotdeauna oraşul şi pe care le încânta profitul. Iuri s-a aliat cu polovţienii, iar marele cneaz al timpului, unchiul lui, cu pecenegii şi torcii. Iuri a suferit o înfrângere dureroasă şi Kievul a cunoscut succesiunea marilor cneji care-şi transmiteau puterea locală ca pe un obiect stânjenitor.

În sfârşit, în 1155, la capătul unor noi lupte, Iuri obţine atât de râvnitul titlu. Ce victorie amară! Avea şaizeci şi trei de ani, era istovit de plăcerile excesive trupului şi ale meselor copioase, precum şi de războaie. Campaniile lui de cucerire a puterii făcuseră să se verse valuri de sânge, ruinaseră cnezatele, îi fixaseră trainic pe polovţieni, duşmani tradiţionali, pe pământurile Kievului. În capitala atât de prosperă altădată, brusc totul atrage atenţia asupra declinului: aventurierii care l-au însoţit pe Iuri în marşul său către succes se dedau fără scrupule la jaf, terorizând locuitorii, luându-le fetele, nevestele şi bunurile. Părăsit în trei rânduri de cei aflaţi sub administraţia lui, Iuri a murit în 1157, moment în care ura faţă de el şi exasperarea atinseseră cota cea mai înaltă. Abia şi-a dat sufletul că orăşenii au început să îi jefuiască palatele, edificiile publice şi să îi masacreze pe apropiaţii şi susţinătorii lui. Iuri

Dolgoruki nu este totuşi un cneaz care să merite uitarea. A fost un întemeietor, un constructor de oraşe care vor rezista în timp şi mai ales al Moscovei.

După el, Kievul a cunoscut haosul unor domnii efemere, care s-au succedat într-un ritm infernal. Unii cneji reveneau pe tronul de pe care fuseseră alungaţi cu puţin timp în urmă, dar nici unul nu a dus o politică în stare să redea strălucirea capitalei aflate în ruină. Oraşul primeşte lovitura de graţie în 1169. I-o dă Andrei, cneaz în Bogoliubovo, suveran al Suzdalului – tot nord-estul! – şi fiul lui Iuri Dolgoruki. Avid, ca tatăl lui, să se îmbogăţească şi cu titlul de mare cneaz de Kiev, ultimă rămăşiţă a splendorii apuse, el preia conducerea unei confederaţii de cneji pe care o împinge la asaltul oraşului Sfântului Vladimir. Urbea cucerită a fost supusă unui jaf fără frâu, care n-a cruţat nici palate, nici biserici, nici biblioteci şi nici măcar viaţa locuitorilor ei.

Asaltul asupra Kievului şi brutalităţile care i-au urmat nu trebuie să minimalizeze ceea ce a reprezentat Andrei în istoria unei Rusii care căuta stabilitatea şi progresul politic. Cneazul Suzdalului a fost în multe privinţe un om în afara timpului său, conştient de exigenţele politicii. El a întrevăzut foarte curând că viitorul Rusiei va lăsa pustii malurile Niprului: succesele militare i-ar fi permis să solicite domnia Kievului, dar el alege un cnezat din nord. Acolo va pune în practică o nouă concepţie despre putere. Locuitorii Suzdalului l-au adus cneaz, dar el n-a vrut să depindă de adunarea locuitorilor (*vecea*). A pretins să-şi creeze şi să-şi contureze el însuşi centrul puterii. Aşa s-a născut oraşul Vladimir. Puterea sa pământeană şi spirituală va distruge primatul Kievului. Andrei s-a arătat ostil mai ales sistemului apanajului şi a refuzat orice partaj cu fraţii şi nepoţii lui. Ba chiar şi-a alungat fraţii din cnezat, încâlcind ultimele recomandări ale tatălui lor: unitatea triumfă. A desfiinţat *drujina*: boierii nu mai erau partenerii lui, ci *supuşi* care îi datorau ascultare. Pentru o legitimă autoritate unificatoare, centralizatoare, totală, pe care voia s-o reprezinte, s-a aliat cu clerul şi s-a sprijinit pe Biserică. Trebuie să ne mire urmarea? Andrei era cu mult înaintea timpului său, iar concepţia lui despre statul centralizat n-a triumfat. Timpul l-a ajuns din urmă: în 1174, boierii exasperaţi l-au asasinat la reşedinţa lui din Bogoliubovo. Pentru ei Andrei era un tiran, nu erau pregătiţi să recunoască în persoana lui omul de stat al timpurilor viitoare; s-au ocupat deci cu ardoare de suprimarea lui ca să reinstaureze norma unei puteri împărţite.

Pentru Kiev, epoca lui Andrei a fost o tragedie. Cetatea prin care pătrunsese creştinismul în Rusia a cunoscut numeroase atacuri duşmănoase. Dar faptul că era cucerită şi devastată de cneji creştini, coborâtori din Vladimir, însemna sfârşitul unei întregi istorii glorioase. Mai însemna triumful pădurii asupra stepei, al unor căi de comunicaţie diferite. În locul malurilor devastate ale Niprului, cnejii victorioşi preferau nordul, Suzdalul şi prestigiul său crescând, apoi oraşul Vladimir, devenit noua capitală. Din cauza decăderii, hoardele nomade, pe care Kievul ştiuse până atunci să le respingă, nu s-au oprit până nu şi-au însuşit rămăşiţele bogăţiei lui apuse. Toţi aceia care se gândeau la viitor preferau bazinul Volgăi, universul pădurilor protectoare, în locul împrejurimilor neprimitoare şi nesigure ale Niprului. În 1240, când

mongolii s-au năpustit asupra Kievului pentru a-i „desăvârşi“ distrugerea şi a impune bir regiunii, nu s-au mai întâlnit cu centrul Rusiei creştine şi nici cu gloria ei. Oraşul se afla deja departe de lumea progresului. Trei secole de războaie fratricide, trei secole în care asasinatul a fost calea cea mai sigură de obţinere sau de menţinere a puterii au pus capăt splendorii.

Slăbit de luptele neîncetate dintre cneji şi de libertăţile pe care acestea le ofereau triburilor străine, Kievul n-a scăpat nici măcar de criza religioasă. În 1147, la alegerea unui mitropolit rus în persoana călugărului Climent, nu s-a ţinut cont de regulile şi de autoritatea Bizanţului, fapt ce a provocat o schismă. După câţiva ani de nesiguranţă, înţelepciunea mitropolitului contestat – care şi-a dat demisia de bunăvoie şi s-a închis într-o mănăstire – a permis Bisericii să-şi regăsească unitatea. Faptul că prima schismă din Rusia s-a manifestat aici, la izvoarele creştinătăţii ruse, era foarte sugestiv pentru decadenţa kieveană.

Căderea Kievului

În vremea gloriei sale, Kievul fusese o extraordinară vatră de civilizaţie. În secolele ei de glorie, Rusia kieveană nu era cu nimic mai prejos faţă de statele ce se constituiau în acea vreme în Europa occidentală. Ba chiar, pe unele dintre ele, le întrecea în civilizaţie din mai multe puncte de vedere. Statul acesta înfloritor stăpânea un teritoriu vast, cu multe oraşe prospere, controlând nenumărate căi de comunicaţie. Se deosebea totuşi de statele Europei: cunoştea sclavia, cu un rol de seamă în exporturile Kievului. Comerţul şi agricultura constituiau cei doi stâlpi ai prosperităţii, fapt care ne explică de ce autoritatea statului s-a exercitat asupra unei populaţii numeroase, evaluată adesea la şapte, chiar opt milioane de locuitori. Structura socială era foarte riguroasă: în frunte cneazul şi slujitorii lui – *drujina* –, dominând nobilimea (boierii), o burghezie a oraşelor şi o parte a ţărănimii, iar la baza scării sociale, sclavii. În sfârşit, instituţii puternice, începând cu cneazul şi continuând cu duma boierilor şi cu *vecea* sau consiliul oraşelor, permiteau principiului democratic să se manifeste în vederea moderării puterii cneazului. Dezvoltarea organizării sociale şi politice favorizează remarcabilul avânt cultural al Kievului. La sosirea ei la curtea Franţei, Anna a Rusiei s-a mirat că nu găseşte aici nici cărţi, nici oameni învăţaţi, ci o realitate contrară aceleia din patrie.

Astfel organizată, Rusia kieveană părea, până în secolul al XII-lea, destinată unei lungi perioade de glorie. Dar n-a fost aşa: două cauze generatoare de slăbiciune, dominante în întreaga istorie a statului kievean, au pregătit temeinic dezastrul final.

Mai întâi, năvălirile constante ale popoarelor nomade din stepă, prefigurând ultima şi cea mai funestă dintre invazii: aceea a mongolilor (sau a tătarilor, cum vreţi). Cu mult înainte ca mongolii să ajungă la cel dintâi stat rus, populaţiile din stepă l-au ameninţat permanent. Istoria Rusiei kievene

reprezintă înainte de toate istoria unei permanente lupte de respingere a khazarilor, pecenegilor, polovţienilor, ca să nu-i amintim decât pe cei mai numeroşi. Cnejii Kievului şi-au văzut mare parte din energii înghiţite de lupte de respingere a valurilor succesive de cuceritori. Apărarea s-a făcut cu un curaj fără margini, dar în detrimentul progresului politic intern şi al coeziunii sociale. Pentru societate, o asemenea presiune era într-adevăr de nesuportat. De-a lungul secolelor a crescut ispita de a merge să-şi caute adăpost în nord, către zona împădurită, mai puţin expusă.

Cealaltă nenorocire a Rusiei kievene, niciodată amintită îndeajuns, a constat în sistemul feudal al clanurilor, determinant în împărţirea statului în apanaje. Inegalitatea statutului şi a bunurilor îi transforma pe fraţi în rivali necruţători. Statutul proeminent al cnezatului Kiev, suzeranitatea teoretică a stăpânului său erau surse indispensabile ale unităţii naţionale, depăşind diviziunea în apanaje. Dar simbolul unităţii era mereu pus în discuţie de partajul cnezatelor şi agravat de instabilitatea puterii descendenţilor asupra fiecăruia dintre ele. Jocul acesta de tip „găseşte-ţi locul“, care deplasa fraţii la fiecare succesiune, nu putea nici să-i lege pe cneji de cnezatul lor, nici să lege popoarele de un cneaz sau de o anumită ramură descendentă, nici să imprime adânc în sufletul cnejilor sentimentul lor de dependenţă şi de vasalitate faţă de cel mai mare dintre fraţi, deoarece ei înşişi i se puteau substitui acestuia în orice moment. Celei dintâi Rusii îi lipsea stabilitatea relaţiei tată – fiu, fapt ce înrăutăţeşte relaţiile dintre fraţi.

În acest univers instabil şi ameninţător, se remarcă un fapt: personalităţile ieşite din comun au putut, o vreme, să respingă tradiţia diviziunii şi a omorurilor şi să instaureze un spaţiu al unităţii şi păcii. Vladimir de după convertire, Iaroslav cel Mare, Vladimir Monomahul şi apoi, pe ultimul loc şi într-un mod diferit, Andrei Bogoliubski au început să întruchipeze unitatea naţională. Cu ei, atât tradiţia de pace şi de omenie a creştinismului, cât şi tradiţia naţională, puternică şi unificatoare a Bizanţului par să împingă într-un trecut precreştin universul necruţător al clanurilor. Bărbaţii aceştia au reprezentat un progres politic sigur, dar, vai, trecător. Ei nu şi-au putut înscrie în viitor concepţia despre putere deoarece, la ceasul reflecţiei asupra transmiterii sarcinilor, au revenit la vechiul sistem al apanajelor. Gestul lor a neutralizat unitatea naţională redescoperită pentru un timp şi o va anula într-o zi. Oameni de excepţie într-o istorie agitată, ei simbolizează de fapt dubla povară a Kievului: a tradiţiei trecute, a unei societăţi în care puterea este o afacere de familie sau, mai degrabă, de clan; a viitorului, căruia Bizanţul i-a arătat drumul, în care statul se impune în faţa intereselor personale, iar deţinătorul puterii simbolizează unitatea şi interesele întregii naţiuni. Dacă marii cneji, de la Vladimir la Andrei, au întruchipat tensiunea celor două tradiţii şi n-au asigurat trecerea de la una la alta, dacă ei nu şi-au putut desăvârşi opera de a cărei necesitate erau totuşi conştienţi, cel puţin au indicat urmaşilor calea. După vremurile întunecate ale dominaţiei mongole, cnejii Moscovei, reluând făclia pierdută de Kiev, se vor inspira din lecţiile lăsate moştenire de strămoşii lor îndepărtaţi, făcând în sfârşit ca unitatea să triumfe asupra diviziunii. Dar, aşa cum diviziunea a avut drept efect omorul

permanent, marşul către unitate va atrage după sine folosirea nu mai puţin constantă a omorului.

Capitolul II

RENAŞTEREA RUSIEI DIN VREMEA RENAŞTERII

În 1480, marele cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, devenit mult mai târziu „cel Mare“, proclamă sfârşitul dominaţiei mongole. Istoviţi de invazii, cuceritorii, care au oprimat şi devastat Rusia începând cu jumătatea secolului al XIII-lea, au fost incapabili să se opună voinţei de emancipare. La finele secolului al XV-lea, care marchează decăderea Hoardei de Aur, în lumea rusă se impune primatul Moscovei. Din punct de vedere politic, de aici porneşte „unificarea pământurilor“ ruseşti. Ca să-şi atingă ţelul, cnejii care s-au succedat la Moscova au ştiut să profite atât de sistemul dezastruos al apanajelor, cât şi de prezenţa mongolilor. Pentru că apanajele slăbeau cnezatele, fărâmiţându-le, Moscova le-a înghiţit progresiv pe cele mai slabe dintre ele. Atâta vreme cât mongolii au fost puternici, ea li s-a alăturat, pentru a obţine în schimb recunoaşterea unui primat efectiv asupra altor cnezate ruseşti. Când puterea mongolilor a slăbit, ea îşi desăvârşeşte confirmarea primatului agitând stindardul răscoalei.

A treia Romă

Biserica, de asemenea, deţine un foarte mare rol în schimbarea echilibrelor politice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, Moscova devine reşedinţa mitropolitului, deci capitala Rusiei creştine, poziţie ocupată până atunci de Vladimir. În acele vremuri de opresiune, creştinismul oferă poporului rus, stăpânit de un cuceritor străin şi ostil religiei sale, un element decisiv de identificare. Mănăstirile înfiinţate în nordul ţării devin refugiile populaţiei înspăimântate, unicele păstrătoare de cultură naţională. Catedrala Miracolelor din Kremlin, Lavra Sfintei Treimi, aflată în pădure, în afara Moscovei, întemeiate concomitent de Serghie din Radonej, vor oferi Rusiei puternice repere religioase şi naţionale. Nu întâmplător, tot atunci, ţăranul rus începe să folosească, pentru a se defini, termenul – niciodată uitat – de *krestianin*, practic identic celui ce-l desemna pe creştin, *hristianin*.

Numărul mănăstirilor creşte, rolul lor cultural şi de alinare a popoarelor

deznădăjduite este dublat de un rol mobilizator. Serghie din Radonej nu se mulţumeşte numai cu rugăciunile făcute pentru luptătorii împotriva mongolilor. El pune la dispoziţia combatanţilor resursele mănăstirii şi trimite doi călugări să recruteze trupe. În 1380, ele vor obţine victoria la Kulikovo, sub comanda lui Dmitri Donskoi. Mongolii se retrag. Legătura dintre Biserică şi naţiunea distrusă de invadator, aflată în căutarea identităţii, devine astfel indestructibilă.

Nenorocirile Bizanţului din secolul al XV-lea vor conferi Bisericii un prestigiu nemăsurat de care va beneficia şi Moscova. Eşecul unirii Bisericilor, încercată de Conciliul de la Florenţa, din 1439, consacra existenţa şi importanţa Bisericii din Orient, aflată în afara lumii romane. Căderea Bizanţului, în 1453, sub loviturile lui Mahomed al II-lea, transferă întreaga autoritate celei de-a „doua Rome“ Moscovei, devenită astfel centrul creştinismului oriental. Ţarul creştin nu mai este împăratul Bizanţului; rolul i-a revenit suveranului care domnea la Moscova, a cărui putere va creşte. Ivan al III-lea o confirmă prin căsătoria sa din 1472, puţin înainte de a-i sfida pe mongoli, cu Sofia Paleolog, nepoata lui Constantin Paleolog, ultimul împărat al Bizanţului. Prin unirea lor se stabileşte o legătură subtilă între „mama Bisericilor din Orient“, care a strălucit îndelung deasupra lumii creştine, şi Moscova. Circumstanţele externe, ca şi progresul propriei Biserici naţionale promovează oraşul la rangul de a treia Romă. Totul confirmă permanentul progres istoric şi cultural. Moskovia, în ciuda dezastrului provocat de jugul mongol atât de mult suportat, devine un stat apropiat în multe privinţe de civilizaţia din restul Europei. Să ne gândim la nobila figură din plan spiritual, Serghie din Radonej, care va deveni unul dintre cei mai veneraţi sfinţi ai Rusiei şi care-l evoca mai mult decât oricare altul pe Francisc din Assisi. Între Moskovia şi modernitatea politică se înalţă încă un obstacol: puterea. Eliberat de jugul mongol, statul n-a atins încă adevărata dimensiune naţională. Vechile certuri pentru succesiune, urmare a sistemului feudal şi a distribuirii de apanaje, au frânat constant autoritatea marilor cneji de Moscova. Ivan al III-lea o ilustrează din plin: propriul său tată şi-a împărţit moşiile la cei cinci feciori. Conştient totuşi de inconvenientele sistemului, a vrut să le neutralizeze: a asigurat deci supremaţia marelui cneaz asupra celorlalţi şi a instaurat succesiunea în linie directă. Încă din timpul vieţii şi-a asociat la domnie pe Ivan, întâiul născut. Ivan al III-lea întruchipează astfel două sisteme opuse de autoritate şi de transmitere a puterii. Aflat într-o situaţie ambiguă, el respectă obiceiul tradiţional şi totodată îl respinge. Îşi suprimă rivalii şi îşi manifestă în acelaşi timp grija de a dezvolta o practică unitară. La moartea fratelui său, Gheorghi, în loc să împartă apanajul, şi-l însuşeşte, sfidând protestele celorlalţi fraţi. Apoi aruncă în închisoare pe un alt frate, îl omoară printr-un regim dur de detenţie şi îşi măreşte şi mai mult cnezatul. Se poartă la fel şi cu un al treilea frate şi ajunge astfel să adune întreaga moştenire paternă. Concomitent, mărturiseşte Bisericii toată purtarea lui plină de cruzime, prezentându-se înlăcrimat în faţa mitropolitului şi a episcopilor şi cerându-le pedeapsă pentru lipsa de sentimente fraterne. După ce a ascultat apelurile la milostenie şi şi-a regăsit pacea sufletească, urmare a absolvirii de păcate, s-a grăbit să-şi mai

extindă domeniile. La drept vorbind nu şi-a exercitat nemilos dreptul de moarte doar asupra fraţilor. Îi plăcea să asiste la torturi şi le ordona cu plăcere numai ca să se distreze. Oricine i se împotriveşte, fără excepţie, riscă imediat tortura: biciuieşte în public un arhimandrit, îi mutilează pe sfetnicii fiului său, îi arde de vii, într-o cuşcă, pe doi conspiratori. Biserica, susţinătoarea sa, nu-i îmblânzeşte năravurile. Viziunea lui politică este însă lucidă: dozându-şi concesiile impuse de mentalităţile epocii şi pretenţiile cerute de viitoarea unitate, îşi reglează succesiunea într-un mod subtil. Va împărţi, desigur, apanaje copiilor; dar ele îşi vor pierde în realitate concreteţea. Preluând dorinţa tatălui său, confirmă succesiunea întâiului născut şi a descendenţilor acestuia în linie dreaptă. Aceeaşi lege le-o impune şi deţinătorilor de apanaje. Ei trebuie să se supună marelui cneaz şi nu pot avea nici finanţe, nici diplomaţie proprie. S-a sfârşit cu independenţa lor! În multe privinţe, Ivan al III-lea ni-l aminteşte pe contemporanul său francez, Ludovic al XI-lea. Ambii au combătut feudalismul chiar şi în propria lor familie, au asigurat încheierea năvălirilor mongole şi, respectiv, engleze, au căutat să armonizeze legile cu noua ordine: în 1497, Ivan emite un cod (*Ulojenie*). Apropiaţi ca temperament şi ambiţii, ambii bărbaţi s-au dedicat măririi ţării, dovedind neîndurare faţă de toţi aceia care le stăteau în cale. Dar, în Rusia, problema succesiunii rămâne încă în suspensie din punct de vedere legal, în ciuda soluţiilor de compromis adoptate. Reglementarea ei va atrage un nou cortegiu de omoruri şi de intrigi. Un alt Ivan, numit cel Groaznic, va desăvârşi, în secolul al XVI-lea, dar prin sânge şi teroare, opera acelora care l-au precedat.

Renaşterea: Rusia face parte din Europa?

Pentru Europa, secolul al XVI-lea este, înainte de toate, secolul Renaşterii, al umanismului, al unui univers ce se secularizează. Expresia evocă întâi de toate miracolul cultural al Europei occidentale, splendoarea Italiei, măreţia regilor Franţei. Totuşi, chiar şi în această parte privilegiată a Europei, a cărei istorie naţională n-a fost confiscată pe parcursul a trei secole de un cuceritor distrugător, Renaşterea nu este paşnică: secolul al XVI-lea a fost însângerat ori de câte ori s-a pus problema puterii. Nu strică să aruncăm o privire şi să comparăm Europa cu starea politică din Rusia. În momentul în care renaşte la viaţa naţională şi în care începe să-şi desfăşoare geniul propriu, Rusia este în ruină.

Lista italienilor care, la începutul secolului, vor acoperi cu sângele semenilor pământul patriei Renaşterii, chiar dacă ispràvile lor sinistre ţin deopotrivă de legendă şi de istorie, este nesfârşită. Cezar Borgia, eroul cronicii lui Machiavelli, se înalţă ca figură emblematică a epocii în care triumful artei a asigurat prin secole reputaţia celor mai înspăimântători asasini din istorie. Fie că se numeau Borgia, Sforza sau Medici, principii italieni au dat atunci dovadă de cel mai mare dispreţ pentru viaţa semenilor. Multe din omorurile provocate de pasiune au avut drept teatru locuri de cult catolic, deşi Biserica medievală

se străduise atât de mult să tempereze moravurile şi să exercite un anume control asupra violenţei politice. Este drept că, în epocă, nici un alt loc nu era mai favorabil comiterii unui proiect criminal. Într-o biserică, victima era încrezătoare şi dezarmată, pregătită pentru sacrificare. Vremea umanismului aparţine în egală măsură şi asasinilor.

În afara graniţelor Italiei, războaiele religioase au avut consecinţe la fel de sângeroase ca cele provocate de rivalităţile personale dintre principii italieni. Curios lucru, în epocă, recordul în materie de asasinat politic îl deţin Anglia şi Franţa. Le secondează posesiunile spaniole din Flandra. Tot atunci lumea germanică pare ferită de furia omuciderii. Puţine secole vor egala acest record. În vremurile tulburi de atunci, omorul este înainte de toate o afacere de stat, a aceluia care conduce statul. El îşi afirmă dreptul absolut de a reprima orice manifestare ostilă, calificată în general ca trădare.

Henric al VIII-lea şi Elisabeta I au mărit numărul execuţiilor bazate pe acuzaţia de trădare. Cel mai adesea era însă vorba de omoruri pur şi simplu: începând cu Thomas Morus, decapitat în 1535, şi sfârşind cu Maria Stuart, omorâtă în acelaşi mod, în 1587. În Franţa, regii preferă să-şi ucidă rivalii, pe motiv şi sub pretextul ereziei (Etienne Dolet în 1564, amiralul Coligny în 1572 etc.), dar şi pentru trădare (ducele şi cardinalul de Guise în 1588, la Blois). Ca o revanşă a sorţii, ei înşişi au fost asasinaţi când s-a ivit ocazia, de către fanatici: Henric al III-lea cade răpus de loviturile călugărului Clement în 1589, prefigurând asasinarea lui Henric al IV-lea de la începutul secolului următor.

Una dintre trăsăturile importante ale perioadei homicide în cauză: dreptul de a-l ucide pe suveran nu mai este doar privilegiul altor suverani sau rezultatul luptelor succesorale între rivali; el decurge adesea dintr-un raţionament al supuşilor pe tema inviolabilităţii alesului lui Dumnezeu. Până atunci Biserica garantase legitimitatea puterii regale şi deci securitatea ei. În secolul al XVI-lea, credincioşii îşi pun, în numele aceleiaşi credinţe, întrebări privitoare la dreptul de a scăpa de un suveran de îndată ce văd în persoana lui un trădător al adevăratei Biserici. Noţiunea de trădare, care justifică uciderea unui adversar de către suveran, justifică acum moartea suveranului. În primul caz, victima, opunându-se puterii regale, este acuzată că s-a opus naturii divine a puterii; în al doilea caz, suveranul este perceput ca trădător al propriei sale naturi divine. Pierzându-şi în felul acesta legitimitatea, el riscă să fie suprimat. În secolul al XVI-lea, puterea şi religia continuă să fie asociate, dar religia nu mai asigură puterii o protecţie absolută. Dreptul la critică, descoperit de Reformă, are efecte revoluţionare asupra concepţiei despre putere din Europa.

În consecinţă, nu este de mirare că secolul al XVI-lea a fost marcat de o dezbatere pe problema spinoasă a tiranicidului. Tiranul trebuie să fie la adăpost de furia celor drepţi? Protestanţii francezi au sporit numărul reflecţiilor pe această temă, dând naştere unei adevărate şcoli de gândire, a *monarhomahilor*. Pentru ei, un principe care trădează legea divină este părăsit de Dumnezeu şi predat justiţiei oamenilor. În *Vindictae contra tyrannos*, publicat în Franţa în 1579 sub pseudonimul Junius Brutus, autorul, fără a ajunge până la justificarea violenţei împotriva tiranului, îi descrie puterea cu

atâta mânie, încât se impune concluzia: cea mai mare parte a societăţii – ofiţerii şi guvernatorii de regiuni sau oraşe – se poate răscula. În Anglia, George Buchanan ridică aceeaşi problemă într-o carte scandaloasă: *De jure regni apud Scotos*. Parlamentul dă ordin să fie arsă. La rândul său, iezuitul Juan de Marina, a cărui învăţătură este la acea vreme celebră în întreaga Europă, merge până la a-şi pune întrebări privind rolul otrăvii în astfel de circumstanţe. Nimeni nu afirmă clar că uciderea tiranului este o obligaţie sau cel puţin un drept, dar toţi pun o dublă problemă: a judecăţii pe care societatea o poate emite cu privire la tiran şi a diferenţei dintre tiranul legitim şi impostor. Concluzia? Ultimul trebuie să fie suprimat în mod sistematic şi prin toate mijloacele.

Această „desanctificare“ a persoanei suveranului, sub privirea critică a supuşilor, este caracteristica evoluţiei europene din secolul al XVI-lea. Ea este deja însoţită de o oarecare slăbire a Bisericii. Divizată de marile conflicte generate de contestarea lui Luther şi Calvin, prea adânc implicată sau folosită în conflictele politice, Biserica nu mai este, ca odinioară, garanta absolută a puterii regale. Iar regii nu mai au încredere în ea, nemaifiind garanţia drepturilor lor.

Evoluţia aceasta se află la antipozii dezvoltării concepţiei monarhice, care prevalează în Rusia acelei epoci: în perioada ce separă cucerirea emancipării de domnia lui Ivan al IV-lea, se impune o idee despre putere strâns legată de statutul Bisericii şi de devenirea ei.

A treia Romă şi puterea

Biserica, cu rol activ în timpul opresiunii şi al luptelor de eliberare, cunoaşte, începând cu sfârşitul secolului al XV-lea, o schimbare profundă, cu repercusiuni durabile în cultura naţională rusă.

Rusia acelor vremuri pare, la prima vedere, caracterizată de o spiritualitate în progres constant. S-au înmulţit mănăstirile, de al căror rol în secolul precedent ne-am ocupat. Prestigiul lor este mare: în timpul diviziunii politice, rezultat al neînţelegerilor dintre stăpânii apanajelor şi al ocupaţiei mongole, ele au reprezentat oaze în care sentimentul naţional rus şi-a putut afla raţiunile şi simbolurile necesare supravieţuirii. Această funcţie naţională îi îndeamnă curând pe cneji să caute o legitimitate, dincolo de limitele apanajelor lor, pe lângă mănăstiri. Fac pelerinaje în mod constant, acceptă părerea celor mai renumiţi călugări, ba chiar binecuvântarea lor, înaintea oricărui demers mai important. Autoritatea monastică întăreşte îndeosebi ambiţia cneazului Moscovei: tendinţa acestuia de a unifica lumea destrămată a cnezatelor rivale se întâlneşte cu voinţa unificatoare şi cu funcţia naţională exprimate de monahismul rus. Biserica, în primul rând partea ei monastică, bucurându-se de cel mai înalt prestigiu, îi conferă legitimitatea ce îi va permite cneazului moscovit să-şi impună, prin orice mijloace, autoritatea în faţa celorlalţi cneji. În acest scop, ea afirmă reconcilierea principiilor lui

Dumnezeu cu acelea ale Cezarului, în persoana suveranului.

Marele teoretician al legitimităţii cneazului de la începutul secolului al XVI-lea a fost un călugăr, întemeietorul şi superiorul (*igumen*) marii lavre de la Volokolamsk. Iosif Voloţk a jucat un rol central în definirea raporturilor dintre Biserică şi putere, permiţând celei de-a doua să se sprijine pe cea dinţii. El şi-a expus cu pasiune ideile în faţa altei mari figuri a monahismului vremii, Nil Sorski: comunităţile cărora le-a impus un rigorism strict trebuiau să fie *alături* de stat – şi nu în afara lumii – în slujba tuturor. Cugetând la necesitatea autorităţii Bisericii faţă de statul în continuă creştere, având conştiinţa acută a noilor realităţi politice şi sociale ale epocii, Iosif înţelege obligativitatea creării unei puteri economice, care să asigure independenţa Bisericii. Raţionamentul său se clădise în jurul unei constatări: statul, în dezvoltarea lui, nu mai are decât parţial nevoie de Biserică, iar această nevoie descreşte. A scăpat de mongoli, legitimitatea i-a fost consolidată şi totul s-a datorat Bisericii. Dar stadiul necesităţii sprijinului este pe cale de a se încheia. Iosif vizionarul este obsedat de faptul că Biserica trebuie să-şi menţină statutul de partener al statului şi al suveranului. În consecinţă, se va bate pentru bogăţia, considerată indispensabilă, a Bisericii şi va combate teoria sărăciei monastice, apărată de Nil Sorski.

Controversa dintre partizanii şi adversarii bogăţiei ecleziastice nu este numai o dispută de ordin religios, care opune două concepţii despre viaţa monastică, ci un proces prin excelenţă politic. În ultim plan se află echilibrul relaţiilor dintre Biserică şi stat. Conştient de semnificaţia adâncă a disputei, Ivan al III-lea tinde să valideze juridic teza susţinută de Nil Sorski, teză care îi permitea să-şi însuşească bunurile abandonate în acest mod şi să-şi subordoneze o Biserică săracă. Teoria lui Iosif are însă câştig de cauză, dat fiind că ea avea rădăcini în credinţa populară – Biserica se identifică de multă vreme cu naţiunea – iar susţinătorii tezei adverse, Ivan al III-lea şi Nil Sorski, mor aproape simultan (în 1505 şi 1508). Ideile rigoriste şi organizatorice ale lui Iosif primează nu numai la nivel monastic, ci şi la nivel politic şi social.

Iosif recomandă austeritatea până şi în aspectele exterioare ale vieţii, o permanentă disciplină corporală şi sufletească, în vederea atingerii rigorii interioare, ba chiar a perfecţiunii. Autoritatea centralizatoare şi organizatoare a Egumenului trebuia să li se impună tuturor. Sub patronajul său, mănăstirile devin adevărate modele de guvernare politică. Transferul acestui model către stat este de o mare importanţă. Întăriţi prin păstrarea independenţei economice, Iosif şi urmaşii lui de după 1515, anul morţii sale, au influenţat concepţia despre stat pe care o va îmbrăţişa sistemul de organizare monastică. Potrivit lor, Rusia moscovită este un grup religios asupra căruia domneşte marele cneaz, asemenea Egumenului asupra comunităţii sale. Învestit astfel cu autoritatea divină, suveranul beneficiază în ochii poporului de autoritatea din lumea monastică, ale cărei misiune şi învăţătură pare să le continue. Limitele dintre stat şi mănăstire, dintre societate şi comunitatea religioasă tind să se şteargă, principiile de disciplină, de autoritate centrală, impuse în numele unei intenţii depăşind existenţa materială, al unei hotărâri divine, pun bazele raporturilor dintre societate şi stat. Să te supui marelui

cneaz, să-i accepţi puterea înseamnă, în ultimă instanţă, să te supui lui Dumnezeu, să-I accepţi voinţa. Rusia secolului al XVI-lea a devenit o uriaşă mănăstire. În schimb, mănăstirile slujesc drept închisoare celor ce nu respectă regulile comune lui Dumnezeu şi suveranului, cărora teoria lui Iosif le permite să se confunde. Nu este de mirare că, pe parcursul transformării puterii şi a societăţii, cneazul, sprijinit de mănăstiri, ia obiceiul să le încredinţeze acestora paza tuturor persoanelor – soţii renegate, fii răzvrătiţi, rivali, duşmani declaraţi – de care are intenţia să scape, fie că sunt sau nu vinovate de vreo crimă.

În timp ce se manifestă influenţa lui Iosif Voloţk, moştenirea rivalului său, Nil Sorski, având în spate profunda moştenire spirituală a lui Serghie din Radonej, îşi află de asemenea locul în conştiinţa socială şi în viaţa religioasă.

Este evidentă în acea vreme dezvoltarea a două forme extreme de spiritualitate, ambele cu un efect persistent în cultura rusă. „Nebunii pentru Hristos“ (*iurodivîe*) nu pot fi separaţi de istoria religioasă a Rusiei, mai exact de istoria ei. Logica lor este aceea a Sfântului Pavel, care afirmă în Prima epistolă către Corinteni (IV, 10): *„Noi suntem nebuni pentru Hristos“*. Nebunul pentru Hristos refuză să accepte raţiunea lumii în numele adevărului creştin şi se refugiază, pentru a rezolva contradicţia în cauză, în spatele paravanului nebuniei. Dar nu este un nebun, iar creştinătatea rusă considera specia lor ciudată drept oameni ai lui Dumnezeu (*bojie liudi*) sau martiri ai milosteniei. Nebunii pentru Hristos se oferă drept jertfă, combat răul fără frică şi în tot locul: dorinţa de a salva păcătosul îi determină să se sacrifice pentru o cauză disperată. Nimeni nu scapă ţintei lor, fie el tâlhar adevărat sau suveran respectat. Veneraţia poporului faţă de aceşti nebuni pentru Hristos va fi consfinţită de Biserică prin canonizarea unora dintre ei, de-a lungul secolelor. La locurile de pelerinaj, permanentul lor vagabondaj va fi validat drept slujire a lui Dumnezeu.

La capitolul spiritualitate a timpului care este înscrisă în memoria colectivă, se cuvine să adăugăm asceţii contemplativi, practicanţi ai imobilităţii absolute, asemenea lui Ilia Murometţ, care a rămas, se spune, nemişcat în vârful stâlpului de rugăciune timp de treizeci de ani.

Astfel, încet-încet, se dezvoltă în Rusia deja impregnată de religie o conştiinţă colectivă în care se amestecă viziunea autoritară şi organizată a tradiţiei lui Iosif, învăţătura ascetică individuală a lui Nil Sorski şi mesajul sacrificial al nebunilor pentru Hristos şi al contemplativilor. Aşa încât Biserica oferă cnejilor moscoviţi, lipsiţi de experienţă în materie de organizare politică – erau moştenitorii unei tradiţii solide vizând lupta de cucerire a puterii politice, dar nu dispuneau de nici o referinţă de îndată ce se punea problema înzestrării cu structuri a puterii politice –, soluţii capabile să le redea siguranţa, pe care lumea monahală le verificase deja, încărcate de principii acceptate de popor, înscrise practic în memoria lui.

Conştiinţa populară, ale cărei componente au fost deja evocate, urma să simplifice sarcina autorităţilor politice, în măsura în care prevalează elementele de supunere din cadrul ei, fiind confirmate de experienţă şi întărite de Biserică. Modelele sale ideale erau primii sfinţi naţionali, oferiţi de Biserică spre cinstire de Biserică: tinerii cneji sacrificaţi odinioară în cursa pentru

putere, Boris şi Gleb, cneji care, trebuie să reamintim, au murit fără să se apere, canonizaţi datorită simbolismului întrupat, acela de victime predestinate ispăşirii, în numele lui Hristos şi ca imitare a sacrificiului acestuia. În Rusia ei au fost numiţi *strastoterpţî*, însemnând purtător de chinuri. Nu rostise Boris în timp ce-şi dădea sufletul: *„Doamne, Iisuse Hristoase... ai acceptat Patimile ca să ne răscumperi păcatele, ajută-mă să le accept pe ale mele“*? Cultul celor doi martiri a fost primul care s-a dezvoltat în Rusia. În fervoarea poporului, exemplul lor semnifica sfinţenia puterii, necesitatea supunerii în faţa ei, aşa cum te supui lui Dumnezeu, şi totodată valoarea absolută a sacrificiului după modelul lui Hristos. M. Cerniavski, autor al unei reflecţii interesante asupra miturilor ruseşti, a subliniat repeziciunea cu care sunt sanctificaţi cnejii ruşi. Obiceiul nu prea ţine cont de meritele lor personale, dar conferă substanţă sentimentului naţional aflat în curs de dezvoltare. Din secolul al XIII-lea până în secolul al XVI-lea, şapte dintre cei doisprezece cneji ai Moscovei au deveniţi sfinţi pe o listă deja lungă cuprinzându-i pe aceia din Rusia kieveană. Deplasarea puterii către Moscova atrage deplasarea sanctificării pe acelaşi drum. Biserica îşi recruta sfinţii din lumea puterii, nu din rândul poporului, fapt din care decurge referinţa permanentă a deţinătorilor puterii din secolul al XVI-lea la Biserică. Aceasta, la rândul ei, le justifică puternic autoritatea, făcând din ei sfinţi-cneji. De aici rezultă concepţia populară referitoare la religie: numai umilinţă, compasiune şi supunere la chinuri în vederea ispăşirii păcatelor, dar şi supunere faţă de autoritatea dorită şi garantată de Dumnezeu. Conştiinţa naţională rusă se făureşte acum în jurul *memoriei* colective ale cărei trăsături devin componentele principale ale celei dintâi.

În acest punct se naşte o întrebare. Mongolii, prezenţi pe parcursul a trei secole în Rusia, n-au marcat prin nimic conştiinţa populară şi concepţiile politice? Puşkin oferă un răspuns parţial: *„Tătarii*, scrie el, *se deosebeau de mauri. Au cucerit Rusia, dar n-au adus cu ei nici pe Aristotel, nici algebra“*, afirmaţie ce evidenţiază aportul cultural sărac al mongolilor. Năvălirile lor au contribuit, fireşte, la răspândirea spiritului de supunere şi a ideii consolatoare a ajutorului lui Dumnezeu. În acel timp, creştinismul simboliza libertatea pierdută, o lume mai bună decât aceea a invadatorilor. Rolul mănăstirilor din perioada renaşterii naţionale, crucea ca podoabă a flamurilor purtate în luptele de eliberare au contribuit la cristalizarea conştiinţei naţionale în jurul ideii creştine. Influenţa culturii mongole a constat tocmai în modul de ancorare a creştinismului în miezul sentimentului de identitate naţională. Neîncrederea şi nesiguranţa faţă de tot ceea ce vine din exterior, în tot ceea ce vehiculează străinul vor face parte din moştenirea celor trei veacuri de umilinţă.

Mai rămâne să precizăm influenţa cuceritorului asupra sistemului politic. Mongolii au propagat modelul unui stat autoritar, centralizator, purtător al unei ideologii mondiale. Ei încercau să instaureze prin războaie un imperiu, extinzându-şi astfel principiile asupra tuturor popoarelor cucerite: autoritatea supremă a hanului şi ordinea socială bazată pe justiţie şi dreptate. Statul mongol nu era primul stat ideologic cunoscut în istorie. Imperiul lui Mahomed îl precedase deja. Deşi nu a fost primul propagator al unei astfel de concepţii

mondiale, a fost cel puţin unul de durată. Şi-a exercitat în mod sigur influenţa asupra cnejilor certăreţi. „Legea hanului“ le-a impus un început de unitate sub aspectul unei politici echilibrate între rivali şi al apelurilor la cooperare – şi chiar la colaborare – a unora dintre ei pe care hanul îi răsplătea cu recunoaşterea ambiţiilor personale. În ceea ce priveşte modelul politic propriu-zis, perioadele următoare vor revela influenţele receptate atunci.

În Renaştere, suveranul rus urmează prea puţin calea unui rege francez. La începutul secolului al XVI-lea, conflictele politice se rezolvă prin vărsare de sânge de la un capăt la altul al Europei. Puterea rusă, în curs de afirmare, o apucă totuşi pe un drum propriu. Prin ceea ce se află la temelia ei, prin ceea ce se înscrie în memoria socială a timpului, ea se îndepărtează de trăsăturile care marchează, la aceeaşi dată, evoluţia puterii în Europa. Renaşterea Rusiei, renaşterea statului independent o ia într-o cu totul altă direcţie decât restul Europei. Singura trăsătură comună ce mai poate fi reţinută este respectul minim acordat vieţii umane, de îndată ce se pune problema puterii.

Capitolul III

TIRANIA INCIPIENTĂ

Domnia lui Ivan al IV-lea, care acoperă o jumătate de secol (1533-1584), a fost cea mai lungă, cea mai hotărâtoare din întreaga istorie a Rusiei. În timpul ei au loc toate schimbările pe care domnitorii dinainte le-au schiţat sau le-au început. Puterea rusă îşi dobândeşte forma perfectă şi particularităţile proprii care îşi mai exercită influenţa şi după scurgerea a patru secole.

Accesul lui Ivan la tron este revelator pentru noul context politic rus şi tensiunile aferente. Lupta puterii centrale împotriva forţelor centrifuge ale cnejilor înfeudaţi şi-a schimbat caracterul. Cnezatele aflate îndelung pe poziţii adverse cu Moscova sau republicile nordice, Novgorod, Pslov, Vratka, şi-au pierdut independenţa. Acţiunea continuă a marilor cneji moscoviţi şi-a atins ţelul: de acum încolo, toate cnezatele vecine sunt reunite sub autoritatea lor. Războaiele interne şi-au schimbat brusc direcţia, a venit vremea războaielor externe, care să elibereze Rusia de pericolele din afară – lituanienii, tătarii, suedezii, cavalerii gladiferi. Ele vor ocupa cea mai mare parte a secolului al XVI-lea. Cnejii care distrugeau odinioară orice tentativă de unitate, lipsiţi acum de independenţă, îşi vor îndrepta ambiţiile către inima puterii centrale, Moscova.

Anihilaţi de voinţa unificatoare a marilor cneji, cnejii mai mici n-au dispărut totuşi. Forţa armelor şi aceea a banilor au pus capăt puterii lor, şi nu existenţei lor ca atare; ei se regăsesc, din obligaţie, la curtea marelui cneaz, în slujba Moscovei. Unificarea a trecut prin faza integrării tuturor cnejilor adversari. Aceştia din urmă sunt departe de a accepta noua ordine a lucrurilor. Ei şi-au păstrat ambiţiile, rivalităţile, numai că le-au luat împreună cu ei la Moscova, iar curtea va reproduce intrigile şi ura din trecut. Cnejii foarte mândri de ascendenţa lor riuricidă – Belski, Şuiski, Kurbski –, alţii nu mai puţin orgolioşi de înrudirea cu descendenţii lituanianului Gedeminas şi prinţii tătari – mongoli creştinaţi şi integraţi Rusiei – sunt de acum încolo reduşi la statutul de boieri ai marelui cneaz, la egalitate cu foştii boieri. Au desigur un destin strălucit, dar nu de invidiat, dat fiind faptul că le este interzisă orice opţiune politică. În vremea fărâmiţării statale a pământului rus, ei puteau hotărî cui să slujească, cărui principe să îi jure credinţă. La începutul secolului al XVI-lea nu mai existau decât cnezatele marelui cneaz al Moscovei, fapt ce îi condamnă la supunere faţă de acesta. Alternativa se plasează acum în afara Rusiei, la regii

străini, duşmanii tradiţionali ai poporului rus. Schimbările de alianţă şi de stăpân, atât de frecvente în trecut, când ostilităţile interne găseau un sprijin în conducătorii statelor vecine, îmbracă în prezent, concomitent cu crearea statului rus, o cu totul altă semnificaţie. A sluji la altă curte înseamnă a-l sluji pe străin, pe duşman, deci a *trăda*. Noţiunea de trădare, atât de vagă odinioară, în timpul deplasării permanente a legitimităţii, capătă un conţinut precis. Îndepărtarea de marele cneaz, opoziţia manifestată faţă de el, semnifică mai mult decât simpla lui trădare, înseamnă trădarea cauzei ruse. Noua definiţie a noţiunii va avea consecinţe importante asupra conduitei suveranului.

Încă o dată, vocabularul ne permite să măsurăm evoluţia din ultimele secole. Verbul *izmenit*, cu sensul „a schimba“, a dat naştere substantivului *izmenik*, cu un sens foarte dur: „trădător“. Dintre toate statele vecine, doar unul îi mai poate primi pe aceia care nu acceptă centralizarea: Lituania. Deţinând teritorii poloneze în vest şi ruseşti în est, statul respectiv îşi delimitează cu greu posesiunile dinspre Moscova. Eterna poveste a frontierelor naturale inexistente şi a frontierelor politice instabile explică atracţia periculoasă pe care Lituania o exercită asupra tuturor persoanelor care nu recunosc autoritatea crescândă a Moscovei. Cneazul moscovit nu ignoră pericolul. Între Rusia şi Lituania nu poate exista decât o luptă necruţătoare, împărţirea pământurilor şi a oamenilor între ele nefiind de durată, trebuind să se încheie într-o bună zi cu înfrângerea definitivă a uneia dintre părţi.

Luptele interne de la curtea marelui cneaz se bazează atât pe amărăciunea şi ura născute din pierderea independenţei, cât şi pe dorinţa cnejilor de a opri creşterea puterii autocratice în favoarea propriei lor puteri. Incapabili să scape de noul lor stăpân, cnejii dominaţi vor să-şi creeze o poziţie puternică de la înălţimea căreia să trateze cu marele cneaz de pe picior de egalitate. Odinioară, Carol al VII-lea, Ludovic al XI-lea, Carol al VIII-lea, regi din dinastia Capeţienilor, au trebuit să-şi impună autoritatea în faţa nobililor prin luptă, instalându-şi tabăra pe pământurile acestora în Burgundia şi Orléans, devenite adevărate fortăreţe. În prezent, marele cneaz al Moscovei trebuie să lupte cu toate rudele sale de la curte – fraţi, unchi, nepoţi – care îşi apără poziţiile cu ghearele şi cu dinţii, aşa cum făcuseră altădată în propriile lor cnezate. Lupte şi coaliţii ce dezvăluie o ordine politică deja perimată, dar care nu ameninţă mai puţin edificiul încă fragil al statului rus unificat.

O regenţă sângeroasă

În condiţiile existenţei unei curţi instabile şi agitate, va urca pe tron Ivan al IV-lea, nepotul lui Ivan al III-lea, în vârstă de trei ani. Desemnarea lui cu titlul de mare cneaz constituia deja o sfidare, pentru că răsturna ordinea succesorală stabilită: succesiunea de la tatăl la fiul mai vârstnic şi la linia sa descendentă permite treptat abolirea dezastruosului sistem feudal. Ivan al III-lea se însurase în două rânduri: la început cu o cneaghină de Tver, apoi cu

Sofia Paleolog. Logica sistemului ereditar l-ar fi adus pe tron pe primul lui băiat, tot un Ivan, născut din prima căsătorie, urmat de linia lui descendentă, în detrimentul ramurii secunde, a Sofiei. Într-o primă instanţă, credincios voinţei de a-şi împinge cât mai departe în timp opera de instituţionalizare a monarhiei, Ivan al III-lea îl încoronează mare cneaz, încă din timpul vieţii, în 1497, pe nepotul său Dmitri, fiul lui Ivan, întâiul născut, dispărut prematur, cu câţiva ani înainte. Opţiunea făcută în timpul domniei marchează grija lui de a impune o succesiune regulată şi de a preveni orice contestare, dat fiind că moştenitorul avea doar cincisprezece ani. Alegerea s-a dovedit a fi provizorie, contracarată de ambiţiile tradiţionale ale cnejilor deposedaţi. Al doilea fiu al lui Ivan al III-lea, Vasili, fusese la început aruncat în temniţă de propriul tată. Gestul urma după alegerea nepotului ca moştenitor şi viza să îl împiedice să intervină în opţiunea făcută. Mândru de aureola ascendenţei sale bizantine, Vasili reuşeşte prin viclenie să-şi instige părintele împotriva moştenitorului desemnat. Încă o dată ordinea succesorală stabilită este răsturnată. După doi ani, Ivan al III-lea se va descotorosi de nefericitul Dmitri. Îl va destitui, apoi îl va arunca în temniţă sub un pretext nedrept, într-o vreme în care viaţa în detenţie semăna cu moartea. Mama lui i-a împărtăşit soarta. După doi ani, în 1509, Dmitri va muri într-adevăr lăsând locul lui Vasili, tatăl viitorului Ivan cel Groaznic.

La moartea lui Vasili, contestaţiile de ordin dinastic nu-şi mai aveau rostul: linia descendentă din fratele mai mare se stinsese. Întâiul născut al marelui cneaz aflat la putere, Ivan, nu avea decât un frate. Dinspre partea aceasta numărul contestaţiilor era limitat. Domnia lui Ivan nu se prezenta totuşi într-o lumină favorabilă. Un cneaz de trei ani, cocoţat pe tronul unei Rusii care nu asigurase încă supremaţia sistemului puterii stabile şi centralizate – ce ispită pentru curtenii nutrind ranchiună şi ambiţii! Tânărul Ivan este imediat încoronat, dar oricât de somptuoasă a fost ceremonia, nu prezenta atunci pondere. Ea simbolizează puterea numai atunci când purtătorul coroanei este prin el însuşi deja o putere. Sistemul politic a dat, desigur, amploare tuturor simbolurilor puterii, dar nu i-a putut încă suprima pe aceia care o contestă. Puterea este mereu dependentă de raportul de forţe dintre cel care întruchipează procesul de centralizare şi cei care vor să îi stea în cale, pentru a-şi relua fostele domenii. În 1533, raportul de forţe este ambiguu. Regula conform căreia moştenirea tatălui revine fiului pare împământenită; faptul că ea favorizează un copil atât de tânăr nu poate decât să trezească pretenţiile partizanilor vechiului sistem. Marele cneaz Vasili lasă la moartea lui doi fraţi mai tineri decât el: Iuri, cneaz de Dmitrov, şi Andrei, cneaz de Stanţa, care ar fi putut aspira la domnie. Nesatisfăcut de simpla îndepărtare de la tron, Vasili i-a exclus de la putere, adică de la posibilitatea de a-i modifica hotărârea prin vreo lovitură militară împotriva tânărului său moştenitor.

Un mare cneaz de trei ani presupune organizarea unei regenţe: Vasili i-a încredinţat-o soţiei sale şi unui consiliu de şapte tutori, rude apropiate sau mai îndepărtate cu Ivan. În frunte figura unchiul regentei, cneazul Mihail Glinski. Vasili îi exclusese pe propriii lui fraţi. Soluţia, menită din start să echilibreze

sau să preîntâmpine ambiţiile, îşi face imediat simţit caracterul hibrid.

Mai întâi, din cauza numirii unei regente. Cnejii şi poporul rus erau obişnuiţi să le vadă maltratate pe soţiile suveranilor. Atâta timp cât ele plăceau soţilor, rămâneau în preajma lor, dar nu în preajma puterii, şi duceau o viaţă de recluziune conform tradiţiei orientale, în acea parte a palatului rezervată femeilor, numită *terem*. Secolul al XVI-lea nu seamănă cu secolul Olgăi, timp în care autoritatea feminină putea fi exercitată dacă femeia avea personalitate. Bizanţul, apoi tradiţia mongolă au lăsat urme adânci în Rusia, au plasat femeia sub autoritatea masculină şi au redus-o la o dublă funcţie: asigurarea odihnei războinicului şi reproducerea rasei lui. Din această cauză, de îndată ce nu mai plăceau, cneaghinele erau expediate la mănăstire, unde le era asigurată pentru totdeauna recluziunea, îşi schimbau numele şi intrau forţat în rândul călugăriţelor. Ele erau moarte pentru lume înainte de a muri cu adevărat. Povestea lor personală este astfel jalonată de detenţii abuzive, de jurăminte pronunţate cu forţa. Pentru ele, mănăstirea devine sinonimă cu închisoarea.

Elena Glinska întrerupe pentru o vreme tradiţia. Tânără şi frumoasă, cneaghina era descendenta unei familii lituaniene. Se remarca nu numai prin aspectul fizic, ci şi prin caracterul ei ferm, spiritul deschis, nivelul educaţiei. Mai apropiată de femeia occidentală decât de femeia rusă a timpului – suntem departe acum de regina Anna a Franţei, opunând cultura înfloritoare a Rusiei inculturii care bântuia în noua ei patrie! –, regenta Elena voia să-şi exercite din plin funcţia. Vasili prevăzuse probabil ambiţia de care va da dovadă această femeie în îndeplinirea atribuţiilor, nu şi partenerii ei de tutelă. În concepţia lor, femeia trebuia să tacă şi să se supună; fiul ei nu trebuia să fie, în final, decât jucăria ambiţiilor lor personale şi probabil victimă.

Urcarea prematură pe tron a lui Ivan conturează din start neînţelegeri şi înfruntări viitoare: o regentă hotărâtă să-şi facă respectată autoritatea şi să salvgardeze drepturile fiului ei; tutori dornici s-o înlăture pe regentă – în spatele proiectului lor comun fiecare urmăreşte evoluţia progresivă a intereselor proprii, poate chiar până la puterea supremă; în afara grupului central, fraţii lui Vasili – ei nu pot accepta să fie excluşi din cercul magic al unei puteri care, se pare, trebuie să îşi schimbe încă o dată stăpânul; pe margine toţi boierii conştienţi de instabilitate şi de posibilitatea de a-şi regăsi o parte din autoritate, grijulii să identifice partea care se cere sprijinită pentru a se afla apoi în tabăra victorioasă; mai departe, duşmanii externi, regii Poloniei şi ai Lituaniei, suedezii, chiar tătarii, care locuiesc în Crimeea şi Kazan, toţi aceia care presimt conflicte favorabile pretenţiilor lor teritoriale sau nutresc visuri de revanşă. În Rusia anului 1533, succesiunea pe linie directă iese cu bine dintr-o nouă încercare: rar însă succesul imediat al unui suveran mort va purta atâtea ameninţări la adresa viitorului. Ele vor colora cu violenţe şi cu sânge copilăria marelui cneaz, marcându-i probabil personalitatea într-un mod irevocabil.

Primii cinci ani de domnie i-au fost dominaţi de regenţa Elenei. De la început ea a dovedit o mare autoritate şi dorinţa de a nu tolera nici cea mai mică uzurpare a prerogativelor ei. Femeia, care prin educaţie părea mai

aproape de moravurile rafinate ale Renaşterii europene decât de compatrioatele sale, nu a ezitat să recurgă la cele mai crude mijloace aflate în uz în Rusia pentru a-şi elimina duşmanii. Primul care s-a declarat pe faţă a fost, bineînţeles, cumnatul ei, cneazul Iuri al Dmitrovului. Condamnat la celibat de fratele său mai mare, Vasili – care a vrut să suprime în modul acesta orice altă linie descendentă diferită de a lui, dar fără vărsare de sânge –, cneazul Iuri adunase multă nemulţumire. Urcarea pe tron a copilului de trei ani i-a trezit ranchiuna şi speranţele şi a încercat să se substituie marelui cneaz, pentru moment în imposibilitatea de a-şi exercita autoritatea proprie. A făcut apel la toţi boierii şi le-a ordonat categoric să îi recunoască dreptul la tron şi să îl ajute să urce în scaun. Conştienţi de faptul că Iuri nu se putea sprijini decât pe slujitorii lui apropiaţi, boierii nu i-au luat în seamă chemarea. Doar regenta a acordat atenţie loviturii de stat ratate. A trimis pe loc oameni înarmaţi să îl prindă, l-a aruncat în temniţă şi i-a provocat încet-încet moartea. După doi ani Iuri murea.

Elena a dejucat repede complotul, dat fiind că acest cumnat îşi supraestimase prestigiul şi forţele. Următoarea lovitură va veni din propria familie a regentei. Unchiul ei, Mihail Glinski, pe primul loc în consiliul tutelar, crezuse că poate juca rolul de regent adevărat, înlocuind-o pe femeie. În ochii lui ea nu avea dreptul, din cauza sexului, să exercite vreo putere. Sprijinindu-se pe un sfetnic, amantul ei, după toate probabilităţile, Elena i-a respins ideea, afirmându-şi mai puternic autoritatea. S-a declanşat conflictul nepoată-unchi, înveninat de boierimea căreia i se părea că regenţa i-ar asigura recâştigarea unor prerogative.

Acuzată de exces de putere, de desfrâu, Elena recurge la vechea metodă de rezolvare a disputelor: preluarea iniţiativei. La ordinul ei, cneazului Glinski i s-au scos ochii înainte de a fi aruncat într-o mănăstire, în care şi-a dat imediat sufletul. Simultan, Elena extermină consiliul de tutelă. Invocând trădarea, scapă de toţi aceia care se interpun între ea şi puterea totală.

Dar – din nou tradiţia! – ea nu-l poate pierde din vedere pe celălalt frate al soţului, cneazul Andrei, care trăia la Stariţa şi căruia, pe deasupra, i se născuse un fiu, Vladimir, situat pe aceeaşi linie succesorală cu propriii ei copii. Ca să scape de el, l-a invitat la Moscova, să discute afaceri de stat. Motiv derizoriu în ochii cneazului, conştient că impopularitatea crescândă a cumnatei îndrepta spre el speranţele boierilor, îngroziţi de duritatea manifestată de Elena şi de favoritul ei, şi pe ale poporului exasperat de creşterea dificultăţilor materiale şi de spectacolul omorurilor din vârful ierarhiei. Trecerea succesiunii de la frate la frate era destul de prezentă în conştiinţe, pentru ca ipoteza să aibă succes. Ideea era întărită de modul sălbatic în care regenta îşi regla conturile. În ciuda caracterului său paşnic, chiar puţin slab, cneazul Andrei trebuia să cedeze în faţa evidenţei: ori se răzvrătea, ori murea. Invitaţia la Moscova pentru discuţii semăna prea mult a capcană ca s-o accepte. Refuzând-o, se declara oponent. Trebuie să remarcăm că acest mod de lichidare a adversarului va fi reluat, peste secole, de un alt tiran al Rusiei. Într-adevăr, Stalin va încerca să scape în acelaşi mod de un rebel de calibru, diferit de acela al lui Andrei, un anume Tito…

Îngrozit, cneazul Andrei a fugit la Novgorod, chemându-i alături de el pe toţi boierii şi nobilii pe care regenta îi înspăimânta şi care erau indignaţi de obligaţia de a se supune voinţei unui copil de trei ani. Armată contra armată: Andrei şi aceia care i s-au alăturat, pe de o parte, favoritul şi credincioşii regentei de partea cealaltă au fost gata-gata să se angajeze în luptă. Dintr-o dată cneazul rebel ezită. Să fi fost o tresărire a sentimentului de legalitate? Teama de a scufunda ţara într-un conflict fără sfârşit, cu atât mai îngrijorător cu cât în anul acela, 1537, tătarii, fortificaţi la Kazan, manifestau veleităţi revanşarde? Oricare ar fi fost motivul, schimbarea de opinie l-a costat viaţa. Întrebându-l pe adversar, favoritul Elenei, dacă va fi iertat în urma depunerii armelor, obţine din partea lui o promisiune de clemenţă, pe care Elena refuză să şi-o asume. Adus la Moscova, Andrei este aruncat în temniţă şi împins în câteva luni spre moarte. Oamenii care l-au urmat au cunoscut toate torturile imaginabile şi au sfârşit sub mâna călăului.

Era prea mult: în ciuda victoriilor împotriva tătarilor şi apoi împotriva trupelor regelui Lituaniei, venite în ajutorul oponenţilor regentei, obţinute de conducătorii militari cu respect pentru litera legii, nici un boier nu mai era dispus s-o tolereze în continuare pe cneaghina arogantă şi crudă. În 1538 ea moare brusc de dureri atroce. Otravă, fără nici un dubiu, mijloc de eliminare mai sigur decât tradiţionala închidere într-o mănăstire. Soarta favoritului ei a fost la fel de cumplită: după nenumărate chinuri, călăul l-a tocat literalmente mărunt. Sora lui, doica iubită a tânărului Ivan, a fost aruncată într-o mănăstire.

Aşa sfârşea o regenţă cu totul diferită de aceea pe care Olga o exercitase în Rusia kieveană. Diferenţa nu consta numai în faptul că, în secolul al XVI-lea, dominaţia unei femei provoca scandal sau în caracterul homicid al puterii Elenei. Ea decurgea mai ales din logica puterii. Fără îndoială că, în momentul în care s-a descotorosit de aceia din jurul ei – unchi şi cumnaţi, fără a mai vorbi de susţinătorii lor –, Elena acţionase în aparenţă ca toţi predecesorii ei, care, de-a lungul veacurilor, luaseră obiceiul de a-şi extermina fraţii. Dar cum, în 1533, puterea se transmitea din tată în fiu, schimbarea descendenţei nu mai pare firească, iar omorul nu mai slujeşte la accelerarea unui progres legal, ci la menţinerea puterii existente şi legal transmise. Când Elena îşi omoară cumnaţii, n-o mai face din raţiuni de clan, conform logicii eliminării tuturor fraţilor, ci tocmai pentru a împiedica o revenire la logica cea veche, cu toate că regulile succesiunii ereditare începuseră să se impună.

Barbaria regenţei ascunde progresul practicii puterii. Succesiunea ereditară asigură o relaţie stabilă între deţinătorul puterii, descendenţii lui şi societate, deci o identificare a naţiunii cu aceşti descendenţi. Unitatea naţională în plin proces de realizare nu se poate acomoda cu o întoarcere la trecut, cu un nou triumf al lumii clanurilor. Pentru istorie contează prea puţin faptul că scurta regenţă a Elenei a fost marcată de ascensiunea unui favorit şi de excese de autoritate insuportabile. Oricât de deplorabile ar fi ele, aceste trăsături aparţin tuturor timpurilor, aproape tuturor modurilor de guvernare şi nu pot ascunde esenţialul: crâncena regentă a menţinut sistemul politic atât de dorit de suverani, dar încă fragil. Sângele vărsat odinioară în vederea îndepărtării celor ce barau drumul către putere al unui eventual pretendent

este vărsat de acum încolo pentru menţinerea puterii, deşi modul ei de transmitere sau de exercitare constituie deja un progres în viaţa politică a Rusiei.

Pentru tânărul Ivan, sfârşitul regenţei înseamnă un dezastru în plan personal. Până atunci în umbra Kremlinului îşi consacrase timpul jocurilor în compania unui frate semiidiot, dominat de mama lui. Dintr-o dată copilăria, simbolizată de mamă şi de doică, s-a sfârşit: nu împlinise încă opt ani. Legitimitatea nu i-o contestă nimeni, desigur, dar guvernarea boierilor, începută în acel moment, constituie o adevărată sfidare a suveranităţii lui teoretice. Două familii de cneji, Şuiski şi Belski, îşi vor disputa aspru regenţa. Sub impulsul ambiţiilor şi intrigilor de neimaginat, puterea trece neîncetat dintr-o mână într-alta, execuţiile, omorurile, detenţiile şi exilurile se ţin lanţ. În acele vremuri tulburi nimic nu se află la adăpost, noţiunea de stat dispare în spatele rivalităţilor feroce, Biserica însăşi plăteşte un tribut tragic dezordinii însângerate. Cnejii rivali nu ezită, într-adevăr, să îşi abandoneze şi să îşi aresteze superiorii pe măsura evoluţiei conflictelor. Ivan a supravieţuit perioadei, dar a trăit-o cu scârbă şi groază. Dispreţuit de aceia care îşi disputau puterea, el rătăceşte prin Kremlin într-o stare vecină cu mizeria şi asistă la risipirea bunurilor sale, pe care toţi i le smulg cu neruşinare, şi la cele mai perverse excese. Ivan salvează aparenţele unei puteri de care este în realitate spoliat ori de câte ori o cere interesul duşmanilor lui. Astfel, la sosirea câtorva soli în Rusia, nefericitul copil este aşezat pe tron, îmbrăcat cu toate odoarele, semn că domneşte ordinea şi că demnitatea suveranului nu cunoaşte eclipsa. De îndată ce recepţiile iau sfârşit, el este trimis înapoi în mizeria sa morală şi materială.

Cum să ne mai mirăm că, în singurătatea sa, adolescentul îşi dezvoltă o personalitate contradictorie, întărită de ereditate? Pe de o parte, gustul pentru studiu, pentru meditaţie, care îl face să uite lumea necruţătoare; lecturile lui sunt înainte de toate religioase – Biblia, vieţile sfinţilor – şi istorice – cronicile trecutului; lor le datorează religiozitatea confuză care nu îl va părăsi niciodată şi sentimentul măreţiei al cărei moştenitor este. De partea cealaltă, spiritul de răzbunare unit cu o cruzime instinctivă pe care timpul i le va accentua. Încă din adolescenţă, în lipsa oricărei îndrumări morale care i-ar fi putut corecta personalitatea complexă şi excesivă, Ivan se lasă pradă tuturor capriciilor, tuturor impulsurilor de violenţă pe care i le sugerează împrejurările. În anii aceia dificili, nu se poate atinge de oameni şi atunci aplică animalelor tratamente de o cruzime fără margini. Toată mânia acumulată în adâncul inimii şi pe care încă nu şi-o poate exprima iese astfel de iveală.

Începuturi nesigure

Totuşi, în 1543, când are abia treisprezece ani, Ivan face un prim pas către putere şi răzbunare. El îşi convoacă boierii pe neaşteptate şi le reproşează extrem de dur matrapazlâcurile. Îi anunţă, fără ezitare, că le va da

o lecţie. Nu îl alege pe cel mai vinovat dintre ei, ci pe cel mai mare în rang, cneazul Andrei Şuiski, adevăratul şef al guvernului. La ordinul său, slujitorii îl imobilizează pe cneaz şi îl aruncă drept hrană câinilor de vânătoare, care îl sfâşie cu poftă, sub ochii întregului oraş. Adevărată lovitură de stat, măsura le vesteşte boierilor ceasul revenirii la ordine: Ivan se impune, iată-l dintr-o dată stăpân. Peste patru ani, în 1547, hotărăşte să se încoroneze, luând titlul de *ţar*. După zece ani de interludii sângeroase, la paisprezece ani de la dispariţia lui Vasili al III-lea, tronul Moscovei îşi regăseşte adevăratul titular, chiar dacă acesta nu împlinise încă şaptesprezece ani.

O copilărie tragică, urmată de începuturi tragice, plasează imediat domnia lui Ivan sub auspicii îngrijorătoare. Încoronarea fastuoasă a aceluia care s-a vrut ţar, nu numai mare cneaz, căsătoria lui cu o tânără din nobilimea rusă, Anastasia, descendentă din ramura Romanovilor care vor domni în Rusia între 1613 şi 1917, totul prevesteşte o domnie stabilizată, deci paşnică. Şi totuşi. De-abia s-au stins focurile de bucurie, că peste Rusia lui Ivan se abate o dramă care deschide o nouă perioadă însângerată. Tulburările sunt şi de astă dată anunţate de foc. Un incendiu uriaş face ravagii la Moscova, lăsând în oraş numai cadavre şi cenuşă. O cetate construită numai din lemn atrage inevitabil incendiile – fie spontane, fie datorate invadatorilor –, groaza de secole a poporului rus. Teroare şi blestem în acelaşi timp: focul, urmând după o perioadă de sărbători pline de bucurie, proiectează peste o amintire umbra fricii, a oboselii unui popor având drept zeu pe însuşi creatorul focului, Perun, doborât în numele lui Hristos. Vechiul panteon popular păgân, niciodată dispărut în totalitate, menţinut alături de credinţele creştine foarte puternice, îşi face în aceste împrejurări din nou apariţia.

Pe fondul incendiului se grevează răzmeriţa, însoţitoare obişnuită a focului care distruge totul în cale: pasiunile se înmulţesc şi o dată cu ele elementele generatoare de criză afectând viaţa de zi cu zi a tuturor. Poporul avea o existenţă dură, nemulţumirea mocnea de multă vreme. Focul, prăbuşirea neaşteptată a clopotului cel mare de la Kremlin, din cauza incendiului, sunt semne neîndoielnice ale mâniei divine la adresa păcătoşilor de la conducere. Poporul se ridică într-o mişcare spontană de tipul acelora care vor jalona mai târziu istoria Rusiei. Ca de fiecare dată în asemenea circumstanţe, vracii, nebunii pentru Hristos, simplii călugări, o întreagă lume religioasă vin să alimenteze îngrijorarea mistico-superstiţioasă care pusese stăpânire pe locuitorii ulicioarelor aflate în flăcări din oraş. Cu toţii îndemnau la căinţă, anunţau sfârşitul lumii şi focul veşnic drept mijloc de pedeapsă, între altele. Zvonurile cele mai extravagante întreţin fanatismul popular, în căutare de vinovaţi. Cneaghina Anna Glinska, rudă apropiată cu Ivan, este vinovată că a provocat focul prin practici vrăjitoreşti. Pentru a calma poporul sunt necesari ţapi ispăşitori care să fie sacrificaţi nu zeilor, ca în trecutul păgân, ci unui Dumnezeu unic, venerat în Rusia de la botezul lui Vladimir. Ivan, refugiat momentan din calea focului şi a mulţimii pe moşiile sale din satul Vorobievo (Muntele Vrăbiilor, aflat în faţa Moscovei, pe malul celălalt al râului), înţelege corect realitatea. Îi învinge şi îi împrăştie prin forţă pe răsculaţi, care în furia lor îl uciseră pe cneazul Glinski, unchiul lui. Ivan optează cu toate acestea

pentru o politică pacificatoare şi nu restabileşte ordinea prin violenţă. S-a gândit, desigur, la pedepsirea căpeteniilor, însă acestea fugiseră din Moscova în cea mai mare parte de îndată ce a sunat ceasul asumării răspunderii. Şi apoi Ivan înţelege că severitatea ar fi periculoasă. Amploarea distrugerilor, profunzimea nemulţumirilor, realitatea sărăciei care le întreţine, reapariţia ameninţării tătarilor ce vedeau în incendiul Moscovei o nouă ocazie de a-şi regăsi puterea, toate invită la clemenţă, ba, mai mult, la un examen de conştiinţă.

Ivan face act de penitenţă în public, în piaţa din faţa Kremlinului, promiţând că se va îndrepta şi că va guverna spre binele poporului. Exemplul său va trebui urmat – prin constrângere – de toţi aceia care, prin excese, au sărăcit statul, deci societatea, şi au stârnit mânia lui Dumnezeu. Spovedania lui solemnă în prezenţa unui cler care îşi rărise rândurile în incendiu (şi bisericile erau cenuşă), angajamentul de a pune capăt aroganţei şi autorităţii celor mari, adevăraţi vampiri înconjurându-l pe ţar, ajutoarele distribuite săracilor sunt în consens cu dorinţele poporului. Imediat naţiunea se strânge în jurul ţarului suveran, care a ştiut să îi asculte indignarea şi să îşi asume păcatele trecute, marcând astfel, prin spovedania făcută, începutul epocii nevinovăţiei şi uitării.

Acele zile cumplite par să taie în jumătate istoria Rusiei. Cnejii trufaşi, în luptă permanentă pentru satisfacerea intereselor proprii, care au obligat statul la sacrificii şi i-au împins la sărăcie şi deznădejde furibundă pe locuitori, sunt puşi pe fugă. Aceia care rămân îşi văd fosta putere condamnată: societatea grupurilor intermediare, orăşenii de toate condiţiile, negustorii şi artizanii au hotărât să îşi facă auzită vocea. Între suveran şi noua societate regrupată curând în structurile obştei din trecut– grupul puternic al boierilor pare să îşi fi pierdut toate prerogativele –, se ţese pentru moment o legătură directă. Deţinătorul puterii a ştiut să domine criza cu minimă vărsare de sânge – reprimarea a fost dură, dar nu a dat curs răzbunării. Putem crede că această putere care se transmitea ereditar şi apela la iertarea Bisericii se va umaniza în sfârşit, că timpul nenorocirilor era depăşit pentru vecie.

Ivan Reformatorul

Istoria şi-a creat obiceiul de a despărţi domnia lui Ivan în două perioade antagonice: prima, fericită, în timpul căreia domneşte un suveran reformator, care îşi transformă ţara din temelii; a doua, tragică, îi va conferi lui Ivan apelativul de cel Groaznic.

Persoana şi caracterul lui Ivan din prima perioadă merită o clipă de atenţie. Foarte tânărul suveran a ieşit profund afectat din criza de la 1547. Fizicul său, aşa cum atestă câteva gravuri şi relatări din epocă, reflectă dramele copilăriei şi o natură sfâşiată între cei doi poli. Înalt şi slab, i se remarcă în mod deosebit ochii sfredelitori, mobili, plini de nelinişte. Nasul ca un cioc de acvilă, faţa alungită trădează duritatea confirmată de privire. Barba

de un brun-roşcat desăvârşeşte alungirea feţei şi a siluetei. Personajul sugerează tăria voinţei şi a poftelor apropiate de excese. O primă adolescenţă jalonată de chefuri monstruoase şi de dezmăţuri, de partide de vânătoare şi de curse în natură ar încheia tabloul dacă nu ar mai exista şi un alt aspect: un adolescent, apoi un foarte tânăr suveran avid de cunoştinţe, care se scufundă în lectură, lecturi de tot felul, cu aceeaşi frenezie cu care se dedă la desfrâu. Setea de învăţătură îl transformă într-un creier enciclopedic, chiar dacă ştiinţa acumulată seamănă cu aceea a unui autodidact incapabil să digere totul. Ivan este după chipul şi asemănarea marilor spirite ale vremii. Pentru ele, ca şi pentru Pico della Mirandola, ştiinţa nu se împarte: acela care vrea să cunoască lumea trebuie să absoarbă tot ce a scris, a spus, a acumulat omenirea în cursul veacurilor. Cazul lui Ivan. Dar dincolo de pasiunea pentru cunoaştere, care îl împinge să îşi are singur pământul, se află teama constantă de Dumnezeu, religiozitatea, când îngropată, când explozivă, care îl mână să facă pelerinaje, mătănii, să se pocăiască ostentativ, să acorde graţieri. Dumnezeu îi este tovarăş nedespărţit. El l-a făcut ţar, pe El îl înfruntă, pe El vrea să-l reprezinte. Conştient de rangul lui şi de partea de divinitate a condiţiei sale de ţar, Ivan nu are în ultimă instanţă decât un interlocutor: Dumnezeu. Chiar dacă, o dată cu trecerea anilor, trăsăturile lui antagonice devin tot mai frapante, personalitatea complexă a lui Ivan le îmbină pe toate încă din perioada fericită a domniei sale. Fericirea trăită lângă Anastasia, soţia sa, îl umple, îl îmblânzeşte, îl ghidează, pare să îi smulgă din sufletul plin de contradicţii cele mai întunecate înclinaţii şi să îl poarte spre înălţime, spre bine. Lumea visează la suveranul excepţional, umanistul din secolul umanismului care ar fi putut fi Ivan, dacă şi-ar fi păstrat neatinsă chemarea spre lumină. Iconografia, idealizare a guvernanţilor, oferă în cazul său un bun exemplu. O miniatură din *Cronica de la Kazan* îl reprezintă pe Ivan doborând balaurul mongol: o faţă tânără, angelică, amintind într-un mod triumfal, fără pic de supuşenie, de figurile curate ale primilor doi sfinţi ruşi, Boris şi Gleb. Asemenea lor, Ivan întruchipează inocenţa primordială, salvatoare şi mântuitoare a poporului rus.

Opera făurită în zorii domniei de lungă durată este magistrală. Ivan este înconjurat de sfetnicii care par să anunţe sfârşitul clicilor şi intrigilor la vârf. Întregul univers al cnejilor şi boierilor rivali este de domeniul trecutului. Sfatul lui Ivan se compune din nobili şi clerici sub ascultarea mitropolitului Macarie şi a ghidului său spiritual, şeful Bisericii, părintele Silvestru. Printre cei câţiva reprezentanţi ai nobilimii se remarcă doi tineri străluciţi, cărora le acordă încredere şi le oferă averi: şambelanul Aleksei Adaşev, provenit dintr-un mediu relativ modest, şi cneazul Andrei Kurbski, de o inteligenţă sclipitoare şi mândru de a fi coborâtor din Riurik, asemenea ţarului. Opera politică realizată într-un interval scurt de timp, în cooperare cu Sfatul ţării, este impresionantă. În 1549, Ivan convoacă Stările Generale – *Zemski Sobor* –, versiunea lărgită a Dumei[1], cărora le va prezenta spre analiză proiectele sale de reformă juridică

[1] Duma boierească era Sfatul suveranului. Existenţa ei ca formă organizată urcă pînă în vremea Rusiei kievene. La începutul dezvoltării Moscovei, acest Sfat era alcătuit numai din sfetnicii marelui cneaz, din rudele lui, din oamenii aflaţi în slujba lui şi din reprezentanţii

şi administrativă. Este primul eveniment de acest tip de pe pământul Rusiei. În anul următor, adunarea îi va aproba nu doar proiectele, ci şi reformele propriu-zise. Mai întâi, Codul cel nou – *Sudebnik* –, prin care prelungeşte şi coordonează opera legislativă a bunicului său, Ivan al III-lea, elaborată cu o jumătate de veac în urmă. Logica lui Ivan nu îşi propune răsturnarea dispoziţiilor anterioare, ci transformarea legii într-un instrument al unităţii naţionale în plin progres. Legea trebuie să îşi afirme superioritatea faţă de dreptul cutumiar păstrat pe teritoriul unor apanaje care au înregistrat derogări sau diferenţe. Ea trebuie să se aplice identic pe tot spaţiul controlat de ţar. O ierarhie strictă, supusă Curţii Supreme de la Moscova, alegerea judecătorilor prin votul populaţiei din obşti, o definire clară a delictelor şi a pedepselor (de la cnut la pedeapsa capitală), o tarifare a actelor judiciare: tot atâtea elemente vizând plasarea justiţiei în cadrul prerogativelor statului şi confiscarea puterilor nobilimii, clasă cu o mare autoritate în materie de drept asupra societăţii. Prin sistemul de legi care aprofundează opera deja desăvârşită, Ivan vizează un scop triplu: să întărească autoritatea statului, să continue slăbirea foştilor rivali ai puterii centrale favorizând, în detrimentul lor, ascensiunea noilor pături sociale propulsate spre vârf prin slujbele la stat, să încerce stoparea corupţiei, adevărată otravă pentru raporturile sociale.

Reforma administrativă este şi mai hotărâtoare pentru viitorul Rusiei. Este vorba despre echilibrarea autorităţii reprezentanţilor lui Ivan în teritoriu (aceştia îşi creează fiefuri şi clientele) prin dezvoltarea unei adevărate puteri locale care să permită administrarea fără crize a unui teritoriu mărit considerabil şi pe care războaiele vor continua să îl extindă. Aşa se explică decizia sa de a pune pe picioare un sistem electiv care să lase populaţiei posibilitatea alegerii reprezentanţilor ei, fără ca statul să intervină propunând contracandidaţi. Responsabilitatea autorităţilor alese va fi de natură administrativă şi fiscală şi va consta în vărsarea impozitului către Visterie, mod de legătură permanentă între centru şi regiuni sau obşti. Chiar atunci când sistemul electiv nu poate fi aplicat în totalitate, autorităţile locale trebuie să îşi exercite controlul asupra reprezentanţilor Moscovei.

Mai există şi o a doua dispoziţie radicală: hotărârea lui Ivan de a distribui unele pământuri din împrejurimile Moscovei la o mie de „copii de boieri“: în cea mai mare parte este vorba de copii din întreaga mică nobilime, ba chiar de urmaşi ai sclavilor. Ei primesc în acelaşi timp titlul de *dvorianin de Moscova* (nobil), rezervat odinioară descendenţilor boierimii; în schimb, ei trebuie să fie gata să îl slujească. Se creează astfel, pe lângă nobilimea tradiţională, o nouă clasă conducătoare, fidelă în mod obligatoriu suveranului care i-a asigurat promovarea într-un sistem înţepenit de multă vreme. Faptul constituie un mesaj plin de ameninţări la adresa nobilimii tradiţionale: societatea rusă are suficiente talente şi îi poate oferi lui Ivan forţele necesare operei lui şi modificării progresive a întregii organizări sociale.

Reorganizarea armatei va conferi lui Ivan instrumentele de cucerire care

marilor familii. În secolul al XVI-lea, cînd puterea celor din urmă slăbeşte, Duma se compune în principal tot din reprezentanţii nobilimii, dar este completată cu funcţionari, iar influenţa clerului atârnă greu în cadrul ei.

îi trebuie. În Rusia exista fireşte o formă de serviciu militar, asigurată de nobilime. Cei mai bogaţi serveau pe propria cheltuială, ceilalţi primeau o mică retribuţie în bani sau pământ. Când ţara era în primejdie, toată suflarea era înrolată; până şi Biserica furniza arme şi cai. Dar toate acestea se dovedeau insuficiente pentru un stat în curs de stabilizare, care avea ambiţii şi trebuia să dispună de o armată adevărată, cu soldaţi înzestraţi cu echipament identic şi având un minim de cunoştinţe în arta militară. Încă din 1545, înainte de a se angaja pe calea unei febrile acţiuni reformatoare, Ivan înţelesese că îi este urgent necesară o armată pe care să poată conta. Aşa a apărut organizaţia *strelţilor* (muşchetari), pe jumătate miliţii, pe jumătate regimente. O parte din ea îi servea drept gardă personală suveranului, grosul îi revenea armatei. Se creează astfel un nucleu stabil şi bine antrenat în sânul trupelor de ocazie, mereu imprevizibile. Amintim cu acest prilej că o ţară ca Franţa îşi pusese deja la punct o armată regulată cu mai bine de un secol în urmă.

În cele din urmă, prin convocarea unui Conciliu, în 1551, Ivan încearcă să precizeze raporturile dintre Biserică şi stat şi totodată s-o incite pe aceasta să se organizeze. „Codul celor o sută de capitole“, rezultat în urma Conciliului, s-a pronunţat într-un mod inflexibil asupra tuturor chestiunilor legate de viaţa religioasă, începând cu purtarea bărbii şi sfârşind cu pictarea icoanelor. Iar Biserica s-a înhămat la un recensământ uriaş al sfinţilor şi al vieţilor lor, completat cu o perioadă intensă de canonizare. Părintele Silvestru îl va completa cu o contribuţie proprie: va superviza redactarea rânduielilor casei, *Domostroi*, care va conduce în mod constant şi prin constrângere viaţa ruşilor. Rigoare morală, uniformizare, constrângere, iată trăsăturile normelor rezultate din Conciliu.

Ivan dorea să facă dintr-o societate cu moravuri destul de libere, ispitită deja de alcool şi obişnuită cu ceva corupţie, o societate cu norme stricte, după modelul celei monahice. Prin aceasta încerca să încheie evoluţia începută de bunicul său. A eşuat în relaţiile cu Biserica, acolo unde eşuase mai înainte şi Ivan al III-lea. Dorind să îi limiteze puterea economică, a căutat să supună dreptul ei de a stăpâni pământuri unei autorizări prealabile: nu a putut obţine punerea în practică a măsurii.

În epocă, Ivan a fost un remarcabil conducător de războaie sau măcar inspiratorul celor destinate eliberării Rusiei de vechile ameninţări la adresa integrităţii şi chiar a existenţei sale.

Hanii tătari nu s-au resemnat niciodată cu înfrângerea. Din statele lor, Kazan şi Astrahan, îşi înmulţeau năvălirile spre nord, jefuind, luând sclavi, vânduţi apoi în toate pieţele Orientului. Incursiunile, demoralizante pentru populaţiile ameninţate, erau umilitoare pentru statul proaspăt constituit. În 1551, Ivan se hotărăşte să le pună capăt şi îşi lansează trupele împotriva Kazanului. În conştiinţa colectivă rusă, căderea statului tătar în 1552 este o revanşă formidabilă împotriva secolelor de oprimare. Hanatul Astrahan a fost cucerit şi apoi anexat la Rusia în 1556. Lupta cu ultimul hanat tătar, acela din Crimeea, care îşi înteţea atacurile, era mai greu de dus la bun sfârşit. După decăderea Hoardei de Aur, Crimeea trecuse sub autoritatea Sublimei Porţi şi adoptase o atitudine extrem de ostilă faţă de Rusia. Moderaţia relativă a lui

Ivan, ale cărui trupe resping atacurile tătarilor din Crimeea, înaintând tot mai departe în stepă, dar nefructificându-şi până la capăt avantajele, are o explicaţie simplă: în spatele hanului se află sultanul otoman, ajuns în culmea puterii. Putea Ivan să îl sfideze prin anexarea unui stat vasal Porţii fără să rişte o reacţie periculoasă, chiar în timp ce războiul purtat cu Livonia, la frontiera de nord-est, şi apoi cu trupele polono-lituaniene îi permiteau accesul crescând către Marea Baltică? Opera de cucerire începută de Ivan în stepă va fi perfectată abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea de către Ekaterina a II-a.

Un bilanţ al primei perioade ne obligă la admiraţie. Venit la putere la sfârşitul unei epoci de tulburări şi discordii, când autoritatea statului trecea dintr-o mână într-alta, se exercita numai în beneficiul câtorva şi cobora Rusia, prin aspectele sale sângeroase, într-un ev dintre cele mai întunecate, Ivan rupe brusc lanţul fatal. Dezordinii generalizate, el îi substituie ordinea prin reformă. Pe parcursul câtorva ani, tendinţele de organizare politică, schiţate şi abandonate în nenumărate rânduri de predecesorii săi, ajung foarte departe. Statul constituie prima sa grijă. Îşi defineşte autoritatea. Nu depinde de nimeni, de nici o clică, de nici un grup nobiliar. Se află deasupra societăţii. Pentru ca acordul dintre stat şi societate să existe, Ivan îl înzestrează pe cel dinţii cu structuri permanente rezervate odinioară nobilimii şi le asigură funcţionarea prin echiparea cu oameni şi mijloace materiale: administraţia, armata, justiţia, nimic nu-i scapă atenţiei. Întreaga lui operă se sprijină pe funcţionari şi militari, instrumentele permanente şi competente ale statului. Ei se vor afla în serviciul suveranului: nu vor fi nici stăpânii potenţiali ai unui stat slab, nici instrumentele privilegiate de cucerire a puterii, aşa cum înţelegea altădată nobilimea. Predecesorii lui au slăbit apanajele, au sfărâmat legătura dintre apanaje şi proprietarii lor, reducându-i pe aceştia din urmă la condiţia de supuşi ai Moscovei. Ivan al IV-lea le slăbeşte şi mai mult puterea în sânul unei organizări sociale în care ei mai nutreau iluzia că se menţin în vârful ierarhiei şi mai deţin ceva din puterea apusă.

În 1560, are abia treizeci de ani, domnia lui efectivă începuse cu şaptesprezece ani în urmă – sau treisprezece, dacă o datăm de la încoronare –, şi totuşi ce mult realizase între timp! Reformatorul se poate bucura. Ţara nu mai aminteşte starea de lucruri din ceasul când luase puterea în mâini. Nici statul, nici societatea, nici spaţiul nu mai au vechile contururi. El a perfectat statul, a adus schimbări brutale în societate prin promovarea ascensiunii celor mici şi prin zdrobirea aproape totală a celor mari şi a fiefurilor lor; şi-a extins spaţiul statal. Se poate felicita pentru lucrarea de proporţii întreprinsă fără prea multă vărsare de sânge. Exceptând războaiele – impuse de securitatea Rusiei, nu putem pune la îndoială preţul plătit în vederea asigurării ei –, Ivan şi-a cruţat supuşii. Remuşcările afişate în zilele cumplite din 1547, printre ruinele fumegânde ale incendiului Moscovei, lângă cadavrele acelora care îşi pierduseră viaţa în foc sau în răzmeriţă, angajamentele luate atunci au fost respectate. Ivan s-a dovedit un ţar omenos. El demonstrează că Rusia poate fi reformată fără violenţă, sugerează că ţara, aflată în curs de modernizare, depăşise, datorită progresului, lumea violenţei. Vechiul blestem, care transformase cu perseverenţă Rusia într-un loc privilegiat al omorului legat de

putere, părea să fi dispărut. Am putea visa la o istorie cu un curs diferit: dacă ar fi murit în acel moment ales, Ivan al IV-lea le-ar fi lăsat urmaşilor un stat centralizat deja, dispunând de noi atribute ale autorităţii sale şi un teritoriu întins şi sigur; ar fi demonstrat că se poate înfăptui progresul şi fără să ucizi.

Capitolul IV

TIRANIA ABSOLUTĂ

De la ordinea politică pacificată, Rusia trece brusc la tirania absolută şi la groază. De la o putere care a exclus omuciderea din modul ei de funcţionare, Rusia va trece la o putere care nu cunoaşte decât o cale de rezolvare a tuturor conflictelor inerente într-o societate normal alcătuită: omorul. Ruptura oficială dintre cele două aspecte antagonice ale domniei lui Ivan al IV-lea se plasează în 1560, anul morţii Anastasiei, tovarăşa şi îmblânzitoarea lui.

Era suspiciunii

În realitate, criza care îl va transforma dintr-un suveran ponderat într-un tiran sângeros începuse să îşi arate colţii cu câţiva ani mai înainte. În 1553, Ivan, grav bolnav, crede că i s-a apropiat sfârşitul. Preocupat, asemenea predecesorilor, de problema succesiunii, trăgând învăţăminte din experienţa personală, doreşte imediat să asigure dreptul fiului său mai mare, Dmitri. Vai, dar acesta este doar un prunc! Anturajul apropiat, adică Sfatul şi înalta nobilime, ezită şi protestează faţă de presiunea exercitată de Ivan de a depune jurământ de credinţă moştenitorului tronului – regula succesiunii ereditare a primogeniturii funcţionând deja. Să aşezi un nou-născut pe tron însemna să reeditezi experienţa cumplită a regenţei şi a clicilor aferente. Anastasia le-o evoca pe Elena Glinska. Având o popularitate redusă în rândurile nobilimii – nu se putea făli cu vreo ascendenţă glorioasă, iar influenţa ei asupra lui Ivan era percepută negativ – Anastasia suscită din start teama de o regenţă generatoare de intrigi familiale legate de tron. Nobilimea ar fi preferat pe altcineva în locul copilului din leagăn, adică o schimbare a ramurii domnitoare. Vladimir, vărul drept al lui Ivan, fiul unchiului său Andrei din Stariţa, asasinat în închisoare la porunca regentei Elena în 1533, i se pare foarte indicat. În ciuda omorului comis de generaţia părinţilor, Vladimir, fiul victimei, fusese tovarăşul de nedespărţit al fiului femeii ce comandase homicidul. Apropierea celor doi veri – ca şi cum Ivan ar fi dorit să şteargă crima maternă – va sfârşi, oare, printr-un schimb reciproc de descendenţi, cu revenirea la regulile clanului conform cărora tronul trece de la un frate la altul? Totul pare să se preteze la aceasta: vârsta moştenitorului legitim,

impopularitatea regentei potenţiale, popularitatea lui Vladimir, intrigile mamei lui, care, timp de douăzeci de ani, îşi îngropase ranchiuna şi nutrise speranţa unei revanşe de răsunet, cu toţii pledează în favoarea lui Vladimir, de la părintele Silvestru, ghidul spiritual ascultat de Ivan, până la sfetnicii cei mai apropiaţi, ca Aleksei Adaşev. Vindecarea neaşteptată a lui Ivan îi va face pe toţi să se răzgândească. Poate pentru că întrezărise toate ameninţările acumulate la adresa familiei – o suverană şi un moştenitor legitim îndepărtaţi de la tron aveau puţine şanse de supravieţuire – şi la adresa operei sale, Ivan revine literalmente din împărăţia umbrelor în care părea deja plecat. Îngroziţi de aparenţa de supranatural a faptului, aceia care încă în ajun îi refuzaseră dorinţa i se supun şi depun jurământul impus, inclusiv Vladimir cu ai săi.

Dar armonia dintre veri a fost distrusă pe vecie. Ivan a putut trage o concluzie: în ciuda normelor stabilite, de îndată ce există un urmaş potenţial amintind de vechiul sistem de transmitere a puterii, toate schimbările devin posibile. Ivan a descoperit, de asemenea, precaritatea sprijinului acelora pe care îi înălţase până aproape de tron, pentru ca să acorde puterii asistenţă. Criza de faţă, deşi depăşită rapid, îi serveşte o lecţie amară: să nu te încrezi în nimeni. Numai Anastasia merită încrederea lui. O dată cu dispariţia ei, ultima sa legătură cu conceperea raporturilor umane bazate pe încredere dispare. Tot acum refuză să îşi mai impună moderaţie în viaţa personală. Lipsit de refugiul oferit de femeia respectată şi iubită, Ivan dă frâu liber naturii lui exigente, poftelor nemăsurate şi schimbătoare. Desfrâul nelimitat înlocuieşte stabilitatea inimii şi a simţurilor. Între cele şapte căsătorii succesive, un număr necunoscut, dar impresionant de metrese de o clipă sau de scurtă durată îi invadează viaţa. Soţiile legitime se alungă una pe alta, răpite de vreo boală (otrăvite, va afirma Ivan) sau repudiate şi aruncate în fundul vreunei mănăstiri, în realitate mormânt. Una dintre ele, bănuită de adulter, este condamnată să îşi contemple amantul, tras în ţeapă în prezenţa ei. O alta este legată într-o trăsură trasă de cai biciuiţi până la sânge: galopul lor o duce către fluviu, iar acesta va înghiţi atelajul infernal. Mai rău, în 1567, deşi avea soţie, Ivan va cere cu nesimţire mâna Elisabetei I a Angliei! Dacă ar fi fost acceptat, pretendentul pe cale de a deveni bigam nu trebuia decât să scape cumva de cea care îl mai deranja…

Răzbunătorul

Descompunerea bruscă a vieţii intime reflectă transformarea totală a personalităţii sau dovedeşte, mai degrabă, revenirea la instinctele sadice din copilărie. Se pare că nu dispăruseră, erau doar aţipite. Într-o primă etapă iese la lumină instinctul de răzbunare. Adus la deznădejde de moartea Anastasiei, Ivan crede că fusese otrăvită. De cine? Nimeni nu ştie. Pe această acuzaţie se grefează amintirea sprijinului pe care, la vremea crizei de succesiune, cei mai apropiaţi sfetnici ai săi refuzaseră să i-l acorde.

Părintele Silvestru şi Aleksei Adaşev vor plăti primii pentru ranchiuna

adunată. Silvestru va căuta refugiu, în faţa intensificării urii, într-o mănăstire, dar Ivan îl smulge de acolo. Nu avea nevoie de un adăpost, ci de un lăcaş al morţii sigure, chiar dacă suveranul nu îndrăzneşte încă să ridice mâna asupra unui om al lui Dumnezeu. Îl expediază într-o mănăstire care ţine loc de închisoare, în cumplita insulă Soloveţki din Marea Albă, atât de neospitalieră, încât viaţa pare un infern.

Peste secole, aceeaşi insulă va servi drept mormânt acelora pe care altă putere îi va considera „duşmani ai poporului“. În secolul XX, ca şi în secolul al XVI-lea, numele îngrozitor de Soloveţki este sinonim cu moartea implacabilă pentru toţi aceia care au fost expediaţi pe insulă. Locul, menit păcii meditative, dat fiind că adăpostea în primul rând o mănăstire, şi-a câştigat reputaţia neştirbită de loc blestemat, a cărui evocare este suficientă ca să îi umple de groază pe cei ameninţaţi.

Aleksei Adaşev, fostul confident, plăteşte crima de a fi tergiversat lucrurile la ceasul hotărâtor – aşa se credea – în problema succesiunii. Ivan îl închide la Dorpat: după doi ani, Adaşev este descoperit mort în celulă. Degeaba a pretins mereu Ivan că morţii din rândurile apropiaţilor săi fuseseră otrăviţi. Chiar dacă lipsesc probele care să îl acuze pe suveran, ne putem pune întrebarea asupra cauzelor reale ale unei morţi atât de oportune. Este sigur că de acum încolo el îi va suprima pe toţi aceia de care nu este sigur, fie că i s-au împotrivit într-o zi, fie că nu l-au susţinut, fie că s-ar putea să o facă în viitor. La greşelile comise, el adaugă un delict inedit: greşeala care ar putea fi comisă. De atunci câmpul represiunilor este nelimitat, iar actul căruia i se dedică pentru a proteja o putere despre care îşi imaginează că ar putea fi ameninţată este omorul pur şi simplu.

Primele victime: rudele apropiate sau colaboratorii acelora care au fost eliminaţi şi care ar avea, după părerea lui Ivan, toate motivele să se răzbune: fratele lui Aleksei Adaşev, erou al războaielor de cucerire şi, fireşte pentru a se proteja pe termen lung, fiul nefericitului, de nici doisprezece ani.

Părinţii şi prietenii lui Adaşev, ca şi copiii lor, au aceeaşi soartă. Imaginaţia perversă a lui Ivan reînvie vechea noţiune de clan, pentru a-i extermina în cercuri concentrice pe toţi aceia care sunt legaţi, de aproape sau de departe, de prima victimă. În faţa instituirii răspunderii colective şi preventive, nobilimea îşi pierde capul. Până unde va merge mânia ucigaşă care îl incită pe Ivan, devenit de nerecunoscut? O singură ieşire li se impune tuturor: fuga. Într-adevăr, în acel climat de teroare ascunsă şi plin de neprevăzut – cui îi va veni rândul mâine? – nimeni nu se mai gândeşte să îl pedepsească pe tiranul declarat. Anturajul lui are acelaşi reflex: să fugă. Mulţi iau în grabă drumul Lituaniei. Ivan îi ajunge din urmă şi le impune tuturor, fugari sau nu, un angajament scris de a nu ieşi din graniţele Rusiei. În felul acesta capătă o armă nouă: fuga într-o ţară duşmană – ţara se află în război cu Polonia condusă de regele Sigismund – înseamnă trădare; acum a devenit şi crimă de sperjur. Nu îi mai lipsesc motivele de a trece la represalii în deplină legalitate.

Rechizitoriu împotriva tiranului

Măsurile luate nu sunt suficiente pentru a preveni fuga, mai ales pe aceea a bărbatului de seamă faţă de care Ivan şi-a menţinut încă încrederea, cneazul Andrei Kurbski. Coborâtor din marele cneaz al Kievului – Mstislav cel Mare –, cneazul se bucură de dublul prestigiu al originii şi al victoriilor împotriva tătarilor din vremea cuceririi Kazanului. Alături de Ivan, apoi faţă în faţă cu el, se va simţi întotdeauna îndreptăţit să îşi trateze suveranul de pe picior de egalitate. Dar o lovitură a sorţii, primită în Livonia, tocmai atunci când ţarul devine tiran şi începe să îşi decimeze anturajul, îl face pe cneazul Kurbski să îşi întoarcă privirile spre un rege mai clement. Va prefera Polonia Rusiei, unde se instalează teroarea şi arbitrarul. Va negocia cu monarhul ţării, care înţelege să exploateze excesele lui Ivan pentru a-i atrage pe cei mai buni slujitori ai acestuia. Kurbski îi cere un grad în armată şi domenii care să îl facă tot atât de puternic în Lituania, pe cât fusese la curtea Rusiei. În 1564, în ciuda interdicţiilor, cneazul fuge în Polonia, lăsându-şi soţia şi copiii în ţară, la discreţia furiei ţarului. Asasinarea exilatului va deveni una din obsesiile lui Ivan. Va expedia spre refugiile sale nenumăraţi ucigaşi: Kurbski trebuia suprimat, chiar şi atunci când şi-ar fi pierdut toate capacităţile de apărare. Urmărirea exagerată a unui rival izolat, slăbit, fugărit în tot locul de ucigaşi, va mai fi practicată de un tiran, la distanţă de secole: epilogul va avea loc într-un cartier din Mexico. Kurbski din secolul XX va sfârşi sub loviturile unui spărgător de gheaţă mânuit de Ramon Mercader…

Prin actul comis, Kurbski s-a vrut purtătorul de cuvânt al tuturor celor sacrificaţi deja de Ivan, avocat al unui mod de guvernare abandonat în favoarea violenţei gratuite. El i-a adresat ţarului un mesaj, adevărat manifest, care va sta la originea unui schimb de scrisori – cinci scrise de mâna lui Kurbski, două de ţar – al căror ansamblu constituie o meditaţie remarcabilă asupra sistemului politic din Rusia.

La ora fugii, Kurbski întocmeşte un rechizitoriu în numele acelora care l-au susţinut şi l-au întovărăşit pe Ivan în prima parte a domniei: „Ţar glorificat pe vremuri de Dumnezeu, care luminai altădată ca o făclie a ortodoxiei şi care astăzi, din cauza păcatelor noastre, te arăţi sub un aspect contrar, cu o conştiinţă depravată şi pătată aşa cum nu întâlneşti nici la barbarii păgâni! Persecutat de tine, cu inima plină de amărăciune, vreau să îţi spun aceste vorbe. O, ţarule, de ce i-ai dat pieirii pe voinicii lui Israel? De ce i-ai făcut să moară în chinuri pe cnejii viteji, aşezaţi de Dumnezeu în preajma ta? De ce ai risipit sângele biruitorilor pe dalele profanate ale bisericilor lui Dumnezeu?… Numai bravura lor a doborât, ţi-a pus la picioare regatele mândre de pe Volga, în care strămoşii noştri au fost sclavi! Numai zelul şi inteligenţa lor ţi-au adus mai apoi oraşe de la germani!… Ne ucizi pe familii. Te crezi nemuritor, ţarule? Sau crezi, pradă vreunei erezii, că vei scăpa de Judecătorul incoruptibil, Domnul nostru Iisus? Nu. El vrea să judece tot universul şi cu atât mai mult pe un persecutor trufaş. Sângele meu, care odinioară a curs pentru tine ca apa, te va denunţa… În orgoliul tău contezi pe legiunile tale, crezi că îţi vor oferi, în

această viaţă efemeră, liniştea şi răgazul de a inventa noi instrumente de tortură pentru specia umană, în vederea sfâşierii şi desfigurării corpului omenesc creat după chipul şi asemănarea îngerilor. Te bazezi pe adulatorii tăi servili, pe tovarăşii de dezmăţ şi orgii, pe boierii certăreţi care îţi duc la pierzanie sufletul şi trupul, te împing spre desfrâul carnal, îţi aduc jertfe demne de Saturn?...“.

Prima scrisoare a cneazului Kurbski este nu numai un rechizitoriu în toată regula împotriva actelor de violenţă crescânde ale lui Ivan, ci şi o întrebare fundamentală, încă neformulată în Rusia, legată de legitimitatea tiranului. Textul nu cere răzbunare, chiar dacă autorul se exprimă în numele victimelor, dar invocă dreptul de a judeca evoluţia lui Ivan în numele normelor pe care se întemeiază legitimitatea acestuia. Ivan, se afirmă în text, a nesocotit legile lui Dumnezeu, ale acelui Dumnezeu care i-a dat slujitori fideli în preajmă, victorii repurtate de aceştia şi puterea. Dezmăţul, orgiile, omorurile sunt înscrise la rubrica: *erezie*, născută din răzvrătirea lui Ivan împotriva lui Dumnezeu şi a învăţăturii Sale. La mii de leghe de Occidentul european şi la patru secole distanţă, regăsim raţionamentul lui John din Salisbury, tovarăşul acelui Beckett asasinat de regele Angliei. Un rege, spunea John din Salisbury, este asemenea divinităţii, este după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu; un tiran este după chipul şi asemănarea Demonului. Aceeaşi concepţie despre tiran o vom regăsi în gândirea sfântului Toma din Aquino, în secolul al XIII-lea: ţine de datoria drepţilor – nu este vorba de cetăţeanul drept, ci de o elită a societăţii: *rnelior pars* – să se opună tiranului sub forma „rebeliunii instituţionalizate“. Fireşte, scrisoarea cneazului nu se întemeiază pe cugetarea „doctorului angelic“, deoarece Rusia secolului al XVI-lea era prea departe de lumea latină, iar opera lui John din Salisbury nu pătrunsese în ţară. Important este faptul că spiritele din Rusia lui Ivan sunt frământate de aceeaşi întrebare – formulată nu mai puţin limpede de Cicero în vremea sa –, care l-a inspirat pe cneazul Kurbski: ce să facem cu tiranul? În parte, răspunsul este identic cu acela oferit de gândirea politică europeană: pierderea legitimităţii, din moment ce puterea regală emană din legea lui Dumnezeu. Cine îl trădează pe Dumnezeu – şi acesta este tiranul – este eretic, privat deci de sursa credibilităţii. De aici însă Kurbski nu trage decât o concluzie parţială: dacă tiranul este nelegitim, nu mai rămâne decât abandonarea tronului şi aducerea altui suveran. Respectul pentru autoritatea ţaristă, datorat probabil instaurării ei recente, este încă prea mare, nu se poate pune problema arzândă a dreptului de a-l suprima pe tiran. În Rusia nu venise încă timpul tiranicidului.

Începând cu acel moment totuşi, domnia lui Ivan va deveni cum nu se poate mai tiranică. Nici o frână nu va mai opri evoluţia fenomenului pe care nici măcar cneazul Kurbski nu şi-l poate imagina.

Domnia se transformă în homicid perpetuu, generalizat, fără pic de respect faţă de numărul sau calitatea victimelor. Istoria a perenizat prima reacţie a lui Ivan la primirea mesajului fostului său sfetnic. Mesagerul, Şibanov, a fost literalmente ţintuit la pământ de furia ţarului. Acesta i-a înfipt în picior ţepuşa de vânătoare pe care o ţinea mereu în mână. Nenorocitul a trebuit să dea glas epistolei în această poziţie cumplită. Episodul

concretizează groaza pe care o inspira atunci Ivan tuturor acelora care îi stăteau în preajmă. Gestul este simbolic: ţintuirea duşmanului la pământ sau pe cruce nu este însăşi imaginea Răului? Ivan capătă din ce în ce mai mult chipul lui Antihrist. Tot textul lui Kurbski se bazează pe această asociere care justifică dreptul – datoria chiar – de a-i renega calitatea de suveran.

Pentru o clipă, ţarul se clatină. Sau simulează că se clatină. Dintr-o dată, la sfârşitul anului 1564, Ivan şi familia sa părăsesc Moscova şi se instalează la slobozia din Alexandrov, la 90 de kilometri de capitală. De acolo, după patru săptămâni de tăcere, adresează un mesaj mitropolitului Afanasie, anunţându-l că vrea să renunţe la tron. Îi denunţă pe toţi aceia care, spune el, au paralizat întotdeauna exercitarea puterii, respectiv pe nobilii legaţi de privilegiile personale şi dispreţuind interesul comun. Un al doilea mesaj este adresat poporului. În el Ivan explică de ce nu îşi poate îndeplini misiunea încredinţată de Dumnezeu.

Ne putem întreba ce sens are demersul în cauză. S-a gândit Ivan într-adevăr să abandoneze puterea? Sau a vrut ca prin gestul său spectaculos şi neobişnuit – părăsirea capitalei, tăcerea prelungită dintre momentul plecării şi momentul apariţiei mesajelor explicative – să provoace un şoc popular? a vrut să demonstreze, prin reacţia suscitată, că pentru popor el rămâne suveranul legitim, contrar afirmaţiilor cneazului Kurbski?

Reacţia populaţiei i-a dat dreptate. Absenţa puterii, a unei puteri totale, în loc să trezească un sentiment de uşurare, a îngrozit. Nobilii şi clericii, deşi cunoşteau ameninţările ce vizau siguranţa tuturor, nu par tentaţi să profite de vidul neaşteptat de putere pentru a oferi tronul altei linii descendente. În toate părţile, teama are câştig de cauză. Nobilimea şi clerul erau înnebuniţi de spectrul reacţiilor populare pe care le putea stârni o asemenea vacantare; cât despre popor, el se temea de revenirea la o nouă perioadă de dezordine şi de cruzimea generată de cnejii rivali. Cruzime pentru cruzime. Nu era de preferat cruzimea ca expresie a voinţei divine? S-a auzit un singur strigăt: să revină să ne conducă! Astfel, legitimitatea populară – a poporului, care nu îşi imagina plecarea lui Ivan, a nobilimii şi a clerului dezorientaţi, purtătorii de cuvânt ai derutei generale – s-a adăugat la legitimitatea eredităţii (sau, cel puţin, a înlocuit-o, dacă Kurbski avea dreptate).

Oricare ar fi fost intenţiile lui ascunse, Ivan a făcut un pariu hazardat şi l-a câştigat cu succes. În felul acesta, el a constatat două realităţi politice inedite: legea eredităţii privind transmiterea puterii era deja ancorată profund în conştiinţe (în acele zile tulburi, nimeni nu s-a gândit să facă apel la vărul său Vladimir); o putere imensă, fie ea şi îngrozitor de ameninţătoare, poartă în sine o asemenea forţă, încât vacantarea ei subită n-a avut ca rezultantă uşurarea, ci groaza, n-a antrenat căutarea unei alternative.

Prinţul tenebrelor

Constatările de mai sus, în loc să îl liniştească pe Ivan şi să îl determine

să exercite o autoritate mai paşnică, au produs efectul contrar. Având siguranţă că are puteri nelimitate asupra supuşilor – mai exact împotriva lor –, el a pretins un preţ în schimbul întoarcerii: recunoaşterea tuturor drepturilor la exces. Afirmând că dorinţa lui de abdicare se datorează, în realitate, imposibilităţii de a guverna eficient în condiţiile deja existente, el impune două inovaţii: un nou mod de guvernare, foarte ciudat în comparaţie cu instituţiile politice cunoscute, şi un drept de viaţă şi de moarte asupra supuşilor. La primul capitol, el decretează împărţirea Rusiei în două: una păstrătoare a instituţiilor în uz, respectiv Duma, numită de acum încolo *zemşcina*, sau guvernarea ţării, asupra căreia Ivan îşi rezervă un simplu control şi capacitatea de pedeapsă în caz de trădare; cealaltă, *opricinina* (domeniu separat), era domeniul său exclusiv, în care îşi impunea numai legea proprie, excluzând orice altă lege. În acest spaţiu politic rupt de restul Rusiei, Ivan a pus în acţiune un corp de administratori devotaţi lui trup şi suflet şi o gardă personală ai cărei membri, numiţi *opricinici*, au răspândit imediat groaza. Numai aspectul lor exterior era suficient: bărbaţi îmbrăcaţi complet în negru, călărind pe cai negri, arborau drept arme elocvente un cap de câine şi o mătură atârnând de armătura şeii. Ţelul lor era, după spusele stăpânului lor, să îi muşte pe duşmanii tarului şi să măture pământul rus. La început, corpul de tâlhari veritabili, neîngrădiţi în jafurile lor de nici o lege, număra o mie de membri. În final, numărul loc creşte la şase mii, suficient ca să terorizeze complet populaţia.

Înfiinţarea *opricininei* nu este numai efectul unui creier bolnav, obsedat de bănuiala trădării, ci şi instrumentul unui ţel politic urmărit cu încăpăţânare. Slujindu-se de mijloace de tot felul, predecesorii lui Ivan se înverşunaseră, fiecare la rândul său, să distrugă rămăşiţele vechii nobilimi privilegiate. Nici ei, nici măcar Ivan, nu au reuşit întru totul. Fostele ambiţii şi rivalităţi, lipsite de suportul cnezatelor, s-au refăcut în jurul puterii ţariste, în chiar sfera statului. *Opricinina* constituie lovitura decisivă îndreptată împotriva supravieţuitorilor unor timpuri apuse.

Ivan a smuls sferei statale de drept comun toate regiunile în care autoritatea statului se afla încă în concurenţă cu autorităţile sau influenţele tradiţionale. În felul acesta a extirpat prin forţă ultimele cotloane ale rezistenţei nobiliare. Sub jurisdicţia *opricininei* au intrat astfel cartiere, ba chiar străzi din capitală, oraşele sau regiuni pe care suveranul dorea să şi le integreze. *Opricininicii* puteau să îşi impună nepedepsiţi legea oriunde, să ia în stăpânire proprietăţi. Nobilimea a fost alungată: rareori, când asupra membrilor ei nu plana bănuiala de rebeliune, i se ofereau în schimb alte proprietăţi.

O logică geografico-istorică se poate desprinde din această diviziune instituţională. *Opricinina* acoperă îndeosebi regiunile centrale ale statului, în timp ce zona dependentă de dreptul comun se afla mai ales la periferie, în teritoriile cucerite în cursul ultimului secol de Ivan al III-lea şi de Vasili, cei doi predecesori imediaţi ai lui Ivan. Ţelul urmărit era deci lichidarea rămăşiţelor apanajelor, urmele fostei Rusii,

Dincolo de distrugerea nobilimii tradiţionale, reforma a avut o a doua

consecinţă. Ţăranii care trăiau pe pământurile confiscate de la boieri au vrut să fugă de noii lor stăpâni, a căror cruzime ieşea imediat la suprafaţă. Pământurile cucerite de la Hoarda de Aur aveau nevoie de coloni, care să le apere de o posibilă întoarcere a tătarilor, încă puternici în Crimeea. Ele i-au atras pe fugari, primii locuitori ai noilor ţinuturi ruseşti. Benefic din acest punct de vedere, exodul masiv către acele zone a avut multe urmări negative pentru statul central: sate părăsite, pământuri abandonate, pe care le va acoperi din nou pădurea. Statul îşi vede astfel diminuate capacităţile agricole şi pierde surse de finanţare, deoarece fugarii scapă de impozite. Totodată, se pierd bărbaţi buni de armată. Obligată să contribuie la apărarea ţării în funcţie de suprafaţa deţinută şi de numărul ţăranilor, nobilimea, sărăcită în ambele planuri, nu mai datorează statului mare lucru. Succesorii lui Ivan, moştenitori ai unui stat întărit prin toate aceste măsuri, vor fi obligaţi să îi restituie veniturile de care l-au privat aceleaşi măsuri. Cu preţul acestor dificultăţi, Ivan, prin practicile lui insolite, clarifică definitiv noţiunea de stat. Când *opricinicii* depun jurământul, formula angajamentului rostit impune fidelitatea oarbă şi absolută faţă de suveran, dar şi – inovaţie hotărâtoare – faţă de *stat*.

Teroarea totală

Vremea *opricinicilor*, ca şi întregul final al domniei lui Ivan, a primit de la contemporani, nu întâmplător, apelativul *Tma* (tenebre, întuneric), de origine tătară.

Întunericul dominaţiei mongole este urmat de acela al stăpânirii unui tiran a cărui cruzime nu îşi afla precedent în memoria colectivă. Faptele sângeroase ale lui Ivan al IV-lea şi ale gărzii lui pretoriene de asasini au avut drept victime nobili, clerici şi societatea în ansamblul ei. Aşa cum am văzut, la început răzbunarea lui Ivan i-a urmărit pe toţi cei legaţi de Kurbski, familie sau boieri. După ce mesagerul lui, Şibanov, cel cu piciorul străpuns, moare în chinuri, Ivan atacă familia cneazului: nevasta este aruncată într-o mănăstire, pe copil l-a făcut să dispară. Din acel moment lista crimelor nu se mai sfârşeşte. Zilnic aveau loc execuţii în piaţa Kremlinului. Din clipa înfruntării *opricininei*, boierii au fost daţi pe mâna călăului. Uneori, tatăl şi fiul stăteau faţă în faţă pe eşafod, fiul ridicând capul tatălui înainte de a fi el însuşi decapitat. Ţestele boierilor, mai mult sau mai puţin cunoscuţi, cădeau una după alta.

Cu ajutorul noilor favoriţi, Basmanov, tată şi fiu, Maliuta-Skuratov, personaje sadice, perverse, tovarăşi de dezmăţ şi omoruri, Ivan a pus la punct un sistem cumplit ce contribuie la dezvoltarea politicii de exterminare. Orice complot, orice ameninţare de complot, ba chiar orice eventualitate de complot trebuie imediat denunţate la *opricinina*; cine se abţine de la denunţ va fi acuzat de complicitate la trădare şi exterminat, el şi apropiaţii săi. Noţiunea de complot, extensibilă la infinit, cuprinzând până şi intenţia sau intenţia ipotetică, asociată cu adoptarea principiului răspunderii colective, erijează

denunţul drept datorie de stat şi face din tăcere o trădare. În virtutea dreptului de viaţă şi de moarte arogat în momentul revenirii la putere şi din cauza crimei de trădare de care poate fi acuzat uşor primul venit, Ivan poate să trimită la moarte neîntrerupt pe toţi aceia pe care îi bănuieşte, îi urăşte sau pe aceia pe care îi indică sectarii săi.

În rândul celor mai ilustre victime se află vărul său drept, cneazul Vladimir. Ivan nu a putut uita că a fost gata-gata să îl înlocuiască în timpul bolii. Ura lui a fost mereu prezentă deşi, ani la rând, a fost amabil. În 1569, după multe ezitări, se hotărăşte. Toţi aceia care au nutrit îndoieli în 1553 au fost eliminaţi. Rămânea Vladimir, obiectul urii pentru trecut, rivalul potenţial în viitor.

Ivan inventează un pretins complot pentru a scăpa de cel nedorit şi de răspundere totodată. Vladimir va fi acuzat că a vrut să-l otrăvească pe ţar, crimă de lezmajestate, crimă împotriva lui Dumnezeu, reprezentat prin persoana ţarului. Logica acuzaţiei este evidentă: dacă ţarul poate ierta în numele Său, el nu poate ierta injuria adusă lui Dumnezeu. Îi ordonă lui Vladimir, adus cu forţa la Kremlin împreună cu familia, să bea otrava pe care i-ar fi pregătit-o lui Ivan. Sub ochii suveranului impasibil, tovarăşul de tinereţe, soţia şi fiica acestuia înghit otrava întinsă şi cad pradă unor chinuri atroce. Lui Ivan nu îi plac jumătăţile de măsură: servitorul personal al lui Vladimir, acela care, angajat sau terorizat fiind de *opricinina*, a denunţat pretinsul complot (mecanismul denunţului funcţionează perfect), cât şi doamnele din suita cneaghinei vor fi masacraţi. Mama lui Vladimir, mătuşa ţarului, deja închisă într-o mănăstire, va fi înecată. Începe decimarea familiilor, exterminarea în masă, dezvăluită de cneazul Kurbski cu patru ani în urmă. Pentru a nu confirma întru totul spusele lui Kurbski, Ivan cruţă viaţa copiilor vărului său, care nu fuseseră prezenţi la Kremlin în acea zi. Se înţelege de la sine că bunurile tuturor celor executaţi – rude sau boieri fără nici o legătură cu cel în cauză – sunt confiscate imediat, aşa încât domeniul ţarist creşte mereu.

Ruptura cu Biserica

Biserica, garantul autorităţii lui, nu scapă nici ea de braţul ucigaş al lui Ivan. Ucigaşii săi nu se jenează să îşi încolţească victimele în sfântul lăcaş, ultimul loc de refugiu pentru ele. În 1568, Ivan îi va ataca pe cei mai înalţi prelaţi ortodocşi. Mitropolitul Filip, ascet de neam mare şi de o înaltă cultură, fusese chemat să îl înlocuiască pe mitropolitul Afanasie, retras într-o mănăstire. Încă de la început, Filip s-a străduit să îl modereze pe Ivan, să îl convingă să desfiinţeze *opricinina* şi să reunească sub domnia legii cele două părţi ale Rusiei.

Drept unic răspuns, Ivan reuşeşte să îi smulgă angajamentul de a nu interveni în treburile statului, de a separa domeniul spiritual de cel material şi de a se limita la primul. Filip consimte, nutrind speranţa obţinerii unor măsuri de clemenţă din partea lui Ivan, însă adoptă faţă de sectarii ţarului o atitudine rigidă, inflexibilă: le condamnă fără încetare excesele, opune legii lui

Dumnezeu ilegalitatea sângeroasă pe care Ivan o face să prevaleze. Acesta se va strădui să scape de el fără să poarte vreo răspundere: din denunţurile smulse de la pramatii, unele îmbrăcate în rasa monahală, el întocmeşte un act de acuzaţie absurd, unde îşi dau mâna desfrâul şi trădarea, fapt care îi permite să îl târască pe mitropolit la judecată şi să îl închidă pe viaţă în condiţii groaznice. Pioşenia mulţimilor ce se îngrămădesc în faţa zidurilor mănăstirii, unde se află închis mitropolitul, îl constrânge pe Ivan să îl mute neîncetat dintr-o închisoare în alta. Constatând că bătrânul, deşi zdrobit de suferinţă, rămâne neînduplecat în faţa condamnării călăilor – slujitorii statului –, Ivan nu poate decât să îşi perfecteze sfidarea la adresa Bisericii: pentru a-şi descotorosi stăpânul de un martor al lui Dumnezeu atât de supărător, Maliuta-Skuratov îl va strânge de gât cu propriile mâini pe mitropolit.

Crimă de neiertat care întrerupe continuitatea legăturii dintre stat şi Biserică, îndeosebi cu lumea mănăstirilor. În ochii poporului martirizat, martiriul omului lui Dumnezeu semnifică suprema blasfemie. Aşa cum, anterior, veneraţia populară se îndreptase spre cnejii Boris şi Gleb, asociind două concepte, pe acela de sfinţenie şi pe acela de demnitate nobiliară, după 1568, poporul îl va venera pe Filip: mănăstirea Soloveţki, păstrătoarea rămăşiţelor acestuia, deşi departe de Moscova, va deveni un loc de pelerinaj ce va rivaliza curând cu mănăstirea întemeiată de Serghie din Radonej. Până în 1568, marea majoritate a sfinţilor ruşi au fost cneji, noţiunea de *sfinţi-cneji* sau de *cneji-pioşi* conferea tronului însuşi o aură de sfinţenie. Cu toţii, într-o măsură mai mare sau mai mică, contribuiseră, în numele tronului, la apărarea sau la renaşterea naţiunii contra păgânilor. În 1568, lovitura ucigaşă care îi conferă lui Filip calitatea de martir al Bisericii pleacă de la tron. Brusc, sfinţenia părăseşte tronul şi se ridică împotriva lui. Mănăstirile, prelungire şi stâlp al autorităţii ţariste până în acel moment, se delimitează dintr-o dată: mănăstirea Soloveţki îşi trage prestigiul din adăpostirea rămăşiţelor aceluia care s-a ridicat împotriva crimelor suveranului şi a sfârşit de mâna acestuia. Ivan a lucrat insistent la impunerea ideii de stat, susţinută şi de autoritatea Bisericii. Prin uciderea mitropolitului Filip, îşi subminează crunt ambiţia. Suprimându-l, el a vrut să interzică Bisericii dreptul de a contesta puterea. Gestul nu numai că nu şi-a atins ţelul – poporul îl cinsteşte pe Filip tocmai din cauza acestei critici care i-a adus martiriul –, dar a provocat pierderea unei părţi din legitimitate, aceea pe care i-o conferea Biserica în calitate de reprezentant al voinţei divine. De acum încolo, duşmanii ţarului devin, în conştiinţa populară, adevăraţii apărători ai Sfintei Rusii, funcţie rezervată prin tradiţie numai suveranului.

De la genocid la uciderea fiului

Crimele lui Ivan şi ale bandelor sale de asasini nu se limitează doar la boieri, la familiile lor şi la prelaţi. Cu de la sine putere, *opricinicii* devastează permanent oraşele şi satele, ucigând, violând, prădând tot ce le iese în cale. În

plus, Ivan decimează cu sânge rece oraşe întregi, începând cu Novgorodul, în 1570. Deoarece crede – provocare sau realitate, nu contează – că locuitorii oraşului, alipit la Coroană cu un secol în urmă, complotează împreună cu regele Poloniei, se hotărăşte „să pedepsească“ întreaga cetate. Asediat de trupele sale, Novgorodul îndură un martiriu îngrozitor care nu cruţă pe nimeni, nici bătrâni, nici copii, nici măcar clerici. Săptămâni întregi călăii torturează în piaţa publică, sub privirea satisfăcută a lui Ivan: familii întregi sunt conduse metodic în acel loc. Numărul victimelor acestei exterminări variază de la un autor la altul. Esenţială rămâne voinţa de a nimici, la capătul unor suferinţe înspăimântătoare, oameni care au comis o singură crimă: aceea de a locui la Novgorod. Iată definiţia genocidului.

Alte oraşe vor îndura uneori, într-o măsură mai mică, aceeaşi soartă. Numai Pskov, spre care Ivan s-a îndreptat imediat ce a părăsit ruinele fumegânde ale Novgorodului, scapă de masacru: unul dintre nebunii pentru Hristos a ieşit la porţile oraşului şi s-a aşezat în drumul ţarului. Ciudată superstiţie! Asasinul unei metropole, incendiatorul bisericilor în care făcuse să se scurgă valuri de sânge – fapta lui aminteşte de invadatorii păgâni – se înduioşează în faţa unui nebun pentru Hristos neînarmat şi dă înapoi…

În acelaşi an, ciclul infernal al omorurilor lui Ivan ia o nouă turnură. A decimat rândurile duşmanilor, poporul, oraşe întregi: acum răzbunarea sa se îndreaptă spre rândurile favoriţilor, executorii faptelor sale de joasă speţă. Asasinul se teme de complicii lui. *Opricinicii*, în frunte cu comandantul lor, au devenit prea puternici. După ce a dus la bun sfârşit exterminarea supuşilor din Novgorod, Ivan operează o întoarcere în forţă la Moscova. Pentru ca nimeni să nu uite că aici se află pe domeniul său personal, preia conducerea bandei, îmbrăcat ca un *opricinic*. Jugul instituţiei apasă din nou asupra capitalei. În acelaşi timp, Ivan plănuieşte unul dintre acele comploturi secrete numai de el ştiute, vizând pe mulţi dintre slujitorii lui fideli, printre care cei doi Basmanov. *Opricinina*, aflată deasupra legilor pentru a putea decima societatea, îşi alege de această dată victimele din propriile ei rânduri. Marele coordonator al masacrului călăilor este de altfel cel mai îngrozitor dintre toţi, Maliuta-Skuratov: prin seria de execuţii din sânul alor săi, el câştigă şi mai multă încredere decât limbajul delaţiunii şi al execuţiilor. În ochii lui, orice fiinţă omenească este un trădător potenţial. Excepţie fac aceia care, prin denunţuri, continuă să alimenteze ciclul infernal al violenţelor.

Totuşi, în 1572, Ivan se hotărăşte să suprime *opricinina*. Decizia îi este motivată de câteva cauze interne şi externe. În plan intern, puterea şi aroganţa bandei de asasini îi produc teamă: deşi execuţiile le-au micşorat numărul, forţa rămasă s-ar putea ridica într-o zi împotriva lui, slujind unei ambiţii rivale. Bogăţiile acumulate de *opricinici* îi pot mări, o dată confiscate, averea şi pot plăti noi credincioşi, mai siguri, deoarece sunt recent recrutaţi. Cauza externă majoră care îl împinge pe Ivan să pună capăt domniei arbitrarului pur este moartea regelui Poloniei, Sigismund al II-lea. Tronul vacant putea fi ocupat prin alegeri. Ivan se prezintă drept candidat. *Opricinina* şi-a împlinit rolul, lichidând rămăşiţele puterii boiereşti şi începe să îl jeneze pentru că îi strică reputaţia. Este suprimată dintr-o trăsătură de condei. Până

şi rostirea numelui ei este interzisă sub pedeapsa cu moartea.

Cu toate acestea, felul de-a fi al lui Ivan nu se schimbă. El va considera până la sfârşitul zilelor omorul ca cel mai sigur mijloc de a-şi consolida puterea. Această concepţie îl va duce spre cel mai tragic act din viaţă, spre ruptura supremă: uciderea fiului. La 19 noiembrie 1581, cuprins de un acces obişnuit de furie, Ivan îşi loveşte cu ţepuşa de vânătoare propriul fiu şi moştenitor, Ivan, fiul Anastasiei atât de iubite. La originea dramei a stat un diferend banal, dar violenţa lui Ivan al IV-lea îl face cvasiinevitabil. Prin asasinarea vărului Vladimir, nu vărsase deja sângele familiei? Uciderea unui copil depăşeşte totuşi în oroare tot restul. Chiar dacă viaţa suveranului nu se încheie decât peste doi ani, această ultimă crimă îi deschide porţile infernului, din care numai moartea îl va elibera.

Ivan şi-a meritat pe deplin numele dat de popor, pe care istoria l-a păstrat: *Groznîi* cu sensul de purtător al trăsnetului, mai simplu, „groaznic". Trebuie să amintim că zeul Peron, căruia străbunii roşilor i-au jertfit atâtea victime, era zeul trăsnetului? Supranumele lui Ivan nu este rodul hazardului, nici o frivolitate de exprimare. În 1584, Rusia nu mai termina cu numărarea victimelor jertfite acestui „bărbat-trăsnet".

Un document curios ne dă măsura, cu modestie desigur, a ceea ce a fost acea frenezie ucigaşă – nu lipsită de logică. Sinodicul mănăstirii Sfântul Chiril enumera o serie de victime de-ale lui Ivan, pentru care el a cerut o rugăciune nominativă. Lista numără 3 470 de victime, dintre care 968 aveau patronimul indicat. Multe nume de familie au câte o menţiune de factură sinistră: „cu soţia", „cu fiul", „cu copiii" sau „Kazarin Dubrovski cu cei doi fii şi zece oameni veniţi în ajutorul lor" sau „douăzeci de oameni din satul Kolomenskoe"; întâlnim aici şi menţiuni mai generale: „Aminteşte-Ţi, Doamne, de sufletele slujitorilor tăi din Novgorod, în număr de 1 505 persoane".

Rugăciunile pentru sufletul victimelor au fost cerute de Ivan în persoană, atât de mare îi era convingerea că prin omorârea oamenilor nu îşi făcuse decât datoria faţă de Dumnezeu. Într-adevăr, concepţia lui despre putere trădează concepţia lui despre omor.

Ţarul: natură divină, natură umană

La moartea lui, în 1584, era îmbrăcat asemenea predecesorilor: în rasa monahală. Îşi depusese jurământul, toate crimele îi fuseseră iertate. Ivan pare să fi reconciliat cele două extreme ale naturii sale, cea divină şi cea umană, temelie a teoriei politice asupra absolutismului. Puterea totală, pe care a exercitat-o sub forme cumplite, nu este numai produsul propriei lui voinţe. Puterea teoretizată încă de la începutul secolului al XVI-lea, înainte ca Ivan să îi urmeze tatălui său, se înscrie în gândirea politică coerentă născută în chiar sânul lumii monastice. Înainte de a exista în fapt, absolutismul ţarului a fost recunoscut în planul ideilor. Iosif Voloţk, evocat deja, gândeşte până la capăt asupra puterii în acele vremuri de înaintare către unitate naţională şi

absolutism.

Apărător al unei Biserici independente care să poată trata astfel mai bine cu statul, Iosif a definit autoritatea statului şi, mai întâi, a persoanei care îl întruchipează, suveranul. Argumentele la care recurge se întemeiază pe exemplul Bizanţului. Scrierile lui Agapet, autorul teoriei despre natura suveranului, au apărut la Bizanţ, în secolul al VI-lea şi constituie principala sursă de inspiraţie. În miezul ideilor lui Agapet se află dualismul naturii regale: „Un împărat este asemenea altor oameni prin trup şi asemănarea lui Dumnezeu prin puterea sa“. Partea divină a naturii suveranului nu se mai inspiră din aceeaşi concepţie despre Dumnezeu din care s-au născut sfinţii-cneji din secolele trecute. Lui Hristos, mântuitorul lumii prin suferinţă, personificarea milei, modelul lui Boris şi al lui Gleb, i se substituie Pantocratorul, atotştiutor şi judecător. Natura divină a suveranului îi conferă acestuia putere deplină, nu şi compasiune. Din cauza naturii divine, el trebuie să tindă spre perfecţiune în tot ceea ce ţine de conduita umană, dar autoritatea absolută nu depinde de virtuţile afişate. Rigoarea disciplinei monastice impuse călugărilor de Iosif va alimenta rigoarea disciplinei ţariste impuse de Ivan supuşilor. Se cuvine să mai adăugăm multe alte norme elaborate în timpul domniilor lui Vasili al III-lea şi a lui Ivan însuşi: Moscova îşi face un titlu de glorie din statutul său de a treia Romă, ultima Romă din istoria omenirii. Filoftei, un călugăr din Pskov, îl asigura în 1511: „În întregul univers, tu eşti adevăratul ţar al creştinilor… Ascultă, Ţar Pios, toate regatele creştine s-au reunit într-al tău. Două Rome au căzut, a treia se află aici, iar o alta nu va mai fi“.

Caracterul unic şi exemplar al împărăţiei ţarului se identifică pentru vecie cu expresia perfectă a creştinismului. Între ţarul dorit de Dumnezeu şi a treia Romă, dorită de acelaşi Dumnezeu, se stabileşte o identificare perfectă, sursă a unei răspunderi imense, deci a unei puteri la fel de imense.

A treia Romă, şi totodată moştenire imperială, bază a sintezei celor două Rome. Clericii ruşi, în special mitropolitul Macarie, unul dintre primii sfetnici ai lui Ivan, pe vremea când nu devenise cel Groaznic, s-au străduit să lege genealogia titularului tronului de aceea a împăratului Augustus[2]. Cneji creştini aşezaţi în fruntea celei de-a treia şi ultime Rome, suveranii ruşi asigurau responsabilitatea universală faţă de popoarele ortodoxe, aşa cum a confirmat Conciliul din 1561; unii autori adaugă ideea responsabilităţii faţă de întreaga creştinătate. Toate motivele expuse certifică învestirea ţarului cu o responsabilitate materială, dar şi cu o misiune spirituală, înscrisă în latura divină a naturii sale.

Ideologia puterii totale, atât de convenabilă pentru Ivan, este întărită şi de apologia unuia dintre sfetnicii lui, într-o versiune mai puţin religioasă decât aceea a părintelui Iosif. Pentru Ivan Peresvetov[3], forţa nudă şi manifestările ei

---

[2] Istoria cnejilor Vladimirului, scrisă la începutul secolului al XVI-lea, avansează ideea că Riurik descindea direct din Prus, tatăl împăratului Augustus, şi era deci moştenitorul legitim al împăraţilor romani.

[3] Ivan Semionovici Peresvetov (secolul al XV-lea), militar şi publicist rus. Adept şi teoretician al statului feudal centralizat. A scris pentru ţarul Ivan al IV-lea (cel Groaznic) *Jalba*

nu sunt decât elementele decisive ale unei domnii reuşite: „Un ţar slab şi umil se autocondamnă la slăbirea autorităţii şi a gloriei personale. Un ţar care îmbină teama cu înţelepciunea (*grozen i mudr*) îşi intensifică autoritatea… Un ţar care ar exercita o autoritate neînsoţită de teamă ar semăna cu un călăreţ urcat pe un cal fără frâu…".

Concepţia absolutistă nu este totuşi unanim împărtăşită. Ivan o adoptă începând cu 1560. Alegerea făcută nu coincide cu recomandările şi sfaturile unei adevărate şcoli de gândire care dovedea că absolutismul nu se înscrie dintotdeauna drept cale unică în vederea dezvoltării politice a Rusiei. Simplismului riguros al părintelui Iosif i se opune figura luminoasă a lui Maksim Grecul, purtător al unui umanism împrumutat de la Renaşterea italiană. Venit în Rusia în 1518, după ce trecuse prin Italia şi îşi făcuse ucenicia pe Muntele Athos, Maksim trăieşte aici până la sfârşitul zilelor. Absolutismului triumfător el îi opune o Biserică angajată în căutarea bogăţiilor materiale, incapabilă deci să urmeze calea cea dreaptă trasată de Hristos. Are pentru tânărul Ivan numai sfaturi de cumpătare, inspirate de o concepţie politică bazată pe limitarea puterii: „Pe pământ nimic nu este mai necesar decât dreptatea", îi spunea el. Ţarul nu poate practica dreptatea decât dacă îşi dezvoltă calităţile personale şi înainte de toate rigoarea morală şi umilinţa. Maksim Grecul nu poate ignora natura umană a principelui: de ea depinde orientarea puterii pe care o va exercita acesta. Contestă dreptul suveranului de a se amesteca în viaţa Bisericii şi afirmă dreptul celei din urmă de a-l modera pe primul. La Conciliile din 1561 şi 1584, Ivan şi sfătuitorii lui iozefiţi vor inversa raporturile Biserică-stat, în sensul că acordă primat statului. În ochii lui Maksim Grecul, raportul ar trebui reinversat. El atrage atenţia suveranului că ruina imperiilor rezultă întotdeauna dintr-un exces al puterii exercitate de „un tiran nedemn de titlul de ţar". El pune astfel clar problema legitimităţii puterii celui care abuzează de ea.

Ideea va fi dezvoltată pe larg de discipolul lui Maksim Grecul, cnezul Kurbski, în polemica lui epistolară cu Ivan. Descriind crimele lui Ivan, cneazul îl va acuza mai apoi de trădarea Sfintei Rusii (*Sviataia Rus*) şi de atragerea ei spre ruină. Critica violentă a lui Kurbski este hotărâtoare pentru viitorul Rusiei. Prin exaltarea Sfintei Rusii, prin stabilirea opoziţiei dintre ţară şi crimele lui Ivan, el separă naţiunea de stăpânul ei, extinde voinţa divină, natura divină a ţarului asupra naţiunii şi îl reduce pe suveran la natura sa terestră. Kurbski pune la îndoială simbioza celor două naturi, înscrisă în filosofia politică a lui Iosif, şi urmează raţionamentul lui Maksim Grecul. Latura divină a naturii ţarului n-ar exista decât în măsura în care acesta ar întruchipa Sfânta Rusie şi comandamentele ei. Primatul aparţine Rusiei în sfinţenia ei; ţarului nu îi rămâne decât să i se integreze şi să i se conformeze.

Kurbski asociază insinuarea ideologică abia subînţeleasă cu denunţarea sistematică a păcatelor suveranului, dovadă că răul îl stăpâneşte, aşa încât întreaga temelie a legitimităţii, aceea revendicată de Ivan, este contestată. Legitimitatea rezultă dintr-o suprapunere perfectă a Sfintei Rusii cu Sfântul

---

cea mică şi cea mare către ţarul Ivan (n.t.).

Ţar. În absenţa ei, Sfânta Rusie, depozitară permanentă a legitimităţii, trebuie să îşi pună întrebări privitoare la ţar. Atac atât de grav la adresa absolutismului, încât Ivan îi răspunde proscrisului prin două epistole. Situaţie neobişnuită: atotputernicul suveran îşi pierde timpul polemizând cu un exilat ameninţat din toate părţile. Dar miza este prea mare.

Ivan, asemenea interlocutorului, face apel la fundamentul creştin al autocraţiei. Însă el inversează raţionamentul. Ordinul dat de Dumnezeu îi impune fiecărui creştin să i se supună. Răzvrătirea lui Kurbski îl plasează pe acesta în afara ordinului în cauză. Trădătorul lui Ivan îl trădează simultan şi pe Dumnezeu. Ivan are datoria sacră de a-l pedepsi. Mai mult, Ivan îl acuză pe Kurbski de erezie, pe motiv că a negat latura umană a naturii sale: „Şi eu sunt om. Nici un om nu este fără păcat. Numai Dumnezeu nu păcătuieşte“. Dar omenescul pe care îl revendică sus şi tare este dominat, absorbit de latura divină. Criticându-l pe omul din el, Kurbski îl atacă pe acelaşi Dumnezeu, riscând astfel damnarea.

Ivan respectă întru totul teoria lui Iosif, definiţia puterii neîngrădite prin nimic, îndurată de toţi supuşii. Adeptul absolutismului total, deşi recurge la mituri fundamentale intangibile – a treia Romă, moştenirea lui Augustus, Voinţa divină, Sfinţenia principelui –, manifestă totuşi, în practică, o atitudine care pune direct sub acuzaţie întregul edificiu teoretic. În 1566, pe când îşi apăra faţă de Kurbski noţiunea personală de putere totală, convoacă Stările Generale – *Zemski Sobor* – pentru a le prezenta problemele în curs, în primul rând războiul cu Livonia. Examinarea documentelor nu ne permite să ne pronunţăm asupra naturii şi limitelor puterii *soborului*, dar nu este mai puţin adevărat că el poartă germenii ideii de a consulta naţiunea. Sub Ivan, membrii adunării nu erau aleşi, ci numiţi. Nimic nu indică faptul că vreunul din *soborurile* convocate – 1545, 1566, 1575 – ar fi încercat să îi limiteze puterea. Primul lor merit este acela de a-i fi pus pentru un timp faţă în faţă pe suveran şi pe reprezentanţii diferitelor stări sociale: nobilimea, clerul, funcţionarii, orăşenii, mai târziu ţăranii. Convocarea adunării Stărilor Generale, afiliată cu autoadministrarea locală dorită de Ivan prin reformele din 1555, creează o breşă în sistemul de centralizare absolută care va lua proporţii pe alocuri.

O altă abatere de la felul său obişnuit de a fi, cea mai neînţeleasă, cea mai extravagantă: hotărârea dinastică din 1575. În 1572, Moscova suferise de pe urma unei înviorări a puterii tătare. Năvala asupra capitalei luate prin surprindere s-a soldat cu jaful şi incendiile tradiţionale. Imaginea îngrijorătoare şi detestată a mongolului-tătar pustiitor şi-a făcut din nou apariţia. În acest context, peste trei ani, Ivan, întâiul ţar încoronat al Rusiei, se va retrage la slobozia lui de la Alexandrov. De aici va anunţa că abdică şi că îşi alege drept urmaş… un han tătar creştinat! Farsa a fost de scurtă durată.

Ivan revine la putere ca şi când nimic nu s-ar fi întâmplat. Dar între timp dăduse o lovitură puternică întregii lui opere. Principiul succesiunii ereditare impus atât de greu, cu preţul sângelui vărsat din plin, este dintr-o dată contestat. Regulii de aur a ereditãţii i se poate încă substitui orice. Aşa este interpretată hotărârea lui Ivan. Ea mai sugera că nu trecuse vremea bătăliilor sângeroase legate de accesul la tron. Ce şoc pentru Sfânta Rusie! Mitul unui

ţar jumătate om, jumătate divinitate, moştenitor al creştinătăţii şi al Imperiului Roman, construit cu atâta migală, este pus din nou sub semnul întrebării. Tot ceea ce îi încredinţase Dumnezeu fusese brusc refuzat şi transferat altuia – culmea, unui tătar! – prin simpla sa voinţă. Principele pios, punctul de convergenţă al întregii loialităţi a naţiunii, îşi săpa propria autoritate, după cum vom observa în continuare. Eroziunea mitului ţarului se va accentua o dată cu asasinarea ţareviciului. Asasinându-şi fiul, Ivan întrerupe continuitatea succesorală pe care o apărase cu atâta tărie până în 1575.

Nebunie? Cea mai mare parte a domniei suveranului fusese consacrată organizării unei serii interminabile de omucideri. Multe din trăsăturile lui de caracter sugerează demenţa: enormitatea omorurilor comise, balansul continuu între violenţă şi religiozitate: după ce se delecta cu spectacolul cărnii arse; al ochilor scoşi, al copiilor torturaţi în văzul părinţilor, se repezea în mănăstire, plin de pocăinţă şi de păreri de rău, îşi striga greşelile în gura mare şi dădea porunci de înălţare a rugăciunilor pentru victime. Gratuitatea aparentă a acestor omoruri ridică aceeaşi întrebare: puterea lui Ivan era acceptată şi nimeni nu a atentat la viaţa lui cu toate că ţarul a bănuit toată viaţa că va fi otrăvit sau că ai lui au fost otrăviţi. Atunci de ce trebuia să omoare fără întrerupere? Nebunie ucigaşă? Trebuie să îl clasăm pur şi simplu în categoria monştrilor – unii, contemporani cu el –, alături de celălalt principe al tenebrelor aflat în Carpaţi, foarte aproape de el, şi care a alimentat atâtea legende: Dracula?

Nu putem evita răspunsul că toate omuciderile lui Ivan, deşi nu au servit la eliberarea drumului către putere, nici la apărarea puterii – la urma urmelor, nimeni nu i-o ameninţă ca în vremurile apuse, se supun unei logici şi respectă concepţia sa despre absolutism. Conform ideilor în cauză, trebuia să îi sacrifice pe toţi aceia care prin rang ar fi putut pune la îndoială ordinea succesorală – Vladimir; pe toţi aceia care ar fi putut frâna urcuşul spre absolutism în numele privilegiilor de altă dată – boierii; pe aceia care opuneau logicii puterii ţariste şi ordinii statale, superioare tuturor celorlalte, o altă logică, pe aceea a Bisericii şi a regulilor sale – mitropolitul Filip.

Dar crimele amintite trebuiau să atragă omorul în masă, al unor familii şi al unor oraşe întregi? Da, fără îndoială. Teroarea absolută suprimă orice alternativă. Supravieţuitorii victimelor puteau nutri speranţa unei răzbunări, deci a unei ordini diferite. Prin suprimarea femeilor şi copiilor acelora pe care îi lichida, Ivan suprima o societate întreagă. Cum ar fi putut renaşte ambiţiile boierilor, din moment ce fusese distrus tot ceea ce i-ar fi putut atinge de aproape sau de departe? În ce priveşte masacrul unor oraşe întregi, ca Novgorodul, explicaţia prealabilă este valabilă şi în cazul lor: suprimând tot ceea ce este viu, Ivan suprimă alternativa constituită de trecutul oraşelor în cauză, a practicilor lor democratice. În numele viitorului absolutismului, Ivan extirpă – în sensul propriu al cuvântului, smulgând din rădăcină tot ceea ce mai trăieşte – orice urmă a trecutului, a practicilor trecute, a unei organizări sociale încă viabile în acele vremuri de tranziţie. Principala funcţie a omorurilor lui Ivan: anularea trecutului. În numele utopiei referitoare la puterea totală asupra oamenilor şi lucrurilor, el vrea să facă *tabula rasa*

societatea care i-a precedat. În slujba distrugerii preconizate, temelie a viziunii lui personale, Ivan, asemenea tuturor tiranilor, pune forţe ucigaşe de o brutalitate cumplită: într-un anume punct al traiectoriei lor sângeroase, ele vor fi distruse la rândul lor de un Ivan îngrozit. Ţarul atinge nebunia într-un singur moment al istoriei sale: atunci când dă lovitura fatală propriului trup, clipă în care este depăşit şi zdrobit de logica personală.

Cele două părţi ale domniei lui atât de lungi, separate brutal, ca şi cum s-ar fi dorit reproducerea celor două aspecte ale naturii sale: partea divină, ocupată cu emanciparea şi înălţarea Rusiei, partea umană, ocupată cu martirizarea ei, sfârşesc în conformitate cu trăsătura dominantă ce le susţine. În 1560, Ivan se putea făli cu respingerea tătarilor, convocarea unui *sobor*, angajarea unor mari reforme, centralizarea statului în detrimentul intereselor particulare; în ceasul morţii, bilanţul este deosebit de sumbru: ţara este pustiită de masacrele poruncite de el, propriile lui certitudini politice se clatină. La frontiere, armatele secătuite de numărul războaielor sunt neputincioase, în faţa loviturilor noului rege al Poloniei, Ştefan Bathory – fericitul rival al lui Ivan în alegeri –, să salveze fortăreţele ruseşti: ele nu rezistă cu mai mult succes nici la pătrunderea suedezilor. Baltica, la care Ivan dorise atât de mult să ajungă, rămânea în continuare închisă. Un ultim dezastru: la moartea lui Ivan, succesiunea nu mai este asigurată. După asasinarea fiului, el nu lasă în urmă, drept urmaş, decât un moştenitor foarte plăpând şi slab de minte şi un copil foarte crud. Puterea absolută, clădită pe mormane de vieţi omeneşti, este pe punctul de a se nărui. Iar sfârşitul domniei lui Ivan deschide o nouă întrebare pe care istoria Rusiei o va repeta din secol în secol: înaintarea către progres vizând ieşirea din barbarie trebuie să treacă neapărat prin barbarie? Ba chiar să ducă la o creştere a barbariei?

Capitolul V

ŢARI ADEVĂRAŢI ŞI FALŞI

O dată cu moartea lui Ivan, începem *Anii tulburi*. Alain Besançon[4] a subliniat importanţa înţelegerii juste a expresiei, „cuvânt care trebuie luat întocmai. Vremea tulbure (*smutnoe vremia*) este timpul în care nu mai vezi clar. Înseamnă haos, păcat, moarte şi nenorocire pe pământul rus". Ar mai fi putut adăuga că este vremea omorului care tulbură şi dezorganizează. Omuciderea se substituie logicii implacabile a organizării puterii, se revine la homicidul din sânul frăţiilor şi la acela din a doua parte a domniei lui Ivan.

O dinastie descompusă

La drept vorbind, Ivan a dat semnalul tulburărilor şi haosului: pentru o clipă, ordinea succesorală a fost dezorganizată (1575) şi apoi ruptă brusc de lovitura fatală cu ţepuşa de vânătoare. La moartea sa, succesiunea pare totuşi să se reînnoade. El lasă în urmă doi fii: cel mare, Feodor, copilul Anastasiei; al doilea, Dmitri, copilul ultimei sale soţii, Maria Nagoia. Ambii urmaşi pot fi însă contestaţi: unul în fapt, celălalt în drept. De o pioşenie remarcabilă, Feodor era mai potrivit pentru călugărie decât pentru domnie. Nici fizicul nu pleda în favoarea lui: scund, pătrat, cu braţele prea scurte, aproape fără gât, zâmbind mereu, semn al extazului metafizic sau al unei semiidioţenii (martorii atribuie zâmbetului când o explicaţie, când alta, în funcţie de starea lor de spirit). Nimeni nu i-a lăudat vreodată inteligenţa. De la început au căzut cu toţii de acord că îi trebuie un Sfat puternic care să îi ascundă lipsa manifestă de virtuţi politice. Cât despre fratele lui vitreg, Dmitri, foarte tânăr la moartea lui Ivan, dreptul său la tron era dintre cele mai îndoielnice. Ivan al IV-lea şi-a mărit într-adevăr numărul căsătoriilor şi i-a tăiat Bisericii pofta – dreptul canonic admite doar trei – de a i le mai binecuvânta pe ultimele. Pentru a se recăsători, ţarul a recurs la tot felul de expediente, făcând apel la binecuvântarea câte unui prelat foarte devotat lui, iar regularitatea căsătoriilor era mai mult decât contestabilă. În ochii Bisericii, care nu-şi dăduse acordul la unirea cu Maria Nagoia, ultima din şirul lung de soţii ale lui Ivan, tânărul Dmitri era un copil

[4] *Le Tsarévitch immole*, p. 103.

nelegitim. Se cuvine să mai adăugăm că Feodor, deşi căsătorit, nu avea copii: în orice moment descendenţa se putea întrerupe.

Sfatul din jurul lui Feodor cel adâncit în rugăciuni, în special cel mai puternic dintre membrii săi, cumnatul ţarului, Boris Godunov, avea toate motivele să se teamă: în ciuda nelegitimităţii lui, micul Dmitri putea deveni instrumentul unor intrigi şi comploturi menite să-l urce pe tron. Nu se punea chestiunea suprimării sale. Fratele lui domnea, Dmitri nu-l ameninţa nicicum, iar ţarul cel pios era obligat să-l protejeze pe acela care va fi într-o zi unicul continuator – legitim sau nu, nu prea conta în situaţia dată – al dinastiei. Anturajul era însă de altă părere. Duma boierească număra în rândurile sale bărbaţi iluştri prin naştere şi fapte: un descendent al lui Riurik, cneazul Ivan Şuiski; doi descendenţi ai lui Gedeminas, cnejii Ivan Mstislavski şi Bogdan Belski; şefii celor două familii boiereşti, legate deja de tron: Nikita Romanov, fratele Anastasiei, prima soţie a lui Ivan şi mama ţarului Feodor, şi Boris Godunov, cumnatul acestuia din urmă. Cu toţii erau devoraţi de ambiţii în faţa unui principe atât de slab. Toţi voiau să profite de slăbiciunea lui pentru a-şi extinde puterea, ca să se revină la fosta împărţire a puterii. Boris Godunov îi întrecea pe toţi în ambiţie, mai ales că un vrăjitor i-a prezis că va fi ţar într-o zi şi că domnia lui va dura şapte ani.

Îi înţelegem teama de intrigi susceptibile să pună în discuţie prezenţa pe tron a unui ţar atât de inactiv şi lipsit de urmaşi în beneficiul tânărului ţarevici şi al unei familii fără legături cu puterea. Pentru a le para, i-a trimis pe Dmitri şi pe ai lui la apanajul lor de la Uglici. Între timp, Boris reuşea treptat să-i îndepărteze din Sfat pe toţi rivalii lui. Acuzaţi care de complot, care de trădare, aceştia au trebuit să ia drumul mănăstirii sau li s-a fixat domiciliul forţat departe de Moscova, nemaiavând nici o posibilitate de a-l influenţa pe suveranul *en titre*.

Lenta şi sigura ascensiune a lui Boris, de la picioarele tronului spre o poziţie privilegiată, s-a făcut fără vărsare de sânge, faptul merită să fie subliniat. El a îndepărtat din drumul lui pe oricine îl stânjenea, confundându-i cu uşurinţă pe rivalii personali cu duşmanii ţarului şi asigurându-şi clientele solide, graţie puterii dobândite pe parcursul unei adevărate regenţe pentru el. Dar Boris a lucrat şi în favoarea Rusiei. În 1586, la moartea regelui Bathory, când în Polonia au loc noi alegeri, el înaintează candidatura lui Feodor. Eşecul proiectului nu i se poate reproşa prea mult – chiar dacă a cheltuit cu zgârcenie banii destinaţi cumpărării electorilor. Polonezii doreau un rege catolic pe tron. Marea reuşită a lui Godunov, sub domnia lui Feodor, a fost de ordin intern. Transformarea statutului ţăranului şi instaurarea Patriarhatului vor atârna greu în viitorul social şi politic al Rusiei.

Instabilitatea ţăranilor constituia de multă vreme un motiv de preocupare pentru stat. O lege din 1497 încerca să remedieze acest neajuns. În virtutea ei, ţăranii din întregul spaţiu rus nu puteau părăsi moşiile pe care lucrau decât pe durata celor cincisprezece zile din jurul sărbătorii de Sfântul Gheorghe, situată atunci la 26 noiembrie în calendarul iulian. În vremea domniei lui Ivan, atracţia *pământurilor negre* deschise colonizării după cucerirea hanatelor tătare Kazan şi Astrahan, teama de excesele *opricinicilor* îi împinseseră pe

ţărani să fugă în orice anotimp. Dezertarea ţăranilor, confirmată de recensămintele din 1581 şi 1592, incită puterea să ia măsuri dintre cele mai severe împotriva lor. Încă din 1580, sub Ivan, a fost suprimat dreptul ţăranilor de a pleca de Sfântul Gheorghe. În 1603, interdicţia devine permanentă. Între timp, cadastrul, întocmit între 1581 şi 1592, permite urmărirea traseului fiecărui ţăran; în 1597, guvernul a hotărât ca toţi ţăranii ce au fugit până în 1592 să poată rămâne unde erau; fugarii de după acest an trebuiau să fie înapoiaţi stăpânilor. Noul Cod din 1649 va aboli orice limită temporală: ţăranul nu va mai avea libertate de mişcare, va fi legat de pământ. Iobăgia, instaurată în urma unui proces progresiv desfăşurat între 1550-1649, a cunoscut o mare dezvolatre sub domnia fără vlagă a lui Feodor. Constatăm că şi în acest domeniu transformările sociale urmează un curs specific, radical diferit de acela din restul Europei. În Europa occidentală, servajul, rod al dezagregării autorităţii statale, dispărea în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, de îndată ce ordinea feudală slăbeşte la rândul ei în beneficiul puterii restaurate a statului. În Rusia, fenomenul a fost tardiv. Iobăgia a fost un produs al statului în detrimentul fostei autorităţi a cnejilor şi a proprietăţii mănăstireşti şi una din componentele forţei domeniului regal. În epocă, Boris Godunov a jucat un rol determinant în evoluţia fenomenului, atât pe parcursul regenţei, cât şi pe acela al scurtei sale domnii.

În 1589 are loc a doua inovaţie capitală a lui, instaurarea Patriarhatului în Rusia. Constantinopolul fiind în stăpânire turcească, Biserica rusă pledează împotriva dependenţei sale faţă de un Patriarhat aflat pe pământ păgân. Patriarhul Ieremia acceptă argumentul ei, că situaţia este intolerabilă. Boris obţine ridicarea la rangul de patriarh al proaspătului mitropolit Iov. Predecesorul său Denis – Dionisie – nu răspundea ambiţiilor personale ale lui Boris. În felul acesta, începând cu 1590, Boris Godunov adunase sprijinitori serioşi ai cauzei sale: Patriarhul Rusiei, aureolat de recenta sa autoritate, micii proprietari ruinaţi de fuga ţăranilor şi cărora actul legării de pământ a iobagilor le redă speranţa. Se întrevăd timpuri liniştite şi de durată.

Dar iată că în 1591 soseşte brusc vestea morţii ţareviciului Dmitri la Uglici. Pe 15 martie, copilul fusese găsit în curtea palatului cu gâtul tăiat. Clopotul de primejdie bate intens, iar în nebunia generală, înainte chiar de a fi cunoscute circumstanţele decesului, izbucneşte o revoltă. Urmează condamnări la moarte. Primele victime sunt ofiţerii însărcinaţi cu protecţia copilului. O comisie de anchetă este trimisă la Uglici. Ancheta condusă de Vasili Şuiski este făcută în grabă şi cu stângăcie. Cu toate că explicaţiile abundă în imprecizii şi contradicţii, se trage concluzia că a fost un accident: se pare că micuţul suferea de epilepsie; jucându-se cu un cuţit a căzut în lamă, tăindu-şi singur gâtul. În urma acelei constatări, clanul Nagoi, acuzat de răzbunare prematură asupra unor nevinovaţi, este reprimat pe loc: dispariţia lui eliberează drumul către putere al lui Boris.

Moartea ţareviciului reprezintă elementul decisiv al instaurării Anilor tulburi, al precipitării tuturor nemulţumiţilor din viaţa politică; este vorba despre turbulenţii şi marginalizaţii pe care autoritatea lui Boris ştiuse să-i ţină în frâu pentru o vreme.

Criza se declanşează în 1598, la moartea lui Feodor. Dintr-o dată Rusia cunoaşte o situaţie inedită pentru ea. Mai mult de şapte secole de continuitate dinastică – menţinută în mijlocul numeroaselor omoruri – sunt brusc abolite. Feodor moare, ţareviciul dispare. Nu mai trăia nici un membru al dinastiei. Eforturile de generaţii ale suveranilor în vederea sudării naţiunii ruse în jurul coborâtorilor din Riurik sunt anulate.

Ţarul Boris: răsăritul unei dinastii?

Desigur, văduva lui Feodor, Irina Godunova, putea să asigure interimatul puterii. Dar în locul şi în numele cărui urmaş? Ea s-a călugărit în ciuda dorinţei boierilor de a-i jura credinţă, iar aceştia erau îngroziţi la ideea întreruperii dinastice. Mai rămânea Boris, fratele ei, fără nici o legătură cu dinastia apusă, dar care avea avantajul de a beneficia de experienţa regenţei, deci a puterii acumulate în ani. Nimeni altul nu se afla mai aproape de tron. Acţiunile sale compensau lipsa rangului. Şi apoi avea susţinători puternici, câştigaţi de-a lungul anilor: de exemplu, Biserica, ce-i datora independenţa. În Rusia nu era criză de descendenţi ai lui Riurik, dar ei nu coborau din ramurile marilor cneji care contribuiseră la edificarea statului. Să alegi arbitrar pe vreunul dintre ei înseamnă să creezi celorlalţi posibilitatea de a contesta opţiunea şi de a-şi avansa propriile drepturi. O asemenea ipoteză sugera revenirea la vechile conflicte, la cortegiul de omoruri.

De vreme ce tot trebuie să se schimbe dinastia, mai bine să se acorde privilegii celui aproape înălţat în scaun şi având deja incontestabile aptitudini pentru domnie. Desigur, Boris nu-şi putea legitima prin nimic ascensiunea. Obârşia lui mongolă, titlurile de nobleţe mici în comparaţie cu cele prestigioase ale rivalilor, rolul lui pe lângă Ivan din vremea *opricininei* nu pledau în favoarea lui. Trebuia să se mişte repede, înainte de declanşarea crizei care mocnea în Rusia. Fiind cel mai bine plasat, prin faptul că domnea, Boris a ştiut să confere candidaturii proprii trăsăturile neaşteptate ale unui plebiscit. Cerând girul mandatarilor naţiunii, el a fost ales de Stările Generale, alcătuite în marea majoritate din protejaţii săi – mica nobilime şi clerul. Ciudată întorsătură politică: o adunare convocată în pripă dispunea de Coroana apărată cu atâta pasiune şi transmisă ereditar. Se întrerupe astfel nu numai şirul succesoral, ci şi un drept încă implicit. Până atunci, nimeni nu îndrăznise să-l conteste pe urmaşul la tron, tocmai din cauza accesului datorat eredităţii şi mitologiei aferente. Întreruperea dinastică din 1598 şi formele îmbrăcate de aceasta sfarmă tradiţia. Societatea irupe în alegerea dinastică şi-şi exercită dreptul de a controla alegerea suveranului. Dinastia îşi pierde de acum încolo caracterul sacru.

Ca reacţie la brusca schimbare, în suflete se instalează tulburarea care domneşte deja în societate. Principala ei cauză sunt ţăranii. Statutul impus, care îi conduce inevitabil spre iobăgie, le pare intolerabil. Legaţi de pământ, exploataţi de proprietarii cărora statul le pretinde să contribuie mai activ la

îndatoririle sale, constrânşi să redea agriculturii pământurile abandonate sau sterpe, ţăranii au un singur gând: să fugă. Fugarii vor îngroşa rândurile cazacilor de la frontierele Rusiei. Obsedaţi de ura faţă de un stat din care dezertaseră şi de dorinţa de a nu mai fi nicicând dependenţi de instituţia în cauză, cazacii erau nevoiţi să combată orice tentativă de integrare a lor. Atât ţăranii care nu fugiseră, cât şi fugarii prinşi şi redaţi stăpânilor lor nu-şi acceptă condiţia servilă la care sunt condamnaţi. Viaţa rurală se resimte. Degradarea ei va genera reîntoarcerea la foamete şi la urmările ei: exploziile sociale.

Ţar sau uzurpator?

Tulburarea din inimi are o altă cauză. Fantoma ţareviciului mort în 1591 invadează întreaga Rusie. Încep să circule zvonuri. Ele existau încă de la moartea copilului şi devin dintr-o dată asurzitoare: ţareviciul n-a murit accidental, o dovedeşte modificarea dinastiei; el a fost asasinat chiar de acela care s-a urcat pe tron, de Boris. Sau: ţareviciul n-a murit; i s-a tăiat gâtul altui copil. În ambele variante, ocupantul tronului este un uzurpator, înălţat în rang prin omucidere.

Zvonurile care îl acuză pe Godunov de asasinarea cu premeditare a ţareviciului vor rezista, deşi nimic nu le acordă credit. Toate cronicile, apoi toate cercetările istorice atestă că ele s-au născut în timp ce domnea Godunov, că dezordinea socială învenina spiritele, iar moravurile politice ale lui Boris aţâţau nemulţumirile. Întreaga lui persoană lovea în mentalitatea moscovită. Slaba sa instrucţie nu-l făcea un avocat mai cumpătat al imitării Occidentului. Tendinţa se manifesta în toate, începând cu propaganda insistentă în rândul supuşilor de a renunţa la barbă – practică ultragiantă în ochii credincioşilor – şi sfârşind cu apelul la talente din străinătate şi trimiterea tineretului în Europa occidentală. Şi mai rea era protecţia acordată comunităţilor religioase străine de ortodoxie. În 1601, la izbucnirea foametei cumplite care va dura trei ani, furia poporului este la apogeu. Boris este vinovat de toate: de moartea ţareviciului, de asasinarea lui Ivan cel Groaznic şi a propriului predecesor, Feodor, ba chiar de asasinarea copilului inexistent al celui din urmă! Lui Boris nu i se iartă nici una din morţile care i-au jalonat din întâmplare drumul. Din moment ce se află pe tron şi inaugurează o nouă dinastie, doar omorul l-a putut aduce în această poziţie. Tot el este acuzat pentru incendiul care a pustiit în 1591 Moscova. Detractorii susţin că el a aprins focul pentru a distrage atenţia poporului de la homicidul comis la Uglici. În final, este acuzat de foametea şi de ciuma care se abat asupra mulţimii.

În 1604, Boris domnea de şase ani. Vrăjitorii îi preziseseră şapte. Într-un climat de mizerie amestecată cu febră, nimeni nu punea la îndoială spusele ghicitorilor. Nu este de mirare că supranaturalul, sub forma ţareviciului Dmitri reînviat, a invadat sfera politicului. Evenimentul era previzibil încă din 1601. Atunci, la începutul foametei, s-a răspândit în Rusia vestea – grefată pe varianta salvării miraculoase a ţareviciului la Uglici, printr-o substituire de

copil – că Dmitri îşi făcuse reapariţia în calitate de moştenitor adevărat al unui tron care nu ar fi trebuit niciodată să-i scape dinastiei domnitoare. Acest Dmitri este, pentru istorici, un călugăr numit Grigori Otrepiev. În realitate, nu se ştie nimic despre el. Misteriosul personaj se declară *adevăratul* Dmitri, susţine că s-a întors din împărăţia morţilor. El este primul suveran autoproclamat – *samozvaneţ* – din Rusia şi totodată dintr-un şir lung de impostori, prima personificare a tulburărilor şi a dezordinii sociale. Până la el monarhul era simbolul viu al ordinii care făcea faţă forţelor sociale dezlănţuite atât de des. Acest Dmitri, pe care istoria nu-l recunoaşte, va urca în curând pe tron, pe tronul *lui*, după cum tot el afirma.

Ţar sau impostor?

Urmarea evenimentelor ţine de romanul poliţist. Acela care se pretindea Dmitri apare concomitent aproape peste tot, asemenea unei flăcărui jucăuşe. În drumul său declanşa subit fidelitatea, izvorâtă fie din exasperarea în faţa mizeriilor timpului, fie dintr-o convingere sinceră, ţinând de personalitatea pretendentului. Dmitri trece în Polonia, încearcă să îl determine pe regele Sigismund să îl ajute la cucerirea tronului şi obţine un sprijin modest: dar suscită devoţiunea unor militari, supuşi ai regelui, fascinaţi de destinul lui. Împreună cu aceştia, cu cazacii de pe Don şi de pe Nipru, cu bandele de ţărani răzvrătiţi împotriva legilor care îi privau de libertatea de mişcare, Dmitri îşi constituie o armată şi se năpusteşte în Rusia ca să-şi cucerească tronul cu arma în mână. Boris reuşeşte să-i ţină piept: mobilizează înainte de toate autorităţile morale, pe patriarhul Iov, obligat lui, şi pe Vasili Şuiski, preşedintele comisiei de anchetă din 1591. Ambii îşi intensifică declaraţiile: copilul mort la Uglici era Dmitri, acela care îi revendică identitatea este un uzurpator, un călugăr răspopit, manipulat de polonezi şi de iezuiţi. Pentru Rusia, deja cuprinsă de focul anarhiei, cuvintele nu mai au importanţă. Nordul, mai întâi Novgorodul, primesc trupele lui Dmitri. Boierii, pentru care domnia lui Godunov reprezenta o insultă personală, încep să murmure că impostorul se află pe tron, nu pe drumuri. Trupele mobilizate de Godunov împotriva lui Dmitri ezită: dacă mergeau să lupte împotriva adevăratului ţar, şi nu împotriva celui fals? Se instalează confuzia. Nimeni nu mai poate să-l distingă pe uzurpator de suveranul legitim. Tendinţa de a înclina în favoarea lui Dmitri este cu atât mai mare, cu cât în felul acesta se refăcea linia dinastică, dinastia lui Godunov neavând rădăcini. Fidelitatea dinastică şi anarhia crescândă îşi dau mâna şi zdruncină tot mai mult edificiul fragil al lui Godunov. Sudul imită nordul. Stepa, domeniul cazacilor şi al oamenilor în afara legii, se aprinde şi furnizează contingente aceluia care seamănă din ce în ce mai mult cu şeful rezistenţei împotriva impostorului Godunov.

Previziunile ghicitorilor se realizează şi contribuie la crearea atmosferei confuze, alimentate de supranatural, a acelor vremuri ciudate. Boris moare în 1605. Prezicătorii au avut dreptate să-i anunţe numai şapte ani de domnie.

Niciodată ei nu i-au promis că va întemeia o dinastie. Previziunea unei domnii efemere contribuie la definitivarea eroziunii legitimităţii sale. Degeaba a încercat să creeze o posteritate, tentativa lui este zadarnică, dat fiind că durata unei dinastii necesită forţă şi un anumit grad de încuviinţare socială. Forţă nu mai are deloc: abia dacă a reuşit să-şi încredinţeze fiul – moştenitorul legitim al tronului, în viziunea lui – patriarhului, boierilor, poporului şi fidelului său Feodor Basmanov, conducătorul armatelor. Toată lumea i-a jurat supunerea, pentru ca imediat să dezerteze în favoarea noului ţar. Conştient că societatea înclinase deja spre acela care întrupa miracolul şi resurecţia într-o vreme când disperarea şi moartea dădeau târcoale în tot locul, Basmanov se întoarce instantaneu către boierii ostili lui Godunov, dispuşi deci să susţină cauza adversarului. Adevăratul sau falsul Dmitri? Nu aceasta conta în ochii organizatorilor schimbării de direcţie. Prima lor preocupare devine probabil lichidarea lui Godunov! Fără să ezite, Basmanov anunţă trupele însărcinate cu apărarea *adevăratului* moştenitor, fiul lui Boris, că altul este pretendentul cel adevărat. Să se grăbească deci să îl întâmpine pe Dmitri care se îndreaptă spre Moscova.

Încă o dată puterea trece dintr-o mână în alta prin vărsare de sânge. În dezordinea generală, prima urgenţă era distrugerea oricărei urme a existenţei familiei Godunov. Fiul şi văduva lui Boris sunt masacraţi pe loc. Dinastia Godunov a putut fi întemeiată în urma asasinării lui Dmitri la Uglici; la rândul ei, este suprimată prin uciderea urmaşului lui Boris. Cei şapte ani de glorie ai îmtemeietorului dinastiei, şapte ani cvasisupranaturali, bazaţi pe o simplă previziune, erau astfel încadraţi de ritualul omorului, aflat atât de des într-o strânsă legătură cu exercitarea puterii ruse.

Asistăm astfel la un eveniment foarte bizar: un popor întreg plânge de bucurie la urcarea pe tron a unui bărbat despre care nimeni nu ştie nimic, care este identificat în mod vag cu un călugăr răspopit, singurul ce poate da asigurări în privinţa identificării lui cu tânărul asasinat în urmă cu paisprezece ani. În mijlocul entuziasmului care sfidează raţiunea, numai Vasili Şuiski se încăpăţânează să jure că l-a văzut cu ochii lui pe adevăratul Dmitri scăldat în sânge şi că tronul i-a fost încredinţat unui impostor. Dar nimeni nu-l crede, fervoarea generală din jurul ţarului reînviat este atât de mare, încât Dmitri, din dorinţa de a-şi evidenţia clemenţa, poate să-l salveze pe Şuiski în ultimul moment: pe eşafod, călăul ridicase deja securea care urma să confirme crima de lezmajestate. Din acel moment Şuiski şi-a ţinut gura. Ce mai putea face, când însăşi mama lui Dmitri, Maria Nagoia, adusă grabnic la Moscova, se repede în braţele noului ţar şi strigă în public că-l recunoaşte pe propriul ei fiu în persoana acestuia? Când patriarhul – nu Iov, destituit din cauza fidelităţii faţă de „impostorul“ Boris, ci urmaşul lui, nu mai puţin fidel noului ţar, grecul Ignaţiu – îşi pune, abia aşezat în scaunul patriarhal, întreaga influenţă în slujba acestuia.

Ciudată domnie. Efemerul ţar Dmitri se înconjoară de familia „lui“, Nagoi, şi de familia Romanov, rudele primei soţii a lui Ivan, pe care Boris îi închisese în mănăstiri. Totuşi, suveranul nu aminteşte prin nimic de tatăl „său“. Nici gesturile de clemenţă, nici purtarea nu aparţin lui Ivan. Este adevărat că l-a

cunoscut prea puţin şi că a trecut timp de atunci… Personajul acesta urât, ba chiar deformat, un prăpădit cu obrazul sluţit de un nas disproporţionat, împodobit, pe deasupra, cu un neg drept în mijloc, manifestă atitudini de neînţeles pentru poporul lui. Mănâncă viţel, nu doarme după cină, nu asistă la slujbe bisericeşti, ia bani cu împrumut de la mănăstiri, îşi bate joc de obiceiurile „barbare“ ale boierilor. În realitate, nu este lipsit de calităţi. Foarte instruit, având cunoştinţe întinse în foarte multe domenii, el este un admirator pătimaş al Europei occidentale, punct în care îl întâlneşte pe Boris, predecesorul său. Ca şi acesta, vorbeşte despre trimiterea tinerilor ruşi la învăţătură în străinătate şi se înconjoară cu germani. Nu mai puţin supărătoare pentru supuşii lui este toleranţa fată de polonezii şi de catolicii pe care soţia lui, Maria Uniczek, îi are în suită. În ciuda unei inteligenţe ascuţite, a unui curaj fizic remarcabil, a aurei presupusei lui ascendente, după câteva săptămâni, Dmitri, miracolul cel adevărat, devine intolerabil, dacă nu pentru toţi supuşii, atunci măcar pentru locuitorii Moscovei, oraşul unde se face şi se desface autoritatea legitimă.

Boierii schimbă din nou macazul. Au fost de partea lui Dmitri şi l-au urcat la tron numai pentru a scăpa de Godunov. Având un spririt prea independent, o personalitate prea puternică, candidatul lor nu le mai putea servi la restaurarea unei autorităţi diminuate constant de toţi suveranii ruşi. Asemenea lui Boris Godunov, Dmitri refuzase să fie prizonierul sau jucăria ambiţiilor lor personale şi pretindea să domnească. Mai mult, îi strivea cu dispreţul său. Ochii lui erau îndreptaţi spre statele Europei occidentale, unde hegemonia marilor vasali nu mai exista de multă vreme. Împotriva lui s-au înnodat alianţe ciudate: boierii rivali erau gata să cadă la înţelegere când cineva le înfrâna ambiţiile.

La 17 mai 1606, la mai puţin de un an de la încoronarea lui triumfală, Dmitri cădea sub loviturile coaliţiei. Răzvrătiţii au invadat Kremlinul, au pus mâna pe el, l-au aruncat pe fereastră, apoi i-au tăiat gâtul în curte. Dmitri, ucis de două ori în acelaşi fel, lipsit de două ori de tron: ce simbol! Dar boierii îşi luaseră măsuri de prevedere. De luni de zile circula un zvon întreţinut prin grija lor: bărbatul pe care îl aşezaseră în scaun era un impostor, care îi înşelase pe toţi. Încă o dată a fost solicitată mărturia mamei ţareviciului, de data aceasta pentru a produce un efect contrar. Maria Nagoia, deşi purta haina monahală – fusese obligată s-o îmbrace –, şi-a renegat declaraţiile anterioare. Dmitri nu era fiul ei, era în mod evident un impostor; acum jura că l-a văzut mort pe adevăratul ei fiu. Între cele două jurăminte diametral opuse, cum să mai desparţi adevărul de minciună? Când era Maria sinceră? Când îl recunoştea pe Dmitri pentru a demasca impostura lui Godunov, luându-şi revanşa asupra sorţii (ceea ce n-o împiedica poate să creadă în uciderea copilului ei)? Sau atunci când nu mai consimţea să recunoască în Dmitri pe copilul pierdut, în orice caz pierdut din vedere?

De acum încolo, Dmitri cel adevărat murise în mod sigur atunci, la Uglici. A doua moarte a tânărului Dmitri, expedierea ţarului Dmitri în domeniul imposturii au fost înconjurate de demersuri simbolice, menite să arate că vremurile întunecate încetaseră: Rusia reintra în domeniul realităţii, al

tangibilului, domeniu în care morţii nu mai reînvie, pentru a apărea pe neaşteptate, şi unde uzurpatorii nu mai pot să înşele îndelung. Pentru a preîntâmpina orice contestaţie, cadavrul „falsului“ Dmitri şi acela al lui Basmanov, care încercase să îl apere, au fost expuse în piaţa execuţiilor, având chipurile acoperite cu măşti de nebun. În final, cadavrul impostorului a fost ars, soartă rezervată vrăjitorilor – nu făcuse oare apel la practici supranaturale pentru a înşela atât de bine lumea? –, iar cenuşa i-a fost împrăştiată în cele patru vânturi cu ajutorul unui tun.

După ce i-au îndepărtat orice urmă, „falsul“ Dmitri devine fals pentru totdeauna. Mai rămânea să îl trimită din nou pe copilul ucis în împărăţia umbrelor şi să taie astfel calea oricărui alt candidat la impostură. Imediat după reglementarea sorţii impostorului, i s-au adus omagii copilului mort. În iunie 1606, ţareviciul defunct a fost canonizat, iar osemintele i-au fost aduse în capitală.

Certitudini contrarii

Urmează problema puterii. Cui trebuia încredinţată pentru a se bucura de un dram de legitimitate? După ce norme să fie ales suveranul unui stat care nu cunoştea decât legea eredităţii?

Principalul garant al omorului de la Uglici, adversar al lui Dmitri, primul artizan al complotului care a pus capăt domniei acestuia, Vasili Şuiski, credea că puterea trebuia să îi revină lui. În plus, nu se număra printre coborâtorii din Riurik, nu era urmaşul direct al lui Vladimir Monomahul şi al lui Aleksandr Nevski, ca şi Ivan al IV-lea sau ţareviciul de la Uglici? De la moartea lui Aleksandr Nevski, ereditatea favorizase desigur o altă ramură, dar, o dată ce aceasta dispăruse, alegerea lui putea fi motivată printr-o ascendenţă mai îndepărtată. Şovăielnicii boieri se gândeau că s-ar mai putea convoca încă o dată Stările Generale, aşa cum se întâmplase în cazul lui Boris. Au fost luaţi pe nepregătite de Vasili, care s-a năpustit literalmente pe tron, făcându-şi confirmată candidatura prin aclamaţiile partizanilor lui şi ale unei mulţimi de moscoviţi. Într-o vreme în care deţinătorul puterii se schimba atât de des, gestul nu i-a conferit legitimitate.

Vasili a încercat, desigur, să-şi atragă boierii prin angajamente conform aşteptărilor lor. Nici un boier nu va mai fi dat morţii fără o judecată confirmată în Dumă; bunurile condamnaţilor nu vor mai fi confiscate, familiile lor vor fi cruţate; calomnia şi denunţurile vor fi aspru pedepsite. Evoluţia autorităţii ţarului schiţează în acest punct o cotitură de seamă: la începutul secolului al XVII-lea, Rusia pare s-o apuce pe drumul Poloniei; în ţara vecină puterea regală devenea nesigură; opţiunea pentru un rege nu mai depinde de dinastie, ci tinde spre alegeri organizate sau plebiscit, iar la fiecare nouă etapă suveranul trebuie să mai renunţe la o parte din autoritate, în beneficiul alegătorilor. În acele vremuri tulburi, întregul curs al dezvoltării autorităţii centrale, început către sfârşitul secolului al XIV-lea, pare blocat.

Dar adevărata problemă, aceea a adeziunii poporului şi a recâştigării

încrederii în putere, nu a fost rezolvată, cu toate aranjamentele „de la vârf“ dintre suveran şi rivalii lui. În zadar a mărit Vasili numărul pavezelor pentru ca nici un pretendent să nu îl conteste, societatea nu îl crede şi continuă să îşi pună întrebări despre pretendenţii cei „adevăraţi“ şi cei „falşi“.

Este posibil să îl acuzi de uzurpare pe suveranul în exerciţiu, să îl reînvii pe ţareviciul asasinat, să îi încredinţezi autoritatea unui ţar *adevărat*, pentru ca apoi să răstorni întregul edificiu şi să contrazici adevărul fără să provoci urmări? Şi toate acestea în mai puţin de un an? Chiar în zorii veacului al XVII-lea, într-o epocă în care educaţia popoarelor lasă de dorit, iar informaţia difuzată de putere este rară, versiunile schimbătoare, adevărurile transformate în minciuni de la o zi la alta şi minciunile promulgate la rangul de adevăr nu mai pot convinge societatea, nici măcar pe membrii ei cei mai umili. Dimpotrivă, instabilitatea afirmaţiilor oficiale, precaritatea adevărului şi a minciunii încurajează deplasarea încrederii poporului către alţi purtători de cuvânt. Zvonurile de origine necontrolată, cuvintele vracilor, vrăjitorilor, profeţilor, ale unei lumi aflate în afara puterii şi a autorităţilor constituite au un efect cu atât mai mare, cu cât tulburarea conştiinţelor este mai profundă. Într-un timp al dezordinii, de cea mai mare audienţă se bucură persoanele care întrupează dezordinea, acelea care se ridică împotriva ordinii sau care se află în afara ei. Moscoviţii nu uită că trupul lui Dmitri a fost expus cu chipul acoperit. Zvonurile s-au ivit încă de atunci: dacă era vorba într-adevăr de Dmitri, de ce purta mască? Alţi Dmitri apar din toate colţurile Rusiei. Din moment ce a scăpat o dată de la moarte în copilărie, de ce să nu fi scăpat şi la a doua tăiere a gâtului? Societatea rusă este derutată, nemulţumită: provinciile, care nu au fost consultate nici la întronarea falsului Dmitri, nici la alungarea lui, nici la alegerea urmaşului lui, se îndoiesc de orice; ţăranii sunt exasperaţi de soarta pe care trebuie s-o îndure; cazacii şi tot felul de bande consideră că li se oferă în sfârşit ocazia de a-şi afirma independenţa. Pe scurt, societatea rusă se descompune din ce în ce mai mult, pradă anarhiei, şi se precipită spre speranţele de salvare întrupate de toţi Dmitri cei „adevăraţi“. Mai mult, este inventat un pretendent cu şi mai multe drepturi; urmaşul direct al lui Feodor: un fiu inventat pur şi simplu, rămas ascuns şi descoperit pe neaşteptate. Poporul poate astfel să reconcilieze mitul reapariţiei ţarului legitim cu respectul datorat martiriului de la Uglici. Dintre toate crizele bruşte de entuziasm şi mişcările populare din jurul pretinşilor ţari, două aduc ţara în pragul răscoalei.

În 1606-1607, în sudul ţării, o insurecţie condusă de un cneaz, Şahovskoi, şi de un personaj uimitor, Ivan Bolotnikov, fost sclav, ridică toate oraşele, se sprijină pe triburi şi proclamă necesitatea unei noi ordini sociale şi politice. Pentru insurgenţi, „Dmitri“ este doar un pretext; de altfel, conducătorii mişcării, pentru a da chip pretendentului mitic, fac apel atât la ţareviciul de la Uglici, cât şi la invenţia lor, „ţareviciul Piotr“, prezentat drept fiul lui Feodor. Trupele lor vor ajunge până la porţile Moscovei, deoarece la simpla rostire a numelui de „Dmitri“ toate inimile se deschid. Şi apoi Moscova îşi aminteşte cel mai bine de cadavrul cu faţa acoperită.

Un al doilea impostor de anvergură se pretinde a fi Dmitri ţareviciul şi

totodată Dmitri ţarul, mărturie a unei duble morţi. El apare dintr-o dată la graniţa Lituaniei, apoi îşi instalează trupele în satul Tuşino, aproape de Moscova, unde organizează o curte adevărată, cu administraţie proprie. În felul acesta, el înalţă împotriva „ţarului impostor“ de la Moscova puterea „ţarului adevărat de la Tlişino“. Acceptat de Marina, soţia falsului Dmitri, recunoscut pentru a doua oară de mama ţareviciului de la Uglici, Maria Nagoia, „ţarul de la Tuşino“, pe care adversarii nu-l scoteau din „tâlharul de la Tuşino“, îi vede pe partizanii lui Vasili înclinând de partea lui, semn că toată Rusia este nesigură în ce priveşte rezultatul prezentului duel, în spatele căruia mişună alţi Dmitri aflaţi mai în adâncul ţării.

Rusia pierdută, Rusia salvată

În acea atmosferă de anarhie totală, care pare să ducă la dezintegrarea ţării, Vasili încearcă să îl alunge pe celălalt „ţar“ din reşedinţa lui de la Tuşino. Concomitent, nehotărâţii oscilând între ţar şi o nouă soluţie întrevăd rezolvarea dezordinii în urcarea pe tron a unui prinţ polonez de cincisprezece ani, Wladislaw, fiul regelui Sigismund al III-lea. Faptul relevă gradul de descompunere atins în epocă de Rusia. Statul puternic al lui Ivan al IV-lea nu mai ştie cărui ţar să se închine. Atacat din toate părţile, el este gata să se încredinţeze duşmanilor tradiţionali ai Rusiei, în vederea restabilirii unui simulacru de autoritate.

Totuşi, „adevăratul“ ţar îşi demonstrează de minune neputinţa de a stăpâni evenimentele. Pus în faţa nenumăraţilor „falşi“ Dmitri, incapabil să transforme această realitate într-un argument în favoarea autorităţii, Vasili provoacă alte neajunsuri. Poporul Moscovei, exasperat, se ridică din nou şi îşi trimite delegaţii la fantomaticul suveran, pentru a-l ruga să cedeze locul. El se execută şi se retrage într-o mănăstire. În felul acesta apune o nouă dinastie, proaspăt instalată.

Pradă demonilor, Rusia pare să fie pe punctul de a deveni pentru totdeauna fieful regelui Poloniei, Sigismund al III-lea, căruia i se raliază sporadic toţi aceia care adulmecă dincotro bate vântul şi nu s-au decis încă în favoarea unuia sau altuia dintre falşii Dmitri (între timp apăruse un al treilea, iar vremurile se tulburaseră şi mai mult) şi puternicul suveran. În acel moment intervine reacţia poporului rus. Patriarhul, pe de o parte, un măcelar din Nijni-Novgorod, Kuzma Minin, şi cneazul Pojarski, erou al tuturor războaielor, pe de alta, cheamă Rusia la redresare internă şi la apărarea independenţei grav ameninţate. Armatele care răspund apelului sunt la fel de eterogene ca Rusia. Dar locuitorii ei, boierii, burghezii de la oraş, ţăranii veniţi de pe Don sau din nord îşi pun averile la dispoziţia noilor cruciaţi. Un asemenea efort, resimţit cu atâta intensitate, permite eliberarea Moscovei la capătul unui asediu, în cursul căruia polonezii au fost puşi în situaţia de a se hrăni cu carne de om. 1612: eliberarea Rusiei, renaşterea ei se înscriu de atunci încolo în memoria colectivă ca o etapă hotărâtoare – după Kulikovo şi cucerirea Kazanului – în istoria naţiunii. Nu întâmplător, după exact două secole, în faţa unui nou

pericol la adresa independenţei Rusiei şi după un alt elan subit ducând la victoria definitivă asupra noului ocupant, se va stabili legătura cu 1612. În faţa Kremlinului va fi înălţat atunci un monument comemorând amintirea celor doi eroi ai răscoalei din 1612, măcelarul Minin şi cneazul Pojarski.

Acum se pune problema consolidării puterii. Stările Generale – *Zemski Sobor* – au fost convocate ca să se opteze pentru o nouă dinastie prin alegerea unui suveran.

De remarcat că, după cincisprezece ani de haos politic, de descompunere a statului, de apariţii „miraculoase“ a numeroşi falşi moştenitori, puterea revine la legalitate într-un mod ireproşabil. Atâta înţelepciune politică după o asemenea nebunie pare uimitoare. Alegerea are loc într-o atmosferă de pace, fără ameninţări, fără trădări şi mai ales fără omucideri. Hotărârea va angaja Rusia pentru următoarele trei secole. Adunarea se întruneşte în 1613 şi îi cuprinde pe delegaţii învestiţi cu puteri depline reprezentând marele cler, nobilimea, funcţionarii, orăşenii şi chiar ţăranii. Alegerea lor s-a oprit asupra lui Mihail Romanov, un adolescent de cincisprezece ani, a cărui familie se unise cu Ivan al IV-lea şi al cărui tată, constrâns de Boris Godunov să se călugărească, devenise respectatul mitropolit Filaret. Biserica, după ce mai jucase o dată în plus un rol hotărâtor în cucerirea independenţei, se afla astfel într-o strânsă legătură cu tronul.

Nu numai că înrudirea cu Ivan părea să lege Rusia din 1613 de statul puternic al suveranului cel Groaznic şi să anuleze o perioadă atât de tulbure, dar alegerea unui Romanov era motivată şi de calitatea de casă nepătată cu sânge. Participarea ei episodică la putere nu fusese marcată de vărsarea sângelui. Anii tulburi, perioadă declanşată de uciderea unui ţarevici, se încheiau cu alegerea paşnică a unui ţar foarte tânăr, întruchiparea inocenţei. La un capăt al firului nevinovăţia neprofanată, la celălalt capăt puritatea triumfătoare. Rusia, asemenea fenixului, reînvia şi arăta multă maturitate la terminarea fazei de ardoare naţională. Putem crede că pagina din istorie caracterizată prin pactul dintre violenţă, sânge şi putere fusese întoarsă definitiv.

Ce este un ţar?

Anii tulburi i-au obligat pe cugetătorii asupra puterii ruse la o nouă concepere a naturii ei, a suveranului. Gândirea politică rusă devine mai profundă şi conferă statului constituit o ideologie coerentă. Certitudinile de ordin politic au fost anterior răvăşite profund, fapt dovedit de modul cum a reacţionat poporul în faţa a tot felul de Dmitri. Cum ar fi putut decurge altfel lucrurile când, după patru secole de eforturi în vederea menţinerii continuităţii dinastice, Rusia văzuse schimbându-se trei dinastii într-un interval de cincisprezece ani – Godunov, Dmitri, Vasili Şuiski – în persoana a patru suverani? când un roi de personaje bizare, ivite nu se ştie de unde, susţineau în toate cele patru colturi ale ţării că erau adevăratul pretendent, tânărul mort

de la Uglici, mortul de la Kremlin, un nepot inexistent al lui Ivan al IV-lea, o sinteză a celor enumeraţi mai sus? Noţiunile de adevăr şi minciună fuseseră atât de des contrazise de înşişi susţinătorii adevărului şi apoi ai contrariului său: Vasili Şuiski a jurat că l-a văzut pe ţarevici mort la Uglici, pentru ca în clipa următoare să se dezică, mama ţareviciului a recunoscut un Dmitri, l-a renegat, apoi l-a recunoscut pe un al doilea…

În conştiinţa poporului, cascada de evenimente şi de adevăruri contradictorii era cel puţin deconcertantă; mai tragică decât dilema a fost imposibilitatea evitării erorii care atenta la voinţa divină; cum să-l recunoşti pe ţarul adevărat, pe acela înzestrat cu o natură divină, şi cum să-l eviţi pe cel fals? Problema mai era agravată şi de faptul că nici acei Dmitri nu ştiau probabil întotdeauna dacă erau sau nu copilul de la Uglici. Dacă Dmitri de la Tuşino era în mod evident un impostor conştient şi organizat, dacă falşii Dmitri ai lui Bolotnikov erau simple invenţii, lucrurile nu decurg la fel pentru toţi. Primul dintre ei, acela care a domnit şi care numără până în ziua de azi partizani convinşi, susţinea că este adevăratul, şi nu falsul Dmitri.

Problemă cu atât mai îngrijorătoare cu cât ţarii uzurpatori sau legitimi puteau fi judecaţi după măsura virtuţilor sau crimelor personale. În această privinţă, Ivan cel Groaznic, cu legitimitatea lui rezistând oricărei încercări, deţinea un record impresionant de orori. Şi totuşi, cine ar fi îndrăznit pe vremea lui să-şi pună întrebări? Pe atunci teoria politică nu cunoştea dimensiunea legăturii dintre faptă şi legitimitate. Boris Godunov a exercitat puterea mai cu măsură, chiar dacă dificultăţile crescânde l-au înăsprit, de aceea, de îndată ce Dmitri a apărut la orizont, nu au mai fost condamnate acţiunile lui Boris, ci simplul fapt că era uzurpator. Când Dmitri a fost la rândul său „demascat“ – fără ca denunţul să atragă astfel adeziunea –, Boris nu şi-a regăsit în felul acesta legitimitatea pierdută. Succesiunea falşilor Dmitri atestă tulburarea poporului în faţa oricărei soluţii de continuitate.

Originea răului, motivaţia căutării disperate a adevăratului Dmitri, revenit printre ai săi, zac în uciderea ţareviciului. Până atunci omuciderile aveau loc între fraţi şi nu antrenau rupturi dinastice. Omorurile lui Ivan, cu excepţia asasinării propriului fiu, nu afectau continuitatea coborâtorilor din Riurik, iar logica lor, monstruoasă, dar implicit acceptată, viza întărirea statului. Şi apoi Ivan era ţarul legitim. Uciderea ţareviciului de la Uglici contravenea sensului tuturor omorurilor precedente. Comis, faptul că istoria dezminte practic versiunea aceasta contează prea puţin, esenţială se dovedeşte pătrunderea ei în conştiinţa poporului – de un om străin de dinastie, fără nici un drept la tron, omorul nu putea să aibă rolul de deschizător de drum pentru uzurpator, de sfărâmare a ordinii garantate de Dumnezeu. Moartea ţareviciului simbolizează un dublu omor: al nevinovatului mântuitor, asemănător, în timp, cu primii doi cneji martiri din panteonul popular, Boris şi Gleb; al ordinii din Rusia, într-un stat care se află de secole în acord armonios cu suveranul. Naţiunea, desprinsă cu greu dintr-o istorie dureroasă şi dispersată, nu concepe ca elementele ei unificatoare să fie brusc disociate şi să îi pună unitatea în pericol: Rusia, cuvântul în care pământul se confundă cu statul, şi acela care o reprezintă pe tron. Pe drept cuvânt, în nenumărate rânduri, s-a insistat asupra

importanţei terminologiei utilizate spre a-i desemna pe unul şi pe altul. Rusia este mama, *matuşka-rus*; suveranul este tatăl, *batiuşka*. Uciderea copilului de la Uglici, ultimul vlăstar al dinastiei, consumă ruptura cuplului indestructibil, făuritor al naţiunii ruse. Din acest motiv, când certitudinile naţionale sunt puse la îndoială, naţiunea se întoarce către reprezentarea simbolică sau iluzorie a ordinii care se clatină: sfinţii şi impostorii. Numai istoria rusă este atât de bogată în sfinţi, care au fost mai întâi cneji îndreptăţiţi să domnească, şi nu impostori, iviţi în momentele de cumpănă, ca pentru a aminti că ordinea întrupată de ei nu poate fi mult timp contestată.

În secolul al XVII-lea, o dată cu reinstaurarea ordinii în persoana primului Romanov, vine şi timpul reflecţiei. Cea mai profundă i-a aparţinut lui Ivan Timofeev, cronicarul dinastiei incipiente. Lui îi revine definirea clară a naturii puterii şi a principelui. În măsura în care principele a fost atât de maltratat şi de slăbit, în care nimic nu permitea distingerea netă a principelui adevărat de cel fals, semn al unor posibile substituiri reciproce, în măsura în care prin alegeri mai mult sau mai puţin regulate suveranii au fost desemnaţi începând din 1598, dovadă că principele poate fi ales, că nimic nu este imanent, se impunea ca principele să-şi recapete urgent întreaga autoritate extraumană, pierdută în cursul celor cincisprezece ani de incertitudini. Înţelegem deci eforturile lui Ivan Timofeev de restaurare, mai mult, de extindere a ponderii divinităţii în natura Principelui, fapt care să-i permită să scape de orice întorsătură imprevizibilă pe care ar cunoaşte-o raţionamentul uman.

De atunci, pentru Timofeev, de vreme ce ţarul este legitim şi una cu Rusia – impostorul nu se reprezintă decât pe sine, este străin de ţară – actele lui, bune sau rele, sunt implicit actele ţarului; nu îi ştirbesc prin nimic legitimitatea. Timofeev se serveşte de exemplul efemerului ţar Vasili Şuiski, căruia îi critică vehement incapacitatea şi faptele: totuşi, în ochii lui, Vasili este ţarul, incompetenţa şi greşelile lui nu dau supuşilor dreptul de a-l detrona. Boris Godunov este supus unui raţionament invers: Timofeev îi recunoaşte virtuţile, dar acestea nu îi pot asigura legitimitatea. Boris este un uzurpator, statut care îl condamnă din start, nu contează că a guvernat bine sau rău. Dar de ce Boris este uzurpator, iar Vasili nu? Din ce decurge nelegitimitatea unuia şi legitimitatea celuilalt? Timofeev nu poate invoca nici întreruperea eredităţii, nici alegerea pentru a nu întina legitimitatea în cazul lui Mihail Romanov, devenit întemeietorul noii dinastii, tot în urma unei alegeri. Trebuie prin urmare să-şi salveze aceste principii şi totodată să explice tulburarea şi întreruperea ordinii anterioare. În mod paradoxal, numai Boris Godunov, cu toate calităţile lui politice şi umane, incomparabile cu ale lui Şuiski, poate servi drept model argumentativ. Atribuindu-i uciderea ţareviciului de la Uglici – la care Timofeev adaugă cu generozitate omorârea lui Ivan cel Groaznic şi a fiului acestuia, Feodor, fapt ce favorizează existenţa îndoielii privitoare la persoana lui Dmitri – devine evident în ce constă nelegitimitatea personajului. Boris a fost un parvenit, ucigaşul ultimilor reprezentanţi ai dinastiei căreia i-a substituit-o pe a sa. Denunţarea omorului – cel al ţareviciului – are o funcţie ideologică precisă: ea îi permite să îl elimine pe Boris din rândul ţarilor adevăraţi şi să indice clar locul pe care îl ocupă

frontiera dintre ţarul căruia trebuie să i te supui şi acela care trebuie izolat.

Prin acest raţionament, Ivan Timofeev întăreşte autoritatea ţarului, fără îndoială, dar nu formulează răspunsul la o întrebare crucială: cum îl recunoaştem pe falsul ţar, pe impostor? Faptul că un ţar se află pe tron ca urmare a asasinării aceluia care l-ar fi putut ocupa nu constituie decât un răspuns parţial. Ivan al IV-lea nu este dezonorat din cauza uciderii fiului său; fiind ţar, greşeala lui, deşi imensă, rămâne a ţarului, fără să îi modifice prin ceva natura. Când l-a asasinat pe Dmitri, Boris nu era ţar, a comis omorul pentru a deveni ţar; dobândită în acest mod, poziţia de ţar nu-i conferă *natura* de ţar. Nu poţi deveni ţar oricum.

Dar Dmitri? Prin ce îl recunoaştem ca fiind adevărat? Presupunând că a scăpat într-adevăr de asasini în copilărie, nu putem fi totuşi siguri că Dmitri ivit peste ani este cel adevărat. Dacă faptele unui ţar nu influenţează permanenţa naturii lui ţariste, putem, ca urmare a analizei comportamentului lui Dmitri cel înscăunat, să tragem concluzia că a fost sau nu un ţar adevărat? Tăcerea sau, mai degrabă, încurcătura lui Ivan Timofeev legată de acest punct capital pentru viitor – atâţia impostori vor continua să apară din neant de-a lungul timpului – este elocventă. Timofeev trebuie să admită că nu ştie cum poate fi recunoscut impostorul. El insistă, în schimb, pe tragedia istorică reprezentată de impostură. Să te supui impostorului înseamnă să păcătuieşti împotriva ordinii dorite de Dumnezeu. Din acest păcat rezultă nenorociri cumplite pentru Rusia. Anii tulburi sunt preţul plătit de naţiune pentru confuzia în care s-a scufundat. Tulburările s-au declanşat de îndată de Ivan al IV-lea a dispărut, iar Boris Godunov şi-a dat la iveală ambiţiile, şi au sfârşit cu ultimul păcat, uciderea ţareviciului. Cui să îi fie atribuită răspunderea? Ivan Timofeev adaugă, în acest punct, la dualitatea naturii ţariste, o dimensiune până atunci atenuată: răspunderea individuală. Ţarul care comite crime creează el însuşi dezordinea. Şi îi atribuie omului Ivan al IV-lea o mare parte de răspundere, prin enormitatea actelor sale de violenţă, în nenorocirea care a urmat. Omuciderile sale nu i-au răpit legitimitatea, ci au dat naştere blestemului rus.

Din reflecţia de faţă, ivită la începutul domniei Romanovilor, se degajă o concepţie completă a naturii suveranului. Principele, lipsit pe parcursul Anilor tulburi de identificarea persoanei sale cu Rusia şi statul, dată fiind multiplicarea pretendenţilor, se confundă din nou cu ambele realităţi. Natura divină şi natura umană se reconciliază perfect în fiinţa lui: prima, purtătoare a legitimităţii, îl plasează deasupra judecăţii oamenilor; a doua îi impune o comportare pe care raţiunea s-o poată ratifica, astfel încât omul-ţar să urce la înălţimea funcţiei sale: identificată cu partea de divinitate din natura lui şi garantând-o.

După faza tulburărilor se impunea o asemenea revizuire, anarhia trebuia să dea înapoi din toate domeniile pe care le invadase. Pentru ca ţarul să-şi poată recuceri spaţiul politic, trebuia ca statutul său să fie superior celui precedent: nu numai Dumnezeu, ci şi exigenţa morală pe care omul din el nu o mai putea ignora urmau să ateste calitatea de ţar. Schimbare vădită a concepţiei nelimitate a puterii ţariste în viziunea lui Iosif Voloţk.

Capitolul VI

LIMITELE STATULUI „CIVILIZAT“

Până în secolul al XVIII-lea, Rusia a urmat o cale coerentă, în ciuda haosului şi a tragediilor. Deşi, geografic vorbind, ţara nu se înscrie clar nici în Europa, nici în Asia, faptul că ea a optat pentru creştinism şi că a prins gust pentru Bizanţ nu a determinat-o să renunţe la statutul de ţară occidentală sau măcar din Occidentul îndepărtat. Orientarea Rusiei către Vest, urmărită cu încăpăţânare, a părut compromisă în două rânduri: când mongolii şi-au impus legea şi stăpânirea – dar spaţiul rus a ştiut în ultimă instanţă să absoarbă „asiatizarea“, iar ţara n-a păstrat decât unele tehnici de exercitare a puterii şi vocabularul aferent – şi „proba de foc“ a descompunerii sociale şi politice din anii cumpliţi ai tulburărilor, când Rusia a părut mai aproape de pierderea cuceririlor atât de greu realizate – fărâmiţarea statului, rod al diversităţii, era cât pe ce să fie urmată de încorporarea lui în statele puternice din jur. În ambele situaţii, salvarea a venit din străfundul Rusiei. Întreaga naţiune, încă nesigură pe ea însăşi, s-a pus în mişcare. O adevărată cruciadă a dus la alungarea invadatorului tătar în secolul al XV-lea, a pretendenţilor externi şi a rebelilor în secolul al XVII-lea.

Începuturile Romanovilor, răscoale şi schismă

Reunită în jurul unui prinţ al Bisericii, identificat mai mult cu Rusia decât cu statul, naţiunea rusă a devenit conştientă de existenţa ei prin aceste salturi care au scos-o din prăpastie. Pe parcursul acelor momente care se succed în timp, progresul istoric a permis concretizarea sentimentului confuz de unitate între naţiune, suveran şi stat. Naţiunea se descoperă, se afirmă şi se consolidează în jurul statului identificat cu suveranul. În ciuda tuturor crizelor cunoscute de Rusia, unitatea relativă a celor trei realităţi a traversat întreaga ei istorie. Şi tocmai în acel loc intervine marea ruptură a lui Petru cel Mare.

Asemenea tuturor înaintaşilor, el îşi împinge ţara către Europa. Mai repede şi mai departe poate, dar în acord cu tot ceea ce l-a precedat. Totuşi, el concepe occidentalizarea în termeni de ruptură radicală cu întreaga istorie trecută a ţării. Petru cel Mare dă Rusiei o adevărată lovitură de topor şi o taie în două: Rusia devenirii istorice şi Rusia spaţiului cultural. Toporul lui Petru a

creat în timp două ţări, aceea *dinainte* şi aceea de *după*; de atunci în Rusia există două culturi sociale: cultura verticală a statului şi a elitelor, şi cultura orizontală, a poporului.

O asemenea ruptură radicală naşte tragedii. Toporul tăietorului de lemne răneşte iremediabil copacul; acela al lui Petru a rănit totul înjur, a provocat vărsări de sânge şi reînvierea ciclului tragic al omorurilor.

Spaţiul temporal dintre soluţionarea politică a crizei din Anii tulburi şi domnia lui Petru cel Mare a fost mai mult paşnic, favorabil unei evoluţii liniştite. 1613 (ascensiunea la tron a Romanovilor) – 1682 (începutul domniei lui Petru): aproape şaptezeci de ani, mai mult de o viaţă de om din vremea aceea. Statului nu i-au trebuit mai mulţi ani pentru a recâştiga stabilitatea instituţiilor sale, a poporului rus, pentru a-şi pansa rănile. Primii trei Romanovi – Mihail (1613-1645), Aleksei (1645-1676), Feodor (1676-1682) – n-au avut o sarcină uşoară şi fiecare s-a descurcat în felul său, cât mai bine cu putinţă. Până la sfârşitul perioadei, progresele realizate pe plan extern şi pe plan intern sunt manifeste, calea reformelor în profunzime pare deschisă.

Primul dintre ei, ţarul Mihail, trebuia să demonstreze,. Pe de o parte, că alegerea Romanovilor fusese fericită, iar pe de alta, că legitimitatea noii dinastii putea beneficia de durată. Comparativ cu precaritatea celor două dinastii precedente din Anii tulburi, cele trei secole ale „Romanovilor“, inaugurate prin domnia lui, constituie o adevărată reuşită. Astfel, după instalarea dinastiei în perenitate, după redobândirea păcii pe plan extern, pace plătită scump, Mihail Romanov i-a putut lăsa locul urmaşului, lui Aleksei, fiul său, a cărui domnie a fost infinit mai grea, fără ca soarta tinerei dinastii să fie afectată.

Personalitate contradictorie într-o vreme plină de contraste puternice, Aleksei a fost perceput ca principe de o calitate umană de excepţie şi de o mare blândeţe, fapt ce i-a atras renumele de *Tişaişii*, cel „foarte blând“, dar şi ca tiran, meritând reputaţia de Antihrist. Aleksei a ştiut într-adevăr să îmbine blândeţea paşnică şi violenţa despotică. Se cuvine, de altfel, să ne oprim asupra acestui calificativ de „foarte blând“, într-o vreme în care aceia care au reflectat la natura suveranului afirmă că partea omenească a naturii sale îşi are propria importanţă. De la cel Groaznic, mânuitor al trăsnetului, căruia ideologii i-au întărit certitudinea că puterea *trebuie* să fie cumplită, la glorificarea blândeţii extreme s-a parcurs o distanţă importantă. Pasionat de Occident, a cărui cultură îl fascina, suveranul cel blând a fost şi acela care a înscris iobăgia în Codul de legi din 1649 (*Ulojenie*), monument juridic ce va prevala până în secolul al XIX-lea. Ea va face parte într-un mod absolut şi definitiv din organizarea socială a Rusiei. În acel moment, ţarul a abolit orice diferenţă dintre ţărani, pentru a-şi impune principiul: oricine cultiva pământul pe un domeniu privat era iobag, iar oricine fusese iobag rămânea pe vecie. Fuga devenea imposibilă. Codul de la 1649 perfecta, de asemenea, unificarea şi generalizarea sistemului juridic al Rusiei.

Nemulţumirea ţăranilor, dificultăţile financiare în care se zbate dinastia din 1613 explică faptul că Aleksei a avut de făcut faţă unor răscoale dramatice, dintre care cea mai celebră a fost războiul ţărănesc condus de

Stenka Razin în 1670-1671. S-a răsculat împotriva ordinii instaurate de suveran şi a problemelor crescânde pe care le-a generat, dar nu împotriva suveranului însuşi, a cărui persoană rămâne sacră. Este semnificativ faptul că mişcarea suprinzătoare condusă de un bărbat ivit parcă din împărăţia supranaturalului – se spunea că nu era om cu totul, ci mai degrabă vrăjitor; sabia, gloanţele, ba chiar ghiulelele de tun îl lăsau neatins –, se plasează sub egida tronului, a ţarului adevărat, împotriva ţarului contestat. Combătând ordinea ţarului Aleksei, partizanii lui Stenka Razin proclamă că ţarul adevărat, ţareviciul Aleksei, acela care nu înfruntă ordinea divină, merge printre ei de-a lungul Volgăi pentru a ocupa tronul şi locul care îi revin. Nu contează că ţareviciul în cauză a murit în 1670. Numele lui, umbra lui îndeplinesc aceeaşi funcţie pe care au îndeplinit-o toţi falşii Dmitri de la începutul secolului. Ei atestă oscilaţia dragostei poporului între imaginea ideală a ţarului, recreată la orice margine de câmp, şi aceea a ţarului real. Acest compromis permite oamenilor să nu pună la îndoială ceea ce este divin în persoana suveranului.

Alt eveniment, cu consecinţe şi mai grave pentru Aleksei şi pentru viitorul Rusiei: schisma religioasă, *raskol*. Generată de reforma Bisericii înfăptuită de patriarhul Nikon, ea a fost pe punctul de a-l transforma pe ţar în Antihrist. Simbioza dintre Biserică şi stat cu apogeul la urcarea pe tron a Romanovilor (tatăl ţarului Mihail fusese patriarh; numărul suveranilor canonizaţi se mărea, atestând funcţia lor religioasă de protectori ai credinţei şi, prin pioşenia lor, de salvatori ai naţiunii) accentuează semnificaţia consecinţelor schismei. Aceasta s-a născut din voinţa patriarhului Nikon de a corecta textele liturgice şi de a aduce câteva corective ritului. Reformele, în realitate de mică importanţă, sunt primite cu o explozie care depăşeşte cu mult obiectul oficial al litigiului. Aceia care refuză atunci reforma – *credincioşii de rit vechi*, cum vor fi numiţi – o privesc ca pe o problemă de fond: Rusia, a treia Romă, iese dintr-o dată de pe calea cea dreaptă, părăseşte drumul adevărului, care legitima ansamblul edificiului Biserică-stat. Toată a treia Romă este coruptă, stăpânită de Antihrist – ţarul Aleksei, sau patriarhul Nikon, sau ambii. Nu se poate lupta împotriva acestei deviaţii majore, întrucât protestatarii se află într-o altă împărăţie, aceea a Adevărului. Singura soluţie ar fi despărţirea radicală, trimiterea în trecut şi negarea ordinii existente dominate de Biserică şi de stat. Credincioşii de rit vechi se închid în universul lor propriu, lume fictivă a „adevăratei“ ortodoxii, a „adevăratului“ regat al lui Hristos, şi vor ignora pentru totdeauna şi Biserica, şi statul. Mesajul lor – domnia lui Antihrist, căutarea împărăţiei Adevărului – are o largă audienţă, deoarece constituie o altă variantă a ceea ce perturbă conştiinţa poporului de trei sferturi de veac: distingerea necesară între adevărat şi fals. Epoca falşilor ţari este urmată de epoca ţarului Antihrist, titlu care îl face mai fals decât predecesorii. Cultura populară rusă, încurajată de istorie – iar la sfârşitul secolului al XVII-lea de însăşi schisma –, este o permanentă căutare a împărăţiei adevărului. Numai credincioşii de rit vechi nu cunosc îndoiala. Iar statul constată cu groază că Biserica, garanta şi totodată dublul său – cu toate că tinde în continuare tot mai mult să o domine – nu mai este în măsură să-i asigure adeziunea întregii societăţi.

Rusia, ivită din faza de tranziţie care a urmat după scurta domnie a fiului

lui Aleksei, Feodor, se caracterizează prin contradicţii. Pe de o parte, primii Romanovi au fost capabili să regleze provizoriu marile probleme din plan extern, să anexeze Ucraina, pe de alta, să instaleze definitiv noua dinastie. În ciuda fantomei ţareviciului Aleksei plutind în mijlocul bandelor lui Stenka Razin care urcau pe Volga, în ciuda apariţiei ţarului Antihrist, nici răsculaţii, nici credincioşii de rit vechi, care, neputând să părăsească Rusia în plan fizic au părăsit-o în plan mental, n-au putut să zdruncine legitimitatea dinastiei. Biserica, respinsă de credincioşii de rit vechi, scuturată de schismă, continuă să afirme autoritatea puterii în funcţia ei centrală, apărarea împărăţiei şi a popoarelor ortodoxe. Dar dacă statul a rezistat răscoalelor şi schismei, el nu s-a dezvoltat în profunzime, nu este înzestrat cu o administraţie adevărată, capabilă să-i poarte voinţa până la graniţele unei ţări de proporţii imense. El n-a ştiut să-şi găsească surse de finanţare necesare dezvoltării unei astfel de administraţii. A rămas la stadiul unei concepţii tradiţionale, pentru care statul, confundat cu ţarul, poate să ceară totul de la societatea care constituie bunul său patrimonial. Slujirea statului – sau a suveranului, cele două noţiuni sunt încă identice – nu mai este în stare să-i confere statului mijloacele ambiţiilor sale modernizatoare. Între acest stat înţepenit şi interesul constant al suveranilor – în care este cuprins şi acela al impostorilor – pentru Occident şi practicile sale politice se iveşte o prăpastie. Se prevede fie o reformă radicală, fie o criză nu mai puţin radicală.

Cu atât mai mult cu cât numeroase elemente ascut atunci tensiunile dintre cultura socială neschimbată, asemănătoare cu imobilitatea statului, şi sectoarele, reduse ce-i drept, dar existente, inovatoare. Mai întâi răscoalele, dovadă a fermentaţiei sociale. Ţinând cont de localizarea lor – ele pornesc aproape întotdeauna de la periferie, insuficient controlată –, de necesitatea adaptării structurilor administrative la extinderea teritorială şi la diversitatea etnoculturală pe care o implică, statul rus nu poate să-şi întindă fără consecinţe autoritatea asupra unor popoare atât de diverse precum tătarii, ucrainenii sau cele din spaţiul siberian. Condiţiile şi costul controlului acestor teritorii nou cucerite trebuie regândite. Pe de altă parte, influenţa străină câştigă teren în Rusia. Suveranii s-au străduit mereu să controleze mişcarea şi relaţiile supuşilor lor în afara Rusiei. Dar dezvoltarea comerţului extern, sosirea străinilor la Moscova – îndeosebi a germanilor care vor ocupa un întreg cartier al oraşului –, integrarea elitelor din teritoriile încorporate în Rusia (în special ucrainenii în contact cu lumea latină şi greacă) măresc numărul schimbărilor şi influenţelor, care modifică progresiv cultura elitei ruse, dacă nu pe aceea a poporului. În sfârşit, schisma, care opune tradiţiei schimbarea, sfarmă unitatea rusă şi pune la îndoială dogma, până la acea dată bine stabilită, a unui adevăr garantat de simbioza Biserică-stat. Elementele de criză sunt abia vizibile în clipa când se stinge cel de-al treilea ţar Romanov. Ele se vor grefa însă pe instabilitatea politică, ivită din nou cu ocazia succesiunii în sânul noii dinastii; în 1682, se reeditează incertitudinile şi tensiunile care au zguduit Rusia de la o domnie la alta şi au pus în pericol puterea.

Rusia între trecut şi prezent

„Pentru că ţarii se căsătoreau fără să ţină seama de origine, ei îl puteau alege (atunci cel puţin) pe urmaş, fără consideraţie pentru întâiul născut. Se părea că rangul nevestei şi al moştenitorului suveranului trebuie să constituie preţul meritului. Prin aceasta, obiceiul din imperiul rus era mult superior obiceiurilor din cele mai civilizate state."

Comentariul lui Voltaire cu privire la modul de succesiune prin care Petru cel Mare ajunge la tron pare să uite eforturile unei lungi serii de suverani de a stabili norme succesorale fixe. Dezordinea politică şi conflictele repetate, cunoscute de Rusia la sfârşitul secolului al XVII-lea, înainte ca Petru cel Mare să se impună, dovedesc fragilitatea edificiului instituţional la acest capitol, hotărâtor pentru stabilitatea rusă. Moartea celui de-al treilea Romanov, ca şi aceea a lui Vasili al III-lea, petrecută cu aproape un secol şi jumătate în urmă, naşte aceleaşi întrebări: cine este succesorul legitim? Cum să fie el desemnat?

Feodor, neavând moştenitor, trebuia să-şi îndrepte atenţia spre fraţii lui, pentru ca tronul să nu rămână gol. Din cele două căsătorii ale lui Aleksei, tatăl lui Feodor, au mai rămas doi fii: Ivan, născut, ca şi Feodor, de Maria Miloslavskaia, şi Petru, copilul celei de-a doua neveste, Natalia Narîşkina. Dacă s-ar respecta principiile primogeniturii, acceptate implicit şi aplicate de primii Romanovi, Ivan ar trebui să ia locul tânărului ţar dispărut. Dar era „prea dizgraţiat de natură", după cum afirmă în termeni pudici Voltaire. Respectând adevărul, Ivan era slab de constituţie, pe jumătate orb, şchiop, slab de minte şi vorbea greu. În ciuda vârstei sale fragede – nu avea atunci decât nouă ani – fratele său vitreg era de o inteligenţă vie şi foarte viguros. În plus, mama lui Petru era văduva suveranului şi, în consecinţă, aptă să fie regentă; întreaga ei familie împânzea curtea şi alcătuia un grup de presiune eficient în slujba rudei lor mai tinere. Familia Miloslavski fusese eliminată din toate posturile la vremea recăsătoriei lui Aleksei. Pe de o parte deci, tradiţia politică impusă prin strădania tuturor oamenilor, pe de alta, puterea politică şi un moştenitor promiţător.

Se angajează o bătălie importantă. Contrar evenimentelor trecute, când Mihail şi Aleksei Romanov îl desemnaseră, înainte de moarte, pe întâiul lor născut drept moştenitor, slabul Feodor dispăruse fără să îşi exprime părerea cu privire la acest subiect. Tăcere cu atât mai regretabilă, cu cât absenţa unui moştenitor direct lăsa să se prevadă noi înfruntări. Opţiunea care se va face va determina întărirea unui principiu succesoral – dreptul întâiului născut sau dreptul celui mai bun –, viitorul unei familii şi al partizanilor ei şi, în final, alegerea unei regenţe, indispensabile şi în cazul slăbiciunii primului moştenitor, dar şi în cazul vârstei fragede a celui de-al doilea. În lipsa unor norme restrictive, hotărârea finală revenea Dumei boiereşti şi Bisericii. Alegerea făcută de patriarhul Ioachim şi de boieri trebuia să reconcilieze condiţiile reale cu dreptul succesoral în curs de instaurare. Insistând pe incapacitatea lui Ivan de a-şi exercita într-o zi autoritatea personală, ei l-au preferat pe copilul precoce şi i-au încredinţat regenţa văduvei suveranului dispărut. Alegerea îi favoriza atât pe Petru, cât şi pe membrii ramurii materne, Narîşkinii, care au pus mâna imediat pe toate posturile.

La vederea forţelor aflate pe poziţii adverse – două familii boiereşti

ambiţioase, care s-au succedat pe lângă tron şi pe culoarele către tron, dat fiind că ţarina aparţinea clanului lor –, gândul că familia Miloslavski şi-ar accepta înfrângerea era de neconceput. Cu atât mai mult, cu cât clanul conta pe un personaj ieşit din comun. Sofia, sora mai mare a lui Ivan, care, asemenea fratelui ei Feodor şi cot la cot cu el, primise o educaţie excepţională pentru o femeie rusă din acea vreme. Teologii din Kiev o învăţaseră de toate, vorbea perfect latina şi poloneza, avea cunoştinţe ştiinţifice şi artistice. Deosebit de inteligentă şi de ambiţioasă, ea refuzase soarta fiicelor de ţar: mănăstirea. Îi repugna la fel de mult şi viaţa înăbuşitoare din *terem*. Succesiunea îi deschidea perspectiva stabilirii unui acord între destinul şi personalitatea ei. Sofia se opune de la început ca purtătoare de cuvânt a familiei sale, contestând soluţia care încălcase drepturile întâiului născut. Contrar uzanţelor, ea a mers la înmormântarea lui Feodor, dorind să marcheze clar drepturile ramurii mai vechi faţă de partidul Narîşkin; a strâns în jurul ei un fel de curte, ai cărei membri, apropiaţi de familia ei, au început să răspândească în popor zvonuri alarmante legate de realitatea şi legalitatea puterii. Simultan, a căutat sprijinul strelţilor, care, în acea fază de tranziţie şi de nesiguranţă, îşi rumegau motivele de nemulţumire – salariile, avansarea, problemele curente ale oricărei comunităţi de acest tip –, pe care familia Miloslavski a ştiut să le exploateze perfect. Pe neaşteptate, rumoarea capătă materializare: tânărul Petru era doar paravanul unei mame intrigante care, pentru a domni, poruncise să i se taie gâtul lui Ivan. Ţareviciul asasinat, uzurpatorul – în cazul de faţă uzurpatoarea – sunt teme care nu s-au şters niciodată din memoria colectivă. Simpla lor punere în circulaţie ajunge să provoace explozia.

Într-o clipă, în sunetul clopotelor care băteau amarnic la toate cele 400 de biserici din oraş, strelţii şi mulţimea s-au repezit la Kremlin. Apariţia regentei în compania celor doi fii vitregi, tânărul ţar şi ţareviciul crezut mort, ar fi trebuit să potolească mulţimea, dacă n-ar fi fost vorba de combinaţia ciudată dintre zvonuri şi fantasmele populare. A fost suficient să li se transmită răsculaţilor: dacă Ivan trăieşte înseamnă că Feodor a fost otrăvit: rebelii s-au dedat pe loc la un măcel de nedescris, zvârlindu-i pe toţi membrii familiei Narîşkin şi pe cei apropiaţi lor în vârful suliţelor agitate în curte, pentru a le primi corpurile sufocate de groază, retezând pe ici pe colo gâtul câtorva, smulgând din braţele regentei pe tatăl şi pe fratele acesteia, pentru a-i tăia în bucăţi. Un boier bătrân a fost târât de barbă până în piaţa catedralelor din Kremlin, apoi aruncat în vârful halebardelor. Din groaznicul măcel trebuie să reţinem aptitudinea poporului de a se înfierbânta până la comiterea unor astfel de excese de cruzime şi faptul că tânărul Petru i-a fost martor. Spectacolul era de nesuportat pentru un copil de zece ani; dar el s-a desfăşurat conform tradiţiei: tânărul Ivan al IV-lea îşi gravase în memorie, cu mulţi ani în urmă, acelaşi gen de imagini. Mai trebuie să ne mirăm că într-o zi Petru cel Mare, marcat şi deviat de la calea cea dreaptă, ca şi Ivan, prin ororile trăite în copilărie, va împinge instinctul cruzimii până la a-l transforma în victimă pe propriul lui fiu? Repetarea până la identitate a tragediilor de o natură neobişnuită ţine şi ea de particularităţile de seamă ale blestemului ce

planează asupra Rusiei.

Coroana împărţită

Totuşi, în acel mai 1682, evenimentele au ca prim efect o nouă răsturnare a ordinii dinastice. Exterminaţi, Narîşkinii cedează locul rivalilor, mai întâi Sofiei, care devine regentă în numele ambilor săi fraţi, Ivan şi Petru. Pentru prima dată în istoria rusă, nu lipsită până în acel moment de inovaţii, se instaurează împărţirea Coroanei, invocându-se un precedent biblic (Faraon şi Iosif) şi unul bizantin (Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea).

Regenţa debutează prost. Sofia şoca; era numită Scandaloasa (*Pozornoe liţo*); era de asemenea prea modernistă pe plan religios, în vreme ce strelţii – aceia care îi asiguraseră victoria – erau favorabili credinţei de rit vechi.

Împătimită de Occident, regenta era activă şi, în ciuda opreliştilor, hotărâtă să guverneze atât pe plan intern, cât şi pe plan extern. Avea un sfetnic de seamă, în persoana cneazului Goliţîn, apărător al ideilor care puneau sub acuzaţie întreaga ordine existentă în Rusia şi, în primul rând, iobăgia, pe care visa s-o abolească. N-a reuşit să-şi îndeplinească visul, aşa cum n-a reuşit „să populeze deşerturile sau să-i îmbogăţească pe calici“. Dar politica sa externă, inspirată ea însăşi dintr-un proiect mai vast, a fost încununată de succes prin semnarea păcii polono-ruse din 1686. În schimb, a eşuat în tentativa de a-i supune pe tătarii din Crimeea. În acel loc, armatele ruseşti au trebuit să înfrunte efective numeroase şi disciplinate, care beneficiau de sprijinul Turciei. Acel eşec usturător a pus capăt atât ambiţiilor internaţionale ale regentei, cât şi domniei ei.

În realitate, puternica femeie ştia că pentru ea sosise clipa să pună definitiv mâna pe putere sau s-o cedeze. Ambii ţari asociaţi la domnie erau căsătoriţi, Petru era din ce în ce mai interesat de problemele militare. Putea să încerce o lovitură de stat şi să devină ţarină, aşa cum visa? De ce forţe dispunea pentru a-şi atinge scopul? De strelţi, pe care îi marginalizase din 1682, imediat după ce îi folosise pentru a scăpa de Narîşkini, de teama unui eventual complot îndreptat împotriva persoanei sale? Aici se afla, neîndoielnic, punctul ei vulnerabil. Regimentele, de al căror sprijin avea nevoie, nu aveau nici un motiv să îi fie recunoscătoare; şi apoi, nimic nu le ispitea să aducă la puterea absolută o femeie, prin încălcarea drepturilor celor doi moştenitori legitimi. În general, ei nu respectau femeia şi ezitau să îşi bată joc de dreptul succesoral. Sofia a urzit un complot, dar nu l-a pregătit bine. Boierii, strelţii şi patriarhul, în numele legitimităţii, s-au îndreptat în grabă spre Petru, refugiat în lavra fortificată a Troiţei Sfântului Serghie din Zagorsk.

Regenta era pierdută, ţarul Petru – din punct de vedere juridic tot ţar asociat la domnie – se descotoroseşte de conjuraţi. Nu avea decât şaptesprezece ani, afacerile publice nu-l prea interesau, îşi învinsese sora cu uşurinţă, iar ideea de a recurge la măsuri represive pentru a preîntâmpina viitoarele comploturi nu pare să îl tenteze în acel moment. Represaliile din

1689 au servit ca exemplu, dar el nu a avut iniţiativa. Partizanii săi au ţinut la exercitarea lor, iar patriarhul l-a încurajat să accepte.

Cneazul Goliţîn, acuzat pe bună dreptate de a nu fi cunoscut bine dreptul ţarilor asociaţi la domnie pe durata regenţei – nu le dădea niciodată seama de nimic şi punea pe toate textele oficiale numele Sofiei în acelaşi rând cu al lor – şi-a salvat viaţa, dar a pierdut totul: rangul boieresc, bunurile, dreptul de a trăi la Moscova. A fost exilat împreună cu ai săi într-un sat pierdut din ţinuturile arctice, unde şi-a târât existenţa în sărăcie şi singurătate, până la sfârşitul sfertului de veac de viaţă rămas. Soartă de invidiat totuşi, dacă ne gândim la cea îndurată de amantul Sofiei, Şahloviţîi, acuzat că a condus conspiraţia, torturat îndelung înainte de decapitare. Călugărul Silvestr Medvedev, sfetnicul ei recunoscut ca eretic, a fost bătut cu cnutul, apoi decapitat. Şefii militari care au scăpat de la moarte au avut o soartă mai puţin crudă: s-au ales cu lovituri de cnut şi cu limba tăiată. Mai rămânea Sofia: a cunoscut destinul de care dorise atât de mult să fugă: mănăstirea.

De ce se manifesta o asemenea duritate împotriva acelora care, lipsiţi de sprijin, nu mai puteau produce necazuri? Motivul este limpede: demnitarii din vremea regenţei erau acuzaţi mai mult de răsturnarea ordinii succesorale, de ignorarea normelor ieşite atât de greu la lumină după perioadele succesive de criză, decât de complot. Pentru a evita reeditarea unor intrigi asemănătoare, revenirea la ordine trebuia să aibă mai mult caracter pedagogic decât vindicativ. Ironia istoriei face ca răzbunarea în spirit instructiv a lui Petru să-l includă şi pe bărbatul de care ar fi avut mare nevoie mai târziu. Cneazul Goliţîn, a cărui viziune politică modernizatoare era atât de aproape de viziunea care îl va ghida pe Petru, va fi îndepărtat pentru totdeauna de la acţiunea în care vor triumfa ideile lui, numai pentru vina de a fi luat partea regentei uzurpatoare. În schimb, boierii şi strelţii, care l-au preferat în 1685 pe Petru Sofiei, au ca prim obiectiv îndepărtarea de tron a acelora cu ochii îndreptaţi spre Occident, condamnă universul ritualist şi înţepenit, moştenire a celor două secole şi jumătate de stăpânire mongolă, în cursul cărora Rusia s-a smuls de restul continentului. Încă nu ştiu că tocmai prin opţiunea făcută au deschis poarta schimbării radicale şi rupturii, împotriva căreia au dorit cu atâta ardoare să se înarmeze. Partizanii lui Petru aparţin lumii de *dinainte*, unde toporul ţarului îi va arunca din nou pentru vecie.

Dar acel *dinainte* nu este caracterizat numai de teama de schimbare. Mai înseamnă – merită s-o subliniem – o perioadă uimitoare în care, timp de şapte ani, o femeie căreia nimeni nu i-a uşurat sarcina a ştiut să înfrângă piedicile care le aserviseră de secole pe semenele ei de la curtea Rusiei. Sofia, regenta lipsită de puterea necesară finalizării proiectului ei, a deschis totuşi calea şirului de femei care, după Petru, vor da o strălucire fără pereche puterii ruse. Niciodată Moscova nu acceptase ideea că o femeie este demnă de putere. Tradiţia kieveană părea pierdută definitiv. Regenţa mamei lui Ivan cel Groaznic se înrudea, în concepţia contemporanilor săi, cu o pură uzurpare. Prin inteligenţa şi educaţia ei remarcabilă, Sofia a fost timp de şapte ani o suverană adevărată. Desigur, ea n-a realizat o revoluţie politică profundă, dar guvernarea ei a fost înţeleaptă şi nu a dat înapoi din nici un punct de vedere.

A fost prudentă din două motive: ca femeie, ea scandaliza suficient de mult prin ceea ce era, pentru a mai putea să se expună la inovaţii excesive, care ar fi taxat-o imediat ca vrăjitoare sau eretică. Victimă a condiţiei sale de femeie în acea perioadă când ea rupe lacătele care le ţineau pe semenele ei prizoniere în *terem*, ea a fost obligată să înainteze cu paşi număraţi. Instalată pe tron în calitate de regentă prin mijlocirea unui compromis ambiguu, fără fundament juridic sigur, ea îşi ştia puterea contestată şi tranzitorie; trebuia sau s-o accepte aşa cum era, să accepte deci să revină într-o zi la universul supuşeniei feminine din care se smulsese, sau să-şi facă din obţinerea puterii totale ţelul final al acţiunii sale. Emanciparea ei definitivă trecea pe acolo. Nu este de mirare că a trebuit să-i subordoneze acesteia ambiţii mai generale. Dar chiar dacă ruptura decisivă va fi introdusă în Rusia de Petru, merită să-i recunoaştem Sofiei o parte din acest act. În urma ei, femeile vor putea să revendice puterea totală şi s-o atingă pe calea tradiţională a omorului.

„Universităţile“ lui Petru

La şaptesprezece ani, vârstă la care Ivan cel Groaznic fusese încoronat, Petru I se afla la putere, scăpat de ambiţioasa lui soră vitregă, dar nu şi de fratele vitreg, la drept vorbind nu prea stânjenitor. Până în 1694, timp de cinci ani, el a lăsat frâiele guvernării în mâna mamei sale şi a anturajului Nataliei, patriarhul Ioachim şi unchiul său Lev Narîşkin, bărbat plăcut, dar cu o personalitate slabă, care se mulţumea bucuros cu aparenţele puterii. În cursul celor cinci ani de tranziţie, Petru se afirmă net într-un mediu închis la lumea occidentală, străin de toate aspiraţiile sale. În fruntea statului se află amintirea Sofiei, pe care se străduiesc toţi s-o alunge în numele ordinii „ruseşti“. Rezultatul este jalnic. Sub autoritatea unui patriarh xenofob şi intolerant, frontierele ţării sunt închise pentru străini, toate misivele venite din exterior sunt supuse unui control poliţienesc strict, iezuiţii sunt expulzaţi, iar locuitorii din cartierul germanilor desemnaţi prin numele vag de *nemţi* (germani), oricare ar fi adevărata lor origine, încep să simtă inconfortul poziţiei lor. În 1690, la moartea patriarhului, retragerea Rusiei în găoacea ei se accentuează. Dintre cei doi candidaţi adversari la scaunul patriarhal, mitropolitul din Pskov, Marcel, literat fin, deprins cu limbile străine şi deschis către Europa occidentală pe care a străbătut-o în lung şi lat şi mitropolitul din Kazan, simbol al conservatorismului rus şi al respingerii Occidentului, curtea îl preferă pe cel din urmă. Are drept avantaj de seamă asupra rivalului său o barbă scăpată de scalpelul bărbierului. În acea vreme de conservatorism, problema lungimii bărbii este centrală, separându-i pe cei ce se vor ruşi şi buni creştini de cei bănuiţi de trecerea în tabăra Duşmanului pentru că şi-au tăiat-o prea mult.

Această orientare paseistă, îmbibată de meschinărie, explică lesne că în primii ani de domnie teoretică a lui Petru se căuta zadarnic vreo urmă de voinţă politică sau de decizii importante.

Deşi absent din terenul guvernamental, tânărul ţar se ridică atunci

împotriva a tot ce se face în numele său în vederea unui alt proiect. Desigur, tânărul ţar de şaptesprezece ani dă atunci frâu liber instinctelor, nu urmăreşte vreun plan precis. Dar atât instinctele, cât şi întreaga sa fiinţă au deja cu ce să îi înspăimânte pe aceia care deţin puterea? „Universităţile“ lui Petru – pentru că este vorba într-adevăr de o primă etapă a formării sale – sunt cel puţin deconcertante: un uriaş de doi metri înălţime într-o epocă în care talia oamenilor era cu puţin mai mică decât astăzi, Petru îi domina pe toţi prin statură. Pentru a întreţine o conversaţie cu el pe parcursul plimbării, interlocutorul era obligat să alerge în urma lui, atât îi era pasul de alert şi de mare – după măsură. Fizicul încă trădează farmecul primei tinereţi – trup colţuros, figură rotunjită, întreruptă de o mică mustaţă – dar anunţă totodată o trăsătură care îl va umili mereu: o crispare a părţii stângi a feţei, tic de o clipă sau acces de tetanie prelungit. Interlocutorul se simte dezorientat, iar Petru are accese de furie stăpânită, care îi vor alimenta inegalitatea caracterului.

Orice persoană întâlnită remarcă inteligenţa fulgurantă a tânărului, ca şi fizicul său impresionant. Prost format în copilărie – tragediile care i-au jalonat-o ar putea fi o explicaţie uşoară –, Petru a devorat permanent cărţile căzute în mână şi s-a instruit pe lângă toţi aceia cu care i s-a încrucişat drumul. Are toate trăsăturile pozitive ale autodidactului: o sete nestinsă de cunoaştere, o memorie excepţională, aptitudinea de a prinde şi de a clasa totul cu spirit metodic. Este animat de două pasiuni încă din acea perioadă: marea şi armele, iar, pe de altă parte, arta militară în ansamblul ei. Într-o ţară fără nici un acces la mările libere, cu un singur port, Arhanghelsk, situat la marginea Cercului Polar şi blocat de gheţuri câte o jumătate de an, el era obsedat mereu de deschiderea către mare şi de achiziţionarea unei flote. Între 1689-1694 Petru pare, dacă îl privim cu superficialitate, că îşi consacră tot timpul meselor copioase şi beţiilor crâncene sau vânătorii de fuste, deşi mama îl însurase. În realitate, mintea îi era în altă parte, la oceane şi la corăbii.

Uriaşul plin de o vitalitate debordantă este capabil să realizeze totul simultan. A chemat dulgheri de marină din Olanda, care i-au construit vase. Primul lor câmp de manevră este lacul Pleşceevo, la 120 km de Moscova, loc în care şi-a manifestat încă din copilărie întreaga vocaţie navală. În 1693, se avântă şi mai departe, la Arhanghelsk, ca să descopere ce este marea cu adevărat. Nu ne imaginăm ce reprezenta pe atunci o asemenea expediţie. Ducând-o la bun sfârşit, ţarul a provocat scandal. Acolo i se precizează proiectul: ţara lui trebuie să fie, în ciuda constrângerilor de ordin geografic, o putere maritimă, chiar dacă faptul în sine l-ar costa excluderea din rândul marilor naţiuni. Şi-a înmulţit totodată manevrele terestre; încă de la vârsta de unsprezece ani îşi înlocuise armele de joacă prin arme de foc, încărcate cu muniţie adevărată. În spatele jocurilor şi desfrâului se profilează strategul şi vizionarul.

Dar sufletul său avid de învăţătură nu se mulţumeşte cu lacul, marea şi câmpul de manevră. Cartierul german, prietenii apropiaţi din străinătate îl atrag neîncetat. Aşa i se deschide spiritul către Occident, loc fascinant, şi se desprinde de universul rigid din preajmă. Încă de atunci, Petru este străin la el acasă şi presimte că va trebui să spargă prin forţă Rusia închisă, întruchipată

de patriarh şi de toţi ai lui. Făurirea Rusiei după imaginea lumii deschise spre care duc mările, având ca eşantion de seamă viaţa însufleţită din cartierul german, iată sarcina căreia i se va dedica în curând cu trup şi suflet.

Dintr-o dată timpul se grăbeşte. Mama lui moare în 1694, iar el rămâne definitiv deţinătorul puterii. Evenimentul este marcat fulgerător printr-un succes de răsunet: cucerirea Azovului, deschiderea ţării la Marea Neagră. Într-adevăr, de-abia întors la treburile sale, Petru continuă permanenta preocupare a predecesorilor: distrugerea ultimului bastion al dominaţiei turceşti de la graniţele ţării şi dobândirea unui acces la mare. Nu avea decât două posibilităţi: să înainteze spre Baltica şi să îi înfrunte pe suedezii atât de puternici, sau să se îndrepte repede spre Marea Neagră, controlată de turci. Totul îl făcea să încline spre ultima variantă. Ce era mai urgent pentru un principe creştin decât sfidarea turcului care a învins odinioară Bizanţul? Atacarea acelui duşman al credinţei seamănă cu o cruciadă adevărată. Rusia, care n-a participat la cruciade, îşi găseşte în acest fel un ţel. Orice popor se uneşte întotdeauna în jurul aceluia care ştie să îl conducă spre o asemenea împlinire într-un mare elan de credinţă. Pentru un suveran aflat la început de domnie este un mijloc sigur de a câştiga inima poporului şi asentimentul Bisericii. Iar, în caz de victorie, ce lovitură dată hanatului tătar, care mai supravieţuieşte în Crimeea pentru că se bucură de protecţia Sublimei Porţi?!

Petru îşi lansează atunci toate forţele terestre către cetatea Azovului, dar îi lipsea flota care i-ar fi permis încercuirea dinspre mare a fortăreţei perfect apărate. După două asalturi respinse, trebuie să ridice asediul. Înfrângere de netolerat! S-a implicat personal şi cu toată fiinţa în campanie. Înfrângere imposibilă! În ochii tradiţionaliştilor împătimiţi, ea simboliza eşecul voinţei de modernizare subliniate de o strategie modernă. Miza depăşeşte cu mult cucerirea cetăţii. Petru nu poate capitula. Într-un ultim efort, ajutat de sfătuitorii străini, el pune pe picioare o flotă şi cucereşte Azovul dinspre mare. Victoria totală anulează eşecul precedent. Victorie împotriva turcilor cărora tânărul suveran le-a dat o primă lovitură hotărâtoare. Victorie asupra conştiinţei colective, pentru care cucerirea Azovului se va înscrie între evenimentele simbolizând renaşterea rusă, triumful creştinismului asupra islamismului, revanşa împotriva celor două secole şi jumătate de istorie confiscată. Kulikovo, Kazan, Astrahan, Azov: listă de nume-simbol ale naţiunii eliberate…

Victorie, de asemenea, asupra trecutului şi asupra Rusiei continentale închise de geografie. Rusia urma să devină o forţă navală. Trei mii de familii s-au stabilit la Azov, Biserica şi întreaga societate – nobilii, negustorii, funcţionarii –, cuprinşi de o subită febră navală, contribuie material la construirea flotei. Sunt trimişi în străinătate tineri ca să studieze meserii maritime, iar în Rusia vin străinii, experţi în arta marină. Petru însuşi face ceva ce nu s-a văzut de când exista monarhia: în 1697 el pleacă incognito prin Europa sub o identitate falsă – Piotr Mihailov –, urmat de o suită de două sute cincizeci de persoane. Va vizita ţări străine, specialişti în toate domeniile, suverani şi simpli burghezi şi va învăţa de pretutindeni tot ce îi poate dărui lumea occidentală. „Solia cea Mare“ îl poartă aproape peste tot, dar are şi o

lacună: însoţitorii lui vor trece prin Franţa lui Ludovic al XIV-lea, aflat atunci în culmea puterii, dar Petru nu se va întâlni cu Regele-Soare.

Solia, atât de revoluţionară pentru moravurile timpului, când fastul însoţea cea mai mică deplasare a unui suveran, va revoluţiona Rusia. Petru îşi lovise supuşii de la început. Preferinţa lui pentru Occident, vizibilă până şi în vestimentaţie – se îmbrăca la fel cu germanii din cartier –, deghizarea lui în negustor pe parcursul călătoriei, folosirea limbilor străine atât de dragi lui, alegerea anturajului în care figurau la rangul de intimi un irlandez şi un elveţian, totul contribuia la tulburarea spiritelor. Nici solia cea mare nu era mai bine înţeleasă: de ce trebuia un suveran rus să colinde lumea? De ce să aducă străini – solia târa cu sine opt sute cincizeci – din moment ce fuseseră înconjuraţi întotdeauna de o suspiciune acută? Pentru a pune capac la toate, Petru s-a întors răvăşit din periplul său. Obţinuse tot ceea ce aşteptase de la Europa cea îndepărtată, contacte tehnice, bunăvoinţă. Dar mai ales putuse măsura gradul de întârziere a Rusiei şi efortul pe care trebuia să îl realizeze pentru a prinde din urmă fascinanta Europă: nu i-a scăpat nici un semn atestând prăpastia imensă dintre cele două universuri. Desigur, umilinţa era sentimentul pe care îl simţea cel mai acut. Imensa lui ţară – oamenii şi lucrurile – îi provoca oroare, i se părea o sfidare a lumii civilizate pe care o văzuse. „Universităţile“ se încheiau cu o constatare cumplită: îşi găsise definitiv drumul, iar el consta în tot ceea ce realizase Occidentul şi în tot ceea ce trebuia el să abolească acasă. L-a cuprins atunci o adevărată furie distrugătoare a semnelor exterioare ale întârzierii, preludiu al reformei.

„Război bărbilor!“

Imediat ce s-a întors la Moscova, a tras concluziile. Boierii, veniţi cu bucurie în întâmpinarea lui, au fost supuşi pe loc unei lovituri neaşteptate, mai stupefiantă şi mai insolentă decât toate provocările anterioare ale ţarului, care totuşi nu-i cruţase niciodată. Episodul este celebru. Scoţând un brici din mânecă, Petru a tăiat repede toate bărbile asistenţei. Numai patriarhul, un bătrân şi una din rudele lui apropiate au făcut excepţie. Feţele dezgolite brusc într-o ţară unde portul bărbii era asimilat cu respectul pentru Creator – preoţii refuzau să îi binecuvânteze pe imberbi! –, ce scandal! În pofida şocului, imediat condamnat de Biserică, Petru a decretat imediat că toţi supuşii, cu excepţia clerului şi a ţăranilor, erau obligaţi să se radă, că funcţionarii aveau dreptul să îl atace cu briciul în mână pe orice bărbos întâlnit şi a instaurat o taxă împotriva acelora care nu se supuneau legii.

Bărbii i-a urmat vestimentaţia. În locul caftanului, haina ungurească sau nemţească. Tuturor acelora care se încăpăţânau să păstreze lungul veşmânt tradiţional, cu mâneci lungi, Petru se grăbea să le taie haina, atunci când îi întâlnea, la o lungime convenabilă şi să le rupă mânecile. Avea întotdeauna la el foarfecele şi briciul: au fost primele lui arme de reformator. Dacă mai adăugăm că autorizase vânzarea tutunului în ţară – obiceiul de a priza

simboliza tot Occidentul – şi impusese o schimbare a calendarului[5], ca să se alinieze la Occident, ne imaginăm cu uşurinţă emoţia generală a supuşilor.

În ochii majorităţii, invenţiile lui neîntrerupte nu erau doar deconcertante, ci diabolice. Vechea Rusie, superstiţioasă şi conservatoare, obsedată de amintirea falşilor suverani care au condus-o, în opinia ei, pe calea păcatului, mereu gata să accepte zvonurile cele mai neverosimile, îşi face reapariţia dintr-o dată, şi cu ce forţă! Preoţii sau credincioşii de rit vechi spuneau oricui pleca urechea la vorbele lor că Antihristul este prezent printre ei. Nu era scris că se va naşte dintr-un adulter? Petru nu era rodul celei de-a doua căsătorii a ţarului, deci al adulterului? De aici până la desemnarea lui drept Antihrist nu era decât un pas. Alte spirite neliniştite se hrăneau cu zvonurile cele mai fantastice legate de incredibila călătorie în străinătate. Pentru că rătăcise sub diferite deghizări, Petru fusese răpit, închis într-un butoi şi aruncat în mare; sau înlănţuit într-o temniţă subterană, în adâncul îndepărtat al Suediei. În locul său, în Rusia se întorsese un fals ţar, care se deda unor excese în care poporul nu îl mai putea recunoaşte. Din nou, ţarul deconcertant, care nu urmează un drum trasat dinainte, este perceput ca uzurpator. Ideea schimbării îi loveşte prea tare pe aceia care îi preferă ideea imposturii. Iar pentru cei ce nutreau ambiţii politice, mitul falsului ţar sau teza lui Antihrist prezentau avantajul că deschideau poarta comploturilor, care deveneau legale o dată cu recunoaşterea ţarului ca uzurpator.

Din mănăstirea ei, Sofia, regenta detronată, încerca să reînnoade legătura cu nemulţumiţii. Dacă Petru era un fals ţar, cine mai rămânea, în afară de ea, ca să ocupe tronul? în primele rânduri ale nemulţumiţilor de noua domnie, strelţii puteau juca un rol decisiv în complotul care se schiţa. De la urcarea sa pe tron, Petru îi umilise continuu. La manevre, ei erau figuranţii „duşmanilor“, deci învinşii. Pasiunea lui Petru pentru ştiinţă şi competenţă l-a făcut să îi avanseze pe ofiţerii veniţi de departe şi să asigure promovarea străinilor în armată. Furia, născută din interesele ameninţate, se îmbină cu încredinţarea crescândă că un asemenea atentat la tradiţie nu putea să fie decât opera unui străin de Rusia şi de adevărata credinţă. Alungarea uzurpatorului, denunţarea falsului ţar, regăsirea ţarului adevărat erau îndatoriri sacre. Convinşi de aceste adevăruri, strelţii au pornit către Kremlin. Răzmeriţa lor a început pe când Petru se afla la Viena. Întors în grabă, ţarul a constatat că răscoala fusese domolită fără greutate, pedepsele, deja hotărâte – 150 de spânzuraţi, sute de întemniţaţi iar ordinea restabilită. Totuşi, de astă dată, el nu a mai acordat clemenţă. Admiratorul fervent al civilizaţiei occidentale a reacţionat cu o incredibilă barbarie la o rebeliune de o importanţă relativă. Ajunsese deja la finalul lecţiilor predate la „universităţile“ sale?

Barbaria în ajutorul progresului

[5] Pentru ruşi, calendarul pornea de la presupusa creaţie a lumii şi de la anotimpul în care ea a avut loc. Anul începea deci la 1 septembrie (momentul sfânt al recoltei), nu la 1 ianuarie; în felul acesta, în 1698, ruşii se considerau în 7206.

Voltaire, atât de indulgent cu Petru I, notează, pe bună dreptate, că „dacă ţarul nu ar fi avut nevoie de o pedeapsă exemplară, i-ar fi pus pe o parte din strelţi să execute lucrări publice. Dar aşa i-a executat şi i-a pierdut atât el, cât şi statul. Viaţa oamenilor trebuia să preţuiască mult, mai ales într-o ţară unde populaţia necesita toate îngrijirile din partea legiuitorului. El a crezut că trebuie să uimească şi să subjuge pentru vecie spiritul naţiunii, servindu-se de fapt şi de mulţimea supliciilor“.

Raţionamentul sever al lui Voltaire rezumă esenţialul. Petru nu avea nevoie de răzbunare, dar întrevăzuse eterna problemă a Rusiei: o putere ameninţată mai mult de superstiţii şi de obsesii decât de comploturi. Poporul rus era gata oricând să îl vadă pe impostor în persoana celui ce guvernează şi să urmeze apelurile celor ce exploatează în scopuri personale această predispoziţie. Slăbiciunea puterii consta tocmai în aceşti factori de îngrijorare pentru popor, legată de tot ce are referinţă la persoana suveranului. De îndată ce principele lipsea şi se iveau conflicte, iar el ezita, în suflete se strecura ideea de impostură. Pentru a confirma o dată pentru totdeauna că cel aflat pe tron era ţarul, pentru a extirpa din conştiinţa populară atracţia exercitată de falşii ţari, trebuia să demonstreze că vremea slăbiciunii apusese şi să îi răpună pe toţi aceia care puteau fi ispitiţi să o reînvie. Este vorba deci despre o represiune cu valoare de învăţătură de minte.

Totul s-a pus în mişcare împotriva strelţilor: torturi de tot felul, spânzurări – piaţa Kremlinului era înţesată de spânzurori –, capete tăiate de securea călăului. Bilanţul este impresionant: mai mult de o mie de strelţi au fost executaţi (două mii, spune Voltaire), preoţii care i-au susţinut, condamnaţi la moarte, două confidente ale ex-regentei îngropate de vii, supravieţuitorii şi familiile lor împrăştiaţi în cele mai vitrege regiuni ale Rusiei. Timp de cinci luni, corpurile torturaţilor au fost expuse vederii tuturor, la locul execuţiei, cadavrele spânzurate de toate zidurile Kremlinului sau în diversele pieţe din oraş ca să amintească semnificaţia represaliilor. Petru a profitat de această ocazie ca să îşi repudieze şi să îşi închidă pe viaţă soţia, Evdokia, într-o mănăstire. Era sătul de ea de mai multă vreme. Tânărul ţarevici fusese deja luat de lângă ţarină pentru a fi ferit de ideile retrograde ale mamei. Surorii lui, Sofia, i-a asigurat o recluziune monahală destul de aspră, ca să fie sigur că nimic nu o va mai reda vreodată lumii.

Dar esenţialul represiunii – excepţie făcând exemplaritatea ei – se află în altă parte: în faptul că însuşi ţarul a dat o mână de ajutor la realizarea ei. A devenit călău, constrângându-i pe boieri să-i urmeze exemplul. Câţi suverani înaintea lui nu s-au delectat cu spectacolul torturilor! Dar nici unul nu se gândise încă să se înhame personal la aşa o treabă sau să şi-i asocieze pe nobili. Într-un secol când tortura făcea parte dintre mijloacele de guvernare, chiar şi în statele Europei, pe care Petru le luase drept model, separarea dintre funcţia de guvernant şi aceea de călău reprezenta o constantă. Faptul că Petru a desfiinţat pentru o clipă graniţa dintre cele două atribuţii – pentru că nu este vorba despre un creier bolnav – atestă ciudăţenia Rusiei, ţară în care progresul înaintează totuşi cu paşi repezi.

„Statul civilizat“[6]

„Pentru câteva decenii avem nevoie de Europa. Apoi îi vom putea întoarce spatele“, spune Petru unuia dintre colaboratorii lui. Dar este posibil ca, o dată angajat într-un astfel de viraj, să se mai întoarcă spre trecut? Este remarcabil că Petru şi-a găsit timp să se dedice „occidentalizării“ la care visa atunci, chiar dacă domnia nu i-a fost decât o înşiruire de conflicte. Numai într-un singur an nu a fost război. Dar câte inovaţii pe parcursul îndelungatei lui domnii! Desigur, forţa a jucat un rol hotărâtor.

Prima problemă pe care a trebuit s-o înfrunte – războaiele fără sfârşit o făceau deosebit de presantă – a fost aceea a armatei. Cea moştenită de la predecesori nu era deloc adaptată la ampla lui viziune internaţională şi internă: să asigure securitatea Rusiei, să garanteze accesul la mări, să dispună de forţe care să ţină de stat, nu de buna sau reaua voinţă a supuşilor. La capătul celor treizeci şi şase de ani de domnie îi putem măsura reuşita: îşi înzestrase ţara cu o armată permanentă de peste 200 000 de bărbaţi, 100 000 de supletivi şi 240 000 de marinari. Nici o altă ţară din Europa nu putea să dispună de o asmenea putere militară. Înrolarea obligatorie[7], formarea unor regimente de elită, modernizarea şi omogenizarea echipamentului, dezvoltarea unei industrii de armament, nimic nu i-a scăpat lui Petru. S-a străduit ca statul să poată conta pe armată şi să scape în sfârşit de ambiţiile şi presiunile tradiţionale. Dar o armată modernă impunea modernizarea finanţelor. Sistemul vechi şi încâlcit de impozitare, bazat pe vetre, combina plăţile în numerar şi corvezile, permiţând astfel tot felul de evaziuni şi contestaţii. A fost înlocuit cu un impozit unic pe cap de locuitor. Nevoile statului erau imense, aşa încât recurgea fără încetare la expediente, impunea fără să ezite scăderea salariului funcţionarilor, dublarea impozitului plătit de credincioşii de rit vechi, taxele pentru băi, ba chiar şi pentru sicrie…

Primele victime ale schimbării au fost ţăranii. Proprietarii erau însărcinaţi cu încasarea impozitelor, fapt care le măreşte şi mai mult autoritatea. Pe de altă parte, Petru anulase diferenţele dintre fermierii liberi care, în schimbul unei părţi din recoltă, cultivau pământul nobililor, şi ţăranii legaţi deja de pământ. Astfel, iobăgia a fost instaurată definitiv şi generalizată. Modernizarea structurilor ţării, nevoile financiare ale statului, izvorâte din modernizare, au avut un efect bizar: aservirea irevocabilă a ţăranului, al cărui statut devenea apropiat de acela al sclavului. Să analizăm puţin unul din ucazurile suveranului: „Sclavii trebuie vânduţi pe familii, fără a despărţi bărbaţii de

[6] Conceptul, dezvoltat de Marc Raeff în admirabila lucrare *Să înţelegem fostul regim rus*, care dovedeşte o mare sensibilitate privitoare la acest trecut, este probabil cea mai bună cheie spre a ne apropia de domnia lui Petru cel Mare.

[7] Serviciul militar obligatoriu, extins în Europa occidentală abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a avut consecinţe durabile asupra relaţiilor dintre putere şi lumea satelor. Chiar dacă ţăranul tras la sorţi scăpa imediat de iobăgie, el considera totuşi serviciul militar o condamnare la moarte. Fără barbă, despărţit pe viaţă de familie, el simţea o ură cumplită. Pentru el, serviciul militar obligatoriu era asimilat cu o violenţă de netolerat.

neveste, iar părinţii de copii. Nicăieri nu se mai practică vânzarea pe capete, ca la vite…“.

Obsedat de noţiunea de progres, Petru a impus societăţii un sistem sever de educaţie, aşa încât aceia care veneau să slujească în armată să poată răspunde exigenţelor eficienţei militare. Şcolile deschise pentru aceia care urmau să intre în slujba lui erau, ca şi armata, marcate de pecetea constrângerii. Un ucaz din 1714 impunea preoţilor să nu elibereze certificate de căsătorie decât indivizilor care îşi puteau dovedi cunoştinţele de aritmetică…

Din ansamblul reformelor lui Petru cel Mare – nu le reţinem aici decât pe acelea a căror pondere în viitorul sistemului şi în soluţionarea conflictelor ţinând de putere este evidentă – trebuie să mai amintim două. Ele completează efectul produs de modificarea sistemului fiscal şi de strădania educativă. În 1700, Petru lansa primul ziar cunoscut în ţară, *Vedomosti*, care să explice faptele puterii. A făcut astfel un pas hotărâtor către un nou tip de raporturi cu societatea. Până atunci, tot ce era legat de putere, demersurile, opţiunile, era învăluit într-un secret absolut. Brusc, societatea i se alătură, iar întregul sistem se modifică. O altă decizie, nu mai puţin importantă pentru istoria ulterioară, a fost definirea *crimei politice împotriva statului* şi stabilirea unei instanţe care urma să o reprime. Codul din 1648 consacrase un capitol crimelor împotriva ţarului şi reprimării lor, dar el îl punea în cauză numai pe suveran, iar pedeapsa îi aparţinea acestuia. Descoperirea crimei se baza pe întâmplare sau pe obiceiul împământenit de a-ţi denunţa semenul. *Securitatea statului* nu fusese organizată în mod serios. Marea inovaţie a lui Petru a constat în plasarea în prim-plan a crimei contra statului – deci a noţiunii de securitate a statului – şi în organizarea instituţionalizată a prevenirii şi pedepsirii ei. Un text din 1711 stipula că oricine ar denunţa un nobil care îşi trădează obligaţiile – crimă împotriva statului, nu împotriva ţarului – ar primi drept recompensă pământurile acestuia, chiar de-ar fi vorba de un iobag. A fost profesionalizată în special reprimarea crimei împotriva securităţii statului. Un ucaz din 1702 preciza că atingerile aduse la adresa statului ţineau de acum încolo de un minister special – *Preobrajenskii Prikaz* – având autoritatea nelimitată în anchetare şi reprimare, oricare ar fi fost rangul şi statutul persoanelor şi instituţiilor vizate. Nimeni nu cunoaşte cu exactitate data înfiinţării acelui organ al securităţii statului. Este însă evident că atribuirea unor competenţe nelimitate şi înzestrarea cu mijloace de acţiune pe care nu le putea pune la îndoială nici o instanţă îl face să fie prima poliţie politică de stat cunoscută şi străbunul instituţiilor faimoase care vor răvăşi apoi istoria rusă. Sub Petru cel Mare, instituţia a torturat şi a dat morţii în deplină libertate, fără ca vreo autoritate arbitrală să poată interveni în acţiunile ei în vederea protejării societăţii.

Alcătuind un scurt bilanţ al hotărârilor lui Petru cel Mare, constatăm amploarea transformărilor sociale şi politice, dar şi contradicţiile lor. Toate reformele au dezvoltat statul, semnificaţia statului, superioritatea lui faţă de suveran. Petru cel Mare a fost cel dintâi suveran rus care a invocat neîncetat noţiunea de interes general. Tot el a fost primul – faptul decurge chiar din

apariţia statului – care a instituit conceptele de crimă de stat şi de siguranţă a statului. Aşa s-a ierarhizat simbioza stat-suveran.

Societatea a cunoscut, de asemenea, o schimbare imensă. La început, ea este marcată de dezvoltarea slujbei la stat, adică de creşterea constantă a numărului slujitorilor săi imediaţi. Este cazul nobilimii, care, pe parcursul domniei, şi-a dublat efectivele şi s-a întărit din punct de vedere politic. Tabla[8] rangurilor nobiliare a emancipat-o, ea nu mai depinde în totalitate de favoarea suveranului. Regulile de promovare precizate îi conferă o autonomie asupra căreia nu se va mai putea reveni. Emanciparea mai decurge şi din efortul educativ al lui Petru, care asigură promovarea unei nobilimi mai omogene din punct de vedere intelectual şi deci mai conştiente de legăturile ei interne. Dispersiunea tradiţională a tuturor slujbaşilor suveranului este înlocuită încet-încet cu sentimentul de apartenenţă la un grup cu aceeaşi formaţie, având aceleaşi drepturi şi îndatoriri şi treptat aceleaşi valori. Îşi face astfel apariţia o elită de tip occidental. Mai emancipată faţă de suveran – la aceasta contribuie şi noţiunea de slujbă în stat –, nobilimea dobândeşte o putere exorbitantă şi fără precedent asupra ţărănimii.

O dată cu instaurarea definitivă a iobăgiei, această clasă pierde cel mai mult din cauza reformelor.

Modernizarea Rusiei ascunde contradicţii politice şi sociale. Prima dintre ele: distanţa dintre proiect şi modul real de funcţionare a statului. Petru a dorit să întemeieze un stat în sensul modern al cuvântului, depăşind persoana suveranului şi ridicând societatea la rangul de interlocutor al statului, prin promovarea continuă a noilor elite, prin informare şi meritocraţie. Dar suveranul autocrat şi atotputernic, dezvoltând politici opuse dorinţelor unei largi fracţiuni sociale – iobăgia – sau instituţii redutabile fără ca societatea să fie câtuşi de puţin protejată faţă de acestea – poliţia politică –, închide uşa pe care o deschisese intervenţiei sociale în sfera politicului. Acest gen de situaţie nu se poate prelungi la nesfârşit.

Societatea care întrevede o ameninţare posibilă planând asupra destinului ei şi se simte concomitent prizoniera voinţei unei puteri absolute nu poate rămâne oarbă la o asemenea contradicţie. Reformele luminate ale lui Petru cel Mare, grefate pe temperamentul său ultraautoritar până şi în legătură cu transmiterea succesiunii, poartă germenii unor conflicte grave.

Altă contradicţie: dezvoltarea statului ca instanţă supremă a vieţii politice şi ca loc de exprimare a intereselor societăţii şi, în paralel, dezvoltarea puterii suveranului. Statul va fi perceput treptat ca un sprijin împotriva exceselor autorităţii personale pe care o întrupează şi va contribui la desacralizarea persoanei ţarului. Interesul naţional, conştiinţa naţională care s-a dezvoltat în

---

[8] Tabla rangurilor nobiliare a fost instituită în 1722. Ea vine să înlocuiască vechea ierarhie a titlurilor şi a rangurilor printr-un sistem cu totul diferit: în trei sectoare ale slujbei la stat – armata, serviciul civil, curtea – poziţiile erau fixate în paisprezece ranguri, în ordine crescătoare, primul fiind cel mai înalt. Fiecare avea, în funcţie de poziţia lui pe scară, un rang sau un *cin*, corespunzînd locului pe care îl ocupa, iar întreaga scară reprezenta cariera de slujbaş al statului, ce trebuia să treacă prin toate etapele. Promovarea nu depindea de origine, ci de merit.

jurul Tătucului ţar vor tinde cu încetul să se identifice cu statul. Cuplul Rusia/stat-ţar, care părea indestructibil la începutul renaşterii ruseşti, are începând din această epocă tendinţa să se erodeze.

Acestei contradicţii care înglobează întreaga societate i se va adăuga o alta care va evolua în sensul contradicţiei – nod al reformelor – dintre suveran şi nobilime. Petru cel Mare a dorit să se sprijine pe o nobilime de tip occidental, interiorizând valorile culturale ale Europei din secolul al XVIII-lea. Treptat, nobilimea va pretinde să treacă de la valorile occidentale la un statut de tip occidental. Obligaţiile şi structurile slujbelor înscrise în viziunea lui Petru cel Mare sunt departe de drepturile şi libertăţile curente în Occident. Nobilimea rusă sesizează distanţa şi va dori ca occidentalizarea să meargă până la capăt. În felul acesta, raporturile dintre ea şi stat, cât şi angajamentele ei către stat devin din nou subiect de discuţie. Aceasta nu înseamnă că nobilimea nu îşi va da seama că dorinţa ei de emancipare faţă de stat – nu numai faţă de suveran – presupune finalizarea schimbării şi revizuirea propriilor raporturi cu ţărănimea. Iobăgia, preţul slujbei nobilimii, va deveni neîntemeiată, de îndată ce se va pune în discuţie slujba nobililor. Dar cine acceptă vreodată să îşi piardă privilegiile, atunci când dobândeşte drepturi noi? O nouă cauză majoră a conflictului social şi politic se iveşte în interstiţiile reformei lui Petru cel Mare.

Statul civilizat dorit de Petru şi care, din multe puncte de vedere, se construieşte sfidând războaiele, transformă radical Rusia. Începând cu 1722 este greu să ne imaginăm ce era „înainte de Petru“. Reforma taie, de asemenea, iremediabil, cultura socială. La un capăt, în vârf, cultura occidentală de stat, secularizată, pe care înţelege să o impună cu orice preţ. La celălalt, cultura unei societăţi ţărăneşti, a cărei soartă se agravează, pentru care noţiunea de stat are mai puţină rezonanţă decât aceea de ţar. În persoana suveranului care nu poartă barbă, se lasă pictat în armură, fără nici unul din atributele religioase ale predecesorilor, şi, în loc să rămână ţar ca toţi ceilalţi, şi-a luat titlul cu sonoritate străină de *Împărat* imediat după victoria sa asupra suedezilor, care a eliminat adjectivul *tişaişii*, „foarte blând“, din rugăciunile făcute pentru el, societatea ţărănească nu îl recunoaşte pe moştenitorul cnejilor-pioşi, pe Tatăl poporului, imaginea terestră a Tatălui Etern. Divorţul dintre cultura pe care Petru înţelege s-o impună Rusiei, aceea de „fereastră deschisă spre Europa“, şi cultura rusă tradiţională se declanşează în acel moment, constituind unul dintre factorii cei mai gravi ai blestemului pe care Rusia încă îl mai îndură.

Ţarul necivilizat

Contradicţiile care abundă în reformele lui Petru cel Mare separă cu brutalitate proiectul său de modernizare şi acţiunea sa individuală. Poate se cuvine să căutăm originea execeselor care vor da o coloratură ucigaşă reformelor din acel timp în concepţia privitoare la *natura* ţarului; crima politică, definită pentru prima oară în mod legal, este unul dintre cele mai

sinistre aspecte ale bilanţului lui Petru, tarul ce a fost şi ucigaş.

Tragedia supremă, care va însângera domnia lui mai mult decât oricare alta, constă în omorârea propriului său fiu şi moştenitor, Aleksei. Fapta sa din 1718 ţine înainte de toate de opoziţia dintre cele două Rusii şi dintre cele două culturi. Pentru el însuşi, pentru Coroană, ca şi pentru ţară, Petru respingea rigiditatea normelor stabilite de Biserică, lovind frontal în concepţia pe care o aveau supuşii săi cu privire la fidelitatea lor faţă de el. Refuza să respecte regulile legate de interzicerea consumului de carne şi de ajunare în perioada Postului Mare, atât de severe pentru ortodocşi, căuta căsătorii cu străine şi refuza să le oblige pe prinţesele venite în Rusia să se convertească la ortodoxism: contrar înaintaşilor săi, suveranul tratează pretenţiile Bisericii cu o neglijentă extremă – mai ales după 1722, an în care aboleşte Patriarhatul şi îl înlocuieşte cu o instanţă birocratică, Sfântul Sinod, a cărui autoritate în faţa statului este aproape nulă –, dar se serveşte totodată de lovitura dată pentru a săpa temeliile teocratice ale puterii personale. La imaginea secularizată a puterii oferite supuşilor săi se adaugă o imagine personală mai distantă şi mai puţin familiară. Titlurile purtate – *Gosudar imperator* (împărat suveran) sau *Oteţ otecestvo* (tată al Patriei) – sunt mai puţin inteligibile pentru popor decât tradiţionalul *tătucul ţar*. Dat fiind că titlul de ţar fusese folosit atât de frecvent şi legalizat de Biserică în rugăciunile făcute pentru suveran, ruptura intervenită în denumiri pare să reflecte răcirea faţă de tradiţia bisericească. Totul în noul formalism al lui Petru sugerează un univers străin de lungă durată a istoriei ruse şi de obiceiurile populare.

Nemulţumirea unei societăţi rănite de reformele impuse fără vreo pregătire prealabilă – ţarul decide şi impune imediat aplicarea hotărârii sale – şi cu urmări îndeosebi tragice, cel puţin pentru ţărani, va îmbrăca forme multiple: atracţia faţă de reprezentanţii unei disidenţe organizate, de tipul sectei credincioşilor de rit vechi, dar şi faţă de răbufnirile sporadice pe care le pot organiza strelţii, victimele de odinioară ale represiunii; zvonuri reînnoite legate de suveranul cu comportări derutante.

Construirea Sankt Petersburgului finalizează descompunerea imaginii tradiţionale a ţarului. Suveranul a decis să îşi implanteze capitala în mlaştini, loc în care temeliile nu rezistau decât cu preţul unor artificii imense, iar inundaţiile[9] ameninţau continuu lucrările oamenilor. Pentru aceasta nu a făcut apel la efort, ci a dat ucaz după ucaz. Peste 40 000 de bărbaţi au fost implicaţi în acel proiect de tip faraonic, pentru realizarea căruia au murit zeci de ocnaşi ai progresului. Orice nobil sau notabil avea obligaţia să construiască în acel loc casa de piatră a viitorului. Pentru a simboliza transferarea Rusiei din centrul ei istoric în oraşul clădit după model italian, aflat la marginea Europei, Petru a poruncit aducerea rămăşiţelor Sfântului Aleksandr Nevski. În felul acesta, Rusia, care îi respinsese pe tătari şi începuse să îi învingă pe suedezi, se muta cu totul în noul centru făurit de Petru. Din această cauză mare parte din populaţia rusă era exasperată: părăsirea Moscovei, oraşul sfânt al ruşilor, dat

---

[9] În 1705, întregul oraş a fost sub ape. În 1721, acolo se naviga pentru că populaţia nu se putea deplasa pe jos în oraş. Petru cel Mare a fost gata să se înece pe Nevski Prospekt.

fiind că adăpostise atâţia sfinţi suverani şi asigurase apărarea creştinătăţii de invadatorii păgâni, faptul că Sankt Petersburg – deja un nume germanizat! – fusese construit de străini, arhitecţi străini şi muncitori veniţi de peste tot, nu numai de la capătul Rusiei; proliferarea în oraş a lăcaşurilor de cult protestant din cauza ponderii populaţiei germane pe care o chemase Petru. Moscova, oraş prin excelenţă rus, trăia după moda rusă şi îi izola pe străini într-un cartier periferic special, cartierul (*sloboda*) german. Sankt Petersburg, victorie a Occidentului în Rusia, dimpotrivă, era lăsat pe mâna străinilor, care trebuiau – aşa dorea Petru – să ofere în tot locul exemplul obiceiurilor, vestimentaţiei, culturii lor materiale şi spirituale. Inspirat de Richelieu, fondatorul Academiei Franceze, al cărui membru corespondent era, Petru întemeiază la Sankt Petersburg în 1724 prima Academie de Ştiinţe din Rusia. Ca să confere materializare vieţii ştiinţifice din noua capitală – Rusia nu avea încă o universitate –, i-a chemat pe francezii Bernouilli şi de l'Isle şi pe câţiva alţi străini.

Confruntarea celor două culturi

Moscova, simbol al trecutului, al culturii ruse respinse de Petru cu furie; Sankt Petersburg, fereastră deschisă spre Occident, simbolul celeilalte Rusii, smulsă trecutului, superstiţiei, intoleranţei, unei istorii alcătuite din nenorociri şi particularităţi bizare. În rivalitatea dintre fosta capitală şi capitala întemeiată de Petru se înfruntă două căi istorice şi totodată două culturi: a elitelor, modelate şi promovate de Petru, şi a poporului rus, rămas străin de proiectul în cauză. În spatele acelei ciudăţenii prinde din nou contur prejudecata legată de trădarea misiunii divine a suveranului, a proiectului conceput de Dumnezeu pentru Rusia. Prin înlăturarea tuturor elementelor legalităţii teocratice, prin despărţirea în sens fizic şi geografic de tot ce semnifica aceasta, împăratul Petru se ridică în faţa poporului său într-o lumină nouă, aceea de autocrat pur. Legitimitatea pe care o revendică este seculară. El este împăratul, moştenitorul unei familii care îi conferă dreptul la domnie; dar persoana lui este aceea a unui autocrat având puteri ce emană din sistemul politic existent şi din autoritatea sa personală.

Chiar dacă acea schimbare hotărâtoare intervenită în concepţiile ce susţin legitimitatea deţinătorului puterii ruse nu este percepută în popor – poate nici chiar de acela care se află pe tron –, se constată instalarea unui rău difuz. Acel Petru atât de ciudat şi de străin de Rusia, ţarul care nu respectă nimic din tot ceea ce au respectat înaintaşii lui este fără nici o îndoială un ţar nelegiuit. Or, ţarul este pios prin definiţie, de esenţă divină prin însăşi natura sa. Procesul implicit care i se instituie nu priveşte defectele omului – violenţa excesivă, desfrâul etc. Consecinţele părţii omeneşti din natura lui şi, ca atare, inevitabile, ci tot ceea ce ţine de latura divină a naturii sale, care se rezumă la sfidarea Legilor lui Dumnezeu. Ruptura cu Moscova simbolizează secularizarea şi adună toate plângerile acumulate pe această temă. Ţarul nu poate fi rău. În concluzie, reapare tema falsului ţar.

În 1705, când strelţii se agită din nou, exasperaţi de represiunea suferită cu câţiva ani în urmă, reapare zvonul: ţarul este un uzurpator. Mama lui dăduse naştere unei fete căreia, din raţiuni dinastice, îi substituise un băiat, aflat în acel moment pe tron. Altă variantă: în cursul escapadelor sale europene – invenţie diavolească, dacă aşa au stat lucrurile, deoarece un ţar nu are ce învăţa de la Europa – Petru a fost asasinat şi înlocuit cu un impostor. Credincioşii de rit vechi, al căror prestigiu se hrăneşte din martiriul la care îi supune statul, merg atunci dincolo de simpla respingere a unei puteri, căreia îi neagă dreptul la existenţă. Refugiaţi în pădurile îndepărtate, se jertfesc în comunităţi întregi[10] ca să dovedească lupta lor împotriva celui denunţat drept Antihrist. Îngrijorarea crescândă provocată de ruptura dintre Petru şi ordinea lui Dumnezeu îmbracă înainte de toate forme religioase; conflictul se învârte deci în jurul problemei hotărâtoare legate de ţarul adevărat şi de adevărata sa natură. Din acest motiv, revolta nu este numai seculară, simplă agitaţie a strelţilor şi a cazacilor nemulţumiţi. Ea se traduce prin proliferarea mişcărilor religioase eterodoxe, jertfirea schismaticilor şi dezvoltarea sectelor. Este epoca în care capătă amploare, între altele, o sectă ivită cu un secol în urmă, dar care începe să facă mult zgomot începând din 1716, anul morţii întemeietorului ei, Ivan Suslov: Oamenii lui Dumnezeu (*bojie liudi*), sau altfel spus Flagelanţii (*Hlîstî*). Ei alcătuiesc o societate secretă, având ca ritual de frunte flagelarea în grup. Strânşi în jurul îndrumătorului spiritual – „noul Hristos“, Iisus devenind „vechiul Hristos“ –, Oamenii lui Dumnezeu proclamă, asemenea credincioşilor de rit vechi, necesitatea de a se plasa în afara Cetăţii părăsite de Dumnezeu. Această disidenţă religioasă, care glorifică în ambele cazuri suferinţa şi mortificarea drept căi de salvare, atrage la începutul secolului numeroase componente ale societăţii, descumpănite de secularizarea puterii. Îndeosebi strelţii sunt zelatori ai schismei sau ai sectei Flagelanţilor.

Un astfel de divorţ dintre putere şi societate – retragerea societăţii din spaţiul dominat de putere este o tendinţă care va marca puternic de acum încolo sistemul politic rus – trebuie să cunoască neîndoielnic prelungiri politice. Fie că i se atribuia calificativul de fals ţar sau acela de Antihrist[11], nu se putea

[10] Distrugerea prin foc joacă un rol de seamă la credincioşii de rit vechi, care se leagă astfel de dubla tradiţie precreştină a zeului Perun şi a lui Ilia Murometţ, cel mai cunoscut erou din folclorul creştin din Rusia, despre care se credea că urcase la cer dintr-un car de foc, asemenea profetului Ilie. După condamnarea credincioşilor de rit vechi la Conciliul din 1667, numeroşi au fost aceia care s-au jertfit în familie prin focul purificator în bisericile de lemn construite în păduri. Focul reaminteşte şi de „limbile de foc“ trimise de Dumnezeu spre Apostoli, ca să îi purifice şi să le aducă lumina. De atunci, jertfirea prin foc a fost pentru credincioşii de rit vechi un obicei constant, destinat să sublinieze întunericul ce se abătuse asupra Rusiei.

[11] Problema a fost foarte dezbătută. Pentru unii, Petru nu poate fi Antihrist, deoarece numărul 666 care îl simbolizează pe acesta nu se potriveşte cu nimic din ceea ce are legătură cu suveranul. Pentru unii credincioşi de rit vechi, dimpotrivă, Petru este sigur Antihrist: împodobindu-se cu titlul de tată al Patriei, el a uzurpat titlul care îi aparţinea patriarhului. Această uzurpare de titulatură, apoi dizolvarea Patriarhatului constituiau în ochii lor tot atîtea dovezi ale existenţei unui plan diabolic, deoarece, în ultimă instanţă, uzurpatorul avea pretenţia să i se substituie lui Dumnezeu.

ca Petru să nu suscite reacţii. Nimeni nu se gândea să îl omoare pe cel ce ocupa pe nedrept tronul: nu se dovedise cu adevărat că era un uzurpator. Societatea era răvăşită mai degrabă de erodarea ordinii sociale şi religioase cu care era obişnuită. Violenţa smulgerii de tradiţia rusă hotărâtă de Petru tulbura conştiinţele într-un mod de nedescris. Pierderea certitudinilor a dus la un dublu reflex: reînvierea mitului ţarului dispărut şi încercarea regăsirii ţarului adevărat. Reacţiile apocaliptice ale creştinilor de rit vechi aruncându-se în flăcări ca să se prezinte purificaţi în faţa Creatorului, la sfârşitul lumii – iminent, aşa cum îl anunţa domnia lui Antihrist – sau suferinţele pe care şi le provocau Flagelatorii erau manifestări extreme ale căutării unui adevăr pierdut după abandonarea bruscă a drumului drept. Indiferent de calea pe care a apucat-o societatea rătăcită, dorinţa de întoarcere la *adevăr* era în mintea tuturor ruşilor. În lumea de jos, de pe pământ, din afara oricărei viziuni apocaliptice, adevărul implica adunarea în jurul unui suveran legitim. Tocmai în jurul acestei ultime probleme s-a înnodat ultima tragedie a domniei: asasinarea fiului.

Ţareviciul sacrificat

Născut în 1690 din prima căsătorie a lui Petru cu Evdokia Lopuhina, Aleksei a cunoscut de mic ruptura dintre cele două Rusii care se înfruntau în epocă. Crescut de o mamă legată de ordinea tradiţională şi de Biserica ortodoxă, înconjurat de o familie care încuraja orientarea în acest sens, Aleksei avea un temperament predispus să accepte influenţa în cauză. Toţi martorii la tragedie au subliniat înstrăinarea ţareviciului de caracterul tatălui. Blând, pasiv, cu o inteligenţă medie, nu prea muncitor, pios, fără îndoială, el întrupa Rusia tradiţională, urâtă din tot sufletul de Petru cel Mare. Dar era ţarevici. În 1696, imediat după cucerirea Azovului, Petru, nemaisuportând apropierea Rusiei atât de detestate, a alungat-o pe Evdokia şi a închis-o într-o mănăstire, înainte de a obţine divorţul pentru a se căsători cu Ekaterina, servitoarea venită din Livonia, cu care a avut mai mulţi copii. Evdokia reprezenta femeia de care se săturase, dar mai ales obscurantismul şi influenţa paseistă de care voia să îşi apere fiul. În schimb, pentru poporul rus, el alungase o soţie legitimă – poporul era numai pe jumătate de acord cu indulgenţa Bisericii în privinţa divorţului; aducând la Palat o servitoare, de neam străin pe deasupra, nu făcea decât să confirme şi mai mult toate îndoielile legate de purtarea lui. Un ţar adevărat se putea căsători cu o servitoare străină? Trimisă în spatele zidurilor groase ale mănăstirii din Suzdal, Evdokia reprezenta simbolul adevăratei dinastii. Prestigiul ei şi nostalgia lui Aleksei nu puteau decât să îl încurajeze pe ţarevici să rămână fidel concepţiilor materne, cu atât mai mult cu cât acestea concentrau asupra celor doi fervoarea poporului.

Petru cel Mare s-a purtat cu fiul său aşa cum s-a purtat cu Rusia: a întreprins „reformarea“, modelarea fiului în stil occidental, aşa cum procedase cu ţara. L-a înconjurat de profesori aleşi de el, cel mai adesea străini, l-a

constrâns să înveţe limbi străine, geografia, l-a obligat să intre în regimentele de elită, l-a brutalizat – în pedagogia paternă loviturile şi înjurăturile înlocuiau persuasiunea. Căsătorit cu forţa, neacceptând nici căsătoria cu o prinţesă din Brunswick, nici proiectele făurite de tată la adresa lui, nici sarcinile care îi reveneau, înconjurându-se de călugări şi vraci care îl încurajau să slujească drept simbol al Rusiei tradiţionale împotriva universului pe care tatăl său pretindea să îl impună, nefericitul ţarevici, pentru a fugi de părintele său şi de schimbare, reuşeşte să scape din Rusia şi caută un azil succesiv şi precar pe la curţile străine. În ochii lui Petru, aceasta a reprezentat trădarea absolută: fiul său părăsise ţara fără autorizaţie, nu îşi îndeplinise obligaţiile şi fugise de reforme. Hăituit, încolţit şi prins – tradiţia vânării aceluia care fuge din ţară era înrădăcinată solid – ţareviciul a fost torturat sub ochii tatălui, ca să mărturisească existenţa complotului din care, prin definiţie – trădarea nu putea fi separată de complot –, se presupunea că face parte. În final, a trebuit să semneze un act de renunţare la drepturile sale asupra Coroanei. Condamnat la moarte, a pierit în închisoare din cauza unor noi şi cumplite torturi, înainte ca sentinţa capitală să fie adusă la îndeplinire. Despre moartea lui au circulat cele mai diverse zvonuri: a fost victima unei crize de convulsii, după versiunea oficială, a murit la capătul unor torturi de neîndurat; a fost pur şi simplu închis; Petru însuşi i-a tăiat capul. Voltaire, admiratorul împăratului, cuprins de oroare, desigur, la gândul unei asemenea barbarii, şi-a dat silinţa să respingă ultima variantă, pledând că Petru a dispus suspendarea sentinţei de condamnare la moarte unanimă[12], evitând deci actul criminal. În plus, spune el, după moarte, corpul ţareviciului a fost expus timp de patru zile în catedrală, iar „capul era într-o perfectă armonie cu trupul şi nu se putea observa dacă fusese sau nu tăiat". Dar Voltaire întreabă: „Cum ar fi fost posibil ca ţarul să fi tăiat cu propria lui mână capul fiului său, căruia i s-a făcut sfântul maslu în prezenţa întregii curţi? Era deja fără cap când i s-a turnat uleiul pe cap? În ce moment s-a putut coase din nou capul de trup?"

Oricât de odioase par, aceste detalii dovedesc tulburarea adâncă provocată de moartea ţareviciului. Pentru Petru a fost vorba de un complot. În cruzimea sa, el s-a înverşunat împotriva tuturor acelora care avuseseră, de departe sau de aproape, legătură cu mărturisirile smulse ţareviciului pe parcursul torturii. Mai întâi mama, ţarina Evdokia, biciuită şi apoi închisă din nou într-o mănăstire şi mai cumplită decât prima, unde nu a mai fost tratată ca o suverană. Fratele ţarinei, Avraam Lopuhin, a fost decapitat după torturi interminabile. Glebov, presupusul amant al ţarinei, a fost tras în ţeapă. Arhiepiscopul de Rostov, Dositei, care a prezis – veşnicul prestigiu al supranaturalului – moartea apropiată a lui Petru, a fost tras pe roată. Ţareviciul, personajul central al dramei, a fost astfel înconjurat de mai mult de treizeci de martirizaţi.

Două lovituri în forţă conferă semnificaţie întregului proiect al lui Petru. În 1721, Senatul îi conferă în mod oficial titlul de împărat şi calificativul de *cel*

---

[12] Sentinţa „a fost semnată de 8 episcopi, 4 arhimandriţi şi 8 profesori", precizează Voltaire.

Mare. În felul acesta, el a abandonat legitimitatea teocratică în favoarea unui alt mod de legitimitate decurgând din grandoarea personală. Prin titlul de împărat, străin de istoria rusă, el marchează alipirea regimului la toate imperiile anterioare, începând cu Roma. Petru cel Mare, primul împărat al Rusiei, se detaşează astfel de Biserică, care a conferit legitimitate tuturor înaintaşilor săi, şi se înscrie într-o tradiţie despre putere mai veche şi mai cunoscută în lume (în special în cea occidentală), care îl leagă definitiv pe împărat de Imperiu, pe suveran de stat. Matricea rusă de origine kieveană dispare. Încununarea procesului de emancipare a puterii imperiale are loc o dată cu legea de succesiune din 5 februarie 1722. Ea proclamă că numai suveranul are dreptul să îl desemneze pe succesor. Prin alegerea acestuia contrar principiului eredităţii, care reprezentase până atunci esenţa monarhiei, Petru se rupe de întreaga istorie rusă, chiar dacă invocă, spre a se justifica, exemplul lui Ivan cel Groaznic. Nu va trece totuşi la faptă pe parcursul celor trei ani care îl mai despart de moarte (8 februarie 1725) şi nu îşi va desemna el însuşi succesorul.

Invocarea gestului anterior al lui Ivan necesită o revenire asupra asemănării faptelor: tragedia asasinării unui ţarevici de către propriul său tată. Aparent, Petru seamănă întru totul cu Ivan: şi-au ucis moştenitorii cu propria lor mână; au decis să sfarme regulile implicite ale succesiunii – în absenţa unei legi adevărate pe care toţi suveranii, de la Vladimir încoace, se străduiseră să o contureze. Analogia se opreşte în acest punct. Morţile ţarevicilor, Ivan şi Aleksei, nu au aceeaşi semnificaţie. Ivan cel Groaznic, asemenea lui Petru cel Mare, nu se regăsea în moştenitorul său şi era exasperat de tot ceea ce îi separa: dar el a ucis involuntar, într-unul din accesele de furie din ce în ce mai frecvente, manifestări ale unui creier pe cale să atingă demenţa. Omorul l-a zdrobit pentru totdeauna şi l-a transformat în câteva ore într-un adevărat moşneag; din punct de vedere moral, s-a căit veşnic. Nu ştim cu siguranţă dacă moartea lui în veşminte umile de monah nu a intervenit în momentul împăcării sufletului cu rasa călugărească. Lucrurile stau cu totul altfel în cazul lui Petru cel Mare. Desigur, fiul său nu avea nimic să-l poată satisface. Fiinţa lui slabă, deşi a îndrăznit să-şi înfrunte tatăl prin exprimarea dorinţei de a se retrage într-o mănăstire, era indolentă şi se deda unor beţii cumplite în compania Evfrosinei[13], copia palidă a servitoarei livoniene care îi ţinea tovărăşie lui Petru. Nu degeaba, şi nici din proastă dispoziţie, Petru şi-a ameninţat fiul că nu îl va desemna drept urmaş. În timpul unei dispute, Petru a afirmat: „Mai bine să am drept moştenitor pe un străin bun, decât pe unul de acelaşi sânge cu mine, care să nu valoreze nimic“. Dar nici caracterul lui Aleksei, nici proasta lui purtare, nici măcar îngrijorarea provocată de naşterea fiului Ekaterinei, metresa lui Petru, devenită soţia lui în 1707, nu stau la originea uciderii ţareviciului. Omorându-l, Petru a vrut să ucidă vechea Rusie.

[13] Soţia lui Aleksei, prinţesa Charlotte, cu care se căsătorise în 1711, murise în 1715, lăsându-i un fiu, moştenitor legitim al tronului după el. Evfrosina, care l-a însoţit în fuga lui, s-a întors apoi împotriva lui şi a devenit martorul principal al acuzării, denunţând printre celelalte crime şi pe cea capitală, aceea de a fi dorit moartea tatălui său. De aici la mărturia de intenţii paricide n-a fost decât un pas, pe care Aleksei a fost nevoit să îl facă.

„Bărbile cele mai lungi vor putea să te răsucească după bunul lor plac“, îi scria el fiului atunci când ciocnirile dintre ei se aflau în faza verbală. Prin însăşi fiinţa lui şi prin speranţele care au fost puse în el, Aleksei reprezenta tot trecutul, „barbaria“ rusă pe care Petru intenţiona s-o extirpe. El însuşi reprezenta viitorul, Europa, reformele; fiul şi moştenitorul său întruchipau trecutul, Rusia, tradiţia. Prin sacrificarea lui, Petru cel Mare făcea să dispară tot ce mai ţinea Rusia legată de rădăcinile sale. Mai mult decât o moarte punitivă sau decât o răzbunare, asasinarea ţareviciului era un omor simbolic. Trebuia ca însuşi fiul lui Petru să îi cadă victimă, trebuia să curgă sângele dinastiei. Vărsându-şi propriul sânge, Petru marca limpede că el era omul rupturii, că alegerea dinastică nu era fatală, că ea trebuia să fie în acord cu drumul pe care Rusia se angajase în sfârşit. Sângele vărsat acum avea o altă semnificaţie decât acela al cnejilor-sfinţi, victime ispăşitoare. Voltaire are dreptate: Petru nu acţionează ca tată, ci ca rege, sacrificându-şi copilul în numele a ceea ce el considera binele Naţiunii şi al Statului. El acţionează ca un suveran absolut, stăpân pe viaţa şi pe moartea tuturor supuşilor săi. Prin hotărârea luată, el dispune de viaţa fiului şi nu are a da seamă nimănui, oricine ar fi – ar trebui să adăugăm, nici măcar lui Dumnezeu. Asasinat de tatăl său, Aleksei moare ca un vinovat, aflându-şi pacea în iertarea pe care i-o acordă ucigaşul său de părinte: „A venit ţarul, au curs lacrimi din ochii tatălui şi dintr-ai fiului cel fără de noroc; condamnatul a cerut iertare şi tatăl l-a iertat public“. În cazul lui Petru, nici un martor nu citează disperarea şi remuşcarea care l-au cuprins pe Ivan cel Groaznic în urma loviturii fatale cu ţepuşa de vânătoare. În noua scenă a omorului, în care totul se petrece invers, unitatea este restabilită de iertarea tatălui. Biserica nu joacă aici decât un rol accesoriu: ei îi revine sarcina să acorde sfântul maslu şi să expună poporului corpul martirizat, nicidecum să se pronunţe asupra trecutului şi prezentului, prezent în care conflictul dintre tată şi fiu, dintre ţar şi succesorul lui a simbolizat lupta dintre forţele contrarii ce sfâşie Rusia. Reconcilierea şi unitatea se împlinesc în omucidere.

Sacrificat pentru istorie, nefericitul ţarevici nu a avut nici măcar soarta celorlalţi cneji jertfiţi înaintea lui. În timpul vieţii, el a reprezentat speranţa de care se mai putea agăţa o Rusie care nu voia să moară; după moarte, a fost uitat imediat. La drept vorbind – şi aceasta i-a fost a doua moarte –, el devenise victima felului în care societatea tradiţională îl privea pe Petru cel Mare: fiul lui Antihrist sau al falsului ţar nu putea să devină un ţar adevărat, acela căruia să i se nege moartea şi să i se aştepte întoarcerea în vederea salvării ţării. Nici mântuitor, nici salvator, ca ceilalţi „ţarevici jertfiţi“, dacă este să reluăm expresia lui Alain Besançon, Aleksei nu va fi iubit de Istorie, aşa cum nu a fost iubit nici de tată.

„Omorul este ultima soluţie a laşilor“, scria Gibbon în magistrala sa cugetare asupra Imperiului Roman, referindu-se explicit la folosirea politică a omuciderii. Europa secolului al XVIII-lea, în care Petru cel Mare vrea să integreze Rusia, împărtăşeşte în mare parte viziunea lui Gibbon. După homicidul cumplit din vremea războaielor religioase, uciderea lui Henric al IV-

lea acţionează pe termen lung ca un revelator. Ideea de a ucide pentru putere – sau prin putere – este acum la fel de şocantă pe cât fusese altădată de firească. Pentru puterea europeană, secolul al XVIII-lea este un veac civilizat când conturile nu se mai reglează prin vărsare de sânge. Rusia lui Petru se abate în mod sinistru de la această tendinţă. Înţelegem cât de greu i-a venit lui Voltaire să relateze faptele strălucite ale împăratului. Petru a beneficiat nu numai de o instituţie spcializată în crima politică – excepţie de seamă în Europa vremii –, dar şi de un teoretician ce se va strădui să-i legitimeze nu numai uzanţa omorului, ci şi puterea absolută pe care o deţine, autorizându-l să comită cele mai abominabile omucideri.

Teoreticianul în cauză, Teofan Prokopovici, îi oferă o justificare occidentalizată a puterii sale absolute. Spunem occidentalizată, deoarece el aparţine unui mediu ecleziastic ucrainean îmbibat cu influenţe catolice şi occidentale (Ucraina fusese mai întâi sub stăpânirea poloneză), care, după 1667, anul în care Rusia kieveană se uneşte cu Rusia, va exercita un ascendent considerabil. Petru avea preferinţe pentru clerul acela educat, marcat de influenţa iezuiţilor, iar pe ortodocşi îi categorisea, fără excepţie, printre obscurantişti. Acel prelat, cititor al filosofilor europeni, era fascinat de noţiunile de stat şi de suveranitate. La el, tema supunerii în cadrul Cetăţii, a dreptului suveranului, a unităţii corpului politic în persoana celui din urmă erau inspirate vizibil de Hobbes şi de Grotius. În opera sa capitală, *Pravda voii monarşei* (Justiţia şi voinţa monarhului), şi în predicile lui reunite mai apoi, Prokopovici dezvoltă conceptul de stat şi de putere de stat şi totodată conceptul de naţionalism al poporului, pe care îl numeşte cu un termen nefolosit până la el, *rossianin*, legând astfel indisolubil noţiunile de Rusia şi de Imperiu. Este vorba de un naţionalism secularizat, un sistem politic dominat de interesul de stat, pe care îl teoretizează astfel, făcând implicit din creştinism un instrument al puterii de stat nelimitate, pentru că este identificat cu naţiunea sau corpul social. În ultimă instanţă, relaţia individului sau a corpului social cu puterea este una de *supunere*, în virtutea aceleiaşi legi naturale care impune copiilor să îşi asculte părinţii. Petru, suveran în momentul când îşi ucide fiul, înscrie în gestul său întregul mod de relaţie care îl leagă de restul supuşilor. Asemenea lui Aleksei, aceştia nu îi pot arăta decât supunere. Adaptarea Rusiei la Europa Secolului Luminilor, oricât de bogată în reforme s-a dovedit, sfârşeşte cu justificarea teoretică şi practică a voinţei absolute a suveranului pe care nimeni şi nimic nu o poate limita.

Capitolul VII

REGICIDUL FAMILIAL

Istoria Europei secolului al XVII-lea a fost întunecată de două mari regicide care au provocat tulburări profunde. Desigur, războaiele religioase sau războaiele în general nu au cruţat oamenii. Dar faptul că doi suverani au fost asasinaţi în timpul domniei, la numai treizeci de ani diferenţă, aruncă o lumină îngrijorătoare asupra felului în care publicul percepe caracterul sacru al tronului. Încă l-am mai putea considera pe Ravaillac drept un spirit rătăcit[14], iar regicidul în cauză, un accident. Dar execuţia publică, după un proces care acuză un monarh aflat pe tron că este duşmanul public al poporului său – Carol I al Angliei, în 1649 – reprezenta o sfidare foarte rară, în trecut, a însuşi principiului monarhiei. Acest dublu şoc contribuie probabil la explicarea calmului relativ observat pe parcursul secolului al XVIII-lea în ce priveşte atacurile la adresa tiraniei din Europa. Până la Revoluţia franceză, suveranii par să îşi fi regăsit statutul de inviolabilitate, care îi situa dincolo de atingerea supuşilor lor. Până în acelaşi moment, nici Rusia n-a scăpat de această regulă. Numai suveranii şi-au arogat dreptul de viaţă şi de moarte asupra semenilor; cine domneşte rămâne însă sacru, chiar şi atunci când excesele sale depăşesc limitele tolerabile. Mitul falsului ţar este un substitut necesar în cazul oricărei reacţii populare. Se presupune că numai un ţar uzurpator poate sfida legea divină. Credincioşii de rit vechi evadează moralmente din corpul social rus numai pentru că ştiu că suveranul, fie el şi Antihrist, este protejat de tron. Iată de ce căderea familiei Godunov nu a fost posibilă decât după moartea lui Boris, atunci când Dmitri a reuşit să convingă de faptul că el este ţarul şi să îi ia locul.

După moartea lui Petru cel Mare, începe o altă serie de ani tulburi. La prima vedere, anii de după dispariţia lui par liniştiţi. Tot ceea ce se afla până atunci la baza ordinii politice din Rusia se zguduie până în temelii. Două regicide însoţite de moartea unui ţarevici dovedesc totuşi că, sub un calm aparent, istoria ţării o ia pe drumuri ciudate. Regicide de un fel aparte la urma urmelor, pentru că loviturile sub care se prăbuşesc ocupanţii legitimi ai

---

[14] Strigând în gura mare că are misiunea de a-1 ucide pe regele Franţei pentru apostazie, Ravaillac a negat că ar fi fost instrumentul vreunei conspiraţii. El a afirmat că s-a supus ordinelor lui Dumnezeu. Cercetările lui Roland Mousnier sînt edificatoare din acest punct de vedere.

tronului pleacă tocmai din acel loc.

În voia succesiunilor...

La sfârşitul existenţei sale, Petru I dăduse trei lovituri, hotărâtoare prin consecinţele lor, principiilor succesorale pe care se întemeia monarhia rusă. Asasinându-şi moştenitorul, pusese problema propriului urmaş. Hotărârea din 1722 instituia desemnarea succesorului de către suveranul în exerciţiu. Ea dădea lovitura de graţie principiului eredităţii şi crea un vid în materie de drept succesoral. În final, soarta pe care i-a rezervat-o Ekaterinei, luată în căsătorie în 1712, încoronată ca împărăteasă în 1724, deschidea drumul unui fenomen încă inedit pentru Rusia: domnia femeilor. Într-adevăr, până atunci, unele se bucuraseră de o autoritate efemeră: n-au fost decât regente contestate şi încadrate strâns de un Consiliu care evidenţia limitele autorităţii lor. De îndată ce erau bănuite că vor să-şi schimbe statutul social în cel de ţarine, erau imediat condamnate la dispariţie. O singură excepţie – n-a fost vorba decât de un proiect – de la îndepărtarea femeilor ca rezultat al unei practici, nu al unui text explicit: tronul oferit pentru o clipă Irinei Godunova. Dar acel proiect traducea încurcătura nobilimii la ora când dispărea o dinastie. Nu era vorba de o evoluţie politică. Irina era o văduvă fără copii, ea nu putea – acesta era sensul proiectului – decât să servească drept paravan al autorităţii redobândite de boieri.

Prin încoronarea Ekaterinei, Petru cel Mare îşi proclamase dreptul absolut de a-şi alege succesorul, drept aflat în afara oricărei legi. Gestul său nu sugera oare că şi împărăteasa putea fi la fel de bine urmaşă? În tot cazul, în ochii Rusiei şi ai acelora care vor trebui să îl înlocuiască pe Petru, mort fără să se fi pronunţat în cazul de faţă, testamentul era de temut.

Putem reţine două ipoteze. Ambele îşi aveau partizanii interesaţi, altfel spus clanurile proprii. Din prima căsătorie, Petru cel Mare avea un nepot, Petru, născut în 1715, fiul acelui ţarevici nefericit pe care îl asasinase el însuşi. Conform dreptului succesoral de dinainte de 1722, ar fi fost firesc să urmeze acel moştenitor de zece ani. Dar împotriva copilului, ale cărui drepturi erau abolite de legea din 1722, se înalţă Ekaterina. Înainte de încoronare, Petru îi recunoscuse serviciile eminente printr-o Declaraţie publicată în 1723; primise jurământul supuşilor, fusese asociată la treburile publice şi învăţase de la Petru ce înseamnă să domneşti. Alegerea era complicată. Pe de altă parte, moştenitorul, a cărui legalitate nu era recunoscută de Petru, şi copil pe deasupra, ceea ce implica o regenţă cu cortegiul ei de influenţe şi presiuni. La urma urmelor, unde să cauţi o regentă, din moment ce copilul era de două ori orfan? La acele argumente extrem de logice, care puteau fi expuse public, se adăugau altele, de nemărturisit, dar cântărind greu în balanţă. Mulţi din cei chemaţi să ia parte la decizie – începând cu episcopul Teofan Prokopovici – jucaseră câte un rol în condamnarea ţareviciului asasinat. Să îl ridici în scaun pe fiul acestuia însemna să rişti ca la maturitate fiul să dorească să îşi răzbune tatăl. Toţi cei implicaţi în martiriul ţareviciului trebuiau să o aleagă pe

Ekaterina. Multe argumente puteau fi invocate şi în defavoarea ei. Mai întâi, originea: cum să încredinţezi tronul unei servitoare livoniene cu o educaţie protestantă? Apoi purtarea: zvonurile îi atribuiau o liotă de amanţi de ocazie, înainte ca Petru să fi pus ochii pe ea, urmată de o proastă purtare pe ascuns, care a fost cât pe ce să declanşeze în 1723 o criză şi să se lase cu repudirea, fapt ce ar putea explica tăcerea lui Petru despre succesiune. În plus, deşi foarte inteligentă şi foarte sigură pe raţionamentul ei, Ekaterina era practic o analfabetă. În ce priveşte ţinuta, dintre numeroasele mărturii contradictorii, o vom reţine pe aceea a unei prinţese germane: „Ţarina era mică şi îndesată. Nu avea nici ţinută, nici graţie. Era de ajuns să o vezi ca să ghiceşti originea ei umilă. După felul cum era împopoţonată, ai fi zis că este o actriţă germană. Rochia provenea dintr-o prăvălie de vechituri şi era acoperită cu argint şi slin…“. Şi apoi nici o femeie nu mai urcase pe tronul Rusiei; ascensiunea ei ar fi creat un precedent şi ar fi modificat radical sistemul dinastic.

În ciuda atâtor argumente contrarii, partida Ekaterinei câştigă. Susţinătorii ordinii tradiţionale nu au fost capabili să negocieze măcar soluţia intermediară a alianţei celor doi candidaţi la tron, care l-ar fi pus pe Petru al II-lea sub tutela Ekaterinei. Partizanilor ei le-a venit uşor să pledeze împotriva regenţei: ea ar fi deschis în mod sigur calea rivalităţilor pentru ambele tabere, ar fi paralizat exercitarea puterii şi ar fi sfârşit prin a se extermina pe tăcute. Argument deloc contestabil. Dar nu era mai puţin adevărat că fantoma ţareviciului asasinat plana deasupra deliberărilor, ameninţându-i şi descurajându-i pe complicii vinovaţi de moartea lui.

Oricât de şocantă ar fi părut în ochii tradiţionaliştilor şi ai legitimiştilor sau ai bunei-cuviinţe în general, alegerea Ekaterinei era mai degrabă potrivită. Desigur, credincioşii de rit vechi au plătit cu viaţa sau cu tortura refuzul de a jura credinţă unei femei. Dar Ekaterina a respins pretenţiile amanţilor ei de a o înlocui în treburile guvernării şi a continuat opera lui Petru cel Mare, menţinând o pace internă reală.

În definitiv, adevărata revoluţie a domniei sale constă în ascensiunea la tron a femeilor. Cu puţin înainte de moarte, în 1727, ea l-a desemnat ca succesor, aplicând astfel legea din 1722, pe nepotul soţului ei, pe tânărul Petru, pe rivalul ei din urmă cu doi ani. Femeie înţeleaptă, ea reconcilia în acel mod dreptul ereditar cu dorinţa lui Petru cel Mare. Este adevărat, pe de altă parte, că îi lipseau moştenitorii: toţi cei şase fii ai ei muriseră. Îi mai rămâneau totuşi două fiice, mai apropiate de Petru decât nepotul. Dat fiind că domnise ea însăşi, Ekaterina ar fi putut trage concluzia că succesiunea femeie-femeie era de acum încolo un fapt posibil şi că era mai bine s-o reţină ca principiu în restabilirea drepturilor eredităţii în favoarea celei de-a doua căsătorii a lui Petru cel Mare. Dar nu. A preferat o soluţie intermediară, oscilând între cele două ramuri descendente, un compromis, asociind la putere urmaşii din ambele căsătorii ale defunctului ei soţ: Petru sub regenţa comună a fetelor ei, Anna şi Elizaveta.

Petru al II-lea a avut o domnie la fel de paşnică, dar şi la fel de scurtă ca a Ekaterinei. În 1730, la numai cincisprezece ani, moare din cauza variolei. O dată cu el dispare ultimul succesor masculin al lui Petru cel Mare şi ultimul

purtător al numelui dinastiei. Acum putem măsura importanţa deschiderii tronului către femei. Candidatele plauzibile, mai mult sau mai puţin apropiate lui Petru cel Mare, nu erau numeroase şi erau în mare parte feminine. În 1730, moştenitorii cei mai apropiaţi de tron erau Elizaveta, singura fiică a lui Petru rămasă în viaţă, şi copilul născut în 1728 de cealaltă fiică a lui, Anna, ducesă de Holstein, care între timp murise. Sau trebuia să se schimbe descendenţa prin reîntoarcerea în timp la prima căsătorie a lui Aleksei Romanov. Una dintre nepoatele lui, fiica lui Ivan al V-lea, Anna, ducesă de Curlanda, lâncezea la Mitan. Nici nu putea fi vorba de Petru de Holstein: nou-născutul era prea departe de vremea când îşi putea exercita autoritatea. Rămâneau femeile. Cancelaria de Taină[15], instituită de împărăteasa Ekaterina în 1726, din care vor face parte tutoarele lui Petru al II-lea la începutul domniei lui, are acum sarcina de a organiza succesiunea pe care legea din 1722 o supunea unei forme de alegeri. Rusia a fost atunci pe punctul de a adopta, asemenea Poloniei, un fel de cartă constituţională care ar fi limitat puterile autocraţiei. Lipsa unui moştenitor care se putea impune, negocierile din jurul opţiunii ce se cerea făcută erau în favoarea unei evoluţii politice în acest sens, deoarece îi revenea Înaltului Sfat de Taină misiunea de a pronunţa dreptul succesoral. Reforma lui Petru cel Mare, destinată să consacre o putere autocratică desăvârşită, sfârşea, ironie a istoriei, printr-un acord pe post de constituţie care limita puterea.

Alegerea Sfatului s-a oprit asupra Annei de Curlanda: era văduvă, fără copii, avea un caracter slab. În consecinţă, părea cea mai în măsură să accepte schimbarea radicală din sistemul politic[16] rus. Aleasă în condiţii eminamente restrictive, Anna dovedeşte de la început, asemenea Ekaterinei, că în Rusia femeile aveau intenţia să domnească: fără ezitare ea a întors spatele tuturor promisiunilor făcute. Desfiinţează dintr-un condei Sfatul şi guvernează ajutată de un cabinet restrâns, alcătuit cel mai adesea din favoriţi. Deoarece ascensiunea sa la tron a fost precedată de numeroase eforturi de micşorare a autorităţii suveranului în favoarea nobilimii ruse, împărăteasa Anna i-a înlăturat din anturajul său şi de la putere pe ruşi şi i-a favorizat pe germani. Astfel – o altă glumă a lui Clio – domnia ei, care ar fi putut croi drum unei veritabile monarhii constituţionale, a fost marcată de un nou trimf al autocraţiei. Anna nu s-a sinchisit de părerile Sfatului, aşa cum făcuseră suveranii imediat următori lui Petru. Anii ei de domnie, când s-ar fi putut introduce în Rusia principiul *habeas corpus* – care făcea parte, cel puţin pentru nobilime, din târgul iniţial –, au fost mult mai cruzi şi plini de arbitrar decât cei

[15] Cancelaria sau Înaltul Sfat de Taină număra şase membri in timpul Ekaterinei şi opt sub Petru. Ca şi Senatul creat de Petru cel Mare, ea trebuia să fie un organ de coordonare a administraţiei. Ambele instanţe şi-au ratat misiunea. Sfatul privat dispare în timpul crizei din 1730.

[16] În finalul acestui angajament, Anna accepta să le asigure nobililor inviolabilitatea persoanelor şi a bunurilor. Ea trebuia să consulte Înaltul Sfat în toate situaţiile. Nu putea să declare singură război, să semneze pacea, să hotărască vreun impozit, să înstrăineze un domeniu al Coroanei, să numească pe cineva într-o funcţie sau într-un grad superior aceluia de colonel. Nu putea să se mărite şi nici să îl desemneze pe successor fără avizul Sfatului.

de după 1725. În curând, domnia ei a fost numită *Bironovşcina*, după numele favoritului ei din Curlanda, Biron. Acesta s-a răzbunat pe nobilime pentru că a încercat să limiteze autocraţia. Arestările, deportările, execuţiile îşi sporesc numărul[17]. Satele au fost devastate de căutătorii sistematici ai întârziaţilor cu plata unor impozite uitate de administraţie şi de datornici. Supusă unor curbe de sacrificii, ţărănimea era disperată – i se luau cu brutalitate vitele şi uneltele de muncă. Societatea rusă a atribuit acestei domnii un nume simptomatic: *Tatarşcina*, pentru că imită cu servilitate trecuta domnie tătară. Tot atâtea semne ale ostilităţii populare faţă de ceea ce era perceput atunci drept răspundere străină pentru nenorocirile timpului. Dar poporul mai desemnează un răspunzător de greutăţile sale: puterea feminină. La orice capăt de ogor se va spune din ce în ce mai des: „cetăţile guvernate de femei nu au viitor, zidurile ridicate de ele nu pot fi înalte". Putem spera că domnia unei femei va favoriza coacerea grâului? murmurau ţăranii. Credincioşii de rit vechi preziceau o pedeapsă exemplară căzută din cer. Se înţelege de la sine că ei înşişi furnizează contingente de victime terorii exercitate de Biron. Exasperarea generală s-ar fi putut schimba într-o răzmeriţă, dacă împărăteasa nu ar fi părăsit lumea viilor la momentul oportun, în 1740. De la această dată, situaţia succesorală era stabilă, dar nu satisfăcătoare.

Urmaşă a „ramurii lui Ivan" a Romanovilor, împărăteasa Anna s-a hotărât să o aşeze definitiv pe tron, în detrimentul descendenţilor lui Petru cel Mare. Profitând de dreptul de a desemna un urmaş, pe care acesta l-a introdus în 1722, ea îl alege ca moştenitor, chiar înainte de moarte, pe un copil de câteva luni, Ivan al VI-lea, nepotul surorii ei mai mari. Copilul în cauză, născut prinţ de Brunswick, într-o familie din afara Rusiei, punea fireşte problema regenţei. Anna o rezolvă încredinţând-o lui Biron. În felul acesta, creşte presiunea grupului german asupra ţării. Cum s-ar fi putut obişnui ruşii cu o succesiune aranjată atât de contrar propriilor lor aspiraţii? Un oarecare simţ al legalităţii îi făcea să regrete îndepărtarea ramurii lui Petru de la tron. Din moment ce îl ocupaseră şi femeile, nimeni nu înţelegea de ce fiica lui Petru cel Mare, Elizaveta, atât de rusoaică în toate, trebuia să cedeze locul coborâtorilor din Ivan al V-lea, germanizaţi cu toţii. Ura stârnită de domnia germană, în general, şi de regentul Biron, în special, conferă o forţă extremă nostalgiei după o putere rusă, a cărei principală victimă avea să fie nefericitul ţar Ivan al VI-lea. Totul tindea spre o lovitură militară. Au fost două în mai puţin de doi ani. Într-o primă etapă a fost îndepărtat regentul atât de nepopular, într-o a doua s-a pus capăt domniei lui Ivan al VI-lea şi i s-a dat coroana Elizavetei, ultima supravieţuitoare a copiilor lui Petru cel Mare.

Lovitura de stat din 1741, care readuce o femeie pe tron, este importantă din mai multe motive. Mai întâi – împărăteasa Elizaveta veghează asupra acestui punct – restabileşte în fapt, dacă nu în scris, o succesiune ereditară care va menţine ramura lui Petru cel Mare la putere până la stingerea

---

[17] Victimă privilegiată a arbitrarului, familia Dolgoniki, apropiată a lui Petru al II-lea, acuzată că a încercat să făurească un „fals testament" al acestuia din urmă, pentru a-şi atribui tronul.

dinastiei. Imediat ce a fost încoronată, Elizaveta, care nu era măritată[18], deci nu avea moştenitor direct, îl cheamă la Moscova pe nepotul său Petru de Holstein, îl converteşte la ortodoxism şi îl proclamă urmaş. Peste doi ani, îl însoară cu o prinţesă germană, Sofia de Anhalt Zerbst, care, prin trecerea la ortodoxism, va lua numele de Ekaterina. Şi unul şi celălalt vor domni succesiv sub numele de Petru al III-lea, respectiv Ekaterina a II-a.

O a doua consecinţă a loviturii de stat, nu mai puţin hotărâtoare: ea marchează victoria Rusiei asupra partidei germane, a ortodoxiei pure şi stricte asupra celorlalte religii. În acelaşi timp, domnia Elizavetei deschide Rusia spre influenţa franceză. Petru cel Mare îşi făcuse şcoala în Olanda, urmaşii lui se inspiraseră de la germani; o dată cu Elizaveta, Franţa invadează curtea, cultura, obiceiurile. Voltaire devine marele om al puterii şi al Academiei din Sankt Petersburg.

În sfârşit, înaintarea spre statul civilizat pare că îşi reia cursul. Ambele lovituri militare ce au redeschis ramurii lui Petru drumul către tron s-au remarcat prin faptul că au evitat valurile de sânge. Desigur, mănăstirea, roata şi alte genuri de tortură au marcat etapa de schimbare în ce îi priveşte pe partizanii grupării germane şi ramura lui Ivan al V-lea, dar Elizaveta s-a îndurat să îi lase în viaţă pe duşmanii ei. De altfel, ea s-a opus cu înverşunare pedepsei cu moartea, chiar dacă menţinerea folosirii cnutului ca instrument justiţiar producea adesea acelaşi efect. Până şi soarta rezervată lui Ivan face dovada moravurilor îmblânzite. Un suveran detronat, chiar în leagăn, constituia un pericol şi le rezerva nemulţumiţilor posibilitatea de a-l transforma în simbol unificator. Pe deasupra, modul de desemnare a ţarului, aflat în vigoare din 1722, deschidea poarta tuturor întâmplărilor, dat fiind că legitimitatea titularului tronului depindea de voinţe individuale, nu de o regulă permanentă. Numeroşi predecesori ai Elizavetei rezolvaseră o dilemă asemănătoare, prin asasinarea eventualului rival. Dar, credincioasă sieşi, împărăteasa hotărăşte să îl cruţe pe ţarul detronat şi îl închide în fortăreaţa Schlüsselburg. Destin tragic, evocare a „Măştii de Fier“: ţar efemer în fragedă pruncie, când încă nu era conştient de demnitatea lui, Ivan al VI-lea va rămâne timp de douăzeci şi doi de ani – perioada copilăriei şi a adolescenţei – un prizonier anonim, uitat de toţi, cunoscut numai de paznicii lui sub numele ciudat de „prizonierul numărul 1“.

Suprimaţi-l pe împărat!

Remarcabilă, dacă ne referim la uzanţele politice din Rusia, revenirea paşnică la descendenţii lui Petru nu constituie totuşi decât o paranteză. Blândele lovituri de stat din 1741 şi 1742 sugerau – influenţa filosofilor francezi îşi avea partea ei de contribuţie – consolidarea în Rusia a unei puteri

---

[18] Este plauzibil ca Elizaveta să se fi căsătorit in secret cu Aleksei Razumovski, ţăran de origine ucraineană, dascăl de biserică, a cărui voce a sedus-o pe împărăteasă, făcând-o să-i acorde o favoare de durată. Dar o asemenea căsătorie, dacă ar fi avut loc, nu putea fi recunoscută public.

mai echilibrate, mai puţin absolute, pentru că titularii ei nu erau prea siguri de temeinicia legalităţii lor. Totuşi, în acel context de instabilitate succesorală, se vor ivi suverani foarte grijulii cu imensitatea prerogativelor imperiale, ca Petru al III-lea şi Ekaterina a II-a. Calea care îi va conduce la recucerirea puterii absolute este încă inedită în Rusia: aceea a regicidului „la vârf".

Totul părea să anunţe vremuri paşnice şi succesiuni normale. Împărăteasa Elizaveta nu numai că îşi desemnase moştenitorul, dar îl şi însurase. Mai mulţi copii născuţi din acea căsătorie puteau, chiar dacă sistemul succesoral în vigoare nu le dădea nici un drept, să asigure continuitatea descendenţei lui Petru cel Mare. Moştenitorul tronului era deja asociat parţial la treburile statului. Când a murit Elizaveta, la 25 decembrie 1761, încoronarea lui Petru al III-lea a constituit urmarea logică a hotărârilor împărătesei. Dar, la 5 iulie 1762, după şase luni de domnie, Petru al III-lea moare, la rândul său, subit. După patruzeci şi opt de ore o Proclamaţie anunţa poporul că moartea a survenit în urma unei colici hemoroidale, însoţită de congestie cerebrală. Bărbatul care dispăruse îşi pierduse tronul înainte de a-şi pierde viaţa. Pe 28 iunie, o lovitură de stat, urzită de membrii nobilimii apropiate de curte, îl detronase într-adevăr pe suveran, fără văsare de sânge. Soţia lui, aclamată de armată, este promulgată împărăteasă şi se depusese jurământ de credinţă, fapt ce confirma ascensiunea ei la tron şi succesiunea pentru Pavel, întâiul ei născut.

Petru al III-lea fusese arestat de conjuraţi, iar moartea lui, câteva zile mai târziu, a apărut ca efectul conjugat al unei sănătăţi şubrede, cunoscută de toată lumea, şi al emoţiei provocate de detronarea prin lovitură de stat. Dar nici explicaţiile medicale, nici expunerea în public a cadavrului lui Petru, îmbrăcat în uniformă de gală, n-au creat iluzii. Zvonurile au apărut imediat: fusese victima unui asasinat. Opiniile sunt divergente în privinţa punctului de plecare al cauzei omorului: unii îl atribuiau clerului, alţii, unui complot nobiliar. Cea mai răspândită variantă coincide cu adevăratul istoric: adevăratul instigator la omor fusese personajul care, conform tradiţiei romanului poliţist, trebuia să tragă profit, altfel zis, împărăteasa Ekaterina, văduva victimei. Însuşi Voltaire, cel mai consecvent admirator al ei, nu a negat niciodată crima, ba chiar a comentat-o într-un mod savuros: „Ştiu că i se reproşează câteva fleacuri legate de soţ. Nu este vorba decât de afaceri de familie, în care nu mă amestec; şi de altfel nu este rău să ai la activ o greşeală pe care trebuie s-o repari. Faptul în sine te obligă să faci mari eforturi ca să constrângi publicul să te stimeze".

Omuciderea, atât de frecventă în conduita deţinătorului puterii ruse, urmase de astă dată o cale inedită. Împăraţii care îşi repudiaseră soţiile după bunul lor plac erau foarte numeroşi în istoria ţării, mănăstirile erau pline de suverane detronate. Era foarte puţin probabil ca vreuneia dintre ele să îi fi trecut prin minte să se descotorosească de un soţ pregătit s-o repudieze. Acum noutatea constă în faptul că soţia unui împărat, ajuns pe tron pe căi legale şi încoronat după toate normele, a ajuns să organizeze un complot ca să-şi aroge ea însăşi coroana. Într-o Rusie în care, de la moartea lui Petru cel Mare, se încerca să se confere o anumită legalitate suveranilor aleşi conform

unor norme instabile, ce valoare avea o prinţesă mică, de neam german, fără vreo altă legătură cu dinastia în afară de soţul ei, pe care tocmai îl asasinase? Totuşi, Ekaterina va face pentru strălucirea Romanovilor mai mult decât toţi aceia care au precedat-o, începând cu însuşi Petru cel Mare, şi mai mult decât aceia care o vor urma. Prietenul ei Voltaire, calificând-o drept binefăcătoarea speciei umane, îi spunea în chip de omagiu al virtuţilor ei: „Va veni o zi în care întreaga lumină ne va veni din nord“.

Merită să relatăm povestea complotului care a purtat-o pe Ekaterina spre putere. Ea pune în evidenţă moravurile Rusiei din acele timpuri, precum şi pe acelea ale femeii pe care Voltaire o considera „cel mai bun suveran al Europei“. Interesul episodului nu constă numai în aspectele sale anecdotice, ci şi în chestiunea de fond: ce a fost regicidul comis de o soţie, la drept vorbind? Un complot vizând accesul la tron? Un omor din pure ambiţii personale? Sau o adevărată conspiraţie politică implicând interese mult mai complexe din care a ştiut să tragă profit o femeie ambiţioasă? Problema este importantă, căci în funcţie de răspunsul dat, primul regicid din istoria Rusiei va atârna în mod diferit asupra viitorului. Ca să înţelegem ce s-a petrecut între 28 iunie şi 5 iulie 1762, trebuie să revenim la eroii acelei drame de excepţie şi la scena politică rusă pe care se desfăşoară.

Mai întâi, victima. Petru al III-lea a fost detronat uşor şi uitat repede – portretele lui au dispărut de peste tot, iar numele i-a fost imediat înconjurat de tăcere – pentru că era o persoană puţin atrăgătoare şi stângace din punct de vedere politic. Era abil doar să stârnească animozităţile în toate mediile. Încă din tinereţe, ţareviciul, moştenitorul Elizavetei, nu atrăgea nici o simpatie. Nu pentru că ar fi fost deosebit de desfigurat[19], dar păstrase ca urmare a unei copilării foarte dure la curtea din Holstein (bătut, prost hrănit, mai mult sau mai puţin abandonat) un temperament ursuz şi o sănătate şubredă. Prost crescut, cu o inteligenţă medie, brutal, era pe deasupra refractar la tot ce era rus. Nu a putut niciodată să scape de un puternic accent german, a îmbrăţişat ortodoxismul fără tragere de inimă. Nu cunoştea discreţia. Împărăteasa Elizaveta a trebuit să îl ţină departe de numeroasele consilii şi decizii, pentru a evita indiscreţiile care i-ar fi putut scăpa din neatenţie. În felul acesta, educaţia sa ca moştenitor al tronului va lăsa de dorit, la fel ca educaţia lui în general: prost îndrumată şi incompletă.

La şaisprezece ani, băiatul acela atât de complicat şi stângaci a fost pus în faţa aceleia pe care trebuia să o ia în căsătorie, tânăra Sofia, o adolescentă de cincisprezece ani, înaltă şi bine făcută, mai mult atrăgătoare decât frumoasă. Vivacitatea ei trupească şi spirituală cucerea pe loc. Foarte vioaie, hotărâtă şi dornică de învăţătură, era la fel de avidă să atingă un destin mult mai înalt decât acela pe care îl promitea micul principat din care provenea. Între adolescentul închis, care îndrăgea numai muzica şi soldaţii, şi tânăra înfloritoare, care se plimba prin viaţă cu o listă de lucrări de filosofie pe care trebuia să le parcurgă de urgenţă, o singură realitate comună: un viitor

[19] În 1744, varicela şi variola, contractate succesiv, l-au urâţit pe Petru. Trăsăturile îi vor rămâne îngroşate, iar pielea ciuruită. Ekaterina va nota în memoriile sale: „Devenise înspăimîntător“.

împărat trebuie să se căsătorească pentru a asigura succesiunea. Tronul Rusiei constituia pentru Sofia – rebotezată Ekaterina, ca ortodoxă – o promovare strălucită.

Căsătoria, celebrată la 21 august 1745, a fost propriu-zis un dezastru. Ani de zile nu a fost consumată. Memoriile Ekaterinei atestă faptul că nu era vorba de incapacitatea ţareviciului care, în timp, şi-a înmulţit aventurile amoroase. Totuşi, la 20 septembrie 1754, soseşte pe lume un moştenitor, Pavel. Titlul nu i-l contestă nimeni, dar era oare copilul lui Petru? Soţul îşi dispreţuia şi îşi ignora soţia. În afară de asta, nu i se atribuie nici un copil nelegitim, în ciuda numeroaselor legături, ceea ce, ţinând seama de moravurile epocii, ne-ar putea duce cu gândul la sterilitate. Atât contemporanii, cât şi numeroşi istorici îl consideră pe Serghei Saltîkov, supranumit „frumosul Serghei“, şambelanul lui Petru, drept adevăratul tată al lui Pavel. La urma urmelor, pentru Elizaveta nu contează dacă nou-născutul îi era sau nu nepot: succesiunea era asigurată. A pus mâna pe copil şi de atunci încolo mama nu prea a mai avut contact cu el.

Viaţa privată a cuplului moştenitor nu constituie decât unul din elementele dosarului, dar trebuie totuşi să figureze în el. Ca şi Elizaveta, moştenitorul tronului nu nutrea probabil iluzii privitoare la originea copiilor pe care soţia lui îi aducea pe lume. Mai ales că, neavând nici o afinitate cu ea, ataşat cel puţin de una dintre amantele sale, Elizaveta Voronţova, suficient pentru a se gândi să şi-o facă soţie, Petru a încercat în 1758 să obţină acordul împărătesei pentru repudierea Ekaterinei. De la indiferenţa iniţială la ostilitatea declarată. Simţindu-se ameninţată, Ekaterina a avut tot interesul să îl vadă pe Petru dispărând imediat ce Elizaveta şi-a dat duhul. Ani de zile poziţia ei a fost de nesuportat. Ne imaginăm că sentimentele ei faţă de Petru au devenit din ce în ce mai vindicative. Între căsătorie şi moartea Elizavetei, starea deplorabilă a sănătăţii lui Petru, bolile grave care s-au succedat au făcut-o să se teamă că dispariţia lui prematură ar fi determinat-o pe Elizaveta să desemneze un alt moştenitor. Petru, viu şi plin de ură, constituia cealaltă faţetă a ameninţării: repudierea. Poate din cauza acelor dificultăţi personale, tânăra Ekaterina s-a amestecat de timpuriu în politica externă, căutând sprijin în afară, dar riscând totodată s-o lovească frontal pe împărăteasă şi să rămână fără tron.

A intermediat între cancelarul Rusiei şi ambasadorul Marii Britanii, într-o vreme când Rusia ezita între politica de alianţă cu Anglia îndreptată împotriva Prusiei – către care înclinau Ekaterina şi prietenii ei –, şi o politică de apropiere de Franţa şi Austria, împotriva unei coaliţii anglo-prusace, care avea în ultimă instanţă acordul împărătesei. Faptul că Ekaterina, împinsă de prietenie sau dragoste – este vremea legăturii sale cu tânărul conte Stanislaw Poniatowski care, în favoarea Poloniei, urzea victoria primei variante –, s-a mulţumit să vorbească sau să transmită într-adevăr informaţii precise prietenilor ei a pus-o în dificultate încă din timpul vieţii Elizavetei, şi mai mult după moartea acesteia, faţă de Petru, în ale cărui sentimente pro-prusace lovea. Astfel, neînţelegerilor conjugale li se adaugă neîncrederea provocată soţului de preferinţele ei internaţionale şi de actele oficioase în acest sens.

Situaţia Ekaterinei s-a agravat de îndată ce Petru s-a urcat pe tron. Scurta lui domnie a fost marcată de un amestec contradictoriu de decizii liberale şi conservatoare care, cu mici excepţii, nu i-au adus decât duşmani şi au facilitat accesul la tron al soţiei sale. Liberalismul a constat în suprimarea Cancelariei de Taină, „tribunal îngrozitor… mai rău decât Inchiziţia spaniolă“, raporta un ambasador, şi în suprimarea persecuţiilor împotriva credincioşilor de rit vechi. În acest mod, ei şi-au putut părăsi exilul şi regăsi pământurile. Prin Hotărârea din februarie 1762, tot el a eliberat nobilimea de obligaţiile de serviciu. Măsura va avea urmări sociale şi politice considerabile în secolul următor. Pentru scurt timp, s-a interesat chiar de condiţia ţăranilor, fără însă a trage vreo concluzie.

În rest, a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să devină impopular, lucru care i-a reuşit de minune. A intrat în conflict cu clerul prin hotărârea – un vechi proiect al tuturor suveranilor – de a alipi la domeniul imperial bunurile Bisericii. A nemulţumit armata de două ori: reorganizând-o după modelul armatei prusace a lui Frederic al II-lea, idealul său întrutotul, neţinând cont de nici o victorie obţinută în războiul împotriva Prusiei. Din dragoste pentru acea ţară, în loc să-şi transforme victoriile în cuceriri definitive, după cum se aştepta Frederic al II-lea, Petru al III-lea a semnat pacea cedându-i „vechiului său prieten“ toate cuceririle ruseşti din Prusia Orientală şi a parafat-o printr-o alianţă defensivă şi ofensivă. Pentru Frederic, revirimentul politicii ruse constituia un adevărat miracol: pentru armata rusă el reprezenta un abandon pe cât de inutil, pe atât de umilitor. În final, Petru s-a înstrăinat de Rusia întreagă, de la Curte până la ultimul supus – cu excepţia unui mic partid prusac –, prin pasiunea extravagantă cu care a început să impună pretutindeni imitarea Prusiei, fie că era vorba de veşminte, de obiceiuri sau de viaţa culturală şi socială. Îşi bătea joc fără încetare şi într-un mod zgomotos de „barbaria rusă“ şi de ortodoxie. În cele mai rele momente ale sale urla la toată lumea: „Să bem în sănătatea regelui, stăpânul nostru!“ (era vorba de Frederic al II-lea).

În timpul domniei lui, care se îndrepta spre mascaradă, exasperarea generală arată limpede de ce se impune o soluţie de schimbare. Un suveran ale cărui acte – tratatul de pace cu Prusia – mergeau împotriva interesului naţional şi pe care îl condamna Biserica mai putea să-şi invoce legalitatea multă vreme? Plecând de la o certitudine – era necesară îndepărtarea lui Petru al III-lea de la tron – şi de la o întrebare – cu cine să-l înlocuim? – s-a urzit repede un complot. La o primă abordare, existau numai două soluţii în persoana celor doi descendenţi ai Romanovilor: unul aparţinea ramurii lui Ivan al V-lea, nefericitul „prizonier numărul 1“, celălalt, Pavel, strănepotul lui Petru cel Mare, fiul Ekaterinei şi, în principiu, al actualului ţar. Ivan al VI-lea, poate ca urmare a îndelungatei sale detenţii, nu părea să fie în deplinătatea facultăţilor sale. Totuşi, din ură pentru soţia sa, poate şi din cauza paternităţii mai mult decât îndoielnice, Petru al III-lea lăsase să se întrevadă că nu voia în nici un caz să îl desemneze pe Pavel[20] ca urmaş. Poruncise chiar să fie adus în capitală Ivan al VI-lea pentru a-l examina şi pentru a-l putea eventual

[20] Pavel era ţarevici, dar nu purta titlul de *naslednic* (moştenitor).

desemna ca succesor. De altfel, îşi manifestase aversiunea pentru propriul fiu încă de la urcarea pe tron, prin refuzul de a-i atribui titlul de moştenitor; de asemenea, la vremea la care nobilimea îi jurase credinţă, el indusese în jurământ angajamentul de a-l respecta pe moştenitorul *ales de el*. Ameninţată cu repudierea, Ekaterina era conştientă totodată de riscul ca fiul ei să fie exclus de la succesiune. Fără îndoială că dispoziţiile unui suveran pe care conspiratorii vor să îl destituie nu îi angajau cu nimic pe aceştia. Dar Ekaterina nu ţinea să fie regentă. După moartea lui Petru cel Mare, trei femei urcaseră pe tron ca împărătese. Domnia femeilor părea un fapt împlinit, iar situaţia de împărăteasă era mai sigură şi mai de invidiat decât aceea de regentă. Dacă reuşea să pună mâna pe tron, Ekaterina ştia că îi va aparţine hotărârea de a-l lăsa moştenitor pe fiul ei. În orice altă variantă, interesele lui Pavel riscau să fie uitate de toţi aceia pe care schimbarea petrecută la vârf i-ar fi încurajat să-şi urmeze destinul propriu. Pentru Ekaterina, cucerirea tronului avea deci un triplu avantaj: îi asigura securitatea, îi permitea să-şi realizeze ambiţia, asigura viitorul fiului ei. În celălalt taler al balanţei, nu vede nimic opunându-se atâtor avantaje? Poate doar legitimitatea unui suveran urât de toţi, dispreţuindu-şi ţara şi supuşii, condamnat oricum să fie într-o zi sau alta victima vreunei conspiraţii.

Complotul

Nu a fost numai complotul Ekaterinei. În jurul ei, la Curte, creştea numărul proiectelor de a-l răsturna pe Petru al III-lea. În centrul majorităţii se afla un bărbat pe care ea îl respecta şi care o va sluji mai apoi timp de douăzeci de ani în calitate de ministru de Externe, Nikita Panin. Ani de zile el reprezentase Rusia în Danemarca şi în Suedia, ceea ce i-a adus o solidă cunoaştere a învârtelilor politice interne ale societăţilor şi intrigilor internaţionale pe care fiecare ţară se pricepe să le înnoade ca să-şi apere interesele. În 1760, Elizaveta l-a însărcinat cu educaţia micului Pavel; din acest motiv el este ataşat cauzei copilului pe care l-a format ca să poată urca într-o zi pe tron. Ca preceptor al tânărului ţarevici, Nikita Panin putea spera un rol central în cazul unei regenţe încredinţate Ekaterinei. În jurul său se aflau numeroşi partizani ai acestei concepţii despre viitor. La rândul ei, Ekaterina dispunea de un important grup de presiune în favoarea tezei extreme, menite s-o aducă pe ea însăşi pe tron. Cinci fraţi Orlov, dintre care cei mai mulţi se bucuraseră la un moment dat de favorurile ei, şi-au luat în sarcină câştigarea armatei.

Petru a auzit câte ceva din ecourile diverselor combinaţii urzite, ba chiar a primit şi un avertisment din partea regelui Prusiei. Dar a răspuns de fiecare dată că nimeni nu ar îndrăzni să atenteze la puterea – şi mai puţin încă la viaţa, credea el – nepotului lui Petru cel Mare. În acelaşi timp, el medita, la rândul său, la mijlocul de a-şi alunga nevasta şi copilul. Nu era uşor să conduci la Curte o conspiraţie împotriva împăratului. Zvonurile care transpirau din

sânul complotului, proiectele ostile unor variante de soluţii ce-ar trebui alese după destituirea suveranului au grăbit desigur evenimentul ale cărui iţe erau în mâna Ekaterinei.

La 28 iunie, când Petru inspecta trupele de la Oranienbaum, pe care se pregătea să le trimită în război împotriva Danemarcei, complotul s-a declanşat în urma unui ordin care ignora logica şi previziunile. Ekaterina trebuia să urce cât mai urgent pe tron; începând cu acel punct totul devenea posibil, şi în special destituirea lui Petru. Ordinea inversă era foarte periculoasă: o dată Petru destituit, fiecare partidă şi-ar propune candidatul. Luându-le-o înainte împreună cu Orlovii care câştigaseră de partea ei regimentele de elită, Ekaterina a sosit în zori la Sankt Petersburg – ea se afla la ţară, soţul ei la Oranienbaum, toate autorităţile fidele lui Petru părăsiseră capitala –, s-a repezit la cazarma renumitului regiment Izmailovski, unde a fost aclamată în calitate de împărăteasă, în timp ce o parte a credincioşilor ei îndemnau celelalte două regimente de elită ale Gărzii – Preobrajenski şi Semionovski – să se alăture loviturii de stat. Imediat ce a obţinut plebiscitul regimentelor, Ekaterina s-a dus să facă pace cu Biserica. A depus jurământul la Sfânta Fecioară din Kazan că va proteja drepturile bisericeşti şi ortodoxia. După dispreţul pe care îl manifestase Petru al III-lea la adresa ei, Biserica nu putea decât să o susţină pe împărăteasă. Proclamaţiile adresate în aceeaşi zi către popor şi către armată consfinţeau luarea puterii. Ele erau totodată acte de acuzare împotriva împăratului, destituit fără ştiinţa lui, şi de justificare a demersului Ekaterinei. Ea era datoare, spuneau textele, să protejeze Biserica, călcată în picioare, armata, umilită, politica externă, plasată sub comanda Prusiei de un împărat inconştient.

Timp de douăzeci şi patru de ore, Petru nu a ştiut că nevasta lui îi luase locul pe tron. Când a înţeles ce se petrece era prea târziu ca să mai reacţioneze. Ekaterina, în fruntea trupelor, se afla în drum spre Oranienbaum. A fost obligat să abdice necondiţionat. A cerut doar să rămână la o proprietate din apropiere de Peterhof, în tovărăşia Elizavetei Voronţova.

Împărăteasa regicidă

Până în acel punct totul s-a petrecut în mod civilizat, ba chiar legal. Cu toate că era forţată, abdicarea lui Petru al III-lea nu i-a pus viaţa în pericol. Puterea Ekaterinei părea de necontestat şi nu implica apelul la omor. Şi totuşi, la mai puţin de o săptămână, ţarul detronat murea. În ciuda versiunii oficiale, omorul era evident. Relatările epocii au oferit o versiune propagată în general şi acceptată. În reşedinţa-închisoare, Petru l-ar fi întâlnit pe Aleksei Orlov, fratele favoritului din acel moment. Doi dintre complicii acestuia l-ar fi otrăvit sau sugrumat, sau şi una şi alta, în timpul unei beţii orgiastice puse din vreme la cale.

De ce l-au omorât, din moment ce cărţile fuseseră jucate? Ce rol a avut Ekaterina în acel omor? Relativ la a doua întrebare, de-a lungul timpului a rezultat existenţa unui acord de a o declara nevinovată. Dar ea nu s-a dezis de

nici unul dintre asasini şi a acreditat teza morţii naturale. Mai mult, toţi aceia care, asasini sau nu, au ridicat-o pe tron, au primit pensii şi funcţii, iar la nevoie au fost înnobilaţi. În realitate, moartea lui Petru era indispensabilă pentru garantarea securităţii definitive a Ekaterinei şi pentru menţinerea ei pe tron. Situaţia creată prin detronarea ţarului era într-adevăr uimitoare. Femeile care domniseră anterior în Rusia erau toate din familia Romanovilor. Ekaterina nu avea altă legătură cu dinastia decât căsătoria cu acela pe care tocmai îl alungase de pe tron. Prinţesă venită de la o curte modestă, străină, convertită la ortodoxism, nimic nu justifica ascensiunea ei la tron. Ca mamă a ţareviciului, ea nu ar fi putut pretinde în mod legal decât regenţa. În afară de aceasta, desemnarea ei ca împărăteasă de către regimente nu confirma nici o normă, nici o practică de succesiune cunoscută. În definitiv, cazul ei era mai şubred decât acela al lui Boris Godunov, adus pe tronul vacant de Stările Generale. Ekaterina era pur şi simplu o uzurpatoare. Din acel moment, devenea periculos să îţi menţii în viaţă rivalii. Pavel, fiul ei, nu o putea ameninţa. Tinereţea şi calitatea lui de eventual bastard nu îi erau favorabile. În schimb, Petru în viaţă putea foarte bine, într-un moment de nemulţumire, să concentreze din nou asupra persoanei sale simpatiile şi eforturile partizanilor în căutare de legalitate. Viu, în ciuda abdicării, el putea fi din nou considerat ţarul *adevărat* în calitatea sa de nepot al lui Petru cel Mare. Acea ameninţare la adresa coroanei Ekaterinei era agravată de faptul că Petru rămânea soţul ei legitim, împiedicând orice proiect de recăsătorie. Chiar dacă ea, personal, nu avea nici un gând în acel sens, este aproape sigur că Grigori Orlov nutrea acea ambiţie îndepărtată de a deveni soţul împărătesei.

Omorul trebuia, de asemenea, să înlăture o piedică politică: Petru nu ar mai reapărea în miezul vreunei himere a poporului. Totuşi, moartea sa nu i-a împiedicat pe unii impostori să se prezinte, ici şi colo, în calitatea de *adevăratul* ţar Petru al III-lea, scăpat de la moarte. La început, acel ţar a hrănit mitologia unei secte dintre cele mai active în epocă: o ramură disidentă a Flagelanţilor sau *hlîstî,* numită *skopţî* (de la *skopeţ*, castrat). Ei adăugau la practici deja foarte severe castrarea. Şeful ei, Selivanov, un fost iobag, pretindea că este Petru al III-lea – un Petru al III-lea castrat. Mitul ţarului *adevărat* se împletea astfel cu mitul credinţei *adevărate* – sub acel nume castraţii se opuneau curţii *false* a *falsei* împărătese – şi a reunit numeroşi adepţi din rândul acelora care nu erau admişi în cercurile puterii. Portretele lui Petru al III-lea serveau drept icoane sectanţilor. Cei mai zeloşi dintre ei confundau pretinsa neputinţă a suveranului – Ekaterina făcea referinţă la ea în Proclamaţia de destituire – cu propriul lor rit de castrare. Înţelegem asprimea de care a dat dovadă Ekaterina împotriva lor. Au fost bătuţi cu cnutul şi deportaţi în Siberia. Nu trebuia să mai supravieţuiască nici un fals Petru.

Dar cel mai grav episod în legătură cu falşii Petru al III-lea se situează în 1772. În acel an, Pugaciov, conducătorul răscoalei cazacilor din Iaik, a proclamat că este Petru al III-lea: „Eu sunt împăratul Petru Fiodorovici. Eu eram la Ţariţîn. Dumnezeu şi oamenii cei buni m-au salvat şi au biciuit în locul meu pe un soldat din escortă. La Petersburg am fost din nou salvat de un ofiţer". Întărit în sprijinul primit, Pugaciov, care i-a făcut una cu pământul pe

cei din Kazan şi i-a câştigat de partea sa pe cei din Orenburg şi Nijni-Novgorod, a reprezentat un timp o serioasă ameninţare la adresa Ekaterinei. Încă o dată, confruntarea dintre falsul ţar şi cel adevărat rezulta din crimele comise în jurul tronului. Pugaciov era cu atât mai îngrijorător, cu cât Petru al III-lea domnise, iar el însuşi nu mai era un copil şi putea pretinde în orice moment să revină pe tronul „lui". De aici neliniştea Ekaterinei, eforturile uriaşe desfăşurate împotriva rebelului şi amploarea reprimării. Pugaciov învins a fost plimbat prin Moscova închis într-o cuşcă de fier, pentru ca poporul să vadă că el nu putea fi nicidecum ţarul. Se mai văzuse vreodată un suveran în spatele gratiilor unei cuşti? Apoi a fost decapitat, iar o dată restabilită pedeapsa cu moartea, ea a fost aplicată la scară extinsă. Regimentele punitive „pacificau" satele care crezuseră că Petru al III-lea reînviase din morţi. Acesta nu mai exista. Şi totuşi, la ora bilanţului, s-a constatat că din 1764 până la aventura lui Pugaciov, în Rusia îşi făcuseră apariţia şapte *falşi* Petru al III-lea!

Dar nu numai Petru putea suscita reacţii ostile contra unei împărătese cu o legitimitate atât de îndoielnică, în ciuda încoronării spectaculoase de la 22 septembrie 1762. Ţarul Ivan al VI-lea era încă în viaţă. Iar aceia care în timpul complotului împotriva lui Petru al III-lea militaseră în favoarea regenţei acceptau cu greu lovitura militară prin care Ekaterina îşi însuşise tronul. O fracţiune a conjuraţilor din 1762 nutreau sentimentul că fuseseră păcăliţi de o femeie, căreia nu îi recunoşteau nici un drept la domnie. Pentru ei lucrurile nu trebuiau să rămână aşa. Dat fiind că ea urzise o lovitură de stat, ei au luat hotărârea să îi răspundă printr-o contra-lovitură de stat. Ivan al VI-lea, toţi ştiau acest lucru, nu era în stare să domnească, dar era ţar şi descendent al Romanovilor. În ochii lor, aceste calităţi erau suficiente pentru a contesta o împărăteasă de origine modestă, fără legături cu Romanovii şi pe deasupra regicidă sau măcar complice la regicid. Un prim complot, prost pregătit, prost condus, urmărind reaşezarea pe tron a lui Ivan al VI-lea sub autoritatea unui regent, eşuează în 1762. După doi ani, în iulie 1764, un grup mic de conjuraţi conduşi de un tânăr ofiţer ucrainean, Mirovici, a luat cu asalt fortăreaţa Schlüsselburg. El intenţiona să îl elibereze pe Ivan, să provoace aclamaţiile garnizoanei în favoarea noului ţar şi să le citească soldaţilor o proclamaţie prin care era condamnată regicida, uzurpatoarea tronului. El va repeta astfel punct cu punct lovitura militară care îi reuşise atât de bine Ekaterinei cu doi ani mai devreme. Se observă clar în ce consta inspiraţia conjuraţilor: certitudinea că în vremuri atât de tulburi (când oricine reuşea să se cocoaţe pe tronul Rusiei, era suficient să imiţi prima lovitură de acest gen pentru a ajunge la acelaşi rezultat). În planul legalităţii, Ivan al VI-lea se arăta net superior Ekaterinei. În plus, debilitatea sa îl făcea un instrument minunat al puterii pentru acela care îl urca pe tron. Rangurile şi veniturile distribuite de Ekaterina conjuraţilor în 1762 nu puteau decât să stârnească lăcomia. Cine nu ar fi dorit ca, printr-o operaţie similară, să ajungă la aceleaşi avantaje, mai ales dintre tinerii ofiţeri dezmoşteniţi, din care făcea parte locotenentul Mirovici?

Dar istoria se repetă rar. Puţine exemple de comploturi reuşite prin repetarea identică a unuia precedent. Ekaterina ştia prea bine cât era de

precară poziţia ei, pentru a nu-şi fi luat o infinitate de precauţii şi a nu fi vegheat ca Ivan al VI-lea să nu iasă viu din închisoare. Consemnele erau precise: la orice tentativă de evadare sau de răpire, trebuia să se răspundă cu uciderea imediată a prizonierului. De aceea, când conjuraţii s-au năpustit în celulă, n-au găsit decât cadavrul lui Ivan. Mirovici a fost arestat şi condamnat la moarte. Pentru că în Rusia nu se mai practicase decapitarea în ultimii douăzeci de ani – Elizaveta ţinuse la acest lucru – mulţimea, căreia călăul i-a prezentat capul ofiţerului, a manifestat o asemenea emoţie, încât podul de peste Neva, unde fusese masată, a fost gata să se surpe.

Ekaterina se simţea eliberată de ameninţare – ultima – şi totodată stânjenită. Trebuia să reteze din rădăcină zvonurile care pretindeau că ea însăşi inspirase ideea complotului lui Mirovici. Acesta, prinzându-se în laţ, o scăpase de ţarul Ivan al VI-lea. Trebuia ca toată lumea să ignore ordinul dat gărzilor de a-l omorî pe Ivan la cel mai mic indident. Difuzarea lui ar fi acreditat zvonurile conform cărora Ekaterina se afla la originea întregii drame. Cât de mult ar fi afectat reputaţia şi aşa deplorabilă a împărătesei o nouă crimă, imediat următoare regicidului! Cu doi ani mai înainte, un diplomat francez semnala într-o depeşă: „Ce tablou! Pe de o parte, nepotul lui Petru I detronat şi condamnat la moarte, pe de alta, nepotul lui Ivan al V-lea zăcând în lanţuri, în timp ce o prinţesă de Anhalt uzurpă coroana strămoşilor lor şi îşi anunţă urcarea pe tron printr-un regicid...“.

Puterea cucerită, eventualele contestaţii suprimate meritau desigur o reputaţie mânjită. Aşa cum afirma Voltaire în indulgenta sa relatare a faptelor, o greşeală putea s-o coste pe Ekaterina multe eforturi în vederea reparării şi recâştigării stimei opiniei publice. Domnia ei lungă şi glorioasă dă dreptate mai curând analizei lui Voltaire. Ea a făcut ca ţara şi restul lumii să uite condiţiile în care a ajuns pe tron şi să devină pentru secolele următoare Ekaterina cea Mare.

Consecinţele politice ale regicidului

Totuşi, regicidul are o postfaţă plasată la ora morţii Ekaterinei. Suntem trimişi cu gândul la tragedia grecească. A doua zi după moartea ei, Pavel deschidea mormântul tatălui său şi îi dezgropa osemintele. Ele au fost trimise de la mănăstirea Aleksandr Nevski la Palatul de Iarnă, pentru a fi expuse alături de trupul îmbălsămat al Ekaterinei a II-a. În felul acesta, Pavel reuneşte în moarte pe ţarul detronat şi pe aceea care i-a uzurpat tronul şi i-a organizat probabil moartea. Au fost înhumaţi unul lângă altul, iar doliul oficial a fost dedicat cuplului imperial pe care ura l-a despărţit atât de trainic. Regăsirea lor ironică în eternitate a fost însoţită de un omogiu postum şi de o reparaţie adusă lui Petru al III-lea, revanşă strălucită pentru soţul Ekaterinei, dezavuare nu mai puţin strălucită pentru împărăteasă şi reglare macabră de conturi cu autorii asasinatului. Nemulţumit de expunerea rămăşiţelor încoronate ale lui Petru spre reculegerea publică (în timpul vieţii nu fusese încoronat), Pavel i-a

obligat pe asasinii acestuia, Aleksei Orlov şi prinţul Baratinski, să se afle în primul rând al participanţilor la omagiul adus astfel victimei lor. Bizară şi sinistră ceremonie! Aleksei Orlov, gloriosul învingător în bătălia de la Ceşme[21] care a făcut din Rusia o putere navală de prim-plan, a fost constrâns să meargă în ţinută de gală (ţinuta sa de la vremea omorului) alături de coşciugul lui Petru al III-lea, purtând pe o pernuţă coroana victimei sale, în timp ce complicii săi ţineau cordoanele postavului cu care era acoperit sicriul. Dacă ceremonia nu o acuza direct pe Ekaterina, ea reamintea Rusiei omorul iniţial, reunind pentru o clipă, pe deasupra anilor de uitare, victima aureolată de o glorie pe care nu o cunoscuse niciodată, asasinii ei şi complicea care beneficiase de crima lor. Răzbunare uimitoare şi o uimitoare lecţie de istorie care evidenţia atât ranchiunele puternice, cât şi caracterul chinuit al noului ţar.

Înainte de a întoarce pagina primului regicid rus, se cuvine să îi subliniem două trăsături importante pentru istoria politică a ţării. El consacra eroadarea mitului ţarului şi în acelaşi timp îl accentua. Prin destituirea şi asasinarea nepotului lui Petru cel Mare, conjuraţii din 1762 subliniaseră slăbiciunea suveranului şi schimbarea continuă a imaginii sale. Nu numai că ţarul era acum *ales*, în loc să se impună prin origine, dar alegerile erau, în plus, contestabile în ochii conştiinţei sociale. După Petru cel Mare, ascensiunea la tron a femeilor, atât a acelora dintr-o ramură a Romanovilor, cât şi a acelora din cealaltă, au zăpăcit lumea. Mai mult, Petru al III-lea şi Ekaterina a II-a erau străini de Rusia, unul prin cultură şi idei – era german în toate –, cealaltă prin origine. În aceste situaţii fluctuante, în care nu se mai reflecta nici unul din criteriile tradiţionale, atât detronarea, cât şi suprimarea suveranului erau ispititoare – vezi cazul lui Petru al III-lea –, de îndată ce suveranul nu mai plăcea. Mai şocantă a fost destituirea în sine decât regicidul, dat fiind că nu se prea ştia în virtutea cărui drept ajunsese pe tron. Dintr-o dată problema ţarului adevărat şi a celui fals căpăta o nouă dimensiune: ce criterii puteau confirma faptul că ţarul era sau nu fructul unei alegeri *pertinente*? Atunci când suveranii puteau fi din afara liniei domnitoare imperiale, nu erau nici ruşi, şi nici pioşi, ce criteriu le mai putea legaliza prezenţa pe tron? Desigur, nu partea divină a naturii lor. Dar nu ajunseseră pe tron în mod firesc! Hazardul sau dorinţele extreme care au ocupat primul loc în stabilirea succesiunii după 1725 anunţau moartea tuturor referinţelor legalizatoare ale puterii imperiale.

În această privinţă, regicidul – şi nu numai uciderea unui ţarevici – mărea îndoiala care plana asupra legalităţii suveranului. Exemplul lui Petru al III-lea este edificator. Ca ţar, el primise jurământul de credinţă din partea supuşilor. Pugaciov, falsul Petru al III-lea, putea cu atât mai mult să recâştige fidelitatea acelora pe care îi întâlnea, cu cât nu pretindea că se ridică împotriva jurământului prestat mai apoi succesorului său, ci invoca o supunere anterioară aceleia acordate uzurpatoarei, pe care o denunţa. Perceput ca

---

[21] Bătălia de la Ceşme, în iunie 1770, a dus la nimicirea întregii flote turceşti de către marina rusă condusă de Aleksei Orlov. 11 000 de marinari turci şi-au lăsat acolo viaţa. Precum bătăliile de la Lepant şi Trafalgar, Ceşme a constituit un eveniment internaţional de primă mărime prin noile echilibre create şi a devenit una din verigile mitologiei naţionale ruse.

titular al tronului, el nu trebuia să-şi dovedească legalitatea. Cine îi jura credinţă lui Pugaciov, după cei îi jurase anterior credinţă Ekaterinei a II-a, nu era sperjur. El nu făcea decât să revină la prima alegere, aceea care îl legase de Petru al III-lea. Numai regicidul şi consecinţele sale l-au transformat pe Pugaciov – Petru al III-lea într-o ameninţare deosebit de gravă pentru Ekaterina.

Regicidul consacra, de asemenea, o evoluţie politică postpetroviană: secularizarea funcţiei imperiale. Puterea împăratului consta în însăşi fiinţa lui. Urzind complotul care viza detronarea soţului ei, Ekaterina nu revendica nici un criteriu de legalitate în favoarea ei, în afara propriei ei voinţe de a ajunge pe tron şi a certitudinii că posedă capacităţi excepţionale de guvernare. Desigur, din moment ce puterea putea fi răsturnată într-un asemenea mod, iar deţinătorul ei deposedat şi asasinat, însemna că nu mai poseda sursa divină. A fi împărat presupunea să ai justificare, deci propria divinitate, fără nici o legătură clară cu religia. Schimbarea de ritual a încoronării din 1742 atestă evoluţia în acest sens. Până atunci, şeful Bisericii ortodoxe punea coroana pe capul suveranului, ca semn al legăturii dintre Biserică şi acela care guverna statul, al legalităţii divine a puterii lumeşti. Elizaveta şi toţi urmaşii ei se vor încorona ei înşişi în catedrala Adormirii Maicii Domnului din Kremlin. Şeful Bisericii se va mulţumi cu simplul rol de martor însărcinat doar cu transmiterea coroanei către ţar la momentul hotărât.

Edificator în ceea ce priveşte schimbările intervenite în fundamentarea ideologică a funcţiei şi a naturii suveranului, regicidul din 1762 sublinia totodată ambiguitatea concepţiilor naţionale ale societăţii ruse. Pe de o parte, Petru al III-lea era impopular din cauza faptului că respingea Rusia şi era vizibil prusacofil. Cât despre Ekaterina, sarcina i-a fost uşurată de indignarea nobilimii şi a armatei faţă de obligaţia care le cerea să subscrie la „germanizarea“ puterii. Este desigur paradoxal că i-a revenit unei prinţese germane să întruchipeze în acel moment interesul şi specificul rus. Nu era mai puţin paradoxal că Ekaterina – care, ca majoritatea suveranilor de după Petru cel Mare, dorea să-şi occidentalizeze ţara de adopţie prin reforme –, a început prin a-l omorî pe acela care îşi bătea atât de tare joc de „barbaria rusă“ şi căuta, după modelul prusac, să impună ţării moravurile Occidentului. Un fapt este limpede, în ciuda acestor contradicţii: complotul de la 1762 a fost totodată o reacţie rusă împotriva umilinţei la care Petru al III-lea supusese tot ceea ce era rusesc.

Or, tocmai masele cele mai ruseşti, cele ataşate formelor extreme ale culturii religioase ruse – credincioşii de rit vechi – au furnizat cei mai numeroşi nostalgici legaţi de Petru al III-lea şi i s-au raliat lui Pugaciov în calitatea sa de reprezentant al credinţei *adevărate* şi al naţiunii ruse. Nobilimea îl acuzase pe Petru al III-lea că nu se comportă ca un ţar, ci ca un împărat, ceea ce era adevărat. Poporul, credincioşii de rit vechi considerau că numai *ţarul* era legitim: *împăratul* era deja Antihrist. Totuşi, Pugaciov nu se numeşte ţar, ci adoptă ideologia imperială, aşa cum o atestă Proclamaţia sa din 17 septembrie 1773, care începe astfel: „Ucaz al marelui nostru suveran, împărat autocrat, Petru Fiodorovici al tuturor ruşilor… Prieteni, aşa cum i-aţi slujit pe

ţarii precedenţi, vărsându-vă până şi sângele pentru ei, voi, fraţii şi strămoşii voştri, mă veţi sluji în numele Patriei, pe mine, marele vostru suveran, împăratul Petru Fiodorovici...“. Prezenta pretenţie imperială este departe de sensibilitatea poporului. Ne putem da seama de realitate dacă judecăm unul din puţinele cântece despre Pugaciov pe care istoria ni le-a păstrat:

„Îşi căutau mereu un ţar.
Ei bine, iată, l-au aflat!“

Ţăranii l-au urmat pe Pugaciov nu pentru a se opune statului, opresorul şi contestatarul tuturor drepturilor lor, ci pentru a pune din nou în fruntea lui un ţar pios, ortodox. Dispariţia ţarului în beneficiul unui împărat confundat cu statul astfel pervertit li se părea cauza tuturor nenorocirilor. Pugaciov, cu toată incultura lui, pretindea că îl întruchipează pe împărat; nu revendica nici pioşenia, nici ortodoxia şi se confunda cu statul aşa cum devenise el ca urmare a evoluţiei. În cadrul rebeliunii coexistau două concepţii: cea veche, privitoare la ţarul pios şi la cadrul său statal inseparabil de Biserică, şi cea nouă, privitoare la autocratul imperial, suveranul al cărui caracter sacru este intrinsec, fără legătură cu Dumnezeu, ci legat de un stat pe cale de modernizare, secularizat până în temelii. A doua concepţie invadează progresiv prima concepţie despre stat şi suveran, o goleşte de conţinut, fapt ce confirmă, la o primă analiză, tulburarea spiritelor; la o analiză mai profundă, noua concepţie semnalează mutaţiile operate în conştiinţa colectivă. Aceasta din urmă se crede încă legată de concepţia despre putere pe care o cunoştea dintotdeauna şi în numele căreia îl cinsteşte pe falsul Petru al III-lea. În realitate, ea evoluează deja spre un alt sistem ideologic conform căruia dreptul de a judeca puterea, de a dispune de ea, nu va mai fi privilegiul păturilor superioare ale societăţii. În acest sens, regicidul de la 1762, condamnarea unui ţar care respinge specificul rus, dovedeşte că, în realitate, specificitatea lui ţine în fapt de trecut.

O ultimă remarcă se referă la aspectele deconcertante ale regicidului în cauză. Ekaterina fusese implicată încă din timpul existenţei Elizavetei în tratative internaţionale secrete şi întruchipa ostilitatea împotriva alianţei cu Prusia, reprezentată de persoana lui Petru al III-lea. Era de aşteptat ca forţele interesate într-o schimbare politică să joace un rol în acel complot. Ar fi fost logic ca după 1762 Ekaterina să angajeze o politică externă contrară celei duse de Petru al III-lea şi pe care ea o condamnase. Or, totul indică faptul că lovitura militară nu a fost decât o simplă afacere internă: cu excepţia apelurilor la neîncredere pe care Frederic al II-lea le adresase prietenului său, nici o altă legătură cu un stat străin nu iese la iveală. Politica internă şi politica externă sunt desigur legate în cadrul preferinţelor unora şi altora, dar interferenţele externe, ba chiar simplele presiuni din exterior nu au influenţat cu nimic evenimentele care zdruncinau atunci tronul Rusiei. Politica externă a Ekaterinei nu s-a rupt de ideile lui Petru al III-lea, cum ne-am fi aşteptat, în cursul activităţii internaţionale de seamă pe care a desfăşurat-o. Aderând la teza ministrului ei cu Afacerile Externe, Panin, în ce priveşte alianţa cu Nordul,

menită să contrabalanseze puterea Austriei, a Franţei şi a Spaniei, ea reia pe o cale ocolită unele opţiuni ale lui Petru, şi în primul rând interesul lui pentru Prusia. Principalele ei reuşite au impus-o în faţa Turciei[22], problemă eternă pentru Rusia, şi i-au asigurat participarea la cele trei împărţiri ale Poloniei ca tovarăşă a Prusiei şi Austriei – nouă confirmare a viziunilor lui Petru al III-lea. Ekaterina a II-a a căpătat o vie aversiune pentru Franţa, în special după Revoluţia franceză, cu toată îndelungata ei familiarizare cu filosofii francezi. Execuţia lui Ludovic al XVI-lea i-a stârnit indignarea şi a determinat-o să rupă orice legătură cu Franţa. Francofila dintotdeauna devine astfel brusc francofobă, iar sentimentul acesta o va stăpâni până la moarte. Împărăteasa regicidă nu le putea ierta revoluţionarilor că i-au luat zilele unui rege…

Împărăteasa împotriva fiului ei

La 17 noiembrie 1796, Pavel I, fiul cel mai mare al lui Petru al III-lea şi al Ekaterinei a II-a, urca pe tronul Rusiei. Urmaşul a doi împăraţi, descendent direct al lui Petru cel Mare, noul suveran părea să materializeze ordinea dinastică regăsită, stabilitatea reintrată în drepturi. Succesiunea aparent firească – cu treizeci şi patru de ani în urmă, la urcarea pe tron a Ekaterinei, fusese numit succesorul ei –, care reconcilia principiul eredităţii cu legea succesorală hotărâtă de Petru cel Mare, ascundea totuşi o situaţie critică, criză pe care o va scoate la iveală şi o va explica pe deplin scurta domnie a lui Pavel.

Noul suveran rus era un bărbat de patruzeci şi doi de ani, care a aşteptat îndelung puterea în umbra unei mame care nu accepta să cedeze nimic. Este un personaj complex, zbuciumat, asupra căruia apasă greutatea unei duble tragedii: moartea tatălui care l-a tulburat şi obsedat prin misterul ei – fapt dovedit de punerea în scenă a funeraliilor lui Petru al III-lea – şi relaţiile foarte proaste cu mama sa. Pavel fusese un copil dotat, căruia Ekaterina, după urcarea ei pe tron, îi oferise o instrucţie temeinică în toate domeniile: ştiinţele umaniste, matematicile, ştiinţele exacte, limbile străine, toate artele legate de agrement. Pasionată de filosofia franceză, ea îl rugase în 1762 pe d’Alembert în persoană să-şi ia în sarcină educaţia moştenitorului. În faţa refuzului său – „Depind prea mult de hemoroizi, boală serioasă în ţara cu pricina“, îi scria el lui Voltaire, evocând prin aluzia sa cauza oficială a morţii lui Petru al III-lea şi rezervele sale la adresa Ekaterinei –, Nikita Panin devine preceptorul lui Pavel. Dar încă de la acea dată raporturile dintre mamă şi fiu erau reci. Copilul suferea din plin influenţa preceptorului său, vechi militant în favoarea urcării sale pe tron imediat după moartea lui Petru al III-lea. El nu dorise pentru Ekaterina decât regenţa. Nikita Panin nu putea decât să întreţină în sufletul elevului său un anume sentiment de frustrare şi de inconfort faţă de o mamă

[22] Tratatele de la Kuciuk-Kainargi din 1774, la sfârşitul primului război ruso-turc, şi de la Iaşi din 1797, la sfârşitul celui de-al doilea război dintre cele două ţări, i-au deschis Rusiei ieşirea la Marea Neagră, visul tuturor predecesorilor Ekaterinei.

pe care nu o cunoscuse deloc în fragedă pruncie. La vremea aceea, Elizaveta îl răpise practic de la părinţi. Ranchiuna confuză îi era mărită de indignarea crescândă provocată de proasta purtare, devenită notorie, a împărătesei. Amanţii ei succesivi se purtau ca nişte stăpâni, îl tratau cu aroganţă şi îl răneau în puritanismul său înnăscut. În timp ce creştea, Pavel devenea un rival de temut pentru mama sa; în ochii amanţilor împărătesei, reprezenta o ameninţare la adresa poziţiei lor privilegiate, dependentă de prezenţa Ekaterinei pe tron. Ei ştiau ce curăţenie va face Pavel printre ei de îndată ce o va înlocui. Problema a devenit foarte acută imediat ce Pavel a împlinit optsprezece ani. Singura justificare a prezenţei Ekaterinei pe tron până la acea dată fusese vârsta fiului ei. Altfel cum ar fi acceptat Rusia încoronarea unei germane şi pe deasupra asasină a soţului ei? Domnia ei mai putea dura după ce Pavel atinsese majoratul?

Încă de la acea vreme, Pavel şi Ekaterina ştiau că ideile personale referitoare la toate problemele – începând cu viaţa intimă şi sfârşind cu politica – îi plasau pe poziţii adverse. Mai ştiau că numeroase persoane din Rusia doreau, pretextând majoratul moştenitorului, să o detroneze pe Ekaterina. Teza împărţirii puterii între mamă şi fiu, într-o primă etapă, îşi avea şi ea partizanii ei. Pavel, în faţa căruia unii făceau să strălucească drepturile lui asupra Coroanei, putea pe drept cuvânt să fie îngrijorat de ceea ce urma să inventeze mama sa pentru a întârzia ora confruntării dintre ei sau chiar a îndepărtării lui de la succesiune. În privinţa aceasta, nu se înşela deloc. În plus, o vedea pe mama lui delapidându-i bunurile în avantajul favoriţilor din ce în ce mai lacomi. I se opunea pe faţă în ce privea politica externă. Ekaterina a procedat la fel cum procedase odinioară Elizaveta faţă de ea: a luat copiii lui Pavel şi i-a educat departe de părinţi şi împotriva lor. Trebuia să aibă totul, atât puterea, cât şi progeniturile fiului. Îndelungata stare de tensiune nu făcea decât să mărească dezechilibrul personalităţii lui Pavel, deja perturbat în copilărie.

Criza a izbucnit la sfârşitul anilor 1780. Amuzată un timp de francmasoneria care se dezvolta în Rusia, Ekaterina devine ferm ostilă lojei. Ea consideră că ramura rosicrucienilor, despre care primise zeci de rapoarte, era revoluţionară şi poate chiar tentată să se servească de Pavel pentru a-şi atinge ţelurile. Lui Pavel îi fusese într-adevăr propusă conducerea ramurii ruse a rosicrucienilor, iar el a afirmat întotdeauna că nu a aderat la organizaţie. În schimb, ancheta declanşată de Ekaterina demonstrează din plin legăturile lui cu francmasoneria. În tot cazul, concepţiile morale ale francmasonilor puritani loveau puternic în purtarea desfrânată a Ekaterinei şi îl considerau pe Pavel drept antiteza mamei sale, artizanul posibil al redresării Rusiei. Pentru Ekaterina, aceste concepţii comune erau tot atâtea indicii ale unui complot în care se amestecase fiul ei. Hotărâtă în acel moment să-l priveze de tron, ea revine la tactica ofensivă care îi reuşise atât de bine în 1762. Preia iniţiativa şi schimbă ordinea succesorală. La urma urmelor, spunea ea, Petru I îi dădea acest drept. A poruncit studierea atentă a dispoziţiilor enunţate de acesta în 1722, precum şi textele predecesorilor ei legate de reglarea succesiunii. Alegerea ei a căzut pe Aleksandr, întâiul născut al lui Pavel, de şaisprezece ani

la acea dată, pe care l-a căsătorit tot atunci cu o prinţesă de cincisprezece ani, Luiza de Baden. A făcut apoi presiuni asupra lui Aleksandr să treacă de partea ei şi s-a străduit s-o convingă pe soţia lui Pavel să-i smulgă acestuia acordul că va renunţa la tron. Obsedat de punerea în discuţie a drepturilor sale la succesiune, Pavel se îndârjeşte şi mai mult, declarându-se întru totul adversarul mamei sale. Această atitudine nu-l va mai putea salva de furia ei. Şi totuşi a scăpat. Mai întâi, pentru că propriul lui fiu – influenţat de La Harpe, preceptorul său – a refuzat să-şi priveze tatăl de succesiune. Apoi, pentru că Ekaterina, epuizată de bătrâneţe, excese şi neliniştea provocată de această ultimă bătălie, a murit la momentul oportun. Cu puţin înainte de moartea ei, la curte se şoptea că va anunţa alegerea noului succesor de ziua Sfintei Ekaterina (24 noiembrie); apoi se şoptea că a lăsat un testament prin care îl înlătura pe Pavel de la succesiune, în beneficiul lui Aleksandr. Dacă faptul este exact, înseamnă că testamentul a fost distrus în urma unui acord tată-fiu. În orice caz, după moartea Ekaterinei, fiul ei nu a pierdut timpul şi a poruncit să se elaboreze imediat o Proclamaţie, anunţând urcarea sa pe tron.

Criza resimţită de Ekcaterina s-a dovedit la fel de grea şi pentru Pavel. Ştia până unde o purtase în trecut pe mama lui gustul puterii. Înţelesese încă din adolescenţă că reprezenta pentru ea un duşman, că, înainte de a-i fi fiu, îi era rival. Şi-a auzit mama evocând raporturile dintre Petru cel Mare şi ţareviciul Aleksei drept justificare a distanţei la care-şi ţinea fiul şi n-a putut decât să se îngrozească. În cursul ultimilor ani de domnie ai Ekaterinei, opoziţia dintre mamă şi fiu a reprodus cât se poate de fidel conflictul dintre Petru şi ţarevici. Pavel semăna cu Aleksei. Acelaşi campion al tradiţiei contra reformei dorite de părinte. Pavel se ridică împotriva mamei în numele rigorii morale – care ţinea mai mult sau mai puţin loc de religie –, al tradiţiei ruse, al respectului pentru trecut. Încă o dată, prin opoziţia faţă de mamă – odinioară faţă de tată –, fiul pare să ameninţe întreaga operă, întreaga viziune despre viitor a suveranului după care urma. Ca şi Aleksei, Pavel a fost supus la presiuni materne ca să renunţe la tron. Se putea deci întreba dacă nu va îndura până la capăt soarta fatală a nefericitului ţarevici.

Ne putem imagina că firea sa deja instabilă s-a zdruncinat şi mai mult. Tulburarea i se manifestă printr-o neîncredere maladivă şi prin purtări deconcertante. În schimb, la urcarea pe tron, el putea fi satisfăcut de purtarea fiului său şi să aibă certitudinea că din partea moştenitorului nu-i venea nici o ameninţare. Loialitatea lui Aleksandr faţă de el – nu era oare vorba doar de indiferenţa faţă de putere a unui băiat? – ar fi trebuit să-i liniştească pentru o vreme sufletul. Dar dovada venea prea târziu, după o serie prea mare de evenimente tragice şi tulburătoare. Pavel nu se mai putea calma şi nu-şi mai putea regăsi echilibrul pierdut de atâta vreme.

Pavel I: domnia lui Hamlet?

Domnia lui Pavel I a fost scurtă: mai puţin de cinci ani pe tron, după o

aşteptare atât de lungă. Domnie dureroasă, plină de contraste, care va atârna totuşi greu asupra urmaşului său şi a deceniilor viitoare. Suveranul, pe care contemporanii l-au comparat adesea cu Hamlet, nu avea nimic romantic la exterior. Cu o sănătate fragilă, părea îndesat şi oferea lumii un chip cu nas cârn şi cu ochi globuloşi, luminaţi arareori de un surâs. Totul la el părea să exprime austeritatea şi rigoarea. Reputaţia lui de om urât se justifică perfect. Poate că acest renume a avut un cuvânt de spus în ce priveşte caracterul său întunecat. Curtea mamei lui era plină de bărbaţi aleşi pentru frumuseţea lor. În sfârşit, toate acestea nu mai contau după 17 noiembrie 1796. Pavel era împărat, foarte plin de autoritatea lui – „Aflaţi că nu există consideraţie în Rusia decât pentru omul căruia îi dau cuvântul şi în intervalul cât îi vorbesc“, a spus el într-o zi – şi hotărât să guverneze. Pentru el aceasta însemna: să facă exact opusul lucrurilor pe care le făcuse mama lui.

Prima sa mare decizie politică, marcată în întregime de ranchiună filială, îmbracă o importanţă considerabilă pentru viitorul dinastiei. La 5 aprilie 1797, el aboleşte dispoziţiile luate de Petru cel Mare în 1722, stabilind clar, pentru prima oară în istorie, dreptul succesoral. Succesiunea se bazează pe primogenitură şi exclude femeile de la tron[23]. Condamnarea postumă a puterii încredinţate Ekaterinei avea totuşi avantajul, pentru viitor, de a elibera viaţa politică de certurile şi de îndoielile legate de alegerea moştenitorului. Dintr-o dată, succesorul lui Pavel era desemnat şi asigurat de poziţia lui irevocabilă. Dar relaţiile dintre Pavel I şi fiul său Aleksandr, care refuzase să-i ia locul, nu vor fi simplificate doar pentru atâta lucru.

În cursul primilor ani de domnie, Pavel a adoptat atitudini contradictorii, datorate temperamentului său, dar şi dorinţei de a pune la îndoială opţiunile făcute de mama lui. Or, acestea nu erau întotdeauna prea limpezi, mai ales cele referitoare la Revoluţia franceză şi la avântul ideilor liberale pe care Ekaterina le considera destabilizatoare. Aşa se explică de ce, către sfârşitul vieţii, ea manifesta o intoleranţă extremă faţă de aceia care păreau să respingă autocraţia, fie că erau spirite libere, fie simpli francmasoni. În timpul perioadei de „reacţie ideologică“, prietena Enciclopediştilor a aruncat în închisoare doi bărbaţi a căror influenţă intelectuală în rândul nobilimii creştea: Novikov şi Radişcev. Cel dintâi jucase un rol central în expansiunea francmasoneriei în Rusia[24] şi o criticase deschis pe Ekaterina, acuzând-o de francofilie, deşi faptul în sine nu îi tempera cu nimic indulgenţa faţă de nedreptatea socială. El făcea apel la austeritatea morală din Rusia tradiţională, împotrivindu-se moravurilor decăzute de la curte. Pentru

[23] Chiar dacă, în cazul stingerii descendenţei pe linie masculină, succesiunea era transferată pe o descendenţă pe linie feminină, femeia nu putea decât să îl poarte spre putere pe bărbat. Trebuie să notăm că Actul de la 5 aprilie 1797 fusese stabilit şi semnat concomitent de Pavel, pe atunci „moştenitor“ (după cum se arată la începutul Actului) şi de soţia lui, la 4 ianuarie 1788, deci cu mult înainte de dispariţia Ekaterinei.

[24] În 1776, Novikov întemeia o lojă la Moscova, inspirat de tendinţele mistice şi ezoterice ale masoneriei germane, în opoziţie cu tradiţiile mai secularizate ale masonilor englezi. Instalarea lojei la Moscova, nu la Sankt Petersburg, dovedea proiectul lui Novikov: să facă din masonerie o cale de restaurare a culturii şi a tradiţiei ruse.

Ekaterina, sfidarea era de nesuportat şi friza complotul. A doua victimă a represiunii, Aleksandr Radişcev, autorul unui pamflet incendiar, *Călătorie de la Sankt Petersburg la Moscova*, publicat în 1790 pe cheltuiala autorului, contesta, în numele unei concepţii morale şi a dorinţei de reformă, starea socială a Rusiei şi gestionarea ţării de către Ekaterina. Pamfletul a apărut fără o autorizaţie prealabilă, imediat după Revoluţia franceză, care o tulburase atât de mult pe Ekaterina. În consecinţă, s-a arătat neîndurătoare faţă de autorul lui. Aristocrat prin origine, intelectual prin vocaţie, Radişcev, care se mulţumise să dezvolte vederile împărtăşite odinioară de Ekaterina, a fost acuzat de trădare şi condamnat la decapitare. Pedeapsa a fost ulterior comutată în exil în îndepărtata Siberie.

Abia ajuns la putere, Pavel redă libertatea celor doi bărbaţi persecutaţi de Ekaterina. În felul acesta, el permite difuzarea ideilor pe care le va combate totuşi fără încetare. Totodată, el recheamă la curte pe toţi aceia care căzuseră în dizgraţia împărătesei. Măsurile lui de clemenţă lasă să se creadă că domnia li va fi liniştită. În acelaşi timp, el măreşte însă numărul dispoziţiilor ce restrâng libertăţile. Ura Revoluţia franceză mai profund decât mama lui, o ura visceral pentru că fusese o crimă împotriva ordinii tradiţionale şi pentru că era franceză. Foarte hotărât să îi bareze drumul către Rusia, el a vegheat la protejarea spiritelor împotriva ideilor din 1789. De aici, o cascadă de interdicţii. Mai întâi, vestimentare. Tot ceea ce avea cea mai vagă legătură cu iacobinismul – pălăriile rotunde, fracurile, jiletcile, cravatele mari – era interzis. La fel s-a întâmplat şi cu vocabularul. Termeni ca *société* şi *citoyen*, pătrunşi deja în Rusia, au fost înlăturaţi. Le-a interzis până şi negustorilor să folosească termeni ca *magasin*. La nevoie, poliţia trebuia să le impună substituirea cuvântului cu sinonimul rus *lavka*. Cărţile, teatrul şi chiar muzica venite din Europa au fost supuse unei cenzuri necruţătoare. Ruşii care călătoreau în străinătate au fost rechemaţi în ţară, francezii nu puteau pătrunde în Rusia dacă nu prezentau un paşaport semnat cu numele Burbonilor. Regulile cenzurii erau atât de stricte, încât tirajul publicaţiilor, revistelor şi lucrărilor a scăzut vertiginos.

Nemulţumindu-se cu interdicţiile, Pavel impunea uzanţe perimate. Trebuia ca trăsurile care îi apăreau în drum să se oprească, iar ocupanţii lor – bărbaţii sau femeile – să îngenuncheze, chiar dacă ploua sau ningea. Dar înainte de toate, el voia să introducă pretutindeni ordinea şi manierele prusace. Ţarevici fiind, devenise popular prin contrast cu o mamă prea francofonă şi întruchipase speranţa reîntoarcerii la un respect mai mare pentru tradiţiile ruseşti. Acum nimic nu era mai grabnic decât să impună o altă influenţă străină, de această dată germană. Toată lumea, începând cu armata, trebuia să se îmbrace în stil prusac. În locul uniformei ruseşti, adaptată unui climat aspru, i s-a impus ţinuta germană: peruca, ghetrele, pantofii cu catarame, care l-au făcut pe Suvorov, viitorul erou al războaielor napoleoniene, să exclame: „Pudra peruchierului nu este praf de puşcă; cataramele nu sunt tunuri; cozile nu sunt baionete; noi nu suntem germani, ci ruşi“. Pavel a pus aceeaşi pasiune plină de minuţiozitate în reorganizarea manevrelor, conform aceluiaşi model prusac îndrăgit de el. Armata rusă avea

desigur nevoie de reformă în mai multe privinţe, trebuia să fie adaptată progreselor tehnice şi exigenţelor unei strategii evolutive. Pasionat de probleme militare, Pavel era perfect justificat să se dedice schimbării. Dar spiritul său meschin, instabil, neîncrederea – se temea că regimentele de elită care îl răsturnaseră odinioară pe tatăl său vor menţine tradiţia de a interveni în viaţa politică – l-au condus spre reducerea în mare parte a reformei la o „punere cu botul pe labe“ a regimentelor şi la modificarea aspectului exterior al trupelor. A devenit imediat impopular. Armata s-a îndepărtat de el, aşa cum făcuse şi nobilimea.

Totuşi, hotărârile sale nu erau total lipsite de bun-simţ, punctul lor de plecare era adesea foarte înţelept, dar, ulterior, instabilitatea lui compromitea totul. Conştient de frustrările unei societăţi care nu putea să-şi transmită cererile direct suveranului, el a inventat un fel de agenţie de reclamaţii şi rugăminţi, instalată pe scara palatului. Fiecare putea să-şi depună aici cererea pentru ca el s-o citească personal. O dată trecute primele momente de atenţie acordată dezideratelor supuşilor, el nu a mai luat în seamă hârtiile care se înmulţeau. Speriat de acumularea lor, interpretată ca o dovadă de ostilitate la adresa lui, Pavel sfârşeşte prin a abandona totul.

A încercat, de asemenea, să pună ordine în finanţele grevate de războaiele permanente ale domniei anterioare. Ekaterina a emis cu generozitate bilete de bancă. Cu multă înţelepciune, Pavel hotărăşte suspendarea momentană a folosirii lor. A poruncit arderea în public a şase milioane de ruble în bancnote şi a aliniat valoarea acelui bilet la rubla de argint. Spera ca în acest mod să ridice cursul unei monede care nu încetase să se deprecieze de-a lungul anilor. Pentru o clipă a reuşit. Salvarea rublei impunea însă alte mijloace. A mărit substanţial drepturile vămilor asupra mărfurilor importate şi a dispus topirea veselei de aur şi argint de la guvernămintele de provincie. Dar, lipsindu-i consecvenţa, el a anulat efectul sacrificiilor făcute, cheltuind fără măsură pentru înfrumuseţarea propriilor reşedinţe şi pentru ridicarea altora noi. Societatea – îndeosebi negustorii, care pătimeau din cauza impozitelor vamale, şi guvernatorii din provincie, lipsiţi de vesela lor – şuşotea că Pavel nu este întreg la minte din moment ce duce o politică economică atât de plină de contradicţii. Şi-a supărat la fel de profund nobilimea – la drept vorbind, Pavel o ura din cauză că ea o susţinuse în trecut pe mama lui – şi a intensificat măsurile jignitoare la adresa ei. Printre ele, reinstituirea pedepsei corporale, de care scăpase cu multă vreme în urmă.

Politica externă s-a dovedit un amestec de proiecte pertinente şi de inconsecvenţe. Merită atenţie deoarece, în complotul care l-a costat viaţa, opţiunile sale în plan internaţional vor juca un anumit rol. La urcarea pe tron şi-a declarat intenţia de a duce o politică pacifistă: efectivele militare reduse (Ekaterina decretase o recrutare excepţională de trei bărbaţi la cinci sute de locuitori, la care Pavel renunţă), scrisoarea circulară adresată tuturor statelor, prin care le informa că, după patruzeci de ani de războaie neîntrerupte, Rusia se angaja într-o campanie de pace şi că nu va lua parte la coaliţia antifranceză, aşa cum intenţiona Ekaterina. Dar, uitându-şi dispoziţiile pacifiste, Pavel devine aproape imediat organizatorul unei a doua coaliţii

împotriva Franţei, în cadrul căreia armatele sale, conduse de Suvorov, s-au evidenţiat. Apoi, entuziasmul ţarului pentru coaliţie a dispărut. Estimând că aliaţii săi austrieci şi, într-o măsură mai mică, englezii nu i-au susţinut eforturile militare în timpul campaniei în Ţările de Jos, în 1799, Pavel le-a întors spatele şi a făcut o pasiune subită pentru Bonaparte. Entuziasmul său obişnuit era motivat de gloria militară şi de autoritatea acestuia, care se apropiau de propriile sale principii în domeniu. Conştient de şansele oferite de răsturnarea alianţelor, Bonaparte a făcut, la rândul lui, tot ce i-a stat în putinţă ca să îl aducă şi să îl atragă în tabăra sa pe împăratul Rusiei. I-a trimis prizonierii capturaţi de armata franceză – nu i-a pus nici o condiţie, iar soldaţii purtau uniforme noi –, s-a oferit să recunoască suveranitatea Rusiei asupra insulei Malta, deşi Anglia i-o refuzase – Pavel era conştient, ca şi Petru cel Mare, strămoşul său, de necesitatea existenţei unei poziţii maritime – şi l-a măgulit în tot felul.

Aveau de altfel şi câteva motive să se înţeleagă. Trimişii lui Pavel I l-au îndemnat pe Bonaparte să se aşeze pe tronul Franţei şi să proclame ereditatea dinastiei pe care o întemeia. Vorbele i-au produs o plăcere vizibilă viitorului Napoleon I. În felul acesta, se schiţa o alianţă politică opusă coaliţiei antifranceze. Ea ajunsese la apogeu când Pavel îşi elaborează „marele proiect“ împotriva Angliei, devenită duşmanul comun şi când noii prieteni hotărăsc să îi răpească India. Franţa se afla deja instalată în Egipt când Pavel îşi trimite grabnic regimentele de cazaci în Asia Centrală ca să mărşăluiască asupra Indiei. Poziţia engleză devenea cu adevărat incomodă. Ca să-şi evidenţieze simpatia pentru Bonaparte, în care îl vedea de altfel pe omul capabil să pună capăt Revoluţiei franceze, Pavel l-a expulzat pe Ludovic al XVIII-lea de la Mitan, unde îl primise până atunci. Gestul său a supărat toate taberele: statele coaliţiei şi în primul rând Anglia, care vedea profilându-se în spatele unei politici aparent inconsecvente punerea în discuţie a poziţiilor sale: economice, maritime şi coloniale; apărătorii legalităţii şi partizanii reîntoarcerii Burbonilor în ţară, pentru care expulzarea lui Ludovic al XVIII-lea însemna adeziunea lui Pavel I la o altă variantă asupra viitorului Franţei. Chiar în propria lui ţară, Pavel se afla în dificultatea de a-şi justifica francofilia bruscă, ivită după recenta persecuţie a tot ce era francez.

Condusă în salturi şi prin declaraţii ostentative, politica lui externă merită atenţie. În spatele dezordinii aparente şi demersurilor contrare, distingem un plan precis şi o oarecare continuitate. Albert Sorel notează în *Istoria Revoluţiei franceze* că „politica Rusiei derivă cu o simplitate puternică din natura lucrurilor şi se continuă sub cele mai diferite regimuri şi sub suveranii cei mai capricioşi“. Pavel I nu se abate de la regulă. În ciuda aversiunii pentru puterea născută din Revoluţia franceză de la 1789, el a încercat de la început să reînnoade relaţiile cu Franţa, acceptând să dea uitării cauza regală. Era foarte convins că ambele state au interese convergente. Refuzul Directoratului de a subscrie la cererea sa de a nu-i mai susţine pe emigranţii polonezi antiruşi îl readuce în coaliţie. Franţa prefera chiar, în acel moment, să îl împingă pe Sultan împotriva Rusiei. Planul a eşuat numai pentru că Bonaparte îi îngrozea pe turci, iar aceştia au căutat sprijinul lui Pavel împotriva ambiţiei lui

devorante. Problemele lui Pavel cu aliaţii din coaliţie îl vor reorienta spre o Franţă pe care Bonaparte o îndepărta în ritm rapid de extremismul revoluţionar. Însă excesele specifice firii sale nu au alterat prin nimic esenţialul politicii externe ruse. Excepţie au făcut pretenţiile sale asupra insulei şi Ordinului de Malta, care ar putea părea incoerente. Dar, în acest caz, trebuie să revenim la combinaţia de interese ruseşti din Mediterana şi de influenţe suferite de Pavel. Putea părea paradoxal faptul ca un suveran ortodox să fie promovat în 1798 la rangul de Mare Maestru şi de protector al Ordinului de Malta. Ce avea el în comun cu un ordin al cavaleriei catolice? Dar protecţia Ordinului atrăgea după sine protecţia insulei, ocupată la acea vreme de trupele franceze, înainte ca ea să fie blocată şi ocupată de englezi. Insula reprezenta un important punct de sprijin în Mediterana. Controlul asupra ei, iniţial motiv de dispută între Pavel şi Bonaparte, îi reuneşte de îndată ce ultimul a fost deposedat de acest drept.

Dincolo de logica internaţională a faptelor se cuvine să menţionăm influenţa lui Joseph de Maistre asupra lui Pavel. El a ştiut să dezvolte simpatia suveranului pentru catolicism. De Maistre aparţinea mediului francez care fugise de Revoluţie şi îşi găsise refugiul la Sankt Petersburg. Bucurându-se aici de o poziţie independentă – ambasador al Sardiniei –, îşi câştigase un mijloc sigur de a-şi propaga ideile. Convins că filosofia iluministă, „revoltă împotriva lui Dumnezeu“, expresie a unui nihilism pe care îl numea *„rienisme“,* se făcea răspunzătoare de dezastrul revoluţionar, el aştepta ca Rusia tradiţională să anime curentul contrarevoluţionar care va salva Europa. Era desigur îngrozit de violenţă, de tendinţa de a rezolva conflictele prin omor, caracteristice în Rusia, dar, în acelaşi timp, era fascinat de ceea ce el considera „remediul asiatic“ care ar fi permis răsturnarea roţii Istoriei. Catolic rigid, apropiat de iezuiţi, dar şi de francmasoni, totul în fiinţa lui îl seducea pe Pavel. Sosirea în Rusia a lui Joseph de Maistre a coincis cu unele gesturi politice în direcţia Bisericii catolice – Pavel obţinuse de la Papă reîntoarcerea iezuiţilor în ţară şi autorizase deschiderea lăcaşurilor de cult –, cei doi bărbaţi puteau să se simtă foarte apropiaţi din această cauză. Cugetările francezului asupra efectelor distructive ale filosofiei din secolul al XVIII-lea atribuiau Rusiei, patria tradiţiilor antiraţionaliste, un rol salvator pentru întreaga Europă. El considera violenţa, inseparabilă de destinul rus, ca pe un mod indispensabil al conduitei umane şi îl încuraja pe Pavel în comportamentul său conservator, vizând închiderea căilor reformei. Suit pe tron, el i-a redat libertatea lui Radişcev, acuzatorul fără rezerve al ordinii sociale ruseşti şi în primul rând al iobăgiei; la capătul domniei sale, Pavel găsea la Joseph de Maistre o justificare a înăspririi continue a poziţiilor personale.

Evoluţia sa, resimţită în toate domeniile şi care a făcut ca toate grupurile sociale ruseşti – de la nobilime la iobagi – să treacă rapid de la speranţă la confuzie, îl va condamna pe Pavel la dispariţie. Însăşi Biserica, neputând să accepte locul acordat iezuiţilor şi catolicismului în Rusia, îl va abandona. Părăsit de ai săi, lipsit de sprijin extern – Bonaparte nu mai putea contrabalansa blamul crescând al statelor europene în faţa schimbărilor sale radicale de poziţie, puse din ce în ce mai des pe seama dezechilibrului mintal

–, Pavel I rămânea totuşi suveranul legitim. Pe deasupra, el contribuise la precizarea condiţiilor în care se făcea alegerea candidaţilor la tron. Putea fi el detronat? Istoria a luat un alt curs, reproducând împotriva lui evenimentele favorabile urcării sale pe tron, cu cinci ani mai înainte. În noaptea de 23 martie 1801, Pavel murea asasinat.

Uciderea lui Pavel I: un paricid?

Moartea lui, ca şi aceea a tatălui său, care l-a obsedat atât de mult, a fost oribilă. Bărbatul neîncrezător în nimeni luase obiceiul să se încuie în camera sa. Palatul era, ca întotdeauna, păzit perfect. În acea noapte era de strajă un regiment de elită, Semionovski. Totuşi, o mână de oameni a reuşit să se năpustească în camera suveranului, cam pe la miezul nopţii, şi să îi prezinte un act de abdicare. Pavel a încercat să fugă izbindu-se de cercul asasinilor şi apărându-se cu furie. Dar era singur. În confuzia luptei, lampa care lumina scena a căzut. În acea clipă a fost lovit din plin din toate părţile. Cu membrele rupte, cu capul spart de o tabacheră, sugrumat, Pavel şi-a dat sufletul sub lovituri. Ce asasin îi dăduse lovitura de graţie? Istoria nu ne spune nimic în această privinţă. Furia celor veniţi să îi ia viaţa – nu-şi puteau permite să eşueze pentru că riscau să-şi piardă la rândul lor viaţa – a creat un haos de nedescris. Unul dintre conjuraţi, contele Pahlen, guvernatorul Petersburgului, s-a dus imediat la moştenitor, la Aleksandr, şi l-a anunţat că este împărat. Rusia a aflat atunci că Pavel sucombase în urma unui „atac“ şi s-a grăbit să salute venirea la putere a unui tânăr frumos, care trezea speranţele aţipite, aşa cum se întâmpla la fiecare eveniment de acest tip.

Regicidul, al doilea în decurs de două generaţii – fiul urma tatălui – este cu mult mai complex decât acela care o descotorosise pe Ekaterina de supărătorul ei soţ. Şi cu mult mai tragic. Mai întâi, pentru că îl pune sub acuzaţie – schema veche a tatălui ucigându-l pe ţarevici se inversează în cazul de faţă – pe moştenitorul tronului; regicidul pune problema complicităţii sale. Apoi pentru că, de această dată, este vorba de un regicid politic – singurul din istoria Rusiei. Nu mai este vorba de salvarea unui candidat la putere aflat în pericol, ca în 1762. Moştenitorul tronului era protejat prin legea privind succesiunea instituită de Pavel I. Asasinii acestuia din urmă nu era intriganţi dornici să aducă la putere un pretendent care să-i protejeze. Erau oameni responsabili, care au făcut o opţiune politică.

Prima întrebare ivită în fata regicidului este legată de rolul moştenitorului. Complice sau simplu beneficiar al unui omor ce stârneşte groaza? Toată viaţa el se va strădui să-şi dovedească nevinovăţia. Raporturile sale cu conjuraţia aduc puţină lumină în privinţa poziţiei sale. Cine erau ei? Mai întâi, grupul central compus din câteva persoane: cei doi „gânditori“ ai complotului, Panin şi Pahlen, apoi executanţii aflaţi în camera suveranului şi care nu-şi vor nega niciodată participarea la acţiune: Bennigsen, fraţii Zubov, Iaşvil, asistaţi de personaje de mai mică anvergură. Contele Nikita Panin era un vicecancelar

respectat. Nepot al ministrului Afacerilor Externe al Ekaterinei a II-a, Nikita Panin[25] cunoscuse iniţial la curtea lui Pavel I aceeaşi favoare de care beneficiaseră tatăl şi unchiul său la curtea Ekaterinei. Totuşi, câteva luni înainte de moarte, presimţind că medita la un plan destinat detronării sau limitării puterii sale – criticile vicecancelarului la adresa politicii externe deveneau din ce în ce mai virulente –, Pavel I îl înlocuise în acel post de seamă. Faptul explică intrarea în scenă, întârziată, dar cu atât mai activă, a contelui Pahlen. Pavel I îi încredinţase înalta funcţie de guvernator al Sankt Petersburgului şi se baza pe el în dejucarea comploturilor pe care le adulmeca. Bărbat foarte hotărât, autoritar, Pahlen îi impresiona atât pe ţar, cât şi pe moştenitor.

Printre executanţi, se cuvine să facem loc mai întâi fraţilor Zubov. Unul dintre ei, Platon, fusese o vreme favoritul Ekaterinei a II-a: urcarea pe tron a lui Pavel I îl condamnase pe el şi pe fraţii săi la o existentă fără perspective, departe de capitală (nu vor reveni aici decât tardiv), împărtăşind dizgraţia comună a acelora pe care împărăteasa îi remarcase la un moment dat. În săptămânile de dinaintea morţii lui Pavel, fraţii Zubov beneficiaseră de o amnistie. Împăratul spera ca ea să îi aducă noi aliaţi. Era însă prea târziu. Gândurile celor excluşi în 1796 fuseseră alimentate cu prea multă ranchiună, iar complotul nu mai putea fi prevenit. Mai era generalul Bennigsen. Memoriile sale privitoare la omor nu caută nicidecum să-i ascundă rolul jucat şi aruncă lumină asupra evenimentului. În ce priveşte prinţul Iaşvil, descendent al celei mai mari familii georgiene, acesta l-a urât dintotdeauna pe Pavel, aşa cum reiese din ceea ce i-a scris ulterior lui Aleksandr I: „Din ziua în care nefericitul dement, tatăl dumneavoastră, s-a urcat pe tron, am hotărât să-mi sacrific viaţa, dacă trebuie, pentru binele Rusiei. Din vremea lui Petru cel Mare, ţara devenise jucăria favoriţilor, pentru ca mai apoi să devină victima dezaxaţilor… În faţa suveranului, eu sunt salvatorul Patriei. În faţa fiului, eu sunt ucigaşul tatălui său“.

Conjuraţii erau, după cum, se vede, convinşi că lucrează pentru salvarea ţării. Ei detronau un om care-şi pierdea minţile, sau cel puţin un om care, din cauza temperamentului său instabil, urma o cale periculoasă pentru Rusia. La ora omorului, Nikita Panin, care trăsese cele mai multe sfori, nu era la Palat. Pahlen nu a participat direct la omor[26]. În schimb Bennigsen, Iaşvil şi fraţii Zubov îşi împărţeau grija de a pune capăt vieţii împăratului.

Aleksandr: paricid?

Ce ştia moştenitorul din toate acestea? Caracterul său merită atenţia, deoarece îi pune în lumină comportamentul de dinainte şi de după drama care

[25] Ministrul Ekaterinei a II-a fusese Nikita Ivanovici. Nepotul său, Nikita Petrovici, era fiul fratelui său Piotr, general care reprimase răscoala lui Pugaciov.

[26] Povestea, raportată oral, spune că la ora uciderii împăratului contele Pahlen contempla tablourile dintr-o galerie alăturată şi plângea din cauza tapajului provocat de strigătele suveranului.

l-a adus pe tron. Preceptorul său, Protasov, a dat în vileag, de-a lungul timpului, multe confidenţe severe privitoare la caracterul elevului său. Inteligent, dar leneş şi nepăsător, puţin înclinat spre lectură, fascinat în schimb de exerciţiile militare; incapabil să se concentreze şi uitând orice lucru de îndată ce l-a auzit. În rezumat, moştenitorul lui Pavel era fermecător, dar nu dobândise nici un pic de maturitate din momentul căsătoriei sale – la şaisprezece ani – şi până la moartea tatălui. Defectele caracterului său vor sări în ochi în timpul tragediei de la 1801. Aflat permanent în mijlocul curţii şi al ofiţerilor pe parcursul domniei tatălui său, Aleksandr cunoştea prea bine nemulţumirea crescândă provocată de Pavel. Nu este posibil să fi ignorat evocarea permanentă a dezechilibrului mintal al acestuia. Or, Actul de la 5 aprilie 1797, îndrumar în materie de succesiune, trata foarte precis problema deranjamentului mintal: „Incapacităţile legale interzic domnia sau asigurarea regenţei printre care: demenţa, fie ea şi de moment...“. Aleksandr ştia că tatăl său era perceput ca semidement în plin proces evolutiv; mai ştia totodată că dreptul succesoral aranja numai variante cu persoana lui în centru.

În anul anterior asasinatului, firele complotului care se înnoadă şi legăturile dintre Aleksandr şi conjuraţi sunt perfect vizibile. Se cuvine să amintim aici că, în 1796, prin respingerea proiectului bunicii sale vizând succesiunea lui la tron în detrimentul tatălui, Aleksandr putea să considere că furnizase, în avans, dovezi privitoare la respectul său filial – numai de i-ar permite starea mintală a lui Pavel să şi-l respecte. Dar, în anii următori, degradarea caracterului împăratului a fost însoţită de înrăutăţirea raporturilor dintre tată şi fiu, aşa încât Aleksandr avea motive să se teamă. Suveranul ar fi putut modifica ordinea succesorală. Moştenitorul era desigur protejat prin Actul de la 1797, dar istoria dinastiei îl învăţa că un suveran autocrat poate foarte bine să schimbe legea ţinând cont de evenimente şi de bunul său plac.

La nemulţumirea generală crescândă răspundea o neîncredere crescândă a lui Pavel şi deci o ostilitate crescândă faţă de moştenitor. Suveranul, la rândul său, începea să-şi privească urmaşul ca pe un rival, iar orice complot îndreptat împotriva lui trebuia să grăbească ascensiunea fiului său la tron. Cele două figuri centrale ale complotului – Panin şi Pahlen – se vor strădui din acel moment să-l organizeze îngrijindu-se de legalitate, altfel spus, să obţină mână liberă din partea moştenitorului. „Mână liberă“ este de altfel expresia precisă la care ajunge marele duce Nikolai Mihailovici, strănepotul său, la capătul cercetărilor sale despre răspunderea lui Aleksandr.

Cu aproape un an înaintea complotului, în cursul unei întrevederi cu moştenitorul la baia rusească – Pavel era suspicios şi ambii şefi ai conspiraţiei s-au străduit să evite, în ultimele luni, anterioare asasinatului, orice întâlnire deschisă cu moştenitorul care i-ar fi putut înteţi temerile[27] – Nikita Panin i-a

[27] Pahlen a rezumat situaţia astfel: „I s-au oferit împăratului câteva bănuieli privind legăturile mele cu marele duce Aleksandr. Eram la curent cu ştirile. Nu puteam să apar în apartamentele tânărului, nu îndrăzneam să avem o conversaţie prea lungă, în ciuda relaţiilor facilitate de poziţiile ocupate. Ne comunicam gândurile şi aranjamentele necesare cu ajutorul bileţelelor. Eu i le înmînam contelui Panin, marele duce Aleksandr scria alte bileţele drept răspuns, iar Panin mi le înmîna“.

evocat eventualitatea, într-un mod abia deghizat. Mai târziu, Pahlen, care îl impresiona mult pe marele duce, s-a arătat mai precis, şi, după toate probabilităţile, l-a făcut să treacă de la aprobarea limpede, acordată unui plan limitat de destituire, la acordul tacit privind eventuala suprimare a împăratului. Ulterior, Pahlen a povestit că, într-o primă etapă, când „părea imposibil să acţionezi fără consimţământul şi chiar cooperarea marelui duce Aleksandr… am reuşit să zdruncin pietatea sa filială şi chiar să-l hotărăsc să se combine cu Panin şi cu mine, în ce priveşte mijloacele de a ajunge la un deznodământ, căruia el însuşi nu-i mai putea ascunde urgenţa. Dar trebuie să recunosc, în numele adevărului, că marele duce Aleksandr nu a consimţit nimic înainte să-mi fi pretins jurământul sacru că nu vom atenta la zilele tatălui său".

Dar este clar, dacă ne referim la o altă remarcă a aceluiaşi Pahlen, că, în ciuda scrupulelor care l-au făcut pe moştenitor să nu accepte ideea unei acţiuni împotriva tatălui său, decât cu condiţia să-i fie cruţată viaţa, el a mers mai departe, după aceea, în adeziunea sa, răpindu-i împăratului orice şansă de a se putea apăra. Asaltul apartamentelor lui Pavel I fusese fixat pentru noaptea de 9 spre 10 martie. Când Pahlen l-a informat despre acţiune, Aleksandr a emis o obiecţiune care denotă interesul său pentru reuşita întregii operaţii. L-a rugat să amâne complotul pentru noaptea de 11 spre 12 martie, dată la care garda ar fi fost asigurată de regimentul Semionovski, de care era foarte apropiat şi pe care credea că-l poate câştiga de partea sa, câtă vreme regimentul Preobrojenski, căruia îi venea rândul în ajun, era foarte devotat împăratului. Întârzierea, acceptată de şefii conspiraţiei fără tragere de inimă, dat fiind că aveau sentimentul că raţiunea şovăielnică a suveranului l-ar fi putut îndruma la orice extremă, a fost pe punctul de a compromite totul. La 10 martie, împăratul a poruncit arestarea lui Aleksandr şi a fratelui său, Konstantin. Sosise vremea să îl facă să dispară.

Reacţia noului împărat a fost ambiguă. Copleşit, într-o stare de semiprostraţie, aşa îl descriu toţi martorii primelor zile de domnie. Marele duce Nikolai, atât de grijuliu să nu-şi acuze familia şi care insistă pe nevinovăţia împărătesei şi a lui Konstantin, îl acuză pe Aleksandr mai mult de inconştienţă, de uşurinţă, de refuzul de a reflecta la consecinţele politice ale unui act împotriva tatălui său, decât de adeziune fără rezerve la un proiect criminal. Dar această judecată nu-l disculpă pe Aleksandr, deoarece, subliniază marele duce Nikolai, el îşi cunoştea tatăl, ştia că Pavel nu ar fi acceptat să semneze un act de abdicare. Este foarte probabil că ştia – deşi nu lăsa certitudinea să-i cuprindă conştiinţa – că membrii conjuraţiei vor trebui să fie violenţi cu tatăl lui. Şi există oare mai multe mijloace de a violenta un suveran care refuză să abdice?

Relativa clemenţă a lui Aleksandr faţă de asasinii tatălui său – cât este de diferită faţă de răzbunarea lui Pavel I împotriva ucigaşilor lui Petru al III-lea – ar fi cel puţin surprinzătoare, dacă nu ar fi fost decât un fiu îndurerat. La Harpe, faţă de care Aleksandr îşi exprimase tulburarea, i-a adresat la 30 octombrie 1801 un adevărat memoriu privind cele ce se cuvenea să facă în privinţa conjuraţilor. Recunoscând că îndepărtarea lui Pavel I de tron era

necesară şi că Aleksandr o acceptase în principiu, el continuă: „Maiestatea voastră a trebuit să consimtă, după o rezistenţă de durată, să întreprindă, pentru binele ţării sale, ceea ce s-a executat legal şi cu succes de altfel“, dar consemnul fiind mai apoi depăşit, La Harpe se pronunţă fără nuanţe pentru o pedeapsă exemplară, subliniind că „trebuia oprit scandalul regicizilor din Rusia, constant nepedepsiţi, adesea chiar recompensaţi, dând târcoale tronului, mereu gata să-şi reînceapă ticăloşiile“.

Desigur, Aleksandr a dat pedepse, dar fără să exagereze. Panin şi Pahlen au fost surghiuniţi din Sankt Petersburg pentru totdeauna. Aceia care l-au lovit pe împărat s-au retras, din proprie iniţiativă, pe moşiile lor. Generalul Bennigsen a avut o eclipsă de scurtă durată. După o şedere în afara capitalei, şi-a reluat locul în armată şi a jucat un mare rol în războaiele napoleoniene. Poate trebuie să legăm participarea lui la uciderea lui Pavel de faptul că n-a primit niciodată bastonul de mareşal, în ciuda înaltelor fapte de arme. Dar nu putem fi siguri de explicaţie, deoarece a rămas mereu ataşat de familia imperială. Era invitat foarte des, chiar şi de către Aleksandr I.

Oricare i-ar fi fost gradul de vinovăţie, este limpede că Aleksandr a avut remuşcări întreaga viaţă. Totuşi, se deosebeşte de bunica lui. Adeziunea la proiectul criminal nu se explică, fără îndoială, prin interesul personal. În 1762, Ekaterina nu mai avea nici o şansă de a-şi atinge destinul râvnit fără să-şi ucidă soţul. Tot ambiţia personală a împins-o să-i refuze fiului ei tronul în 1767, să refuze regenţa şi mai târziu să încerce să amâne momentul cedării tronului către fiu, înlocuindu-l cu nepotul ei, minor, ca moştenitor. Aleksandr nu trebuia să se teamă decât de toanele tatălui. Nu avea decât douăzeci şi trei de ani când a fost ucis Pavel şi nu-l încerca o dorinţă prea mare de a domni. Utopist în anii de tinereţe, declara cu plăcere că ar fi dorit să facă o foarte mare reformă într-un timp scurt, apoi să părăsească tronul pentru a merge să trăiască în pace cu ai săi. La moartea tatălui, a rămas fără reacţie şi a trebuit să fie împins pe tron[28]. Indolenţa a jucat aici un rol. Aleksandr suferise din plin influenţa celor doi instigatori la omor şi, de îndată ce totul a fost organizat, s-a arătat incapabil să-şi exprime o voinţă personală clară. Faptul explică prăbuşirea lui interioară care, toţi martorii o subliniază, nu era simulată. Avea aerul de a se trezi dintr-un vis pentru a intra într-un coşmar, s-a spus atunci.

Firele conjuraţiei, care, până la un anume punct, îl prindeau şi pe el în ţesătură, erau la urma urmelor încâlcite, chiar excepţionale în istoria Rusiei. Până atunci numai situaţia internă impusese asemenea manevre. Dar Panin era obsedat de problemele internaţionale. Multă vreme simpatizantul Prusiei, la sfârşitul secolului el devine îngrijorat de ostilitatea faţă de Anglia care îl însufleţea pe Pavel şi de urmările ei[29]. În ce măsură acest bărbat extravertit, pe care şederile sale în post l-au pus în contact cu diplomaţii şi conducătorii străini, nu a servit drept releu unui „partid“ englez? Nu există probe materiale

[28] „Ai făcut destul pe copilul, este timpul să domneşti“, i-a zis Pahlen.

[29] În afară de campania extravagantă de cucerire a Indiei, Pavel făcea presiuni asupra Prusiei pentru ca ea să declare război Angliei. Ruptura cu această ţară avea şi consecinţe economice, pentru că oprea exporturile de cereale şi de materii prime (cânepă, in) către Anglia, fapt ce leza interesele proprietarilor de pământ.

despre o asemenea înţelegere secretă cu Anglia, dar teza referitoare la existenţa ei a fost sugerată cu tărie în momentul omorului şi mai târziu. În sprijinul unui anume „joc englez“, trebuie să ne amintim de marea familiaritate, în epocă, între Nikita Panin şi ambasadorul Londrei la curtea Rusiei, ca şi rezervele foarte vii exprimate de ex-vicecancelar asupra orientării politicii ruse. Nikita Panin considera atitudinea lui Pavel faţă de Anglia extrem de periculoasă pentru Rusia şi era probabil împotriva ei.

Că au fost presiuni internaţionale sau, mai simplu, că persoanele şocate ori lezate de consecinţele prusianismului exacerbat al lui Pavel I – orientarea lui Nikita Panin în direcţia deschiderii către Anglia reprezintă o reacţie mai generală a elitei ruse – au fost favorabile unei soluţionări radicale a problemei ridicate de Pavel I, interesant în această omucidere este faptul că pentru prima oară în istoria Rusiei o oarecare interferenţă între cele două terenuri politice, intern şi extern, este răspunzătoare de violenţele care afectează puterea.

Aleksandr I şi „dublura” lui

Două regicide în mai puţin de patruzeci de ani nu puteau rămâne fără urmări asupra legalităţii suveranilor şi asupra evoluţiei conştiinţei sociale. Aşa cum a scris La Harpe în scrisoarea adresată fostului său elev: „Asasinarea unui împărat în mijlocul palatului său, în sânul familiei, nu poate rămâne nepedepsită… fără să compromită demnitatea imperială“.

Fiecare dintre suveranii care preiau puterea pe parcursul acestei perioade pline de violenţe – inclusiv Pavel I – are obligaţia să-şi întărească legalitatea ţinând cont de zguduirea provocată de regicid în funcţia imperială. Ekaterina a II-a, căreia Nikita Panin (primul dintre cei doi Nikita) îi sugera să-şi asocieze nobilimea la putere sub forma unui Sfat Imperial care ar fi limitat autoritatea suveranului, fapt pentru care l-a refuzat, a căutat bazele unei legitimităţi regăsite în definiţia „luminată“ a monarhiei. În 1767, ea a pus o Comisie legislativă[30] să îi confere titlurile de „Ekaterina cea Mare, cea Înţeleaptă, Mama Patriei“ şi i-a cerut să adopte „instrucţiunea (*nakaz*) dată Comisiei de a elabora un nou Cod“, care era în realitate expunerea doctrinei ei politice. Pentru Ekaterina, Rusia era un stat european, al cărui sistem de legi evidenţia ordinea naţională, nu pe cea tradiţională (nici pe cea inspirată de religia revelată), şi în care autocraţia răspundea interesului fiecăruia. Pavel I, neavând nevoie, ca mama lui, să-şi legitimeze uzurparea puterii, putea să se bazeze, în ceea ce îl privea, pe ordinea tradiţională, cu atât mai necesară în ochii lui, cu cât Revoluţia franceză şi difuzarea ideilor ei necesitau ca puterea absolută să se bazeze pe justificări solide. În loc să recurgă la raţiune în acest scop, el a făcut apel la credinţă sub forma sa extremă, mistică, şi la

[30] Comisia număra 564 de deputati (pentru cei 18 milioane de ruşi de la acea dată) reprezentanţi ai tuturor grupurilor sociale, exceptând ţărănimea iobăgită şi clerul, pentru că din ea făcea parte un singur ecleziastic reprezentând Sfintul Sinod.

masonerie, în calitatea ei de nouă formă de exprimare a căutării spirituale. La ora încoronării, el ia titlul de „şef al Bisericii“ şi se declară protectorul Bisericii ortodoxe, desigur, dar şi al catolicilor şi francmasonilor. Aleksandr I, urcat pe tron în condiţii la fel de dramatice ca şi bunica lui, nu trebuia să-şi răscumpere decât omorul cu care era asociat, nu şi să-şi justifice propria legitimitate. Rusia cunoştea principiul monarhic în forma sa absolută, care permitea tot ce era violenţă. În acel moment, tocmai acel principiu era pus sub acuzaţie. Totuşi, speranţa generală consta în limitarea lui, deci în promulgarea reformelor. După urcarea pe tron, Aleksandr, sub influenţa unor sfetnici liberali – primul dintre ei a fost Mihail Speranski –, convinşi că venise vremea trecerii la o monarhie constituţională, ba chiar se impunea, s-a angajat într-o politică reformistă care părea să confirme o asemenea speranţă. Dar în 1812, după intrarea lui Napoleon în Rusia, talerul balanţei revine cu brutalitate la conservatorismul absolut. Este adevărat că, prin fire, fără să aştepte evenimentele de la 1812, Aleksandr părea că ţine în permanenţă doi cleşti de foc, aţâţând simultan relaţii privilegiate cu sfetnici favorabili celor mai opuse orientări. Fiecare ieşea de la acele întrevederi cu suveranul convins de încheierea unui acord trainic cu acesta. La interval de câteva clipe, Aleksandr încuraja, în acelaşi fel, ideea unei reforme radicale a sistemului politic, dar şi pe aceea a revenirii la absolutism. Temperamentul vag, indecis, care i-a determinat purtarea la ora complotului, îi va marca întreaga existenţă.

Este adevărat că între Ekaterina şi Aleksandr, în spatele problemei cruciale a legalităţii sistemului absolutist care se cerea restaurată, se pune o altă problemă, nu mai puţin crucială, de care va depinde tot viitorul Rusiei: cum să fie conciliată menţinerea puterii absolute şi aceea a unui sistem social ierarhizat, cu reformele indispensabile transformării Rusiei într-o naţiune europeană puternică. Nici unul dintre cei trei suverani ai perioadei n-a găsit un răspuns coerent. Dar toţi trei au apucat aceeaşi cale într-un anume moment al existenţei lor: reformatorii de la începutul domniei sprijină apoi, din ce în ce mai mult, autocraţia. În ceea ce-l privea pe Pavel, acesta a fost despot de la început, chiar dacă a avut câteva veleităţi de reforme precise.

Dacă suveranii epocii n-au ştiut să găsească răspuns la dilema în care se zbăteau, conştiinţa colectivă, aceea a norodului, a răspuns la speranţele mereu înşelate, recurgând la tradiţionala evocare a falsului ţar. După cum am văzut, Petru al III-lea a bântuit îndelung visurile populare şi, dincolo de acest fapt, a mobilizat în jurul lui Pugaciov mase considerabile de nemulţumiţi care au ameninţat cu adevărat stabilitatea imperiului. În mod curios, Pavel I, victima regicizilor şi obsedat de supranatural – pretindea că în reşedinţa sa de la Gatcina rătăceau fantome –, nu a declanşat nici o evocare a falsului ţar. După dispariţie, imaginaţia populară nu l-a reînviat niciodată şi nimeni nu şi-a atribuit personalitatea lui. Nu a fost ţar decât puţină vreme şi se pare că societăţii i-a convenit să-l şteargă din preocupările ei.

În schimb, Aleksandr I va cunoaşte un destin postum straniu, constituind până astăzi o enigmă istorică, precum ţarul de la Uglici. Remuşcările îl hărţuiau şi l-au făcut repede să se închidă într-un misticism extrem. Atenţia acordată constant supranaturalului s-a manifestat cu precădere în ultimele

sale zile. Considera poate că inundaţia care îi distrusese capitala de curând era un semn al mâniei divine? În tot cazul, a fost vorba de un sentiment împărtăşit în mare măsură de popor. La 19 noiembrie 1825, pe când se afla la Taganrog, a murit din cauza unei fierbinţeli, numită febră de Crimeea, probabil febră tifoidă. Moartea sa, petrecută departe de capitală, a avut urmări supărătoare pentru cadavrul său: îmbălsămat prost, acesta a fost transportat în condiţii precare, iar autopsiile au fost practicate şi parafate de oameni diferiţi şi prea numeroşi; chipul suveranului ajunge de nerecunoscut, aspectul fizic general este complet alterat. Toţi acei factori concură la apariţia rapidă a zvonului legat de falsa moarte a ţarului. Trupul său nu ajunsese în capitală şi deja circula un zvon persistent: ţarul nu murise, ci *plecase*. Sicriul conţinea cadavrul unui soldat obişnuit, care nu-i semăna deloc. Iniţial, zvonul era însoţit de o explicaţie care va fi curând abandonată: Aleksandr I fugise ca să scape de duşmanii săi, dornici să-l asasineze. La acea dată, mitul era întărit de amintirea regicidelor recente. Dar, cu timpul, sensul zvonului se schimbă şi devine o certitudine: Aleksandr I rătăceşte prin ţară, printre oamenii din norod, le împărtăşeşte destinul şi suferinţele şi ispăşeşte împreună cu ei păcatele Rusiei. În 1830, mitul capătă noi contururi: în noua sa vocaţie, Aleksandr I are un nume şi un chip; el este Feodor Kuzmici, un ermit care trăieşte în Siberia, unde va muri în 1864. Pentru norod nu mai există nici o îndoială: Feodor Kuzmici este suveranul; a dorit să suprime distanţa care îl separa de poporul său şi să revină la adevărata misiune a ţarului, aceea de a fi în mijlocul poporului pentru a-i asigura mântuirea. Opinia publică îl consideră un sfânt, iar faptul acesta reprezintă vocaţia autentică a ţarului.

Mitul lui Aleksandr I-Kuzmici este important în ochii istoriei şi ai politicii. Clio, în ceea ce o priveşte, nu s-a pronunţat niciodată clar asupra temeiniciei certitudinilor populare. Semnificativ este faptul că, în chiar sânul familiei imperiale, s-a instalat îndoiala şi că nimeni nu a vrut să respingă în totalitate ipoteza morţii ulterioare a lui Aleksandr I şi a identificării sale cu Feodor Kuzmici. Ipoteză cu atât mai interesantă, cu cât este gratuită. Spre deosebire de problema pusă de Ludovic al XVII-lea, care, dincolo de destinul personal, reprezintă o problemă a posterităţii sale, Feodor Kuzmici nu avea urmaş şi nimeni nu a mai pretins că este Aleksandr I după dispariţia acestuia. Problema morţii adevărate a suveranului continuă să existe.

Mitul lui Feodor Kuzmici are înainte de toate o importanţă politică. Este de remarcat că, în 1825, contrar celor petrecute în legătură cu falşii ţari din trecut, nu s-a petrecut o proliferare a lui Aleksandr I reînviat. A existat o singură identificare şi un unic mit. Semnificaţia acestuia este pe deplin lămurită. Feodor Kuzmici nu era ţarul *adevărat* opus *falsului* ţar Nikolai I, urmaşul lui Aleksandr. El era ţarul-întruchipare-a-adevăratului-proiect-politic-rus. Nu era vorba de o punere sub semnul întrebării a legitimităţii personale, ci de o reflectare politică asupra legitimităţii concepţiilor pe care se întemeia evoluţia imperiului. Ţarul Feodor Kuzmici trebuia să fie *sfântul-ţar* şi era obligat să fie *în mijlocul* norodului său, numai compasiune şi suferinţă, după chipul şi asemănarea suferinţelor poporului. Plecarea lui Aleksandr printre oameni simboliza înstrăinarea puterii de popor. Acesta ia măsura distanţei

care îi separă şi se înstrăinează la rândul său de putere. Cele două Rusii, a puterii şi a norodului, se află astfel înglobate în mit şi în adevărata istorie a morţii lui Aleksandr I. La oricare dintre aceste două variante ne-am opri, nu putem trage decât o concluzie: zdruncinarea sistemului, înscrisă deja în conştiinţe, ne este înfăţişată în toată amploarea prin evenimentul de la 1825.

Capitolul VIII

PUGACIOVII DIN UNIVERSITĂŢI[31]

Complotul decembriştilor

La 14 decembrie 1825, la Sankt Petersburg izbucneşte o răzmeriţă. Ziua este bine aleasă: după dispariţia lui Aleksandr I, regimentele trebuiau să depună jurământul faţă de noul împărat. Trupele insurgente, convinse de ofiţerii lor că moştenitorul, marele duce Konstantin, va fi îndepărtat de la domnie, s-au năpustit în Piaţa Senatului strigând: „Trăiască Konstantin!“, iar unii „Trăiască Constituţia!“ – mulţi soldaţi au crezut că este vorba de un salut adresat soţiei marelui duce… Guvernul, adunat în jurul fratelui mai mic al lui Konstantin, Nikolai, adevăratul moştenitor al tronului, a aşezat în faţa rebelilor grosul trupelor din oraş, care le erau fidele. Insurecţia a fost înăbuşită în timpul nopţii, fără a se folosi mijloace militare excesive. Nu se dorea inaugurarea noii domnii printr-o baie de sânge. Cât despre insurgenţi, nu aveau şefi hotărâţi, care să ştie până unde să-şi împingă trupele. Bilanţul evenimentelor a fost simplu de efectuat: vreo o sută de răzvrătiţi, morţi pe caldarâm; câteva sute de arestaţi; toţi conducătorii trimişi în judecată. Evident, a fost o tentativă de lovitură de stat. Eşecul ei demonstra slăbiciunea mişcării, absenţa oricărui sprijin din partea poporului şi capacitatea regimului de a se apăra. În urma evenimentului, s-au ivit întrebări grave şi persistente. Conducătorii făceau parte din nobilime, unii erau membrii unor familii dintre cele mai ilustre din ţară. De ce persoanele provenite din cele mai înalte şi mai privilegiate clase ale societăţii au pus dintr-o dată mâna pe arme şi s-au ridicat împotriva unui regim care le acorda toate favorurile? De ce au căutat să-l răstoarne? În numele căror idei?

Cauza imediată a tulburărilor – sau mai exact pretextul lor – era limpede. Aşa cum se întâmpla adesea în Rusia, succesiunea suveranului a deschis o criză politică. Aleksandr nu avea urmaş, iar fratele imediat următor, Konstantin, numit succesor, renunţase la drepturile sale asupra tronului în 1820, din motive personale[32]. Dar Hotărârea semnată de Aleksandr I în 1823,

---

[31] Expresia îi aparţine lui Joseph de Maistre.

[32] În 1820, Konstantin a divorţat şi s-a recăsătorit cu o femeie care nu era de familie regală. Conform Hotărârii din 20 martie 1820 (articolul 361), copiii săi nu puteau avea pretenţii la tron. El a tras concluzia că este necesar să renunţe el însuşi la tron, fapt semnalat

prin care se transfera succesiunea celui de-al doilea frate, marele duce Nikolai, rămăsese în realitatea sa de act de renunţare secretă. Moartea lui Aleksandr I a fost urmată de o mare confuzie, fiecare dintre cei doi fraţi, din respect pentru legea succesorală din 1797, punându-l pe celălalt să-i jure credinţă, Konstantin la Varşovia, Nikolai la Sankt Petersburg. Dezordinea iniţială – publicarea neaşteptată a Hotărârii din 1823 şi anunţarea suirii pe tron a marelui duce Nikolai – a alimentat, în sânul regimentelor, bănuielile asupra unor intrigi, aşa cum se întâmpla frecvent în preajma preluării puterii, favorizându-i pe organizatorii loviturii de stat. Soldaţii, convinşi că aleargă în ajutorul adevăratului moştenitor, înlăturat de la domnie, au putut fi atraşi să-i urmeze. Lovitura de stat este în felul acesta marcată de ambiguităţi: pentru aceia care o pun la cale este vorba de înlăturarea autocraţiei şi de impunerea unei constituţii; pentru aceia care îi urmează este vorba de apărarea ţarului adevărat de un eventual uzurpator, fie el fratele ţarului. Eterna spaimă de a nu greşi persoana agita întotdeauna conştiinţele. Chiar şi în afara capitalei s-a răspândit zvonul că ţarul adevărat, Konstantin, a fost forţat să renunţe la tron.

Dar de ce se ridica nobilimea? De ce respingea ordinea existentă în Rusia? Duritatea reprimării – organizatorii au fost executaţi sau deportaţi în Siberia – nu putea ţine loc de răspuns la aceste întrebări fundamentale. Nobilimea se simţea foarte prost: sentimentul ţinea de conştientizarea ordinii sociale depăşite, a cărei beneficiară era, dar pe care o ştia inacceptabilă. Era vorba de *iobăgie*. Europa vedea cu stupoare perpetuarea ei în Rusia, în plin început al secolului al XIX-lea. Nobilimea era avertizată în privinţa incontiguităţii faptului, cu atât mai mult cu cât trăgea foloase din realitatea lui. Tot ceea ce constituise justificarea drepturilor obţinute de ea dispăruse. Una din principalele reforme ale lui Petru al III-lea – Decretul din 18 februarie 1762 abolea obligaţia nobilimii de a sluji la stat în schimbul iobăgiei – emancipa complet nobilimea, dar nu şi ţărănimea. Ea rămânea legată de glie, fără ca stăpânii să aibă cea mai mică justificare să o menţină în acea stare. După 1762, Rusia prezintă spectacolul unei situaţii sociale paradoxale: nobilimea emancipată[33], bucurându-se de drepturi şi de libertăţi considerabile (Ekaterina a II-a le va confirma şi le va amplifica) situându-se din acest punct de vedere la nivelul omologilor din cele mai avansate ţări ale Europei. Ţărănimea iobagă, dimpotrivă, constituie un caz unic în lumea rurală a marilor ţări de pe continent. Emanciparea nu numai că face din nobilime o clasă privilegiată, dar, în măsura în care îi lasă ţărănimea la bunul ei plac, o transformă într-un grup parazitar. Nobilimea – cel puţin partea cea mai educată a ei – nu poate ignora caracterul inacceptabil al contradicţiei. Prima dovadă despre jena resimţită fusese publicarea *Călătoriei de la Petersburg la Moscova*, la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Autorul ei, Radişcev, a atras asupra sa fulgerele Ekaterinei şi exilul. Cu mult înainte de 1790, anul expunerii concepţiilor sale

---

împăratului prin Actul de la 14 ianuarie 1822. Acceptul împăratului şi noua ordine a succesiunii au fost înscrise în Hotărârea din 23 aprilie 1823. Toate documentele rămăseseră secrete.

[33] Emanciparea cuprindea, de asemenea, dreptul de a călători liber în străinătate, drept suprimat din vremea lui Ivan al III-lea.

despre societate, cu efecte devastatoare asupra conştiinţelor, persistenţa iobăgiei încuraja intensificarea criticii sociale. Era clar că atâta timp cât va mai exista iobăgia, toate reformele Ekaterinei vor sfârşi într-un impas. Progresiv se dezvolta o literatură aboliţionistă. Radişcev a mers drept la ţintă: condamnând fără drept de apel iobăgia – o asimila cu sclavia, idee excesivă, dar spectaculoasă –, el punea în lumină contradicţiile fundamentale ale despotismului luminat. Aruncătorul de flăcări denunţa puterea absolută şi cortegiul ei de corupţii şi emitea propuneri politice (instaurarea republicii) şi sociale (abolirea iobăgiei). Cât despre concepţia *luminată*, pe care Ekaterina o invoca în sprijinul puterii sale autocratice, *Călătoria* o desfiinţa complet. Acea critică socială, însoţită de reflecţia îmbibată de individualismul şi preocupările morale ale francmasoneriei, care câştiga atunci nobilimea, a contribuit la conştientizarea distanţei dintre discursul reformator şi punerea în aplicare reală a celor mai urgente reforme. Dat fiind că resimte acut caracterul privilegiat al situaţiei sale şi preţul plătit de ţărănime pentru a o perpetua, nobilimea – cel puţin acea fracţiune a clasei nobiliare al cărei reprezentant strălucit este Radişcev – consideră că îi revine sarcina de a deveni purtătoarea interesului social, despotismul interzicând să se spere că se va îndrepta ceva de la sine.

Războaiele napoleoniene au purtat nobilimea până în inima Franţei, deci în focarul ideilor de la 1789, şi i-au inspirat sentimentul că are obligaţia să asigure emanciparea societăţii pe care puterea nu a fost în stare să o realizeze. Anterior, călătoriile deveniseră posibile datorită deciziilor emancipatoare ale lui Petru al III-lea şi ale Ekaterinei a II-a, care au pus nobilimea în contact direct cu Europa – o Europă umilită şi intrigată de o Rusie plină de contradicţii. Nemaifiind obligată să slujească statul, nobilimea poate reflecta la o nouă funcţie: să corecteze, să conducă statul pe calea progresului, pe care el n-a ştiut să o abordeze. În felul acesta, în sânul clasei nobiliare se dezvoltă certitudinea că ea poate juca un rol nou, preţ al emancipării şi al privilegiilor sale exorbitante: îi revine datoria de a schimba ordinea lucrurilor. Numărul societăţilor secrete în care se discută probleme specifice Rusiei şi soluţiile ce-ar trebui găsite creşte. Prima dintre ele a fost *Uniunea pentru mântuirea fiilor fideli Patriei*, întemeiată, în 1817, de ofiţeri din Gardă, întorşi din campania din Franţa. La început s-au dedicat cugetării asupra reformelor democratice necesare Rusiei. O constituţie, un Parlament au fost primele obiective. Dar, dincolo de crearea unor instituţii reprezentative, tema unei federalizări a imperiului a mobilizat rapid membrii asociaţiei. Absenţa reprezentanţei, excesul de centralism, toate problemele politice ale Rusiei de la începutul secolului al XIX-lea reproduc o temă ciudat de actuală... În jurul grupului iniţial proliferează alte societăţi secrete, între 1818 şi 1825, în ciuda îngrijorării crescânde a lui Aleksandr I în faţa agitaţiei politice în care erau implicate clasele privilegiate.

În ansamblu, în ajunul loviturii de stat ratate, viziunea politică a viitorilor decembrişti era moderată: ei doreau instalarea unei monarhii constituţionale în care puterea să fie organizată pe baze federative şi trecea sub tăcere reformele sociale, considerând că schimbarea ordinii politice precede implicit

orice modificare a relaţiilor din sânul societăţii. Totuşi, unul dintre viitorii decembrişti se remarcă prin radicalism, anunţându-l deja pe Lenin. Pavel Pestel era convins că *puterea* este veriga esenţială a oricărui proiect. Mai întâi trebuia să se gândească la luarea ei în stăpânire. Numai conjuraţii organizaţi perfect, având simţul secretului, puteau realiza o asemenea performanţă. Apoi, puterea nu trebuia diluată. În caz contrar, devenea inoperantă. Numai un stat centralizat, coerent (altfel spus, uitând de aspiraţiile la un federalism ce respectă diferenţele), putea duce la bun sfârşit orice gen de politică. Pestel se gândea să transforme organizaţiile masonice în grupări revoluţionare, fiindcă tradiţiile lor în materie de secret i se păreau mai bine adaptate la necesităţile activităţii conspirative, singura posibilitate de a cuceri puterea. Conştient de rolul hotărâtor al organizaţiilor în acest domeniu – Pestel se dovedeşte un adevărat spirit novator în materie –, el le va adăuga o altă preocupare la fel de remarcabilă pentru un om din acea vreme: importanţa omorului ca mijloc de luptă politică. Pestela fost executat după lovitura se stat, dar ideile sale au avut o viaţă lungă…

Eşecul loviturii de stat dovedea izolarea decembriştilor, faptul că societatea nu îi înţelegea, neînţelegere datorată însuşi felului lor de a gândi. Căutându-şi calea proprie, impregnaţi de ideile filosofiei europene a Luminilor şi ale Revoluţiei franceze, ei ofereau societăţii, în ceasul hotărâtor, un proiect şi teme care îi erau încă străine. Ce înseamnă „monarhie constituţională“ când poporul crede că acea Constituţie este… o femeie? Când el atribuie nenorocirile sale dispariţiei ţarului *adevărat* şi activităţii *falsului* ţar? Când pentru el adevăratul ţar încă se confundă cu sfinţenia? Însăşi punerea în discuţie a conţinutului puterii imperiale, nu a uzurpatorului, loveşte în convingerile cvasireligioase bine ancorate în conştiinţa socială. În ochii poporului, lovitura de stat este îndreptată împotriva ordinii de esenţă divină.

Mai mult, temele inspiratoare şi mobilizatoare ale decembriştilor – acelea din 1789: libertate, egalitate, fraternitate – nu reprezintă Rusia. Pe parcursul istoriei sale, ea s-a ridicat în nenumărate rânduri la apelul *justiţiei sociale*, care îl plasează pe fiecare în locul unde trebuie să se afle în funcţie de serviciile aduse comunităţii. Individualismul proiectului revoluţionar francez nu are mare lucru în comun cu sensul adânc al obştii, specific istoriei ruse, asimilat de conştiinţa socială. Conjuraţii din decembrie 1825, tinerii idealişti sunt purtătorii unui proiect politic; Rusia în adâncul ei aşteaptă un răspuns la contradicţiile sale sociale. Eşecul loviturii de stat consacră o dublă alienare: a celei mai avansate fracţiuni a nobilimii faţă de putere; şi aceea a maselor faţă de amintita fracţiune a nobilimii. Proiectul din 1825 încercase să răspundă la primul tip de alienare, iar cea de-a doua va fi constatată, gândită, luată în considerare o dată cu eşecul loviturii de stat de către aceia care vor urma după decembrişti şi se vor numi pe drept cuvânt „Pugaciovii din universităţi“.

Greşeala şi răscumpărarea

Cele două evenimente violente care marchează primul sfert din secolul al XIX-lea – uciderea lui Pavel I, lovitura de stat îndreptată împotriva lui Nikolai I – nu aparţin, în realitate, aceleiaşi perioade istorice. Omorârea ţarului este un eveniment din secolul al XVIII-lea, ultimul dintr-o vreme în care anturajul suveranului se descotorosea de acesta de îndată ce i-o cereau interesele. Pavel I, în Rusia, cu zece ani mai înainte de Gustav al III-lea, în Suedia, au fost victimele unei decizii luate de nobilime. Eliminarea lui a fost dictată de nebunia sa crescândă. Cele două regicide nu au avut la bază nici un proiect politic sau social de anvergură: nu era vorba decât de înlocuirea unui bărbat aflat pe tron cu un altul. În 1825, lucrurile stau altfel. Deşi ratată, tentativa decembriştilor se întemeiază pe o concepţie despre schimbarea politică. În Rusia este prima de acest fel şi deschide o eră nouă, aceea în care eliminarea suveranului este privită ca modificare a destinului politic şi social al ţării. Primul eveniment al noilor vremuri, lovitura de stat din 1825, este totodată singurul de acest gen; după această dată, în centrul oricărei lovituri militare se vor afla societatea, soarta şi emanciparea ei. După 1825, toţi aceia care reflectează la viitorul Rusiei au ceva comun: certitudinea că privilegiaţii trebuie să plătească pentru privilegii – datorie contractată faţă de societate. Ei vor trebui să-şi abandoneze privilegiile şi să-i acorde poporului emanciparea. Istoricul italian Franco Venturi, autorul unei lucrări de seamă privind *Intelectualii şi revoluţia*, a subliniat prin ce se deosebea nobilimea rusă de la 1825 – şi elementele care au urmat – de nobilimea franceză din noaptea de 4 august. La 4 august 1789, Revoluţia franceză era deja în curs de desfăşurare, nobilimea franceză nu trebuia decât să-şi între în ritm. În schimb, în Rusia nu fusese revoluţie. Nobilimea alege să-şi sacrifice poziţia privilegiată, fără nici un fel de presiune din exterior. O remarcă a generalului Rostopşin, acela care a dat foc Moscovei în 1812, pentru ca Napoleon să nu găsească decât cenuşă la faţa locului, exprimă exact specificul situaţiei: „Până atunci, revoluţiile au fost făcute de cârpacii care voiau să devină seniori, acum, seniorii vor să devină cârpaci“.

Domnia lui Nikolai I (1825-1855) a fost, după expresia fericită a lui Lamartine, o domnie a „imobilităţii lumii“. Pe parcursul ei s-a produs totuşi surparea care va deschide calea „Pugaciovilor din universităţi“. Nici una din intenţiile lui Nikolai I nu predispunea la aceasta. Colosul maiestuos, pătruns de funcţia sa, pasionat de tot ceea ce era militar – a fost văzut întotdeauna numai în uniformă – era întruchiparea perfectă a autocraţiei. Ura revoluţia pe care o întrevăzuse în capitala sa la ora urcării pe tron şi voia cu adevărat să îi închidă pentru vecie calea. În zorii domniei sale, a hotărât două măsuri inspirate desigur de voinţa de a preveni revenirea la evenimentele revoluţionare asemănătoare loviturii de stat din decembrie. Ele îi vor perpetua reputaţia de despot şi vor dezvolta în Rusia secolului al XIX-lea contradicţiile dintre putere şi intelighenţia, pe cale de a deveni una din noile realităţi sociale ale ţării.

În 1826, Nikolai I şi-a creat o poliţie politică[34]. Oficial, Secţia a III-a a

---

[34] *Preobrajenskii Prikaz*, înfiinţat de Petru cel Mare, fusese desfiinţat de Petru al III-lea şi de Ekaterina a II-a. Între 1811 şi 1819 a mai existat un efemer Minister al Poliţiei. Dispariţia sa a lăsat neocupat întregul sector de supraveghere a mişcărilor politice, chiar în momentul în

Cancelariei imperiale trebuia să asigure protecţia văduvei şi a orfanului. Ea devine imediat o adevărată poliţie secretă de stat, destinată să prevină comploturile, prevăzută cu un personal specializat şi cu o puzderie de spioni şi de provocatori. A doua inovaţie a fost întemeierea, în acelaşi an, a unui sistem de cenzură bazat pe un Cod al cenzurii, sub autoritatea unui comitet de cenzură, care trebuia nu numai să împiedice publicarea unor lucrări şi reviste considerate instigatoare sau inacceptabile din punct de vedere moral, dar şi să încurajeze publicaţii edificatoare. În sfârşit, Culegerea de legi pregătită de Speranski, publicată în 1832, cuprindea, în volumul consacrat Codului penal, un capitol asupra crimelor împotriva statului, ce aduna şi coordona toate dispoziţiile luate în trecut. Se cuvine să reţinem din el articolele care transformau toate tentativele vizând limitarea autorităţii suveranului sau modificarea modului de guvernare în delicte penale. Sancţionarea lor se făcea numai prin condamnarea la moarte. Intervenţiile verbale sau scrise, publicaţiile vizând o asemenea finalitate erau înglobate în această definire criminală şi erau pedepsite prin confiscarea bunurilor şi prin exil.

Acele dispoziţii draconice nu împiedică dezvoltarea ideilor care pun sub acuzaţie puterea şi sistemul social existent. Din 1825 şi până la sfârşitul anilor 1840, discuţia rămâne larg centrată pe explicaţia istorică a destinului rus şi îi opune pe slavofili occidentaliştilor. Romantismul, care domină atunci gândirea europeană, alimentează totodată reflecţia rusă şi gândirea slavofilă. Căutarea istoriei, a rădăcinilor culturale, a identităţii naţionale, idealizarea întregului trecut găsesc un ecou extraordinar în Rusia. Slavofilii, deşi cu o educaţie occidentalizată, împodobesc dintr-o dată trecutul rus şi specificul său cu toate virtuţile. „Materialismului“ occidental, ei îi opun o viziune religioasă a destinului rus, a tragediilor şi a capacităţilor sale salvatoare; una dintre dimensiunile acelei reflecţii este mesianismul. Ostili iobăgiei, ei caută o soluţie care să întoarcă spatele căii occidentale şi o află în formula anticei obşti ţărăneşti ruse, *Mir*. În faţa lor, occidentaliştii aruncă, în bloc, tot ceea ce provine din ţară; dar, ca şi adversarii lor, ei sunt pătrunşi de religiozitate şi de naţionalism. Pentru ei, Rusia a ratat totul în trecut, iar scandalul acestui eşec este pe măsura potenţialului ei excepţional. Occidentul este în ochii lor un model de reuşită, dar la urma urmelor în slujba destinului rus.

Mişcarea aceasta de proporţii din punct de vedere intelectual şi moral conduce la o dezbatere radicală şi la un radicalism ucigaş. Ea traversează domnia lui Nikolai I şi intră în fază acută în preajma lui 1830. Revoluţiile de la 1848 amintiseră deja minţilor îndrăgostite de idei noi că era revoluţiilor nu se încheiase şi subliniau cu mai multă tărie ca altădată caracterul arhaic al despotismului rus; cu atât mai mult cu cât, contrar spiritului de la 1848, Nikolai I se dovedea un apărător al ordinii stabilite. În Rusia se operează însă schimbări profunde în sânul păturilor intermediare ale societăţii. Marea nobilime, purtătoarea idealului constituţional din 1825, s-a implicat pe larg în dezbaterea privitoare la destinul Rusiei; începând cu 1840, rândurile acelora care reflectează la această problemă se lărgesc, modificând astfel chiar

---

care îşi făceau apariţia societăţile secrete.

natura şi ecoul dezbaterii. Politica lui Nikolai I, mai ales aceea în materie de educaţie, va contribui de altfel puternic la ridicarea noilor elite – *intelighenţia* – care vor ocupa prim-planul scenei începând cu anii 1830, substituindu-se nobilimii sau înglobând-o.

Rusia de la mijlocul secolului al XIX-lea oferă într-adevăr o contradicţie stranie. Este statul unei iobăgii durabile, dar şi al unei politici a educaţiei foarte avansate. Învăţământul primar este încă în paragină, fiindcă trebuia să se ocupe prioritar de educaţia ţărănimii, or, regimul se teme înainte de toate ca şcoala să nu introducă în satele aservite germenii revoltei. În schimb, educaţia secundară din gimnaziile de stat este deschisă tuturor, datorită gratuităţii şi reţelei întinse de unităţi şcolare. Universităţile, cu statutul lor semiautonom, sunt adevărate centre ale vieţii intelectuale şi de formare civică. Autocratul care vrea cu orice preţ să menţină ordinea socială existentă este, în acelaşi timp, un om inteligent, conştient de nevoile statului. El doreşte să îi furnizeze acestuia slujbaşi capabili să îi asigure puterea, care va permite în schimb menţinerea ordinii sociale perimate. Cum, pe de altă parte, el vrea să plece capul nobilimii, de al cărei spirit critic la adresa regimului devine conştient cu ocazia loviturii de stat din decembrie 1823, caută să promoveze o clasă intermediară. Noua *tiers état* (starea a treia) sau elita birocratică se va ivi din reţeaua educativă. Fidelitatea noilor elite se îndreaptă către *stat*, acela care le-a asigurat recenta promovare. Fidelitatea omului devotat suveranului nu face parte direct din universul lor. Din acel moment, totul îi face să-şi pună întrebări despre cel mai bun stat posibil, gândindu-se la destinul unei societăţi foarte apropiate lor.

Evoluţia în acest sens a elitelor ruseşti din prima jumătate a secolului este întruchipată de doi scriitori contemporani cu Nikolai I. Puşkin, marele senior dispărut prematur, în 1837, reprezintă Rusia aristocratică, obsedată de gloria imperială, Rusia din *Cavalerul de aramă*. În faţa lui, Gogol descrie, în *Suflete moarte*, apărută în 1842, universul iobagilor, al oamenilor umili din provincie şi competiţia birocratică. Cum să împaci cele două viziuni despre Rusia, privirea aruncată de Puşkin din înaltul statuii lui Petru cel Mare, cu aceea ridicată de jos a lui Gogol? Puşkin aparţine lumii care a comis lovitura de stat din 1823; Gogol îi anunţă pe aceia care, ulterior, vor pune întregul sistem sub acuzare. El întruchipează deja intelighenţia în sânul căreia, alături de nobilime, se adună elitele din ce în ce mai numeroase, ivite din toate „rangurile“ sociale (*raznoşcinţi*). Caracterul voluntarist, dar ineficace al lui Nikolai I, controalele sale exigente, dar pline de laşitate în fond, au un dublu efect: permit dezvoltarea cercurilor mici şi a publicaţiilor critice, din care se hrăneşte intelighenţia şi, în acelaşi timp, o exasperează prin constrângerile pe care se străduiesc să i le impună. Războiul Crimeii, 1853-1855, marchează slăbirea Rusiei pe propriul ei teren şi imprimă un elan decisiv evoluţiei fenomenului amintit. Reversul medaliei îi învaţă pe intelectuali că superiorii lor sunt mai puţin puternici decât par şi îi conduce spre sfidarea mai accentuată a autorităţii, spre căutarea unor noi căi către adevărata renaştere. În acelaşi timp, masele sunt cuprinse de umilinţă. Aşa cum războaiele napoleoniene au deschis drum loviturii de stat din 1825, războiul Crimeii conduce, după încă

treizeci de ani, la radicalizarea mişcării intelectuale.

În acest punct intervine elementul moral care conferă inteligenţiei ruse trăsăturile sale atât de distincte. Dat fiind că iobăgia rămâne primul dat al sistemului, realitatea scandaloasă care, prin contrast, face ca orice alt statut social să apară ca un privilegiu, fie că este vorba de nobilime, fie că este vorba de elita recent apărută, inteligenţia este cuprinsă de un sentiment adine de culpabilitate. Pentru Rusia, iobăgia înseamnă păcatul capital. De la Radişcev încolo, toţi ruşii sunt obsedaţi de el. Când inteligenţia îşi pune întrebări asupra viitorului ţării şi asupra modului de a-l pregăti, ea traversează acest sentiment de culpabilitate, receptat în sens de răscumpărare. Orice spirit deschis are datoria să plătească pentru privilegiile neîntemeiate. Iată obligaţia morală faţă de victimele asupririi sociale, ale nedreptăţii fundamentale: ţăranii.

În felul acesta, apare în imaginaţia inteligenţiei un cuplu inseparabil: victima şi călăul ei sau, cel puţin, exploatatorul ei, populaţia ţărănească şi aceia care au aservit-o. Până în 1840, nobilimea, stăpâna ţăranilor, credea că mijlocul de a-şi răscumpăra greşeala consta într-o imensă noapte de 4 august. Pe la începutul anilor 1850, inteligenţia evoluează către o poziţie mai nuanţată, dat fiind că marea ei majoritate nu se simte vinovată decât pentru motivul că nu aparţine grupului victimelor. Ea va deveni deci mijlocitoarea, categoria ce va lupta pentru emanciparea ţăranilor. Desigur, am putea obiecta că vocaţia de a-l emancipa pe aproapele tău nu este prea originală, că o mai regăsim şi în altă parte, sub alte forme. Dar în Rusia, cultura politică dezvoltată de-a lungul veacurilor capătă trăsături deosebite: religiozitatea difuză, viziunea apocaliptică asupra istoriei, gustul pentru soluţiile extreme. Toate acestea îi conferă concepţiei pe care şi-o face inteligenţia despre datoria ei o tonalitate specifică, unde domină sentimentul culpei, sanctificarea mergând până la divinizarea victimei – *mujicul* idealizat care, mai târziu, va fi înlocuit de *norod*, apoi de *proletariat* –, certitudinea că nu există soluţie intermediară. „Pugaciovii“ creaţi de universităţile lui Nikolai I, în momentul în care devin narodnici, se vor repezi la sate ca să-i vină în ajutor poporului şi să-l instige la revoltă. *Nihiliştii* vor predica negarea a tot ceea ce dă sens vieţii – istoria –, a tot ceea ce o uşurează sau o face plăcută – bunurile spirituale, religia, arta, dar şi ştiinţa –, în beneficiul unui proiect materialist imediat. Nihilismul, ale cărui mari figuri (Pisarev, Dobroliubov, Cernîşevski) au marcat întreaga inteligenţie a timpului, constituie o ruptură majoră atât de cultura umanistă şi occidentală a nobilimii, cât şi de cultura ortodoxă a puterii. În furia lor negativistă, nihiliştii distrug speranţele modernizatoare ale occidentaliştilor şi îşi bat joc de orice reformă. Cuvântul lor de ordine nu este să dezbaţi, ci să dai asaltul. În discuţii ţâşneşte extremismul. Este important să constatăm că, o dată cu ei, apare în Rusia inteligenţia în noua ei accepţiune. Dobroliubov şi Cernîşevski sunt oameni instruiţi, proveniţi dintr-un mediu religios, fii de clerici şi trecuţi prin seminar, care nu numai că resping învăţământul, dar transformă materialismul apărat de ei cu pasiune într-o nouă teologie. Absolutismul, dogmatismul reprezentanţilor Bisericii neagă prin anii 1860 orice valori spirituale care devin în mod paradoxal moştenitoarele lor. Iar ele vor transmite

această trăsătură întregii inteligheniţia ruse.

De altfel, ea se modifică la acea epocă. Lărgindu-se rapid, cuprinzând copiii mediilor din afara nobilimii, cărora educaţia le ţine loc de rădăcini, inteligheniţia democratizată face dovadă şi de o anvergură intelectuală mai scăzută şi de pretenţii morale mai numeroase. Pentru a ne convinge, este suficient să ne referim la cel mai simbolic roman nihilist, *Ce-i de făcut?* de Cernîşevski. Răspunsul la întrebare este limpede: să urmăm exemplul eroului, Rahmetov, care devine insensibil, se pregăteşte de luptă, adică pentru suferinţe şi torturi printr-o asceză continuă. Cine doarme pe cuie are dreptul să-i impună aproapelui, spre binele său, suferinţele pe care le-a îndurat el însuşi. Morala nihiliştilor este exigentă şi neîndurătoare în acelaşi timp. Chiar aspectele acestei morale care par să placă cel mai mult omului – liberalizarea moravurilor – se înscriu de fapt într-o concepţie extrem de exigentă despre comportament. Libertatea moravurilor nu este destinată nicidecum plăcerii de orice natură şi nici introducerii vreunei facilităţi în existenţă; ea nu are decât o singură raţiune de a fi: reintroducerea sincerităţii în raporturile interumane, încheierea constrângerilor ipocrite. Rigoarea nihiliştilor, căutarea unei justiţii sociale autentice, nu doar a simulacrelor, ascetismul lor, acceptarea suferinţei sunt în realitate apropiate de valorile adânci ale creştinismului, chiar dacă ei se bizuie pe un materialism total. Cuvintele au aici puţină importanţă faţă de conţinut.

Anii 1860 sunt hotărâtori pentru Rusia, fiindcă inteligheniţia[35] care se formează atunci în ţară tinde să devină o adevărată clasă socială şi fiindcă există certitudinea că Rusia, deşi dezavantajată şi înapoiată, are de jucat un rol istoric central atât pentru ea însăşi, cât şi pentru continent, certitudine care invadează spaţiul intelectual. Mesianismul caracteristic slavofililor prin anii 1840 îi cuprinde pe mai mulţi. Două serii de evenimente provoacă stingerea admiraţiei intelectualilor ruşi pentru Europa occidentală: mai întâi, eşecul revoluţiilor de la 1848, dovadă că Europa nu mai era dispusă să spere nebuneşte şi să facă schimbări radicale; în 1870-1871, înfrângerea francezilor şi zdrobirea Comunei din Paris pare să întoarcă, într-o Franţă cuminţită, pagina deschisă în 1789. Deoarece Europa, începând cu cea mai radicală ţară, este părăsită de revoluţie, speranţele trebuie transferate într-o altă direcţie, spre o societate nefericită, gata de orice aventură. Rusia, cu mulţimea ei de mujici sărmani, eliberaţi de iobăgie după 1861, dar nu şi de sărăcie, nu constituie oare locul privilegiat în care să reînvie speranţele pierdute ale Occidentului? Inteligheniţia, care de la 1825 încolo s-a mulţumit numai cu discuţiile, şi-a găsit în sfârşit calea de acţiune. Acea cale o reconciliază, crede ea, cu baza socială atât de deosebită a Rusiei: ţărănimea. Occidentaliştii visaseră odinioară la industrializare, la naşterea maselor muncitoare care vor fi interpreţii marii schimbări; ea descoperă brusc mujicul. Cele câteva tentative de animare a

[35] Termenul, servind la desemnarea oamenilor care se consideră drept o comunitate critică faţă cu puterea, le aparţine. Definindu-se ca *intellighentnîe* sau ca „personalităţi gânditoare“, grupul consacră termenul de *inteligheniţia* care figurează ca atare în cronica critică a lui Mihailovski, *Scrisoarea inteligheniţiei ruse*.

muncitorilor din capitală, iniţiate în acei ani, s-au dovedit dezamăgitoare[36]. Rusia fiind cu mult mai mult în acord cu ceea ce se va numi mai târziu „carul ţărănesc“[37], inteligheţia s-a întors către sate. În vara nebună a lui 1874, narodnicismul va face apel la toate resursele umane, într-un entuziasm nemaiîntâlnit vreodată până atunci în Europa. Dintr-o dată, mii de studenţi, de intelectuali, de nobili de toate vârstele „s-au dus în popor, la mujic“, să-i anunţe vremuri noi. Îmbrăcaţi ţărăneşte, tinerii intelectuali s-au năpustit la sate ca să-i incite pe mujici să-şi ia soarta în mâini şi s-au oferit să-i ajute. Nobilii îşi dăruiau pământurile sau le donau mişcării. Cu toţii, tinerii, bătrânii, femeile şi bărbaţii participau la acţiune, pentru a-şi ispăşi prin împărţirea bunurilor şi împărtăşirea nenorocirii ţăranilor păcatul lor originar: iobăgia atât de hulită, abolită doar de puţină vreme, şi celălalt păcat, care încă mai există: excluderea ţărănimii de la progresul cultural. Acea mişcare spontană, admirabilă prin intenţie, atât de proprie unei culturi ruse obsedate de noţiunile religioase de păcat şi răscumpărare, a eşuat totuşi din cauza asprimii regimului şi, mai grav, a neînţelegerii din partea ţăranilor. Aleksandr al II-lea, ţarul reformator, a fost îngrozit de toate acestea: spontaneitatea inteligheţiei, necontrolată şi necontrolabilă, care uita progresul realizat prin abolirea iobăgiei, pentru a face apel la pulsiunile primitive ale ţăranilor, nu poate fi acceptată de putere, trebuia stârpită pentru totdeauna. Represiunea a fost fără milă. Aleksandr revine la o politică conservatoare ce va lăsa urme. Dar ţăranii s-au arătat la fel de insensibili faţă de generozitatea mişcării: au ignorat-o, i-au predat jandarmilor pe tinerii care le rosteau discursuri înflăcărate. Divorţul dintre inteligheţie şi mujic era total. Ea a tras concluzia că trebuie să-şi urmeze drumul de una singură şi să găsească noi mijloace de trezire a poporului. Care? Focul de revolver, acela care loveşte sufletele, terorizează puterea, face masele să iasă din letargie.

Gândirea teroristă

Focul de revolver din acea perioadă este sinonim cu bomba artizanală. Inteligheţia alunecă spre terorism din disperare. Dat fiind că „seara cea mare“ a mujicilor nu poate fi gândită pe termen scurt, intelectualii trebuie s-o provoace răsturnând ordinea existentă. Lovitura de stat din 1825 demonstrase dificultatea schimbării sistemului printr-o mişcare organizată a armatei, care să ducă la instaurarea paşnică a unei noi ordini. Absenţa structurilor politice, în care să se poată exprima un proiect alternativ, nu lăsa să se întrevadă o altă soluţie în afara violenţei. Trebuie să ucizi? Dar pe cine? Pe tiran? Pe cei din anturajul său? În Rusia nu se pusese încă problema teoretică a folosirii omorului în beneficiul unui proiect politic. Dar, de jur împrejur, nu se vorbea decât de aceasta. În Europa occidentală, societăţile secrete proliferează, iar

---

[36] În 1872-1874, sub impulsul lui Nikolai Ceaikovski, adepţii săi au încercat să-i educe politic, în cadrul unor cercuri, pe muncitori. Aceştia s-au dovedit însă foarte reticenţi.

[37] Termenul îi va aparţine lui Buharin şi are menirea să apere NEP.

partizanii violenţei, gen Buonarroti sau Blanqui, sunt numeroşi, chiar dacă aceştia nu predică asasinarea unor indivizi izolaţi, ci loviturile militare şi luptele pe baricade. Dincolo de o teorie încă moderată în această privinţă, societăţile secrete, mai ales Carbonarii, nu ezită să ucidă pentru a croi drum ideilor apărate de ei. Dar nici unul nu îndrăzneşte încă să spună explicit că omorul poate fi util, deci utilizabil. Prima breşă – dar cât de importantă, în zidul de tăcere pudică! – a fost făcută de Karl Heinzen, în pamfletul intitulat *Der Mord* (Omorul), publicat în 1849, într-un ziar al emigranţilor politici germani stabiliţi în Elveţia. „Trebuie să spunem lucrurilor pe nume... Să fim sinceri şi oneşti... Omorul este principalul agent al progresului istoric“, scrie Heinzen, care urmează, necruţător: „Revoluţionarii trebuie să creeze o situaţie în care barbarii să se teamă, în fiecare clipă a zilei şi a nopţii, pentru viaţa lor. Trebuie să creadă că fiecare pahar cu apă, fiecare gură de mâncare, fiecare pat, fiecare tufiş... pot ucide. Pentru ei, ca şi pentru noi, frica trebuie să fie mesagerul, iar omorul, executorul. Omorul reprezintă bunul lor, să le fie un răspuns; au nevoie de omor, să le fie răsplata; omorul reprezintă modul lor de a se exprima, să fie modul de a-i respinge... Barbaria care s-a dezvoltat în Europa nu ne-a lăsat altă opţiune decât aceea de a ne consacra studiului omorului şi de a aduce arta de a ucide la cel mai înalt nivel“.

Brusc, la sfârşitul anilor 1860, cugetarea asupra omorului politic şi a folosirii lui eficiente câştigă Rusia. Primul specialist în domeniu este Bakunin în scrisorile pe care le-a schimbat cu Herzen şi Ogariov. Plecând de la exaltarea banditului rus – „acela care exprimă protestul disperat al poporului împotriva unei ordini sociale infame, perfecţionată după modelul occidental şi consolidată prin reformele lui Petru şi Aleksandr...“ –, a banditului gen Stenka Razin şi Pugaciov, Bakunin pune întrebarea decisivă: „Atunci, care este sarcina noastră?“, la care răspunde fără echivoc: „Chiar dacă nu vedem altă soluţie decât distrugerea, trebuie să constatăm că formele deschise ale unor acţiuni distructive pot fi multiplicate la infinit. Otrava, pumnalul, laţul şi tot restul... În această luptă, totul este sfinţit de revoluţie... Cugetul curat al tineretului trebuie să se pătrundă de ideea că este mult mai uman să înjunghii şi să sugrumi cu zecile sau cu sutele fiinţele detestate, decât să te alături lor şi să împărţi cu ele omorurile *legale* şi sistematice, prin torturarea şi martirizarea a milioane de ţărani. Aşa acţionează funcţionarii noştri (*cinovnicii*), preoţii, negustorii... De aceea, tineretul nostru trebuie să se dedice cauzei sfinte şi să smulgă din rădăcină răul, să purifice şi să cureţe Rusia prin sabie şi prin foc, alipindu-se astfel acelora care procedează în acelaşi mod, în restul Europei“.

Predicând în felul acesta, Bakunin nu regăseşte totuşi anarhismul european. Pentru el distrugerea este o operă de creaţie a unei lumi noi în care crede profund, iar specificul rus ocupă un loc de seamă. El aşază în prim-planul virtuţilor colective spiritul anarhic, spiritul de revoltă, ivit din disperarea ţăranilor. Într-adevăr, eroii lui sunt bandiţii care, de la un secol la altul, au îndemnat masele ţărăneşti să-şi refuze soarta: Razin şi Pugaciov. El este convins că poporul rus, gata mereu să se revolte, este cu atât mai dispus la răscoală, cu cât îi este mai străină ideea de stat-putere, care, în ochii lui, este sinonim cu barbaria. Nu din întâmplare ţăranii trăiesc într-un infern. Bakunin îi

consideră vinovaţi de aceasta pe suveranii reformatori, care au consolidat statul, sistem caracteristic lumii occidentale, ridicat după modelul propus de Occident. Bakunin este adversarul organizării, al ordinii stabilite, fie ea de tip conservator sau revoluţionar. De aici decurge ostilitatea adâncă faţă de Marx, pentru el moştenitorul militarismului prusac. Revolta lui Bakunin seamănă cu aceea a ţărănimii ruse: dionisiacă. Ea înseamnă fraternitatea marilor cohorte care îl urmau pe Pugaciov, revolta bandiţilor generoşi. Emotiv, pasionat, Bakunin îşi punea mari speranţe într-unul din „tinerii fanatici“ care alcătuiau în concepţia lui actorii necesari ai planului de răscoală.

Speranţa lui se numea Neceaev. Bakunin l-a iubit până când, descoperind adevărata faţă a „fanaticului magnific“, s-a îngrozit de el. Neceaev, după ce a întors spatele predicilor terorismului spontan şi generos ale lui Bakunin, va oferi inteligheնţiei ruse o adevărată apologie şi îndeosebi un model organizat al omorului. În *Catehismul revoluţionar*[38], el afirmă necesitatea de a ucide „pe oricine se află în drumul organizaţiilor revoluţionare. Moartea lor subită şi violentă îi va înspăimânta pe guvernanţi care, lipsiţi de cei mai străluciţi şi mai energici reprezentanţi ai lor, vor fi subminaţi“. Stabilind o tipologie a fiinţelor umane în funcţie de locul lor în cadrul concepţiei revoluţionare, Neceaev distinge o categorie de indivizi care necesită să fie ucişi – oamenii puterii – şi diverse alte categorii care pot fi folosite pentru a distruge ordinea socială. Pe de altă parte, Neceaev trasează portretul adevăratului revoluţionar, care trebuie să se rupă de viaţa civilizată şi de normele ei; de sentimentele de prietenie, dragoste, gratitudine şi chiar de onoare; de milă, pe care, la rândul său, nu trebuie s-o aştepte de la nimeni. Pentru el, revoluţionarul are un singur ţel: să distrugă. Îi este utilă o singură ştiinţă: aceea care duce la distrugere. Iată de ce trebuie să studieze „mecanica, fizica, chimia şi, poate, medicina“. Fanaticul lui, care i-a servit de model lui Piotr Verhovenski din *Demonii* lui Dostoievski, chiar dacă nu se înrudeşte decât tangenţial cu acesta, considera omorul drept arma capitală a oricărui proiect revoluţionar.

Şi mai exact în formulare, Nikolai Morozov a fost adevăratul teoretician al terorismului. Membru al organizaţiei *Narodnaia Volia* (Libertatea poporului), răspunzător de asasinarea lui Aleksandr al II-lea, Morozov a publicat la Geneva, în 1880, un opuscul intitulat *Lupta teroristă*. Aici îşi expunea ideea că tineretul rus ştiuse să nelinişteacă puternicul şi invincibilul stat ţarist, pe care se părea că nimic nu-l poate atinge în aparenţă, cu mijloace puţine, dar imparabile. Cum? Recurgând la teroarea propagată prin organizaţiile secrete. Revoluţia, pentru a reuşi, nu necesită nici un număr mare de adepţi şi nici mijloace considerabile, sublinia el. Este suficient „să înlocuieşti printr-o serie de asasinate politice individuale, care îşi ating mereu ţinta, mişcările de masă sortite în general eşecului“, scria el. Pentru Nikolai Morozov, asasinatul politic nu este o ultimă soluţie, ci, dimpotrivă, *cel mai sigur mijloc* de a reuşi schimbarea prevăzută. În afară de faptul că sunt atinse victimele alese, el are

---

[38] Tradiţia i-l atribuie lui Bakunin, singur sau în cooperare cu Neceaev. Michel Confino a dovedit definitiv că Bakunin trebuie exclus; conceperea lui cel puţin revine unui grup de revoluţionari avîndu-i în primele rânduri pe Neceaev şi pe Piotr Tkaciov.

meritul de a sluji drept pildă. Pentru masele mereu înfricoşate de putere, el înseamnă că nu trebuie să se mai teamă de ea, deoarece suveranul sau ministrul cel mai puternic poate fi asasinat în orice moment. Morozov mai adaugă un argument, esenţial pentru raţionamentul său, legând omorul politic de activităţile secrete, altfel spus, exact contrariul acţiunii politice deschise: asigurarea *impunităţii*. După cum spune el, reversibilitatea a constituit întotdeauna slăbiciunea acţiunilor revoluţionare, colective sau individuale: într-o zi, ele deschid calea răzbunării, a represaliilor, deci a pierzaniei acelora care au făcut revoluţia. În schimb, omorul politic pregătit în secret de un ucigaş, care dispare imediat din cadru, garantează pe vecie impunitatea autorului lui, amplificându-i prin aceasta ecoul. Victima nerăzbunată este asasinată de două ori. Pentru apostolul unei astfel de forme de luptă, omorul are o utilitate deosebită acolo unde întregul sistem politic se bazează pe puterea personală a tiranului: Morozov citează ca exemple din afara Rusiei cazurile lui Napoleon şi Bismarck. Aici, crima reprezintă singura soluţie eficace şi indispensabilă, oricare ar fi legalitatea deţinătorului puterii, chiar dacă şi-o extrage din urne. Morozov propune de altfel ca deviză pentru compatrioţii săi pe aceea a lui Saint-Just, pe care îl citează astfel: „Oricine are dreptul să ucidă un tiran, iar o naţiune nu îi poate lua acest drept, nici măcar ultimului dintre cetăţenii ei".

Un alt adept al *Libertăţii poporului* era G. Tarnovski, pe care un destin ciudat îl va aduce mai târziu în rândurile *Sutelor Negre*[39] devenind unul din principalii teoreticieni ai organizaţiei. Meditând asupra terorismului, el îl justifică în termeni morali. Unui tiran sau unui sistem tiranic nu i-am putea aplica normele comune, scrie el în broşura *Terorism şi rutină*, publicată la Geneva, în 1880. Tirania este contrară categoriilor morale şi străină de ele: raţionamentul moral trebuie să aibă drept obiect *eficacitatea* măsurilor revoluţionare, preţul lor cel mai scăzut în materie de vieţi omeneşti (este vorba de vieţile maselor de nevinovaţi, se înţelege de la sine, nu de vieţile acelora din clasele conducătoare). Din acel moment, omorul politic, *ştiinţific*, care şi-a atins victima, nu mai valorează nimic. O dată ce tiranul a dispărut, este interzis ca preţul său să fie răsplătit de nevinovaţi.

Violenţa, sectarismul, amoralitatea şi absenţa principiilor caracteristice lui Neceaev şi emulilor săi i-au stârnit oroarea lui Bakunin, ataşat, în ciuda anarhismului său, de ideea ca revoluţionarul să rămână uman, să fie condus de principii stabile (*Prinţipialnost*). Aceste ultime trăsături trebuie totuşi să fie alipite în parte la gândirea aceluia care a fost teoreticianul cel mai de seamă al revoluţiei moderne, Piotr Tkaciov, fiu al unor nobili provinciali, produs al universităţilor şi foarte reprezentativ pentru intelighenţia rusă din anii 1870, prin originea sa socială, dar şi prin originalitatea proiectelor pe care le dezvoltă. Violenţa pură şi amestecată cu ură a lui Neceaev, care merge până la a predica uciderea alor săi, nu reprezintă pentru Tkaciov decât unul dintre mijloacele revoluţionarismului radical, animat nu doar de ideea distrugerii, ca în cazul lui Neceaev, ci şi de un proiect constructiv. Tkaciov este primul rus

[39] Organizaţie teroristă antisemită de extremă dreapta.

(exceptându-l pe Pestel) care pune accentul pe cucerirea puterii în vederea exercitării ei; tot el este primul care aşază în capul listei de instrumente ale cuceririi puterii şi a exercitării ei o elită revoluţionară profesionistă, riguros organizată. Revoluţia în numele maselor, dar pregătită şi organizată *de sus*, printr-o organizaţie de elită; puterea pentru mase, dar concentrată în mâinile elitei: iată ce opune Tkaciov anarhismului bakunian şi cu ce se completează şi se prelungeşte gândirea pur distructivă a lui Neceaev. Tkaciov îi aduce inteligenţiei un proiect *politic*. În concepţia sa contează puterea şi numai ea, pe care se cuvine să o distrugă în forma în care există şi să o reconstruiască apoi. El a apărat cu pasiune ideea că o elită minoritară, organizată şi centralizată, este instrumentul eficace şi legitim al unui asemenea proiect. Iar ea va şti să treacă proba puterii, fără să se lase pervertită şi să devină la rândul ei tiranică. „De ce vă temeţi? scrie el criticilor săi. Ce vă dă dreptul să gândiţi că această minoritate total devotată intereselor poporului, parţial în numele poziţiei sale sociale, parţial în numele ideilor sale, se va transforma cu brutalitate în tiranie când va lua puterea…? Robespierre, membrul Convenţiei, stăpânul destinelor Franţei, şi Robespierre, avocatul din provincie, nu sunt decât una şi aceeaşi persoană. Puterea nu i-a schimbat câtuşi de puţin nici caracterul moral, nici idealurile, nici tendinţele…“.

În vederea unui asemenea proiect, toate mijloacele erau bune, inclusiv mijloacele extreme, deci omuciderea, centrală în gândirea lui Neceaev. Dar cu cât Neceaev, prin cinismul lui – prin ceea ce Vera Zasulici numea trăsătura sa de caracter dominantă: „ura intensă“ şi nerăbdarea iscată de această ură –, dezgusta inteligenţia, cu atât Tkaciov exercita o profundă influenţă asupra ei, prin caracterul articulat al gândirii sale. Lenin va fi din plin tributar concepţiilor sale.

Din gândirea inteligenţiei trebuie să reţinem brusca trecere de la anarhismul dionisiac, de la refuzul oricărei autorităţi şi de la concepţia *socială* asupra schimbării la viziunea conspirativă organizată, centralizată şi esenţialmente *politică.* De la Bakunin la Neceaev şi la Tkaciov, gândirea este străbătută de un fir comun: necesitatea de a da lovituri iremediabile ordinii existente – lovituri care trec prin homicid, idee admisă de toţi. Dar, plecând de aici, între extreme se instalează o mare diferenţă. Unii nu doresc să se rupă de popor şi, asemenea lui Razin sau Pugaciov moderni, vor să-l atragă. Ceilalţi sunt siguri că actele lor violente, organizate perfect, sunt suficiente pentru a compensa incapacitatea poporului de a se ridica, pentru a sfârşi, o dată pentru totdeauna, cu o ordine pe care şi unii şi alţii o consideră depăşită. „Pugaciovii“ ieşiţi din universităţile secolului al XIX-lea au evoluat astfel de la o compasiune intensă faţă de popor, cu care inteligenţia voia să împartă suferinţele, la certitudinea că reprezintă *voinţa poporului*, deci că poate exercita această voinţă şi îi poate ucide în numele poporului pe deţinătorii puterii şi pe slujitorii ei, pe care toţi au datoria să îi urască. Sentimentul de culpabilitate faţă de popor sfârşeşte astfel cu teoria datoriei de a ucide în numele poporului.

Capitolul IX

„PEŞTELE DE LA CAP SE ÎMPUTE“

„Pugaciovii din universităţi“ au trăit o certitudine împărtăşită: poporului şi conducătorilor săi le revenea să elibereze Rusia de opresiune. În epocă, nimeni nu acordă încredere Guvernului că îşi va duce la bun sfârşit şi din proprie iniţiativă noaptea sa de 4 august, care să emancipeze social şi politic ţara. În această privinţă, secolul al XIX-lea este marcat de o concepţie contradictorie despre schimbare şi politică: inteligheanţia face o pasiune pentru popor, suferă împreună cu el, dar consideră totodată că totul depinde de *capul* corpului social, nu de marele corp social în ansamblul său. Capul înseamnă puterea, mai mult încă, deţinătorul puterii supreme, suveranul. El este acuzat de faptul că perpetuează un tip nedrept de relaţii sociale şi un tip de putere inacceptabilă. Asupra lui se concentrează mereu tot mai multe atacuri, sentimente de ură şi, în final, omorul. Şi totuşi, el, deţinătorul puterii, a realizat, în a doua jumătate a secolului, reforme care au tulburat realitatea socială şi, în parte, raporturile politice din Rusia. Ţarul reformator, Aleksandr al II-lea, nu va căpăta credit pentru acestea şi va plăti cu viaţa faptul că întruchipa sistemul, nefiind perceput în ansamblul fiinţei sale şi al actelor sale. Evoluţia raporturilor dintre intelectuali şi deţinătorul puterii politice, pe fundalul reformelor de o importanţă considerabilă, deschide o nouă fază tragică în istoria Rusiei, aceea în care suveranul atotputernic se străduieşte cu succes să facă puterea să evolueze dinspre faza ucigaşă numai cu puţin timp în urmă, spre o practică domolită, excluzând violenţa chiar şi când trebuie să-şi menţină autoritatea. În acel moment, devine el însuşi ţinta ucigaşilor din afara sferei puterii şi care, din acest motiv, vor s-o schimbe. Asistăm la o dublă evoluţie: violenţa, omorul nu mai pleacă dinspre putere, ci se exercită împotriva ei; iar această violenţă pune în aplicare un principiu pe care Mao Zedong îl va exprima în secolul următor prin formula sa faimoasă: „peştele de la cap se împute“ – cu alte cuvinte: trebuie să ţinteşti capul şi numai capul pentru a distruge întregul sistem.

Reformă sau revoluţie?

Când Aleksandr al II-lea urcă pe tron, Rusia se află în plină derută.

Războiul Crimeii arătase cu brutalitate că ţara nu este adaptată la efortul moral, militar şi economic impus de acesta pentru a sfârşi prin victorie. Finanţele la pământ, armata, minată din interior, într-o vreme când se credea că este cea mai fidelă şi cea mai solidă susţinătoare a regimului, demonstrează că venise ceasul întrebărilor cruciale. De ce îşi pierduse Rusia întreaga forţă, întreaga coeziune? Răspunsul a ţâşnit pe loc: din cauza iobăgiei. Satele, într-o permanentă stare de semirevoltă, unde ţăranul refuză să se achite de obligaţiile lui faţă de moşier, incendiază proprietăţile, ucide administratorii care încearcă să-l readucă la raţiune, fuge la prima ocazie ivită, denotă că ordinea socială are faţada plină de crăpături. Nu se iveşte nici un Pugaciov să ridice masele de ţărani, dar ritmul răscoalelor locale şi amploarea lor crescândă din ultimii ani ai domniei lui Nikolai I se apropie de o explozie generală, imediat după declanşarea războiului Crimeii[40]. Noile înfrângeri şi condiţiile vieţii de la ţară antrenează o adevărată criză economică şi o degradare a situaţiei proprietarilor funciari. În definitiv, iobăgia este impopulară în întreaga societate. Ţăranii doresc cu ardoare să scape de ea, proprietarii se tem de acum încolo de iobagii lor şi constată că statutul acestora nu contribuie deloc la îmbogăţirea lor, intelighenţia dă o mână de ajutor… Astfel, la încheierea războiului Crimeii, totul concură la constatarea că sosise vremea reformelor în adâncime. Aleksandr al II-lea, urmaşul a doi suverani conservatori, ştie să ia rapid măsura crizei care scutură societatea rusă: el anunţă de la început, într-o proclamaţie consacrată încheierii războiului, că va urma o prefacere radicală a raporturilor sociale şi a sistemului politic.

Este important să precizăm aici care a fost, din acel moment, climatul intelectual şi politic din întreaga Rusie. Am văzut demersul unei fracţiuni a intelighenţiei, aceea care critică şi îşi croieşte un drum greu către popor, împotriva puterii. Dar, în acel moment de cumpănă al istoriei ruse, există şi o altă trăsătură a exprimării politice, aceea a elitelor care nu s-au plasat în afara puterii. Angajamentele lui Aleksandr al II-lea deschid în acel moment o perioadă extraordinară de speranţă şi de participare a acelor elite la proiectul de reformă, fără precedent anterior şi pe care nimic n-o evocă mai bine, poate, ulterior, decât brusca agitaţie a elitelor sovietice de la sfârşitul anilor ’80 din secolul XX. La distanţă de 135 de ani, efervescenţa bruscă pe care o descoperim atunci în ziare, în saloane, în cercurile imperiale prefigurează, în felul ei, clocotul de idei şi sugestii ce se observă astăzi în jurul propunerilor lui Gorbaciov. Nobilimea, căreia Aleksandr al II-lea îi declarase, în discursul faimos din 30 martie 1856: „Este mai bine să abolim iobăgia de la vârf, decât să se abolească ea însăşi de jos“, s-a asociat mişcării şi a trecut la pregătirea

[40] Una dintre cauzele mişcării este faptul că ţarul, constrâns de înfrângerile militare, ceruse, în ianuarie 1855, ca ţăranii să fie recrutaţi în *miliţiile populare*, considerate o întărire a trupelor epuizate. Ţărănimea a tras concluzia că recruţii vor fi eliberaţi; dezamăgită să constate că iobăgia este menţinută, ea s-a revoltat. Atunci a trebuit să fie retrase unele trupe de pe front şi trimise împotriva răsculaţilor din ce în ce mai numeroşi. În felul acesta, crearea miliţiilor, în loc să ducă la întărirea forţelor militare angajate în război, a avut drept efect slăbirea acestora.

proiectelor de reformă. Nu toţi erau la fel de liberali. Dacă unii căutau să dea o publicitate largă ideii că prefacerea statutului ţăranilor era de primă urgenţă, că întârzierea ar produce o acumulare explozivă pentru Rusia, alţii, mai puţin numeroşi, ţineau să demonstreze că nu este nici o grabă. Dar, în general, lucrările pregătite de nobilime conţineau atât orientări generale, cât şi propuneri concrete, adaptate la situaţiile regionale. De această dată, o anumită comunitate de vederi unea puterea rusă şi nobilimea, pe de o parte, şi masele ţărăneşti, a căror soartă se afla în joc, pe de altă parte. De altfel, era vorba de o afacere foarte importantă: reforma iobăgiei îi privea desigur pe proprietari, dar îndeosebi pe cea mai importantă parte a societăţii, căci iobagii numărau aproape un sfert din întreaga populaţie a imperiului[41].

Pe parcursul a trei ani (1858-1861), reforma statutului ţăranului a mobilizat Guvernul, nobilimea, un întreg corp de specialişti. În acel timp, societatea aştepta cu înfrigurare fructul acelor strădanii, neştiind dacă el va întrece speranţele pe care le generase sau dacă, o dată în plus, discursul reformator nu va fi urmat de retuşuri minore şi de revenirea la conservatorism. Textele din februarie 1861 nu aveau nici o ambiguitate. Ele puneau capăt iobăgiei ţăranilor legaţi de domeniile particulare (dar nu şi acelora de pe domeniile imperiale, de zece ori mai puţin numeroşi decât primii) şi defineau condiţiile în care le era permis să trăiască, mai exact să dobândească pământ. Incontestabil, reforma a fost un act de o mare importanţă, deoarece Rusia ieşea brusc din „exotismul“ şi înapoierea juridico-socială caracteristice şi se alătura – măcar în materie de drept – celorlalte naţiuni europene. Importanţa acelei reforme de anvergură nu va fi niciodată îndeajuns de subliniată. Ea egaliza statutul personal al tuturor (iobagii de pe domeniile imperiale vor fi emancipaţi peste încă doi ani), modificând relaţiile economice din marea majoritate a societăţii; în plus, reforma se înfăptuieşte paşnic, prin hotărârea acelora care îi vor plăti preţul. Noaptea de 4 august, hotărâtă de sus, consimţită de toţi aceia care renunţă atunci la privilegiile lor – faptul că acel consimţământ nu a fost întotdeauna acordat din inimă este secundar – constituie o revoluţie. Oricare ar fi rezervele exprimate ulterior, ca urmare a modului de aplicare a reformei, este de reţinut că reforma face ca Rusia să intre fără oprelişti într-o Europă căreia, până atunci, ţara îi întorsese spatele cu încăpăţânare, prin menţinerea iobăgiei.

Din acel moment, totul este posibil, pentru că întreaga populaţie are autorizaţia să circule. Faptul modifică factorii dezvoltării Rusiei şi permite îndeosebi industrializarea ţării. Decretul de emancipare este citit ţăranilor în piaţa din faţa bisericilor. Cu figuri grave, aceştia aud mesajul care le redă libertatea făcându-i egali cu toţi ceilalţi locuitori ai imperiului. Aleksandr al II-lea îşi merită numele de Ţarul Eliberator. Apar totuşi dificultăţi. După faza bucuriei, în care oamenii recent eliberaţi se separă de aceia care până atunci dispuneau de ei, urmează descoperirea restricţiilor, a necunoscutelor. Restricţii, deoarece în aşteptarea înfiinţării noilor instituţii ale lumii rurale,

[41] La recensămîntul din 1858, populaţia imperiului era de 74 556 000 de persoane, din care 54 415 000 stabiliţi chiar în Rusia. Din acest număr, iobagii de pe domeniile particulare reprezentau 20 173 000 de persoane, iar 9 803 000 erau bărbaţi.

ţăranul nu poate, în faza de tranziţie, să se bucure de toate drepturile sale şi, în primul rând, de dreptul de a circula liber. Apoi, ca după fiecare revoluţie de acest tip, se pune problema reformei următoare: aceea prin care să se dea pământ ţăranilor. Tocmai la acest capitol au fost resimţite cele mai mari decepţii. Pământul nu le revenea direct. Într-o primă fază, el revenea obştii satului (*Mir*), adunarea şefilor de familie, care îl redistribuia periodic tuturor membrilor săi. Pentru dizolvarea obştii nu era uşor să întruneşti o majoritate de două treimi. În sfârşit, pământurile trebuiau răscumpărate, nu erau dăruite[42], aşa încât datoria ţărănească va deveni o problemă acută în anii următori.

Avem astfel măsura dificultăţii oricărei reforme asemănătoare. Suveranul a iniţiat-o nu atât din convingere personală, cât din faptul că ea constituia de mai multe generaţii o problemă deschisă şi atinsese un nivel intolerabil de urgenţă. El ştiuse să-şi convingă nobilimea de necesitatea acceptării reformei şi nu putea să-i impună acesteia exclusivitatea sacrificiilor. Nobilimea a considerat că aceste condiţii de împărţire a pământului o sărăceau peste limitele acceptabile. Ţărănimea nu putea să admită răscumpărarea pământurilor pe care le cultiva. Pentru ea, *obştea* era ceva odios. Ţăranul voia să aibă pământul său, nesupus regulii proprietăţii în comun din sânul lui *Mir*. Renaşterea instituţiei antice a obştei, considerată de slavofili şi apoi de narodnici conformă geniului rus şi intereselor ţărăneşti, nu era decât o reconstituire a intelectualilor, total opusă voinţei ţăranilor. Puterea a ales o cale care s-a dovedit profund impopulară, tocmai pentru că îşi însuşise raţionamentul inteligenţiei, iar acel mijloc de organizare a societăţii ţărăneşti permitea limitarea deschiderii reformei. O dată trecută prima clipă de entuziasm de la sate, vine ora decepţiei materializate în creşterea violenţei spontane a ţăranilor. Inteligenţia îşi va regăsi în aceeaşi reformă fundamentală, dar insuficientă, un teren nou pentru activitatea sa împotriva suveranului. Dar inteligenţia se abţinea să acorde credit lui Aleksandr al II-lea, pentru ceea ce a realizat el cu mult înainte ca reforma să-şi dovedească inconvenientele.

Eforturile suveranului nu se limitează totuşi la relaţiile sociale. Ele vizează, de asemenea, reducerea arbitrariului administrativ şi poliţienesc. Marea ambiţie a lui Aleksandr al II-lea consta în constituirea statului de drept în Rusia. Reforma judiciară din 1864[43] constituie un element-cheie al acesteia, inspirat de texte şi practici în vigoare în Europa occidentală. Independenţa justiţiei, inamovibilitatea judecătorilor, egalitatea cetăţenilor în faţa legii, dreptul la apărare, la dezbateri publice şi contradictorii, competenţa tribunalelor regulate pentru toate cazurile de crimă – inclusiv pentru cele împotriva statului –, poliţia fără instrucţie: tot atâtea măsuri care instaurează o

---

[42] Principiul proprietăţii asupra pământului era dublu: pământurile răscumpărate de la moşier erau proprietatea comună a tuturor membrilor *Mir*; pământurile arabile erau redistribuite periodic de *Mir*, iar ţăranul avea în proprietate doar curtea şi pământul ce ţinea de ea.

[43] O dare de seamă asupra lui trebuia să fie publicată integral în organul oficial *Mesagerul guvernului* (*Pravitelistvennîi vestnik*).

legalitate încă necunoscută în Rusia şi proprii statelor cu respect pentru libertăţi. Chiar dacă dispoziţiile luate nu sunt suficiente pentru a transforma statul autoritar rus într-un stat liberal, ele îl aşază totuşi pe drumul evoluţiei în acest sens.

Dacă mai adăugăm suprimarea pedepsei corporale (exceptând ţărănimea), îmblânzirea cenzurii şi reforma profundă a sistemului educativ din care se recrutează, într-o măsură din ce în ce mai largă, membrii intelectualităţii, vedem cât de mult s-a angajat Rusia pe calea modernizării politice[44] în primii ani ai domniei lui Aleksandr al II-lea.

Inteligenţia, proclamatoare a urgenţei schimbării, ar fi trebuit să aplaude şi să se alăture acestei revoluţii de sus. În loc să se ralieze suveranului reformator, intelectualii, după o primă orientare spre ţărănime, căreia îi aţâţă ranchiuna, se radicalizează până la a-l privi pe Ţarul Eliberator ca pe un tiran şi a dezvolta împotriva lui concepţia ucigaşă deja evocată. Inteligenţia nu doreşte ca modernizarea să pornească de la vârf. Dimpotrivă, ea îşi va căuta drumul către cap şi va căuta să-l suprime. Anii următori reformei vor fi în acelaşi timp anii terorii organizate împotriva iniţiatorilor ei. Paradox tragic care va atrage după sine uciderea lui Aleksandr al II-lea şi regăsirea absolutismului.

Teroarea împotriva reformei

Imediat după reforma agrară, publicistul Nikolai Cernîşevski, teoretician al nihilismului şi totodată organizatorul adevărat al narodnicismului, căruia îi va trasa programul de acţiune, îşi expune fără ocolişuri modul în care percepe soarta viitoare a ţărănimii: reforma o va agrava. Concepută să salveze sistemul politic de o reformă generalizată, pentru a-l apăra de riscurile unei explozii sociale, abolirea iobăgiei nu rezolvă nimic. Din contră, ea invită la o luptă fără milă împotriva puterii. Înainte ca Cernîşevski să aibă timp să se pronunţe asupra formelor pe care le va îmbrăca această luptă, puterea imperială reacţionează, concentrând asupra persoanei sale voinţa de a îndigui opoziţiile crescânde. Închis între 1862 şi 1864 în fortăreaţa Petropavlovskaia, exilat apoi în Siberia[45] după o „execuţie civilă“ – ceremonie ciudată menită să arate cum este un *criminal de stat* (el avea pe piept un panou purtând acea inscripţie) exclus din societate –, Cernîşevski devine pentru întreaga intelectualitate întruchiparea opoziţiei sociale fată de putere. Intelectualitatea a avut astfel un martir. Una dintre primele ei forme de acţiune o constituie planurile destinate organizării evadării lui Cernîşevski. Dar tineretul – „tinerii fanatici“ adulaţi de Bakunin – nu se putea mulţumi cu educarea poporului şi cu pregătirea evadării unui mare om. Întrebarea formulată de el: *Ce-i de făcut?*[46]

---

[44] Lăsăm deoparte reforma instituţională.

[45] Mai întâi, el a fost condamnat la paisprezece ani de muncă forţată – în realitate la Katorga era o închisoare, nici un revoluţionar n-a muncit vreodată aici – şi la exil pe viaţă în Siberia. Prima parte a pedepsei sale a fost redusă apoi la şapte ani.

[46] Cartea sa *Ce-i de făcut?*, scrisă în închisoare, în 1862-1863, va fi Biblia întregii intelectualităţi de la acest sfârşit de secol.

revenea obsedant în cadrul tuturor reuniunilor, cerând un răspuns direct şi violent.

Pe teren, la sate şi în uzine, tinerii puteau constata dificultăţile întâmpinate în dezvoltarea unui spirit insurecţional la ţărani şi la muncitori. Cum să faci revoluţie fără mase pregătite în acest sens şi în lipsa unei mari organizaţii revoluţionare, capabilă să impresioneze mulţimile şi să le antreneze – sistemul politic punea piedici înfiinţării unei astfel de organizaţii? Răspunsul la această discuţie lipsită de iluzii constituie atentatul. Crearea unei societăţi care să modifice radical situaţia controlată de suveran în urma reformelor sale parţiale: iată concluzia la care ajunge acel tineret plin de nerăbdare. Un atentat. Dar împotriva cui? Împotriva suveranului care reprezintă statul, perverteşte masele prin reforme iluzorii şi a cărui dispariţie va decapita pentru o clipă edificiul statal, făcând astfel imposibilă orice reacţie de ansamblu, lipsind masele de singura referinţă politică pe care o pot înţelege. Uciderea împăratului: ideea şi, dincolo de ea, planul sunt dezbătute în sânul unui grupuleţ botezat *Organizaţia*, care, în primul moment, pare a fi un club al tinerilor înflăcăraţi. Brusc, discuţiile aprinse pe acea temă devin realitate. La 4 aprilie 1866, pe când ţarul se plimba prin grădina Palatului de Vară, un tânăr ţâşneşte în faţa lui şi trage. Atentat ratat. Autorul lui, studentul Dmitri Karakozov, era un trăgător prost sau prea emoţionat. Atentatul deschide o perioadă cu totul nouă în istoria puterii ruse, aceea a tiranicidului. Până atunci, nici un membru al societăţii nu îndrăznise să ridice mâna împotriva suveranului sau a slujitorilor statului. O perioadă nouă şi, în măsura în care nu este vorba doar de un act izolat, aşa cum au cunoscut toate societăţile în diferite momente, ci de un mod de a lupta împotriva puterii, care se va menţine până în momentul în care puterea va învinge.

Efectul imediat al atentatului nu s-a dovedit propice altei încercări. Puterea a reacţionat cu violenţă, Karakozov a fost arestat pe loc; poliţia s-a înverşunat să refacă toate firele a ceea ce considera a fi un complot şi, în general, să neutralizeze toate organizaţiile din opoziţie. Karakozov a fost spânzurat. Au fost operate sute de arestări, peste treizeci de persoane au fost exilate. În mediile conducătorilor, favorabile sau nu reformei, atentatul a marcat o cotitură: sosise timpul, credeau ei, să se revină la o fermitate mai mare, iar politica reformatoare a suferit o lovitură de durată. Tuturor acelora care se opuneau puterii, atentatul le-a dat semnalul radicalizării în sens contrar. Totuşi, procesul lui Karakozov şi al coinculpaţilor săi nu a fost o parodie a justiţiei, departe de aceasta. Statul de drept, instaurat prin reforma judiciară, îi proteja, asigurând apărării posibilitatea de a-şi exercita rolul din plin. S-a pronunţat pedeapsa cu moartea, pentru că era vorba incontestabil de o încercare de destabilizare a statului, iar legea era inflexibilă la acest capitol. Aleksandr al II-lea, înclinând un moment să uzeze de dreptul său de a graţia, a avut în final sentimentul că securitatea statului impunea o pedeapsă exemplară, pentru a descuraja extinderea mişcării.

În spatele rupturii între o putere şi o inteligheniţia cu raporturi încă fluctuante, ruptură ce rezultă din tentativa de crimă şi din represiunea generată de ea, în spatele efectelor sale negative la adresa suveranului

speriat să constate că reformele lui n-au anihilat ostilitatea inteligheţiei, se află reacţia populaţiei. Ea este esenţială, deoarece va ghida inteligheţia în opţiunile sale ulterioare. Primul atentat comis împotriva suveranului nu putea decât să lovească în conştiinţa socială. Pentru ţărani, Ţarul Eliberator rămânea sacru, insuficienţele reformei puteau fi imputate doar reticenţelor, mai exact spus, sabotajului nobilimii şi moşierilor. S-a răspândit repede legenda că nobilii, furioşi că au trebuit să facă anumite concesii, încercaseră să-l asasineze pe ţar pentru a-i anula reformele. Tipul de complot, omorul, uneltit de cercul strâmt al puterii în beneficiul intereselor nobiliare, era cu mult mai de înţeles pentru masele ţărăneşti decât o crimă comisă de nişte oameni care pretindeau că se exprimă în numele lor. Chiar muncitorii din uzinele din Petersburg şi din Moscova erau opaci la ideea că un astfel de atentat ar putea fi legitim şi ar servi intereselor poporului. Reprobarea populară, vizibilă în tot locul, dovedea inteligheţiei că nu putea conta pe popor, că acesta rămânea profund legat de suveran şi de monarhie şi nu concepea o ordine politică diferită. Din acel moment, inteligheţia s-a regăsit confruntată cu întrebarea lui Cernîşevski, iar răspunsul ei trebuia să ia în calcul prăpastia dintre nerăbdarea proprie şi aspiraţiile populare. Dezamăgirea inteligheţiei în faţa acestei revelaţii, ca şi politica tot mai rigidă explică de ce a putut puterea să se bucure de câţiva ani de calm. Dar răgazul în cauză maschează prost agitaţia spiritelor, însoţită de înfiinţarea unor organizaţii menite să comită acţiuni mai eficace decât tentativa izolată a lui Karakozov. Grija de a se substitui voinţei maselor şi de a uşura pe moment dezvoltarea unei mişcări revoluţionare adevărate prin formarea de grupuri de conspiratori îl însufleţea îndeosebi pe Neceaev.

În mod ciudat, asasinatul care a urmat atentatului ratat împotriva ţarului a fost de o cu totul altă natură. Menit să pecetluiască solidaritatea internă a organizaţiei[47] teroriste şi să testeze, atât în faţa alor săi, cât şi faţă de duşmani, metodele detaliate în *Catehismul revoluţionar*, actul criminal, un „asasinat între asasini“, trebuie privit cu atenţie, pentru că va face şcoală. Deoarece îl controla prost pe unul din partizani, studentul Ivanov, fie pentru că nu avea încredere în el, fie pentru a-şi pune tovarăşii la încercare şi a-i lega pe vecie, Neceaev i-a convins pe aceştia că Ivanov este un trădător, care urma să-i denunţe, şi a organizat un asasinat colectiv. Această crimă a furnizat partizanilor înăspririi regimului din guvern un argument în plus. S-a creat ocazia, în urma unei anchete minuţioase, de a opera numeroase arestări în mediile revoluţionare. Ea este importantă mai ales prin lumina aruncată asupra violentei şi sectarismului unei părţi a inteligheţiei. Un bărbat ca Bakunin a simţit oroare în faţa ei. Dar, peste ani, aflând că Neceaev este închis în fortăreaţa Petropavlovskaia, Vera Figner, una dintre marile figuri ale terorismului, s-a gândit la mijloacele de a-l face să evadeze din acel loc.

[47] Reîntors în Rusia în 1869, după ce îl contactase pe Bakunin în Elveţia, Neceaev întemeiase o organizaţie numită *Narodnaia razprava* sau „Justiţia poporului“, al cărei scop era lansarea ţărănimii la asaltul puterii, nu în mod spontan, ci provocând şi conducând o *jacquerie*. Organizaţia lui Neceaev trebuia să servească, după spusele lui Bakunin, drept *Stenka Razin colectiv*.

Fanatismul şi ascetismul împinse la extrem – până la omucidere –, care îi anulau complet lui Neceaev caracterul uman, propensiunea sa spre spionarea organizată a tuturor, chiar şi a alor săi, minciuna permanentă în slujba adevărului personal, toate au fost uitate, din cauza aureolei de martir. În tot cazul, asasinarea studentului Ivanov, tipul de relaţie din sânul societăţii conspiratorilor, al cărei şef îşi arogă fără ezitare dreptul de viaţă şi de moarte asupra acelora din jurul său, la nevoie compromiţându-i prin asasinarea unuia dintre ei, aparţin mai mult istoriei viitoare a Rusiei şi sistemului politic din secolul următor, decât secolului al XIX-lea, când terorismul ţine încă să fie în pace cu morala. Deşi nu a fost îndreptată împotriva puterii, asasinarea lui Ivanov nu era mai puţin fundamental politică. Pentru moment, ea rămâne singura de felul ei din epocă.

La acel moment, atât reglarea de conturi amintită, cât şi atentatul ratat împotriva ţarului par să indice un impas. Fără popor, nici o acţiune n-ar putea conduce la răsturnarea ordinii politice. Din acel motiv, sfârşitul deceniului şi prima parte a anilor 1870 sunt consacraţi căutării disperate a Poporului… Dar fie că se duc prin sate îmbrăcaţi ţărăneşte, fie că organizează cercuri pentru muncitori, entuziaştii *Mersului înspre Popor* au lăsat-o în curând mai moale. Nu se pot deschide ochii poporului atâta timp cât puterea politică îşi trage legitimitatea din forţa şi din coeziunea ei, pe care masele nu reuşesc s-o pună în discuţie. Încă o dată se impune constatarea: câtă vreme capul, statul, va rămâne intact, mişcarea nu va putea pleca *de jos*. Mai rău, entuziaştii narodnicismului trebuie să numere victimele care au plătit pentru iluziile lor. Câţi dintre ai lor n-au fost arestaţi, deportaţi, forţaţi să se stingă în temniţă! Necesitatea de a îmbina două tipuri de cerinţe, continuarea educării poporului şi securitatea tinerilor narodnici impun revenirea la perspectiva organizaţională. În absenţa unor organizaţii structurate, masele sunt greu de convins şi de încadrat, iar tinerii nefericiţi, care încearcă să se dedice acelor imperative, sunt complet neprotejaţi. În felul acesta, se naşte sau renaşte, pe la mijlocul deceniului, *Zemlia i Volia* („Pământ şi Libertate“), un adevărat partid, politic de această dată, nu o grupare nesigură, care începe să se întrebe serios asupra tipului de acţiuni ce ar permite realizarea revoluţiei politice, pe care toţi încep s-o vadă ca singura modalitate adevărată de a câştiga adeziunea poporului. Dar cum altfel, decât prin violenţă, se poate ajunge la revoluţie? Cu cât se adânceşte dezbaterea, cu cât se înmulţesc, în spaţiul rus, grupările animate de acel proiect, cu cât *Zemlia i Volia* şi conducătorii ei caută sprijin printre elementele din afara societăţii – credincioşii de rit vechi, membrii unor secte de tot felul –, cu atât se revine la problema centrală: a recurgerii la omor. Într-adevăr, statul este foarte bine înarmat să facă faţă activităţilor clandestine în plin avânt; represiunea se intensifică, arestările devin tot mai numeroase. Răscoale sporadice la ţară, manifestaţii în oraşe, represiune: circuitul fatal s-a închis. În 1876, el atinge un punct culminant: o manifestaţie de la Petersburg, în faţa Sfintei Fecioare din Kazan, atrage după sine arestări în masă şi un proces spectaculos, urmat de altele mai mici. La sfârşitul anului 1877, bilanţul acţiunilor „pumni“ şi al proceselor este greu. Sute de persoane, care s-au străduit să-şi propage ideile

subversive, sunt trimise în exil. Este limpede că guvernul este hotărât să lichideze mişcarea protestatară. Toate tentativele de acest fel, de la „mersul înspre popor“ la agitaţia din ultima perioadă, sunt foarte aproape de eşecul lor definitiv.

Din acel moment, se impune o concluzie: salvarea constă în asaltul dat maşinii statului. Un articol din publicaţia clandestină a organizaţiei *Pământ şi Libertate*, cu acelaşi nume, nu mai face nici un mister în privinţa concluziei la care a ajuns organizaţia în urma evenimentelor: „Asasinatul politic este un act de răzbunare, de represalii. Numai aşa, numai când conjuraţii răspund prin asasinat la distrugerea sistematică a alor lor, Partidul revoluţionar poate să existe… Asasinatul trebuie să se numere printre principalele forţe politice ale vremii…“.

Teroarea împotriva statului

Omorul are numai rolul de a răzbuna victimele represaliilor? Nu, desigur. Programul organizaţiei *Pământ şi Libertate*, în varianta sa din 1878, este foarte explicit la acest punct. Evocând sarcinile generale ale mişcării, el precizează că trebuie „să slăbească, să zdruncine, adică să dezorganizeze forţa statului. În caz contrar, nici un plan de insurecţie, oricât de vast şi de bine conceput ar fi, nu ar putea reuşi“. Pentru a se ajunge aici, iată ce se propune la capitolul dezorganizării. „Eliminarea sistematică a celor mai nocive persoane sau a celor mai influente din guvern; în ziua reglării conturilor, lichidarea totală a guvernului şi, în general, a acelora pe care se sprijină sau se poate sprijini regimul pe care îl urâm, oricine ar fi ei.“

Pasul dintre activitatea politică şi terorism fusese făcut. Se ţinuse cont de sensibilitatea poporului care, cu zeci de ani mai înainte, nu acceptase atentatul la viaţa suveranului: dezorganizarea viza anturajul acestuia, pe toţi aceia a căror dispariţie din funcţiile importante ale statului ar fi contribuit la semănarea tulburării în funcţionarea celui din urmă. Pe de altă parte, terorismul urmărea să-i paralizeze, prin frică, pe aceia care ar fi rămas la locul lor. Această întorsătură deschidea calea unei serii de crime în care femeile – vom reveni asupra subiectului – vor deţine un loc de seamă.

Primul asasinat din serie: al generalului Trepov, prefectul poliţiei din Sankt Petersburg, celebru pentru înclinaţia lui de a rezolva problemele politice prin violenţă. Vizitând închisoarea unde se aflau încarceraţi 193 de acuzaţi într-un proces ce urma să se deschidă peste trei luni, Trepov s-a legat de un deţinut care refuza să se descopere în faţa lui şi a obţinut să fie biciuit. Era vorba de un deţinut politic. Violenţa faţă de unul dintre ai săi, incapabil să se apere, a constituit pentru *Pământ şi Libertate* ultima picătură, insuportabilă. Ea a declanşat punerea în practică a principiilor teroriste hotărâte în scris. La sfârşitul procesului, la care victima lui Trepov figura pe banca acuzaţilor, o tânără, Vera Zasulici, care se amestecase în mulţime, s-a apropiat de generalul Trepov şi a descărcat pistolul în el, rănindu-l grav. Nu a căutat să fugă, dimpotrivă, s-a lăsat prinsă şi a explicat că dorise să-l răzbune pe

bărbatul biciuit cu câteva luni în urmă, în închisoare, la porunca lui Trepov. Focul de revolver, care nu şi-a atins întrutotul ţelul, a suscitat totuşi ecouri nesfirşite. Opinia publică, deja înduioşată de procesul premergător, a făcut o pasiune pentru Vera Zasulici care, trăgând asupra unui bărbat impopular, a atras mai mult simpatia decât indignarea. În fond, nu ţarul se afla în cauză, iar pedeapsa dată de Trepov unui deţinut dezarmat suscita o dezaprobare severă. Semn al tulburării care domnea până şi în cugetele acelora din fruntea statului, Ministerul de Justiţie a încredinţat procesul Verei Zasulici unui tribunal obişnuit, nu unei comisii senatoriale chemate în general să trateze afacerile politice. Se întruneau astfel toate condiţiile pentru ca procesul să devină al generalului Trepov, nu al aceleia care trăsese în el: însăşi originea actului Verei Zasulici şi motivaţiile sale, calitatea dezbaterilor publice, a pledoariilor (la asemenea procese, avocaţii se dovedeau din ce în ce mai mult apropiaţi de clienţii lor şi amestecau apărarea cu un rechizitoriu explicit împotriva sistemului politic). Cu toate că acuzata nu a negat prezumtivitatea gestului său, ea a fost achitată şi eliberată ca o eroină naţională, chiar dacă ulterior a trebuit să fugă. Se născuse mitul unei noi Charlotte Corday care, nesinchisindu-se de confortul şi de siguranţa unei familii bogate, l-a răzbunat pe obidit. Sensul verdictului nu putea scăpa nimănui. Din moment ce nu era vorba de instanţe de excepţie, Justiţia tindea să se aşeze lângă aceia care contestau puterea. Ce şoc pentru slujitorii statului! Doborârea unui înalt funcţionar aflat în exerciţiul funcţiunii nu constituia deci o crimă! Statul îşi pierdea autoritatea, deoarece să recunoşti că unul dintre servitorii săi ar putea merita o astfel de soartă arunca îndoiala asupra tuturor celorlalţi. Funcţionarii au înţeles din acel moment că terorismul fusese acceptat de societate şi că ei deveniseră vânatul pe care teroriştii îl vor hăitui de acum încolo.

Nimic surprinzător în faptul că acel atentat a deschis calea tuturor acelora ce au urmat de atunci într-un ritm susţinut. Totuşi, îndoiala a atins uşor şi pentru o clipă mişcarea revoluţionară când s-a remarcat blândeţea tribunalului care a judecat-o pe Vera Zasulici şi îndeosebi reacţiile opiniei publice din capitală. Focul de revolver tras cu stângăcie asupra lui Trepov nu a avut, oare, efecte politice profunde? Sau i-a arătat suveranului că devenise urgent – dar nu prea tare – să conceapă şi să accepte marea reformă politică care se impunea: adoptarea constituţiei? Ipoteză paşnică ce nu convenea curentului extremist de la *Pământ şi Libertate*. A învins acelaşi raţionament din 1861: nu avem nimic de aşteptat din partea suveranului. Numai violenţa poate duce la o schimbare radicală, iar în ciuda nehotărârii forţelor publice, atentatele au fost reluate.

La 4 august 1878, generalul Mezenţov, şeful Secţiei a III-a, era doborât în plin centrul oraşului de doi terorişti, Kravcinski şi Baranikov, unul înarmat cu un pumnal, iar celălalt cu un revolver. Atentat remarcabil, dacă îl comparăm cu tentativa artizanală a Verei Zasulici. Victima a murit, iar criminalii au avut tot timpul să dispară fără urmă, astfel că nu s-a reuşit prinderea lor. În câteva luni, tehnica asasinatului politic făcuse progrese considerabile. Atentatul a fost salutat ca o capodoperă în publicaţiile clandestine. Kravcinski, care ţinuse pumnalul, i-a consacrat un articol în care îşi expune ideile: începuse o eră

nouă, pe parcursul căreia Rusia va fi în sfârşit cunoscută de aceia care îi torturau pe revoluţionari, scria el. Un omor motivat prin răzbunare sau un asasinat vizând dezorganizarea statului? Ambele motive se suprapun, desigur, iar confuzia lor atestă faptul că *Pământ şi Libertate*, hotărâtă să acţioneze prin homicid, nu reuşise încă să-şi definească precis strategia.

După numai câteva luni, la 9 februarie 1879, guvernatorul Harkovului, generalul Kropotkin, vărul celebrului anarhist, este doborât de gloanţele trase din revolverul lui David Goldenberg. La 13 martie 1879, noul şef al poliţiei din Petersburg, Drenteln, este ţinta focului unui terorist de origine poloneză, Leonid Mirski. Acesta din urmă n-a reuşit să-şi ucidă victima: la momentul atentatului, el se afla călare, iar ţinta sa, în maşină: precizia tirului a avut de suferit.

Puterea era datoare să-şi arate voinţa de a relua în mână situaţia, a cărei gravitate se făcea simţită pretutindeni în ţară, prin numeroase manifestări. După atentatul pregătit împotriva generalului Mezenţov, o dispoziţie provizorie stipulează că teroriştii vor fi judecaţi de Curtea Marţială. Sentinţele vor fi aplicate fără drept de apel, ca în vreme de război. La 1 septembrie 1878, au fost luate o serie de măsuri menite să preîntâmpine activităţile teroriste. Cea mai severă dintre ele permitea poliţiei sau jandarmeriei să exileze fără altă formă de proces pe orice persoană *suspectată* de crimă politică. Asimilând îndoiala cu crima comisă, tratând terorismul ca pe un fapt de război, puterea imperială întorcea cu hotărâre spatele dorinţei iniţiale de a dezvolta în Rusia un stat de drept. În sfârşit, li s-au acordat funcţionarilor puteri poliţieneşti şi justiţiare exorbitante. Agitaţia generală şi uciderea celor doi responsabili de menţinerea ordinii meritau fireşte atenţia forţelor publice. Fără îndoială însă, nu până într-atât încât să se provoace căderea Rusiei, care se dorise liberală, într-o nouă stare excepţională. Ca întotdeauna, aceste dispoziţii excesive şi neadaptate au avut un efect invers celui scontat. Teroriştii nu şi-au slăbit presiunea, ci şi-au schimbat strategia. De acum încolo, atentatele lor nu mai sunt inspirate de răzbunare, de pedeapsa rezervată unor şefi de poliţie prea violenţi sau prea îngăduitori cu violenţa exercitată de subordonaţii lor. Deoarece aceste operaţiuni, „pumni“, îndreptate împotriva celor mai indezirabili slujitori ai statului nu l-au destabilizat, iar statul n-a vrut să înţeleagă sensul atribuit acelor atentate, se cuvenea atunci să fie lovit capul, să fie ucis suveranul în persoană.

În 1879, se pune la punct o strategie în acest sens. Suveranul este ţinta căreia îi vor fi consacrate toate mijloacele. În acel moment începe lunga serie de atentate comise împotriva lui Aleksandr al II-lea, care conferă terorismului din acei ultimi ani ai domniei Ţarului Eliberator o coloratură deosebit de tragică şi de paradoxală.

„Vânarea“ Ţarului Eliberator

La 2 aprilie 1879, ţarul îşi făcea plimbarea obişnuită în împrejurimile Palatului de Iarnă, când un tânăr, venindu-i în întâmpinare, a descărcat un

revolver asupra lui. Atentatul, ca şi acela al lui Karakozov din urmă cu treisprezece ani, a eşuat. Ţarul, întorcându-se ca să evite gloanţele, s-a împiedicat şi s-a ales numai cu o căzătură. Cât despre trăgător, el a fost arestat la capătul unei lupte cu jandarmii însărcinaţi cu protejarea ţarului şi după ce încercase în prealabil să se sinucidă pe loc cu otravă. Salvat, el a fost judecat şi spânzurat, la 28 mai, în faţa unei mulţimi imense. Acest atentat seamănă întrucâtva cu acela al lui Karakozov. Prin natura şi consecinţele lui, el deschide în realitate o etapă nouă în confruntarea violentă dintre ţar şi terorişti.

Bărbatul care a tras asupra lui Aleksandr al II-lea în acel an 1879, Aleksandr Soloviov, a hotărât de unul singur, ca şi Karakozov, înfăptuirea actului. În cursul procesului, el a explicat judecătorilor itinerarul care l-a condus pe un student ca el la terorismul individual. A evocat activităţile sale de tânăr intelectual, câştigat la cauza poporului, aceea a muncitorilor şi a ţăranilor, pe care încercase zadarnic să-i educe, după ce se dedicase scurt timp educaţiei copiilor. Constatând inutilitatea eforturilor făcute, atât de mare erau apatia poporului şi apăsarea puterii, el a sfârşit prin a se convinge că numai o cale ar permite ieşirea din impas, aceea care ar suprima obstacolul, ţarul, zdruncinând brusc toate certitudinile poporului. Raţionamentul lui Soloviov era simplu: toţi germenii necesari unei răscoale a maselor existau, pentru că suferinţele şi mânia sălăşluiau în rândul lor, dar obişnuinţa supunerii era prea veche, suveranul era respectat de prea mult timp, ca să nu întunece conştiinţa poporului şi necesitatea de a brusca evoluţia acelei conştiinţe printr-un act extrem, creatorul unei situaţii inedite şi ireversibile totodată. Se impunea, şi cine altul decât intelectualul, conştient de situaţia existentă şi de modalităţile de a o schimba, putea crea acel şoc? Soloviov acţionase în numele poporului şi pentru el. Fusese mânat de simţul imperios al funcţiei intelectualului mandatar al societăţii, chiar dacă aceasta încă nu ştie că a emis un asemenea mandat.

Începând de aici, atentatul din 1879 diferă de acela din 1866. În momentul actului său, Karakozov era relativ izolat în sânul narodnicismului. La ora la care Soloviov se pregătea să acţioneze, *Narodnaia Volia*, care fusese deja informată despre intenţia sa, a dezbătut atitudinea ce trebuie adoptată faţă de proiect şi, în ciuda unor opoziţii foarte puternice, poate chiar majoritare, a admis că membrii săi care doresc pot lua parte la atentat. Desigur, organizaţia rămânea încă legată de ideea că uciderea suveranului nu poate fi un substitut al acţiunii revoluţionare. Destabilizarea statului, prin atentate comise împotriva înalţilor săi funcţionari, nu adusese decât întărirea măsurilor represive. Deplasarea problemei dinspre funcţionari spre ţar nu risca, oare, să mai urce cu o treaptă asprirea represiunii şi să pună în final în pericol întreaga mişcare revoluţionară? Dar latitudinea de a acţiona individual, lăsată celor care refuzau să se ralieze unei concepţii prea prudente, atestă tulburarea minţilor, divizarea lor, îndeosebi fascinaţia exercitată de violenţa pură asupra multora dintre ei.

Aceia care, asemenea lui Plehanov, au condamnat atentatul aveau dreptate când prevedeau consecinţele lui imediate. La 5 aprilie 1879, noi

dispoziţii au agravat sensibil regimul de excepţie instalat la 1 septembrie în anul precedent. Sistemul deja aplicat la Moscova, Varşovia şi Kiev, unde guvernarea revenea militarilor, a fost extins în celelalte oraşe, unde creştea agitaţia; cei aflaţi în fruntea autorităţii – „guvernatorii generali temporari“ – au primit mandat să-şi extindă autoritatea asupra tuturor regiunilor adiacente. Astfel, cele mai active centre revoluţionare din imperiu, Moscova şi Sankt Petersburg, la nord, Kiev, Odesa şi Harkov, la sud, au fost – asemenea Varşoviei, dar din alte motive – plasate momentan sub administraţie militară. Guvernatorii puteau, în orice moment, să defere Curţii Marţiale şi să condamne la exil, printr-o simplă decizie administrativă, nu numai pe suspecţii aflaţi la discreţia lor prin legea din 1878, ci şi pe toţi aceia care puteau aduce eventual atingere păcii civile şi ordinii, definite în termeni extrem de vagi. Noul sistem era agravat prin transferarea în cele şase gubernii amintite a competenţelor puterii centrale în materie de menţinere a ordinii şi de represiune. Dispoziţia sublinia incapacitatea puterii de a da răspunsuri coerente problemei ridicate de creşterea terorismului şi crea simultan un arbitrar crescut, prin faptul că fiecare guvernator general îşi urma calea proprie, aplicându-se concepţii de autoritate diferite de la o gubernie la alta. În felul acesta, Sudul, unde narodnicismul şi terorismul dobândiseră o forţă de amploare, datorită iradierii gândirii revoluţionare şi aspiraţiilor proprii ucrainenilor – ca şi în Polonia, dar într-o mai mică măsură, sentimentul naţional întărea şi lărgea aici lupta –, a devenit unul din locurile privilegiate ale acţiunii represive. Guvernatorii generali de la Odesa şi Kiev au depus o râvnă excepţională pentru a sfârşi cu mişcarea revoluţionară, având drept efect înmulţirea arestărilor, proceselor, execuţiilor şi deportărilor.

Ţarul, care plecase în Crimeea, după atentatul de la 2 aprilie, însărcinase o comisie extraordinară să analizeze cauzele avântului mişcării radicale, căreia fusese cât pe ce să-i cadă victimă, şi să-i propună soluţii constructive. Or, comisia puţin imaginativă nu avea alte propuneri de făcut, cu excepţia creşterii autorităţii poliţiei şi sprijinirii pe elementele stabile ale societăţii, în special pe proprietarii de pământuri, fapt care, evident, nu putea să convină ţărănimii, nemulţumită de reforma agrară neterminată din 1861. Comisia a dat totuşi dovadă de o anume luciditate când şi-a pus întrebări privitoare la cea mai adecvată politică educativă în vederea evitării faptului ca şcolile şi universităţile să mai alimenteze batalioanele de nemulţumiţi şi când a sugerat că prin acordarea de concesii polonezilor, încă îndureraţi după represiunea din 1863, guvernul ar preveni o alianţă a tuturor adversarilor săi.

Puterea, după cum se vede, oscila încă între o represiune hotărâtă să lichideze prin forţă toate focarele de criză şi căutarea unor căi care să permită recâştigarea încrederii poporului. Ţarul, prin înfiinţarea acelei comisii, arăta în tot cazul că, dincolo de spaima suscitată de valul atentatelor, el mai dorea să consolideze ceea ce s-ar putea face în vederea opririi ciclului violenţelor.

Din nefericire pentru Aleksandr al II-lea şi pentru viitorul sistemului, fascinaţia violenţei, departe de a se atenua, nu făcea decât să crească. Exasperaţi de represiune, obsedaţi de certitudinea că nu există soluţie graduală pentru problema rusească, mişcarea narodnicistă avansa cu paşi

repezi pe calea acceptării generale a planului ucigaş. Odesa, unde se exercită atunci cea mai violentă represiune sub autoritatea guvernatorului general Totleben, a fost locul în care au fost create condiţiile cotiturii ce a condus la tiranicid, devenit unic proiect revoluţionar. Evoluţia în acest sens se explică atât prin extraordinara concentrare a revoluţionarilor în sudul Rusiei, cât şi prin presiunea pe care ei au îndurat-o, provocând violenţă mai mult decât în alte părţi; pentru a scăpa de represiune nu este altă cale decât clandestinitatea, care nu lasă nici un loc agitaţiei sociale deschise. În sfârşit, excesele comise de păzitorii ordinii impresionează opinia publică: aceia care ridică în slăvi atentatul au, pentru prima dată, impresia că nu vor mai fi condamnaţi. Este momentul în care apar în prim-plan în dezbaterile. De la *Narodnaia Volia* şi în acţiunile sale noi personaje, care îi vor conferi trăsăturile definitive, cele extreme. În primul rând, Jeliabov, venit de la Odesa, care aduce în discuţiile ţinute în capitală experienţa sa din sudul răvăşit de represiune şi o încăpăţânare de seamă. Apoi Nikolai Morozov, care va fonda un grup disident, *Libertate sau moarte*, în cadrul căruia dispare total activitatea socială în beneficiul unui proiect politic, preluarea puterii obţinute prin omor. Apoi Nikolai Kilbacici, a cărui principală preocupare este înzestrarea tovarăşilor săi cu mijloacele tehnice necesare unui atentat. Într-un laborator improvizat la Sankt Petersburg, el se dedică fabricării bombelor artizanale, propice atingerii cu mai mult succes a ţintelor decât focurile trase de revolverele primilor terorişti. Acel tehnician al revoluţiei va permite teroriştilor să treacă de la activitatea improvizată, în general puţin eficace, la lovituri mult mai spectaculoase, capabile într-adevăr să semene teroarea.

Două date cheie în istoria terorismului determină adoptarea uciderii ţarului ca plan central. În iunie 1879, mişcarea se întruneşte la Lipeţk, în gubernia Kiev, pentru a-şi făuri o organizaţie eficace – represiunea necesita un răspuns de acel tip în vederea supravieţuirii – şi ca să găsească o poziţie comună asupra strategiei generale. Rezultatul acelei reuniuni – programul şi statutele – dovedeşte schimbările intervenite în mentalitatea oamenilor care s-au întâlnit acolo. Programul se concentrează asupra lichidării tiranului şi a sistemului. Desigur, narodnicii nu uită – iar Mihailov, unul dintre teoreticienii lor, le-o aminteşte cu acea ocazie – că ţarul păstrează la activ reformele de la începutul domniei, dar ei le opun înăsprirea regimului care a urmat şi trag concluzia că orice speranţă de reviriment trebuie abandonată, că Aleksandr al II-lea nu va aduce nimic pozitiv în ţară.

Putem măsura drumul parcurs de mişcarea narodnicistă când, la 26 august 1879, după întemeierea organizaţiei *Narodnaia Volia*, membrii ei votează moartea lui Aleksandr al II-lea. De acum încolo, mişcarea ştie spre ce se îndreaptă, întreaga luptă este subordonată condiţiei ce pare a fi centrală: asasinarea ţarului. Munca lui Kilbacici a contribuit la iniţierea unor proiecte de atentat dublu eficace: prin tehnică, dat fiind că dinamita va înlocui focurile de revolver, supuse hazardului, pentru că îşi ratează des victima; prin faptul că nu mai este vorba de atentate izolate, concepute de un singur om lipsit de informaţii şi de ajutor, ci de rezultatul unei mobilizări generale în *Narodnaia Volia*, care permite o planificare mai exactă şi beneficiază de mijloace

diversificate în ce priveşte oamenii şi materialele.

Din raţionalizarea atentatului decurg două tentative, ambele soldate cu un eşec, dar punând în lumină evoluţia tehnică a omorului. Prima a avut drept teatru calea ferată ce leagă Livadia, localitatea unde se afla ţarul, de Moscova. Într-adevăr, Aleksandr al II-lea hotărâse să revină în capitală în toamna lui 1879, trecând prin Moscova, şi trebuia să utilizeze calea ferată; de aceea conjuraţii au decis că voiajul le va furniza o ocazie excelentă de a-şi pune în aplicare votul de la 26 august. Dinamitarea unui tren lasă, în principiu, puţine şanse de supravieţuire celui aflat în acest mijloc de transport. O primă fază a planului a fost pregătită chiar la Odesa de Kilbacici, Vera Figner şi alţi câţiva. Ea se întemeia pe ideea că ţarul va călători cu vaporul de la Livadia la Odesa, pentru ca de aici să ia trenul spre Moscova. Au prevăzut dinamitarea căii ferate, dar această parte a planului a eşuat din două motive: ţarul, din cauza vremii proaste, a luat-o pe alt drum; mişcările lui David Goldenberg, însărcinat cu transportul dinamitei, au atras atenţia poliţiei. Ştim deja că Goldenberg îl doborâse pe guvernatorul de la Harkov, Kropotkin, la începutul anului şi că scăpase cu multă abilitate de poliţie; la vremea atentatului lui Soloviov asupra ţarului, de la 2 aprilie 1879, el îşi manifestase din nou dorinţa de a lua parte la el, dar nu fusese acceptat de Soloviov. Asociat la proiectul de dinamitare a trenului imperial, acel bărbat hotărât şi-a pierdut totuşi capul şi, expus la presiunile poliţiei, a povestit ce ştia despre organizaţia revoluţionară. Al doilea centru al atentatului îl avea drept actor principal pe Jeliabov, tânăr din Odesa, provenit dintr-un mediu ţărănesc, izgonit odinioară din universitate din cauza agitaţiei politice şi care, trecând prin activităţi teroriste şi prin închisori, dobândise un mare ascendent asupra tovarăşilor de luptă. El şi-a luat sarcina instalării explozivului pe calea ferată la Aleksandrovsk, dar şi acea parte a programului a eşuat din raţiuni tehnice, pentru că explozivul nu a reacţionat la trecerea trenului. Era vorba neîndoielnic de incompetenţa participanţilor de a monta diversele piese ale dispozitivului lui Jeliabov, nu de calitatea dinamitei.

Atentatul a fost pe punctul de a reuşi în ultima etapă a planului, în apropiere de Moscova. Conjuraţii cumpăraseră o căsuţă în apropierea căii ferate, săpaseră o galerie care o lega de linie şi puseseră dinamita sub ea. De acea dată eşecul s-a datorat erorii de planificare. La ora prevăzută pentru trecerea trenului imperial (între 10 şi 11 seara), au trecut două trenuri, la scurt interval unul de altul. Conjuraţii, cunoscători ai orarului aproximativ, ştiau că ţarul va călători într-un tren, iar suita în celălalt, dar nu ştiau ordinea pe care o vor urma cele două convoaie. Cel însărcinat cu aprinderea fitilului declanşator al exploziei a pariat greşit, lăsând să treacă un tren şi aruncându-l în aer pe al doilea. Împăratul se afla în primul.

Deşi ratat, atentatul a adus învăţături preţioase. Împăratul a putut să constate că represiunea nu a slăbit cu nimic mişcarea teroristă; poliţia n-a ştiut să prevină atentatul, iar ulterior n-a ştiut să-i aresteze pe autori. Pentru conjuraţi, lecţia a fost şi amară, şi încurajatoare: desigur, le lipsea încă experienţa practică, nu ştiau nici să manipuleze uşor explozivul şi nici nu dispuneau de o cantitate suficientă. Le lipseau, de asemenea, complicii din sferele puterii, pentru a organiza un atentat extrem de precis: dovada?

Evaluarea eronată a ordinii trecerii trenurilor. Şi nu în ultimul rând, existenţa unor slăbiciuni de natură umană în organizaţie, pentru că mărturisirile lui Goldenberg au dus la razii de anvergură, în care au fost prinşi mulţi conducători. Aceştia trăiau ascunşi sub identităţi false, la domiciliul unor burghezi respectabili, străini de mişcare. Goldenberg, prin slăbiciunea sa, a contribuit la dezvăluirea unor false identităţi şi a unor ascunzători bune, dând o grea lovitură mişcării. Totuşi, atentatul ratat se solda cu un aspect pozitiv, căci societatea rusă l-a primit cu cea mai mare indiferenţă. Vremea la care societatea se indigna, la toate nivelurile sale, la ideea că cineva ar fi vrut să-l doboare pe ţar era cu totul perimată. Constatarea i-a încurajat pe teroriştii scăpaţi de arestare, asiguraţi pe viitor că o apucaseră pe calea cea bună. Loviturile repetate împotriva suveranului creau o formă de obişnuinţă, atenuau indignarea şi dezvoltau impopularitatea regimului, făcând să crească represiunea. Teroarea, desigur plătită cu arestări şi morţi, îndepărta aura de invincibilitate, şi, mai ales, pe aceea de inviolabilitate a ţarului, dădea în sfârşit roade.

La 5 februarie 1880, un nou atentat organizat în plin Palat de Iarnă reuşeşte parţial. Explozia dinamitei într-una din sălile Palatului a făcut unsprezece morţi şi cincizeci de răniţi, dar l-a cruţat pe suveran, aflat la etajul superior. Încă un atentat care nu şi-a atins ţinta vizată, deoarece, pentru a patra oară, suveranul scăpa. Dar ce numeroase învăţăminte! Era vorba, de altfel, de un atentat foarte minuţios pregătit, deoarece organizatorul, Stepan Halturin, pătrunsese în Palatul de Iarnă, deghizat în tâmplar, pentru a pune totul la cale, încă din septembrie 1879, dată la care mişcarea îşi rumega eşecul de la Odesa. Dinamita a fost plasată sub sufrageria imperială. Împăratul, reţinut, şi-a întârziat intrarea în încăpere, iar cantitatea de exploziv s-a dovedit insuficientă pentru ca suflul exploziei să afecteze etajul la care se afla. Şi totuşi, explozia a fost cât se poate de spectaculoasă, pentru că s-a petrecut acolo unde trăia împăratul, în propriul său palat. Atentatul dovedea că teroriştii erau capabili să se infiltreze peste tot, că toate măsurile poliţiei nu erau adaptate la situaţie, că un adevărat „război al poliţiilor“ contribuia la agravarea confuziei şi a ineficacităţii în jurul suveranului. În plus, autorul atentatului, Halturin, a dispărut de la locul faptei, precum predecesorii săi. Întorsătura luată de confruntarea între imperiul atotputernic şi terorişti era în avantajul acesteia din urmă. Securitatea primului personaj din stat era un simplu mit, teroriştii păreau să-l înconjoare din toate părţile, făcându-şi apariţia cu ocazia unui atentat şi dispărând imediat, pentru a pune la cale un altul.

În 1880, *Narodnaia Volia* avea probleme cu o opţiune dificilă. Atentatele datorate unor autori de negăsit îi asigurau desigur un prestigiu sigur. Dar ratarea continuă a ţintei putea însemna neputinţă, iar organizaţia era conştientă de acest lucru. Mitului „ţarului hăituit“, „condamnat“, i-ar putea urma un altul, al ţarului protejat de destin, care şi-ar recâştiga astfel prestigiul. Necesitatea de a intensifica efortul terorist, de a-l duce la bun sfârşit decurgea din acea analiză şi exacerba nerăbdarea. Totodată, energia axată în întregime pe uciderea ţarului se izbea de o fracţiune „economistă“,

din ce în ce mai mare, în sânul mişcării, ce nu putea fi ignorată. Numeroşi membri ai mişcării *Libertatea poporului* nu acceptau ideea că atentatul împotriva ţarului trebuie să biruie celălalt proiect. Pentru acele spirite mai politice, societatea trebuia să joace un rol în marea schimbare din viitor. Din acea perspectivă trebuia să se consacre timp şi eforturi în vederea organizării muncitorilor, al căror număr creştea în capitale şi în oraşele din sud, şi a căror situaţie se înrăutăţea. În 1880, există condiţiile economice dintr-o perioadă de criză: locurile de muncă se răresc, exasperarea muncitorilor creşte. Se înmulţeşte numărul acelora care afirmă necesitatea de a trage profit din situaţia existentă, de a intensifica activităţile de la oraşe şi sate în vederea extinderii terorismului îndreptat împotriva celor percepuţi ca răspunzători imediaţi de criză: industriaşii, proprietarii… Terorismul la vârf sau terorismul la bază? Cele două concepţii nu sunt total opuse. Ele exprimă doar două puncte de vedere diferite privind revoluţia. Partizanii celei dintâi cred că moartea ţarului ar fi suficientă pentru ca societatea să nu mai aibă repere, iar acest fapt s-o precipite într-o lume nouă. Ceilalţi cred că atentatul la vârf, în caz de reuşită, va atrage o represiune de nesuportat şi va lăsa pradă confuziei societatea pe care n-au ştiut s-o organizeze.

Va avea câştig de cauză prima strategie, iar anul 1880 va fi marcat de înmulţirea proiectelor de atentate. În luna mai, când ţarul era aşteptat la Odesa, doi terorişti se instalează într-o dugheană închiriată din oraş: ei umplu până la refuz cu dinamită o galerie săpată sub şoseaua care se termina la presupusul loc de trecere al trenului. Acesta îşi face apariţia în acel loc mai devreme decât fusese prevăzut; proiectul este părăsit, la fel şi dinamita din galeria subterană. Lucrurile se petrec identic şi peste câteva luni în împrejurimile Palatului de Iarnă. De acea dată, dinamita se afla pe fundul unui canal, sub un pod pe care tarul trebuia să îl traverseze. Încă o dată, întâlnirea cu moartea este ratată. Ţarul avea unul dintre cele mai fanteziste orare. Din loc în loc, poliţia descoperă încărcături de dinamită părăsite, fără să pună mâna pe aceia care le aşezaseră în acel loc. Cu ajutorul delatorilor, ea arestează totuşi nişte membri din grup, tribunalele tin şedinţă, condamnă, dar nu se conturează nimic decisiv. Atentatele par sortite eşecului, mişcarea pare că trebuie să persevereze.

Brusc, la 1 martie 1881, totul se răstoarnă. În timp ce mergea la obişnuita trecere în revistă de duminică a trupelor, o bombă a fost lansată în direcţia tarului, aflat singur în sanie pe porţiunea unui canal. Din nou, ţarul scapă neatins, deşi în jurul său zăceau răniţi. Coborând din sanie, el se îndreaptă spre centrul exploziei, când explodează o a doua bombă. De această dată ţarul a fost atins. Transportat la Palatul de Iarnă, ţarul moare peste o oră. Atentatul a rănit vreo douăzeci de persoane, dintre care trei mor la scurtă vreme. Îndelungata hăituire a ţarului dăduse în sfârşit roade. Cum se ajunsese aici după eşecuri repetate? Şi care va fi efectul acelui succes, care nu înceta să surprindă, în ciuda faptului că fusese aşteptat atâta timp?

Atentatul merită un prim comentariu privind evoluţia tehnicilor teroriste puse în evidentă. Proiectele precedente eşuaseră din cauza impreciziei orarelor şi a caracterului limitat al acţiunii, nu avuseseră soluţii alternative.

Acum, teroriştii depuseseră o minuţiozitate extremă în pregătirea planului, elaborând o acţiune cu variante multiple. Totul a plecat de la constatarea că suveranul se ducea în fiecare duminică la manej. Itinerarele – erau două – au fost studiate, iar atentatul, organizat pentru tronsonul lor comun. În afară de aceasta, atentatul recurgea la diferite dispozitive: o galerie minată, care să explodeze în momentul trecerii ţarului prin zona comună a celor două itinerare, patru terorişti purtând bombe erau aşezaţi la extremitatea părţii minate, în caz că dinamita nu şi-ar fi făcut efectul; pe deasupra, Jeliabov, care se remarcase în tentativele trecute, trebuia să fie pregătit să intervină în caz că eşuau celelalte dispozitive. Era înarmat cu un pumnal şi un revolver. Dinamită, bombe, revolver şi pumnal: putea scăpa ţarul din ceva ce ieşea din cadrul atentatorului clasic, pentru a deveni o adevărată operaţiune de comando a cărui unică ţintă era?

Câţiva indivizi au jucat în acel atentat un rol de prim rang. Mai întâi, Jeliabov, acela care l-a conceput cu adevărat, deţinând toate firele şi asigurând toate legăturile. Dar, la 27 februarie, cu patruzeci şi opt de ore înaintea momentului fatidic, el a fost arestat. Sarcinile sale organizatorice şi postul său din timpul atentatului au fost preluate de complicea sa, Sofia Perovskaia, dar parte din preocupările sale legate de urmările atentatului s-au năruit o dată cu el. În vreme ce îl organiza, nu a încetat să reflecteze la ceea ce trebuia făcut, dincolo de omor, pentru a ridica întreaga societate în vederea transformării atentatului în revoluţie. Ştia desigur că mişcarea teroristă este izolată, iar capacitatea ei de a declanşa o insurecţie, îndoielnică; totuşi, el încerca să-i pregătească pe muncitori în acest sens. În panica ce a urmat arestării lui, acea perspectivă a fost pierdută din vedere. Unicul obiectiv devenise omorul. *Narodnaia Volia* îşi desăvâşise astfel tragicul parcurs intelectual în cadrul căruia omorul, din *mijloc*, devenea singurul *final* veritabil.

O altă personalitate de seamă a atentatului era remarcabilul tehnician Kilbacici, acela care pregătise bombele. Ele ilustrau pasiunea teroristă a mişcării şi spiritul de sacrificiu care o anima. Bombele lui Kilbacici, extrem de precise, lovind sigur pe o rază de un metru, trebuiau lansate de aproape. Victima nu putea scăpa, dar nici autorul atentatului, în acest fel, victima şi ucigaşul ei erau legaţi pe veci, iar acest dublu sacrificiu permitea reducerea, în caz că bomba era lansată la momentul potrivit, numărului victimelor.

Patru tineri s-au oferit voluntar la aruncarea bombelor: Nikolai Rîsakov, al cărui proiectil l-a rănit mortal pe ţar; Ignati Grinevski, un tânăr de origine nobilă, Timofei Mihailov şi Ivan Emelianov. De la postul său de observaţie, Sofia Perovskaia trebuia să dea tuturor semnalul atacului, agitând o batistă albă. Ca şi celelalte, atentatul de la 1 martie ar fi putut da greş în ciuda luxului de precauţii. Arestarea lui Jeliabov i-a impresionat puternic pe împărat şi pe generalul Loris Melikov, care deţinea atunci toate puterile, pentru a veghea la menţinerea ordinii. După atâtea atentate, deşi ratate, suveranul, conştient de ameninţările care planau asupra vieţii sale, ezitase să-şi facă plimbarea duminicală. Teroriştii au simţit şi ei ezitarea destinului. În final, Aleksandr al II-lea s-a hotărât să nu-şi schimbe cu nimic obiceiurile; teroriştii, la rândul lor, au hotărât să acţioneze ca şi cum nimic nu s-ar schimba. În definitiv, dubla

hotărâre de a nu schimba nimic urma să tulbure destinul Rusiei de sus până jos.

Sfârşitul unui mit

În 1881, Aleksandr al II-lea a suportat el însuşi consecinţele hăituirii a cărui ţintă fusese. Se sprijinise desigur, în parte, pe o politică de represiune, sperând că va frâna creşterea violenţei. Seria de atentate din anii 1879 şi 1880 îl condusese spre o examinare mai atentă a competenţei faimoasei Secţii a III-a, în mod evident vizibil neputincioasă să reacţioneze. Ce bilanţ surprinzător! Numai şaptezeci şi doi de funcţionari cu normă întreagă şi un buget sărac, din care majoritatea era destinată activităţilor polemice împotriva propagandei revoluţionare! Se putea spera controlarea activităţilor subversive dintr-o ţară atât de mare cu efective atât de reduse şi prost organizate? Guvernatorii generali aveau desigur atribuţii extinse, dar numai Secţia a III-a era privită ca organizatoare directă a protecţiei ţarului. În ziua ce a urmat atentatului eşuat de la Palatul de Iarnă, generalului Loris Melikov i se atrăsese atenţia să reorganizeze ansamblul sistemului şi să asigure puteri exorbitante securităţii statului. Încă din luna august, el a suprimat Secţia a III-a şi a înlocuit-o cu o poliţie centrală – Poliţia de Stat – legată de Ministerul Afacerilor Interne, înzestrată cu atribuţii considerabile, mergând chiar până la supravegherea frontierelor, a străinilor şi a tuturor instalaţiilor susceptibile de a fi utilizate în vederea întreprinderii unei subversiuni – de la ziare până la tulumbele pompierilor! Trei divizii de jandarmi, dintre care două acopereau Moscova şi capitala, depindeau direct de Interne. Din acea reorganizare reies două trăsături ce îndepărtează Rusia de visul statului de drept, la care aspirase Aleksandr al II-lea. Prima este dualitatea sistemului poliţienesc: prin separarea poliţiei politice de poliţia obişnuită, răspunzătoare de protecţia persoanelor şi a bunurilor, Rusia se situa în afara uzanţelor în vigoare din restul Europei. A doua, competenţele judiciare ale poliţiei de stat: de îndată ce era în joc securitatea statului, puterea judiciară îşi pierdea drepturile şi era înlocuită de o legalitate specifică, exclusiv poliţienească. Se înţelege de la sine că statutul exorbitant al acestei poliţii politice deschidea drum arbitrariului absolut. Dacă teroriştii vor persista în acţiunea lor, sistemul va constitui pentru ei o ameninţare de necontestat. Vera Figner analizase clar raportul real de forţe, declarând că, dacă mişcarea teroristă ar fi încercat pentru o clipă să iasă din clandestinitate, să organizeze doar o simplă manifestaţie, ar fi fost dispersată şi arestată cu uşurinţă. Doar câţiva jandarmi ar fi făcut faţă fără ca armata să fi fost angajată, spunea ea. Împotriva unei organizaţii represive atât de structurate, *Narodnaia Volia* nu avea altă ieşire decât terorismul.

Dar ţarul nu s-a limitat numai la represiune. Necesitatea de a finaliza reforma, percepută atât de evident la începutul domniei sale, îl obseda din nou. Înţelegea perfect că reforma din 1861, perfecţionarea sistemului educativ, totul contribuie la îngroşarea rândurilor acelora care aspirau la mai multe drepturi, la schimbări continue. În loc să pună capăt frustrărilor, reforma

deschide mereu drum unor noi exigenţe, a căror legitimitate este incontestabilă, chiar dacă în general este greu să se realizeze fără întârziere. La începutul anilor 1880, era evident că se impunea un nou val de reforme, atât pentru a satisface aspiraţiile societăţii instruite, ale cărei rânduri se îngroşau, cât şi pentru a-i lua din scurt pe terorişti şi a-i izola. Problema centrală la care reflectau ţarul şi anturajul său era aceea privitoare la integrarea progresivă a societăţii în sfera politică. Se avea atunci în vedere o reformă *politică*, nu numai socială. Propunerile în acest sens nu lipseau: deschiderea Consiliului de Stat pentru unii deputaţi aleşi; înfiinţarea unor organe consultative alese; reforma administraţiei locale şi îndeosebi extinderea competenţelor *zemstvelor*... Ţarul asculta binevoitor acele propuneri, în care se regăseau propriile sale înclinaţii, dar se izbea de o birocraţie legată de ordinea stabilită şi imixtiunea societăţii – deşi limitată – în prerogativele sale îl irita la culme. Propriul său fiu şi moştenitor, Aleksandr, susţinea din capul locului cele mai conservatoare poziţii. Iar înmulţirea atentatelor nu contribuia la clarificarea discuţiei! Ţarul întrevedea corect că salvarea nu trecea prin imobilism. Dar deţinătorii acelui imobilism susţineau că nu se fac reforme în momentele de slăbiciune, că trebuia mai întâi să se restaureze ordinea, să se extirpe mişcările de opoziţie şi abia după aceea să se acorde condescendenţă schimbărilor. În mod general, adepţii conservatorismului se îngrozeau la gândul că reformele politice, fie ele numai parţiale, vor angaja Rusia pe calea inevitabilă a instaurării monarhiei constituţionale. Ei obiectau că o asemenea evoluţie ar duce la revoluţie în loc s-o prevină. Ei susţineau că Rusia este înzestrată cu un spaţiu şi o populaţie prea mari şi diverse pentru a putea renunţa la un sistem puternic centralizat. Sublinierea diferenţelor, acordarea cuvântului reprezentanţilor unor grupuri atât de îndepărtate între ele prin cultură şi nivel de viaţă ar fi însemnat accelerarea tendinţelor centrifuge şi explozia. Numai o administraţie beneficiind de o mare autoritate, instrumentul hotărâtor al centralizării şi coeziunii, ar fi putut împiedica descompunerea Rusiei. Nu trebuia deci ca administraţia să fie paralizată prin subtilităţi juridice, un legalism excesiv şi nici *a fortiori* prin puteri ivite din reprezentarea socială, care ar fi semănat confuzie.

Viguroasa apărare a birocraţiei şi a centralismului a întârziat deciziile lui Aleksandr al II-lea în favoarea unei schimbări, dar nu le-a frânat total. Insă istoria face ca el să fie asasinat chiar în ziua când urma să-şi pună semnătura pe propunerile lui Loris Melikov, care cunoştea necesitatea de a nu se posta pe poziţii represive. Desigur, nu era încă vorba de o constituţie, dar se adăuga puţină inimă unui regim pe care represiunea îl făcuse puţin cam dictatorial. Hotărârea pe care Aleksandr al II-lea se pregătea s-o aprobe viza convocarea unei Adunări consultative născute din două comitete, alese de *zemstve* şi de oraşe, care ar fi pregătit propunerile de reforme administrative, economice şi sociale, în special în materie de politică agrară şi în sfârşit financiare. În mintea lui Aleksandr al II-lea, aceste dispoziţii constituiau tot atâţia paşi pe calea ireversibilă, ducând într-o zi la adoptarea unei noi constituţii.

Uciderea suveranului reformator, menită, în ochii instigatorilor la

comiterea ei, să facă Rusia să progreseze politic, a avut un efect diametral opus: a făcut-o să regreseze cu brutalitate. Birocraţia a înţeles că deţinea o şansă nemaipomenită de a lichida un proiect ce constituia coşmarul ei permanent. Participarea societăţii la elaborarea deciziilor politice, ultimul rod al evoluţiei lui Aleksandr al II-lea, era condamnată să rămână în sfera ideilor pure. Fiul şi moştenitorul său, Aleksandr al III-lea, a ales din start o concepţie politică precisă, axată în întregime pe consolidarea puterii statale. Statul, suveranul şi anturajul său erau, printr-un drept natural, singurii deţinători ai puterii. Politica constituia sfera lor de acţiune, din care societatea trebuia, în mod la fel de natural, exclusă.

Aleksandr al III-lea, urmând astfel sfaturile adevăratului său mentor, Konstantin Pobedonoşţev, trebuia totodată să riposteze la terorism. Arestaţi unii după alţii – reuşita atentatului a fost de acea dată plătită cu arestări, totul era contrar tratativelor trecute –, teroriştii au trebuit să constate că, din punct de vedere politic, nu ajunseseră nicăieri. Răvăşită de uciderea suveranului, societatea căuta să-şi găsească explicaţii raţionale şi îi acuza când pe nobilii ostili reformelor, când pe proprietarii încă furioşi de înstrăinarea pământurilor, dar nu avea de gând să se ralieze revoluţiei. Pentru ea, ţarul fusese victima acelora cărora voia să le reducă privilegiile, prin apărarea intereselor poporului său. Imaginea regăsită a *ţarului celui bun* trimitea în umbră proiectul teroriştilor. Ultimul serviciu pe care îl puteau face cauzei lor, încercând să-i confere ceva lustru, era acela de a ocupa prim-planul scenei cu mărturisirile lor. Jeliabov, Sofia Perovskaia şi tovarăşii lor au pledat cu pasiune în faţa tribunalelor – şi într-o scrisoare deschisă adresată nobilului împărat la 10 martie – că ei l-au ucis pe Aleksandr al II-lea pentru a smulge Rusia din mâinile unei puteri străine de popor. Omorul, proclamau ei, era o necesitate, singurul mijloc de a asigura acel deziderat. Ei îi ofereau lui Aleksandr al III-lea posibilitatea să aleagă între calea trasată de tatăl său – iar terorismul va persevera pe drumul său –, sau să cedeze puterea poporului – iar terorismul, nemaiavând motivaţia existenţei, îşi va înceta acţiunile. Nici argumentele, nici curajul lor remarcabil în faţa morţii – toţi conjuraţii au fost spânzuraţi la 3 aprilie 1881 – nu au avut efect. Aleksandr al III-lea, dar şi marea majoritate a societăţii, erau complet străini de mediul şi de modul de gândire al teroriştilor. Distanţa ce îi despărţea pe aceştia de împărat nu era făcută să uimească; aceea care îi separa de societate, ca şi abandonarea proiectelor reformatoare ale lui Aleksandr al II-lea atestau faptul că violenţa ajunsese într-un impas.

Ce loc va lua în imaginaţia populară, modelată de o atât de îndelungată tradiţie a violenţei, chipul lui Aleksandr al II-lea cel asasinat? În 1881 – sfârşitul unei epoci – ţarul este încă, aproape total, în conformitate cu mitul vehiculat de-a lungul secolelor; el, asemenea lui Hristos, îşi conduce poporul spre împlinirea destinului. Identificarea lui cu Hristos şi cu poporul, chiar atenuată, supravieţuieşte.

Represiunea din anii 1870 i-a întunecat puţin acea imagine, dar emanciparea ţăranilor, reforma judiciară şi alte măsuri parţiale – legate în special de *zemstve* – confirmă certitudinea populară că ţarul personifică poporul şi interesele sale. Noţiunea de stat, încă slabă în conştiinţa colectivă,

n-a înlocuit rolul central cuvenit suveranului. În consecinţă, uciderea acestuia nu putea decât să reînvie imaginea veche a ţarului suferind Patimile, aşa cum Hristos le îndurase înaintea lui. Martiriul lui Aleksandr al II-lea îl aşază în sânul sfinţilor-cneji. De aceea, moartea lui, ca şi aceea a lui Hristos, nu putea fi imputată decât trădării celor aflaţi în preajma lui (nobilii, noii Iuda) sau a acelora ale căror interese le contestase pentru a le apăra pe ale poporului (proprietarii). În 1881, câştigă pentru ultima oară mitul *ţarului-martir-pentru-poporul-său*; ulterior, imaginaţia populară va fi invadată de altele. Dar, în 1881, el se află încă integrat în climatul general de spiritualitate, de identificare cu creştinismul inerent culturii sociale ruse din epocă. Dezbaterile de idei la care participă Dostoievski, Aksakov, dar şi occidentaliştii împătimiţi ca Turgheniev, concep viitorul Rusiei în termeni religioşi. Ţarul şi aceia care îl combat acţionează în „numele lui Hristos“ sau în „numele umiliţilor şi obidiţilor“, ceea ce înseamnă aproape acelaşi lucru, iar termenii de *martiri* şi de *Golgota* se aplică ambelor tabere. Fervoarea, exigenţa etică, certitudinea că morala – nu economia sau politica – este ghidul Istoriei figurează ca fundal pentru toate acţiunile şi discuţiile din epocă ce se încheie în acel 1 martie 1881.

Nu este de mirare că, înaintea reacţiei puterii la acea crimă, vocile celor mai respectaţi intelectuali – Lev Tolstoi, Vladimir Soloviov – s-au ridicat atunci pentru a cere noului ţar să acţioneze în spirit creştin şi să ierte. Vladimir Soloviov, de exemplu, sublinia „că la ceasul întunericului, ţarul rus are ocazia unică de a arăta forţa lucrului pe care se întemeiază iertarea creştină“.

Astfel, totul devenea limpede: minaţi de o falsă concepţie despre datoria lor, asasinii lui Aleksandr al II-lea s-au prăbuşit în abis; adâncul lor simţ moral le interzicea să nesocotească motivele ce i-au ghidat. Revenind la valorile fundamentale ale compasiunii, ţarul putea să reconcilieze tendinţele opuse ale societăţii, să reînnoade legăturile cu copiii rătăciţi, asasinii lui Aleksandr al II-lea, şi să reînvie armonia socială pierdută. Numai un ţar pios putea reuşi. Refuzând, închizând uşa iertării, Aleksandr al III-lea întorcea spatele rolului de ţar pios pe care i-l ofereau Tolstoi şi Soloviov şi, prin gestul său, dădea o lovitură fatală mitului însuşi. De acum înainte, ţarul va întruchipa cu adevărat puterea şi interesul statului. Căinţa, iertarea, moartea umilă sub veşmântul călugărului şi-au trăit traiul. Împotriva violenţei „de jos“, trebuie să se răspundă cu puterea şi forţa „de sus“, cu autoritatea imperială. Ţarului *adevărat* îi urma împăratul adevărat.

Ce-i de făcut?

Imediat după tragedia de pe canalul Ekaterina, celebra întrebare, pe care o va pune Lenin peste douăzeci de ani, obseda minţile din ambele tabere. Ce-i de făcut pentru a asigura pe deplin inviolabilitatea unui împărat care refuză suferinţa şi patimile şi, implicit, a statului? Ce-i de făcut pentru a înlocui terorismul, ale cărui potenţe îi puneau în evidenţă vanitatea? Aleksandr al

III-lea, îndrumat de juristul Pobedonosţev, promovat la rangul de procuror al Sfântului Sinod, în 1880, şi care va fi ideologul domniei sale, va opta pentru o politică dominată puternic de exigenţa securităţii statului. Statul trebuie ferit de orice influenţă străină – adică socială –, deoarece este singurul garant al ordinii şi al unităţii societăţii. Această vocaţie se sprijină pe alianţa fără fisură dintre autocraţie şi Biserică. Pentru a o atinge, Aleksandr al III-lea duce o politică de contrareforme, care distruge orice efort anterior de schimbare. Pentru început, prin Legea de la 14 august 1881, o dispoziţie temporară, desigur, dar care va paraliza întreaga viaţă politică a Rusiei până în 1905. Dispoziţia în cauză, consacrată în întregime luptei antirevoluţionare, codifică şi agravează toate reglementările precedente. Prevăzând două tipuri de situaţii, „salvgardarea intensă a statului“ (*usilenaia ohrana*) şi „salvgardarea excepţională a statului“ (*cerezvîceainaia ohrana*), acest text proclamă în realitate starea de asediu, mai mult sau mai puţin accentuată, şi defineşte toate măsurile de excepţie ce decurg din situaţia respectivă.

Imediat după proclamare, aceste dispoziţii temporare[48] au permis plasarea cu uşurinţă a zece gubernii – printre care Moscova şi Sankt Petersburg – în cadrul măsurilor de urgenţă intensă şi, cu anii, numărul guberniilor de acel tip s-a extins, în timp ce altele intrau în sfera salvgardării „excepţionale“. Economistul liberal Piotr Struve definea regimul excepţional creat astfel în Rusia prin „atotputernicia poliţiei politice, confundându-se cu monarhia“; dacă s-ar prăbuşi, adăuga el, întreaga monarhie s-ar prăbuşi. Poliţiei îi revenea privilegiul de a elibera certificate de loialitate (*blagonadejnost*), pe care tot rusul trebuia să-l prezinte ca să intre la universitate sau ca să solicite o funcţie administrativă; tot poliţia decreta cine trebuie declarat suspect şi deci plasat sub supraveghere permanentă. Aceste puteri exorbitante au fost întărite prin Codul din 1885.

Un asemenea dispozitiv era adaptat situaţiei? Eficace? Câteva cifre ne permit să ne îndoim. În 1880, când Aleksandr al II-lea era încă la putere, poliţia recenzase înjur de 1 000 de cazuri de crime împotriva statului; 1 200 de persoane erau atunci condamnate la exil, dintre care numai vreo şaizeci la muncă forţată. În 1890, bilanţul era desigur mai mare, pentru că, în Siberia, se aflau 30 000 de deportaţi, dar marea lor majoritate nu din motive politice. În cursul deceniului s-au înregistrat 17 execuţii mari şi late pentru crime politice. Prea multe, fără îndoială, dar trebuie, oare, să subliniem că Rusia avea atunci de luptat cu terorismul, că cele 17 execuţii erau legate de asasinate şi de tentative de asasinat şi că, nu în cele din urmă, ţara avea atunci aproape o sută de milioane de locuitori? Comparativ cu populaţia, cu arsenalul juridic şi poliţienesc de care dispunea represiunea, disproporţia este cam mare. Cu atât mai mult cu cât represiunea se exercita prin subterfugii care ţineau de alte tipuri de reformă. Una dintre cele mai semnificative din acest punct de vedere a fost reforma sistemului educativ. Puterea percepuse corect că şcolile şi universităţile sunt lăcaşuri privilegiate de formare a noilor elite, care nu se puteau mulţumi cu ordinea existentă. Şcoala primară a fost pusă sub

[48] Validitatea lor era de trei ani, dar a fost mai apoi reînnoită în fiecare an.

autoritatea morală a Sfântului Sinod. Accesul în gimnazii a fost micşorat pentru copiii din clasele defavorizate, ca să se evite transformarea lor în oameni înăcriţi, iar numărul elevilor a fost în general limitat prin ridicarea costului studiilor. Învăţământul a fost epurat de materiile judecate prea raţional în beneficiul tradiţiei – limbi moarte, gramatică, religie. În sfârşit, universităţile şi-au pierdut autonomia, iar învăţământul superior feminin a fost redus drastic.

La acest ultim punct, înţelegem ce a provocat o orientare atât de ferm discriminatorie: mişcarea teroristă fusese marcată de un număr important de femei devenite celebre[49]. Provenite adesea din mica nobilime, uneori fiicele membrilor înaltei administraţii, aceste femei, departe de a juca un rol minor, executau ele însele atentatele şi chiar le organizau. Vera Figner, Vera Zasulici, Sofia Perovskaia...; am putea înşira litania numelor pe care le-a reţinut istoria. Soţiile decembriştilor, care şi-au susţinut curajos soţii şi au împărţit exilul cu ei, se cantonează încă în rolul femeii tradiţionale; între ele şi aceste activiste se află un drum lung, parcurs de-a lungul unei jumătăţi de veac. Este adevărat că, din 1857, împărăteasa susţinuse crearea unui liceu de fete. De acolo, absolventele s-au repezit spre universitate şi, în special, spre Academia de medicină, de care răspundea Ministerul de Război. Când, îngrijorată de activitatea politică a acelor studente, puterea a încercat să le închidă universităţile, ele au luat drumul exilului, regăsindu-se la Zürich pentru a-şi continua studiile abandonate în Rusia. Cultivate, foarte hotărâte să joace un rol, frustrate în voinţa lor de emancipare de măsurile restrictive ale lui Aleksandr al II-lea, începând cu mijlocul anilor 1860, acele femei şi-au găsit în activitatea revoluţionară un debuşeu al speranţelor şi o compensaţie a decepţiilor. Semnificativ este faptul că prima femeie executată din motive politice a fost una dintre revoluţionarele timpului, Sofia Perovskaia. Pentru putere – iar ea nu se înşela asupra acestui punct –, militarismul feminin mergea mult dincolo de scandalul pe care îl constituia terorismul, dincolo chiar de acel joc al femeii cu moartea, atât de contrar concepţiei clasice asupra vocaţiei feminine. Scandalul rezida în ceea ce împingea femeile să arate că ele ştiu să ucidă şi să moară precum bărbaţii: dincolo de proiectul revoluţionar, ele îşi jucau emanciparea totală, adăugind la revoluţia politică obiectivul revoluţiei sociale complete, acela care să facă din femeie egala bărbatului. Răspunsul puterii a fost încercarea de a le bara drumul la cunoaştere şi la obţinerea diplomelor, pentru a le readuce forţat la condiţia lor tradiţională.

Ar fi totuşi nedrept să reducem domnia lui Aleksandr al III-lea numai la represiune, chiar dacă aceasta a constituit aspectul ei central. Suveranul a întrevăzut că modernizarea economică este indispensabilă pentru a-i permite Rusiei să ocupe locul adevărat ce îi revenea în concertul naţiunilor şi, prin aceasta, să-şi găsească în sfârşit calea armoniei sociale. În 1892, numirea contelui de Witte ca ministru al Finanţelor urma să dea definitiv formă

---

[49] Un document al ministrului de Interne evalua, pentru anii 1878-1887, numărul femeilor participante la activitatea revoluţionară la 166 din 1 083 revoluţionari înregistraţi.

proiectului de modernizare. Încă de la începutul secolului următor, se va vedea cât de repede a dat roade acea politică. Ciudata îmbinare a represiunii – se cuvine să includem aici agravarea condiţiei evreilor, presiunile exercitate asupra grupurilor neortodoxe, asupra naţionalităţilor – cu viziunea modernizatoare a atins, în ansamblu, într-un termen scurt, efectul scontat: terorismul a dat înapoi, iar statul a redevenit foarte puternic. Ce-i de făcut? se întrebau într-adevăr supravieţuitorii represiunii din 1881. Hotărât lucru, uciderea ţarului nu servea la mare lucru. Oricum, nu servea la schimbarea opiniei în aşa măsură încât s-o trimită în tabăra revoluţionară. În plus, noul ţar, care îşi trăgea legitimitatea numai din doctrina autocraţiei şi din exercitarea puterii, părea mai puţin vulnerabil la un asemenea proiect decât predecesorul său, care mai era încă întruparea certitudinilor religioase ale societăţii. Aleksandr al II-lea, o dată mort, nici unul nu şi-a imaginat că nu era cu adevărat, că ar putea să reapară, să deschidă un alt drum pentru poporul lui. Acela care era aşezat pe tron era *adevăratul* ţar, tocmai pentru că se afla în acel loc şi deţinea puterea lumească. Nu mai era vorba de un vis, de un mit care trebuie scos din rădăcină, era un întreg sistem politic de la care societatea trebuia îndepărtată. Iată de ce terorismul nu conservă în acel moment decât câţiva nostalgici, în vreme ce majoritatea acelora care visează la schimbare se vor apleca din nou asupra problemei integrării societăţii în lupta revoluţionară. Putem crede că timpul atentatelor este de acum încolo perimat. Aleksandr al III-lea nu este ameninţat cu adevărat decât o singură dată, la 1 martie 1887, când un ultim grup de terorişti încearcă să reediteze uciderea tatălui său. Din atentat, din eşecul său, din procesul care i-a urmat, din execuţiile care au avut loc la 5 mai 1887, istoria va reţine doar un fapt: unul dintre cei cinci terorişti ucişi în acea zi se numea Aleksandr Ulianov. Treizeci de ani mai târziu, tânărul său frate va duce la bun sfârşit, sub numele de Lenin, proiectul revoluţionar care îl obseda pe Aleksandr.

După 1881, aceia care visează să schimbe Rusia sunt dominaţi de necesitatea de a întocmi bilanţul metodelor de luptă utilizate până atunci şi a noilor perspective ce se oferă. Prin dezvoltarea arsenalului represiv, Aleksandr al III-lea a demonstrat slăbiciunea teroriştilor. Din moment ce statul nu mai ezită să se apere, pericolul îşi schimbă tabăra. Teroriştii, din vânători, devin vânat. Rupţi de o societate care nu mai acceptă ideea că s-ar putea atenta la viaţa suveranului, lipsiţi de mijloacele extinderii mişcării lor, trebuie să se gândească la repliere. Şi apoi, este clar că Rusia de la sfârşitul anilor 1880 nu mai este aceea pe care o cunoscuse Aleksandr al II-lea. Industrializarea dă roade economice, dar şi sociale. Nu se poate încerca transformarea maselor rurale şi urbane nesigure de viitor şi care, într-un prezent nesigur, nu-şi mai recunosc certitudinile politice şi sociale din trecut, în mase conştiente în sfârşit de faptul că ordinea politică existentă nu are răspunsuri la confuzia şi greutăţile lor? În ciuda pledoariilor nostalgice ale câtorva terorişti sau aliaţi ai lor, care se mai străduiesc să afirme că regicidul este un fapt prealabil acţiunii sociale şi să îi glorifice pe cei ce i se consacră – Stepniak Kravcinski[50] sau

[50] „Teroriştii nu pot să răstoarne guvernul, nici să-l ducă în afara Rusiei. Dar ei îl

ucraineanul Dragomanov –, constatăm că în epocă se impune mai degrabă neputinţa sau inutilitatea terorismului.

„Partizanii asasinatului politic nu au decât foarte rar conştiinţa faptului că numai neputinţa revoluţiei face forţa terorismului în Rusia“, scrie Lev Tahomirov, după ruptura sa cu *Libertatea poporului*, şi adaugă: „Asasinatele politice au putut conduce guvernul la confuzie atâta timp cât el a crezut că are în faţă o forţă ameninţătoare. Înţelegând că nu este vorba decât de o mână de indivizi care se ocupau cu omorurile politice şi nu aveau deloc forţa de a face ceva cu adevărat periculos, guvernul nu a mai manifestat, după părerea mea, nici cel mai mic simptom de confuzie. Vieţile personale ale împăratului şi ale diferitelor personalităţi guvernamentale, susceptibile de a-şi atrage ura teroriştilor, sunt desigur otrăvite de eventualitatea continuă a unui atentat…“, dar „teroarea nu înseamnă aproape nimic. Dimpotrivă, ea are efecte negative în jos asupra revoluţionarilor înşişi şi pretutindeni unde influenţa sa se face simţită; teroarea profesează dispreţul faţă de societate, de popor, de ţară…“.

Cu Aleksandr al III-lea, suveranul contrareformelor, statul pare să redevină stăpân pe sine, salvat de frica permanentă pe care omorul o făcea să atârne deasupra capetelor acelora care îl aveau în grijă. Teoreticienii autorităţii instransigente, ai unei autocraţii necedând nimic aspiraţiilor populare, asemenea lui Konstantin Pobedonosţev, pot crede acum că au câştigat lupta care îi opune pe terorişti ţarului şi că a luat sfârşit o situaţie în care, după spusele lui Stepniak Kravcinski, teroristul a devenit un erou, „orgolios ca Satan cel răzvrătit împotriva lui Dumnezeu… dar un Dumnezeu pământean foarte diferit de Iehova lui Moise! Un Dumnezeu tremurând, care încearcă să se ascundă de loviturile îndrăzneţe ale teroriştilor…“.

Ca statuia lui Petru cel Mare dominând Sankt Petersburgul, imaginea ţarului triumfător pare să domine din nou poporul rus. Să fi fost teroarea inutilă? Să nu fi servit decât la refacerea legăturilor dintre suveran şi poporul său, devenit mai conştient de loialitatea fundamentală faţă de reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, după ce l-a văzut atât de ameninţat? Iată întrebarea pe care şi-o pun cu anxiozitate aceia care au considerat teroarea ca mijloc de dezorganizare a statului şi de desfiinţare a lui. Din marea înfruntare a deceniului scurs, „capul peştelui“ iese practic intact. Ce-i de făcut? Cei care se gândesc la aceasta privesc din nou masele şi se întreabă cum să le mai propună luptele care, o dată pentru totdeauna, ar aboli o putere detestată. Vreme de câţiva ani, Rusia pare totuşi să se instaleze în imobilitate, în confruntare tăcută între putere şi aceia care visează la sfârşitul ei. Şi pentru unii, şi pentru ceilalţi contează să câştige timp. Puterii îi este necesar în vederea consolidării vindecării interne şi forţei externe. Adversarilor ei, pentru a vedea realizându-se educaţia în profunzime a maselor. Imobilitate înşelătoare şi inegală în efectele sale. În realitate, intrarea Rusiei în era industrială înstrăinează de putere fracţiuni crescânde ale societăţii, fie că ele îşi dobândesc o independenţă nouă, fie că plătesc preţul ei. Autocraţia şi

constrîng să neglijeze totul, să nu facă nimic altceva decît să se consacre luptei împotriva terorismului, făcându-i astfel viaţa imposibilă în Rusia subterană“, scrie Serghei Stepniak Kravcinski in *Rusia subterană*.

industrializarea nu pot înainta în acelaşi pas, iar asprimea poliţienească ascunde din ce în ce mai prost nişte zguduiri surde. La început, acele izbituri nu sunt percepute deloc, numai pentru că oprirea bruscă a bombelor face loc credinţei într-o miraculoasă şi definitivă revenire la ordine. Dar ele anunţă deja secolul viitor şi exigenţele sale. Era industrială, Rusia în mişcare nu se pot acomoda cu reformele neterminate şi oprite. Se impune o schimbare radicală a puterii şi a raporturilor ei cu societatea. Statul rus, la acel sfârşit de secol, este mai ciudat ca oricând. Stat european, stat civilizat, el trebuie să meargă până la capătul schimbării. Dar cum să procedeze, când cea mai mică concesie ameninţă să relanseze contestaţia, să dezvăluie contradicţiile care îi minează coeziunea naţională? Pentru că este conştientă de această dificultate, puterea se sprijină cu disperare pe structurile sale rigide, lărgind astfel fără încetare prăpastia care o separă de o realitate socială în permanentă schimbare. Din acel divorţ, dintre imobilismul politicului şi o societate în mişcare va rezulta curând şocul final care, ca orice şoc istoric, va fi scăldat în sânge. Violenţa nu a lipsit niciodată prea mult din istoria Rusiei.

Capitolul X

AGONIA TERORISMULUI

În 1887, la 3 ani după tentativa de asasinat împotriva lui Aleksandr al III-lea, Lev Tihomirov, marele teoretician de la *Libertatea poporului*, îşi făcea public bilanţul asupra activităţii teroriste. Bilanţ sub formă de ruptură, dar al cărui conţinut nu putea decât să accelereze demoralizarea întregii mişcări, care, din 1881, fusese nevoită să constate că este izolată, iar acţiunile ei, zadarnice.

Merită să reţinem câteva fraze din acel rechizitoriu la adresa folosirii terorii: „Terorismul, în calitate de sistem de luptă politică, este fie neputincios, fie inutil. Este neputincios dacă revoluţionarii nu au mijloace să răstoarne guvernul, este inutil dacă dispun de aceste mijloace. Sub aspectul schimbărilor politice, teroarea nu înseamnă aproape nimic. Ea are efecte negative jos, asupra revoluţionarilor şi peste tot unde se face simţită influenţa sa. Teroarea profesează dispreţul pentru popor, pentru societate şi pentru ţară; ea propagă spiritul voluntarist, incompatibil cu orice regim social. Din punct de vedere moral, ce putere poate fi mai rea decât puterea unui om asupra vieţii altui om? (...) O, ştiu bine ceea ce vom auzi:

Şi smulge coroana despotului
şi dă-o poporului...

Dar poporul nu vrea coroana, dimpotrivă, el face dovada că este mereu gata să spargă craniul «eliberatorilor». Numai romantismul revoluţionar le permite să-l trateze pe suveran ca pe un uzurpator vulgar. Ţarul rus nu a furat puterea, el a primit-o de la strămoşii săi aleşi în mod solemn (...). Cine este deci tiranul? Ţarul sau oamenii care, deşi conştienţi că alcătuiesc o minoritate infimă, îşi permit să-l ucidă pe reprezentantul poporului, persoana pe care legea ţării nu o percepe ca supusă vreunei răspunderi, pe care Biserica acestei ţări, recunoscută de majoritatea populaţiei, o sacralizează dându-i titlul de şef laic?".

Teroriştii au înţeles deja esenţialul raţionamenului de mai sus. Poporul nu subscrie la asalturile lansate împotriva suveranului. El nu mai este sacru ca altădată – în vremea sfântului cneaz sau a cneazului pios – dar rămâne legitim, extrăgându-şi legitimitatea din durata istorică; el constituie *memoria*

poporului, emanaţia unei succesiuni regulate, confirmarea vie a legăturilor cu Biserica. În plus, o dată ţarul ucis, nimic nu s-a schimbat în Rusia, excepţie făcând autoritatea dictatorială impusă după lovitura dată lui Aleksandr al III-lea. Totul confirmă în ochii poporului perenitatea ţarului şi a autorităţii sale.

În ciuda acestei constatări pesimiste, dezbaterea care se angajează la sfârşitul secolului al XIX-lea pe tema violenţei şi a omorului diferă de aceea care a avut loc în cursul deceniilor precedente. Situaţia Rusiei s-a schimbat radical, chiar dacă mentalităţile nu traduc încă mutaţiile din economie şi din modurile de viaţă. Pentru a înţelege discuţia, trebuie să ne oprim o clipă asupra situaţiei din ţară, la răscrucea secolelor al XIX-lea şi XX.

O societate în mutaţie

Mai întâi schimbarea economică, ce conturează o nouă societate. Dezvoltarea căilor ferate care, după 1892, îşi vor dubla reţeaua pe parcursul a doisprezece ani, corespunde extinderii zonelor de industrializare şi permite începerea punerii în valoare a Siberiei şi a Extremului Orient. Statul este proprietarul a două treimi din totalul de 60 000 km şi încurajează metalurgia să-i furnizeze material feroviar. Industria, obsesia grupului conducător, suferă o adevărată revoluţie. Producţia industrială se dublează în ultimii zece ani ai secolului al XIX-lea şi face din Rusia a patra putere mondială. Trebuie desigur să notăm şi condiţiile negative ale fenomenului, începând cu aportul masiv de capital străin la care a recurs din plin ministrul de Finanţe Witte (1892-1903), dorind în acelaşi timp ca el să constituie doar o etapă tranzitorie, căci se temea să nu prejudicieze independenţa economică a ţării. Agricultura constituie, de asemenea, o sursă de bogăţii, în ciuda recoltelor proaste de la începutul anilor 1880 şi din 1891-1893 (moment de criză mondială). Totuşi, progresele sunt spectaculoase, iar exporturile agricole – îndeosebi acelea de cereale – asigură comerţului exterior rus o dezvoltare continuă şi o balanţă excedentară. Revoluţia economică, spectaculoasă, are repercusiuni sociale la fel de importante. Ele se traduc mai întâi prin creşterea demografică şi printr-o schimbare în repartizarea populaţiei. În 1900, imperiul, cu un procent de natalitate foarte ridicat – 45 ‰ – numără 130 de milioane de locuitori. Creşte numărul oraşelor; douăzeci dintre ele adăpostesc peste 100 000 de locuitori, iar 13% din populaţie este urbanizată. Transformarea are un preţ social ridicat, care afectează toate sectoarele societăţii.

La sate mai întâi, dacă ne referim atât la proprietari, cât şi la ţărani. Producţia agricolă creşte, iar preţul cerealelor pe piaţa mondială scade din motive de concurenţă. Proprietarii îşi văd terenurile şi veniturile micşorându-se şi trebuie să vândă unor indivizi întreprinzători, parveniţi urâţi de toată lumea, care constituie o nouă pătură de bogătaşi rurali. Ca să înţelegem mutaţia, eşti suficient să recitim *Livada cu vişini* a lui Cehov. Cât despre ţăranul obişnuit, soarta s-a degradat simţitor. O familie medie dispune în cel mai bun caz de două hectare de pământ şi este lipsită de cele mai elementare

facilităţi necesare – cai de tracţiune şi utilaje. Preţurile arenzilor cresc, la fel şi datoriile ţăranilor. Iar creşterea populaţiei rurale se traduce mai ales prin creşterea spectaculoasă a numărului ţăranilor fără pământ, care au numai braţele de închiriat. Este vorba de *batrak*. Artizanatul tradiţional, care îi permitea ţăranului să-şi rotunjească veniturile şi să-şi ocupe timpul liber impus de climatul rus, cu iernile sale interminabile, pierde teren, concurat de o producţie industrială puţin costisitoare şi mai atractivă. În 1891, degradarea statutului ţărănesc este accentuată de foamete, care provoacă mii de morţi şi ilustrează precaritatea extremă a progresului rus. Guvernul încearcă desigur să intervină spre a stabiliza viitorul satelor. Banca nobiliară, înfiinţată în 1885, care îşi amplifică împrumuturile cu dobândă scăzută, are ca misiune salvarea proprietarilor în dificultate şi păstrarea integrităţii domeniilor. În realitate, numai speculanţii vor şti s-o utilizeze. Banca ţărănească, înfiinţată aproape concomitent, trebuia să-i ajute pe ţărani să-şi mărească parcelele; dar dobânzile prea ridicate ale împrumuturilor au contribuit la afundarea ţărănimii într-o datorie care a adus-o la disperare. În medie 80% din venitul ţăranului este absorbit de rambursarea indemnizaţiei de răscumpărare sau de cumpărare.

La oraş, situaţia este la fel de instabilă şi de inedită. Întreprinderile sunt concentrate (31% din mâna de lucru în 2% din întreprinderi). Uzine gigantice, care adună adesea mai mult de zece mii de muncitori, sunt grupate în cea mai mare parte în câteva mari centre. Acea dublă concentrare, geografică şi funcţională, sfârşeşte printr-o concentrare a proletariatului în plină dezvoltare. Soarta noii clase sociale, recent plecată de la ţară, ruptă de rădăcinile ei, încă neintegrată în cultura urbană, nu este deloc de invidiat. Locuinţele primitive, în care muncitorii se îngrămădesc prin „rostogolire“, prefigurează condiţiile de habitat ale lucrătorilor imigranţi de la sfârşitul secolului XX. Douăsprezece până la cincisprezece ore de lucru pe zi pentru adulţi, ziua legală de lucru redusă la opt ore pentru adolescenţii de la 12 la 15 ani, dar şi câţi copii mai mici în uzine, câţi adolescenţi al căror orar real este trucat... Salariile sunt mizerabile: o femeie nu câştigă decât două treimi din salariul unui bărbat, deja foarte scăzut; un copil, numai o treime. Mâna de lucru feminină şi adolescentină, care nu costă aproape nimic, primează în anumite sectoare, în special în textile. Dacă mai adăugăm că amenzile împărţite la tot pasul amputează constant salariile, că patronii decretează frecvent reducerea lor, ne imaginăm ce a reprezentat tragedia umană a industrializării.

Dacă în sate ţăranii se dedau spontan la violenţe sporadice, zdrobind în vreun colţ de pădure capul proprietarului venit să-şi reclame drepturile, la oraş agitaţia muncitorească se traduce prin valuri de greve, ca cea din 1896, care a paralizat timp de câteva săptămâni întreaga industrie textilă. Intervin unele reforme: în 1886, se interzice punerea femeilor şi copiilor la muncă noaptea, se înfiinţează un corp de inspecţie a lucrului; în 1897, se limitează ziua de muncă la 11 ore şi jumătate. Witte este conştient de nemulţumirea muncitorilor şi încearcă cu disperare să-i frâneze amplificarea. Dar reformele sunt insuficiente în faţa exasperării crescânde a muncitorilor şi a crizei de la începutul secolului, care constrânge multe întreprinderi să-şi închidă porţile,

iar pe lucrătorii din ele la şomaj.

Anii 1900-1903 sunt pentru Rusia ani de agitaţie generală. Criza loveşte atât oraşele, cât şi satele, unde ideile noi încep să pătrundă într-o societate pe care rapiditatea transformărilor economice o modifică în profunzime şi o smulge din certitudinile sale seculare. Desigur, soarta societăţii ruse, la acest început de secol, nu este una cu adevărat neobişnuită, iar Rusia nu este singura ţară ce suferă din cauza crizei. Dar, în cazul său, două date specifice trebuie subliniate. Mai întâi caracterul tardiv, brutal şi imens al răsturnării de situaţie. Ca toate lucrurile din Rusia, modernizarea este aici mai excesivă ca oriunde în altă parte, atât prin succesele – amploarea creşterii, durata curbei ascendente –, cât şi prin suferinţele pe care i le impune omului. Industrializarea, întotdeauna un proces dureros, are aici un caracter deosebit de intens. În al doilea rând, mutaţiile coincid cu amploarea dezbaterii politice şi cu dezorientarea acelora care au practicat până atunci teroarea.

Din acel moment, chestiunea este deschisă: transformarea Rusiei, agitaţia societăţii lipsite de repere nu indică, oare, momentul revenirii la teroare pentru a schimba împreună cu masele dislocate (care şi-au părăsit baştina) sistemul politic, în loc să continue să dorească să i se substituie şi să rezolve problema prin violenţă pură? Agitaţiei sociale îi corespunde atunci o prodigioasă efervescenţă intelectuală. Şi una, şi cealaltă sunt întărite de nemulţumirea unui grup aflat până atunci în afara febrei generale: elitele administrative din *zemstve*.

Acele adunări, născute de reforma administrativă a lui Aleksandr al II-lea din 1864, existau la mai multe niveluri teritoriale[51]. Alese din trei în trei ani de diverse categorii de alegători, ele aveau competenţa să trateze toate problemele vieţii economice şi sociale locale, sub controlul reprezentanţilor guvernului. În ciuda mijloacelor reduse şi a controalelor multiple, *zemstvele* aveau dublul merit de a iniţia societatea într-o anumită formă de participare democratică şi de a-i oferi mijloacele unei autoadministrări locale. Importanţa acelui început de experienţă politică este evidentă. Dar *zemstvele* foloseau mai ales un personal numeros (47 000 de oameni, în 1900), format din învăţători, institutori, agronomi, medici, statisticieni, moaşe etc., care nutreau sentimentul că sunt în serviciul adunărilor, deci al alegătorilor, nu într-al monarhiei sau al statului. Se creează astfel un serviciu paralel şi loialităţi paralele: numeroşi liberali dornici de a se despărţi de stat, fără a aluneca totuşi în tabăra adversă, li se dedică cu pasiune. Pentru acea armată a progresului social care încearcă să aducă mai ales la ţară o modernizare a mentalităţilor şi a tehnicilor, trebuie ca intervenţia statului să fie redusă la minimum. Recunoaştem aici un alt mod de a sluji poporul, diferit de al narodnicilor, deşi proiectul rămâne acelaşi: emanciparea poporului.

Pentru putere, la ora la care se ascut tensiunile sociale, *zemstevele* devin extrem de suspecte. Din cauza liberalismului acelora care exercită prin ele o

[51] *Zemstvele* de judeţ (*uiezd*) erau alese de marii proprietari (45% din locuri) şi ţărani (40%), repartizându-se între diverse categorii. *Zemstvele* de gubernie erau alese de adunările de judeţ.

influenţă socială, din cauza opoziţiei lor faţă de birocraţie, pe care tind s-o depăşească în toate domeniile; din cauza criticării autocraţiei pe care procesul electoral şi autoadministraţia o implică în mod automat. Iată de ce, în 1890, o lege modifică sistemul înfiinţat de Aleksandr al II-lea, mărind cota nobilimii în cadrul *zemstvelor* în detrimentul celorlalte categorii (57%) şi conferă guvernatorilor o autoritate crescută asupra acestor adunări[52]. Faptul de a se reveni asupra unor reforme după un sfert de veac de la acordarea lor, în momentul în care intraseră în obişnuinţă şi produseseră elite, un anumit tip de raporturi sociale, nu putea fi acceptat de cei care trăiseră în cadrul acelui sistem. Legea din 1890 face elitele locale mai intransigente, împingându-le să creadă că puterea este incapabilă să reformeze pe termen lung, că este deci necesar să i se impună prin forţă ceea ce n-a ştiut raţiunea să permanentizeze. Terenul social, în ciuda unui „decalaj“ economic spectaculos, este în final din ce în ce mai minat. Pretutindeni se pune din nou eterna chestiune pe care a înăbuşit-o sau a atenuat-o pe moment impasul terorist din anii 1881-1900: *ce-i de făcut* împotriva puterii?

Reîntoarcerea la teroare

În timp ce suveranul şi consilierii săi, calmaţi de rărirea atentatelor şi de eclipsarea aparentă a teroriştilor, se felicitau pentru succesul politicii lor de austeritate, dezbaterea privind schimbarea şi rolul violenţei ia amploare, căpătând astfel noi dimensiuni.

Nu este locul să refacem istoria mişcării revoluţionare. Se cuvine cel mult să amintim discuţia care îi va opune pe marxiştii de concepţie europeană, occidentaliştilor înrăiţi, acelora care vor să urmeze o cale adaptată la specificul rus. Primii au cunoscut marxismul în locurile lor de exil, în primul rând în Elveţia, în 1883, unde Plehanov, Akselrod, Vera Zasulici, vindecată de terorism, Deutsch fondează grupul *Eliberarea muncii*. Ei doresc să difuzeze ideile lui Marx în Rusia, împotriva narodnicilor. Au certitudinea că nu există „specific rus“, că nici nu poate fi vorba de aşa ceva. Rusia aparţine Occidentului, dezvoltarea ei trebuie să urmeze acelaşi curs, iar clasa muncitoare este actorul privilegiat al istoriei în secolul industrializării. Plehanov, marele om al mişcării, condamnă cu putere concepţiile lui Tkaciov, voinţa lui organizatorică, metodele lui autoritare şi violenţa. Există desigur şi în Rusia oameni în contact cu realitatea socială – realitatea ţărănească, slăbiciunea clasei muncitoare, puterea autocraţiei – înclinaţi să caute un compromis între marxismul intransigent şi adaptarea la concret. Podul dintre marxismul ortodox şi totalitatea moştenirii revoluţiei ruse îl va constitui, înainte de toate, opera lui Lenin – care refuză să considere, asemenea lui Plehanov, că revoluţia este doar fiica progresului, că ea trebuie deci să fie o lungă răbdare. Conştient de particularităţile ţării sale, refuzând lucrarea

[52] În 1892, aceeaşi austeritate se va aplica şi reformei municipale a oraşelor, datând din 1870, eliminând două treimi din electori prin modificarea sistemului cenzitar.

timpului, Lenin reţine din Tkaciov rolul *organizării*, substitutul unei clase muncitoare prea slabe, purtătoarea conştiinţei ei de clasă; el reţine mai ales certitudinea că numai o elită minoritară este capabilă de acţiunea brutală impusă unei minorităţi inconştiente, că valoarea mijloacelor utilizate în cucerirea puterii se măsoară numai cu eficienţa lor. Lenin respinge două trăsături ale trecutului rus: gândirea morală, care încerca să separe binele de rău în numele finalităţii (puterea revoluţionară); şi spontaneitatea populară dragă lui Bakunin şi narodnicilor, căreia el îi opune organizarea. Organizator înnăscut, fascinat de modelul organizării de tip prusac, el recuză anarhia, acţiunea individuală, folosirea violenţei de unul singur. Tot ceea ce nu este planificat prin organizare – partidul – nu poate fi, în concepţia lui, eficace.

Făclia lăsată în 1881 va fi preluată de socialismul revoluţionar. Această mişcare este moştenitoarea narodnicismului. Asemenea narodnicilor, el priveşte către ţărănime, fără ca totuşi să ignore că ţara s-a schimbat şi că trebuie să includă în mişcare clasa muncitoare şi acea pătură lărgită, alcătuită din noile elite de la oraşe şi din *zemstve*, deja o mică burghezie. În ultimii ani ai secolului, la originea mişcării figurează câteva centre de agitaţie şi personalităţi puternice. În fruntea acestora trebuie, poate, să plasăm – femeile au jucat, am văzut deja, un rol de seamă în omorul politic – o femeie legendară, Ekaterina Brejko-Brejkovskaia, care, încă din acea perioadă, apare ca fiind „bunica revoluţiei“. Personaj extraordinar, această femeie de 56 de ani începe să trăiască pentru revoluţie încă de la 19 ani şi nu va înceta s-o facă decât la moartea sa, în 1934. Ea începe, ca tinerii din generaţia şi de condiţia ei – era fiică de ofiţer –, prin „a merge înspre popor“, ceea ce îi atrage în 1878 deportarea în Siberia. Timp de mai mulţi ani, ea îşi va petrece timpul fugind, apoi, după prinderea ei, pregătind noi evadări. Eliberată în 1896, străbate Rusia, reînvie mişcarea teroristă şi, începând cu 1900, fiind instalată la Saratov, participă la punerea pe picioare a Partidului Socialist Revoluţionar şi a organizaţiei sale teroriste. Ei i se datorează o activitate neobosită de agitatoare şi de repunere la loc de cinste a terorismului, pentru care va selecţiona adesea cele mai strălucite speranţe. În jurul acestei femei uimitoare, alte capete de serie vor dota mişcarea cu idei – în special Victor Cemov – şi cu principii organizatorice – Marc Natanson, amestecat, la vremea lui, în afacerile lui Neceaev.

Aceia pe care îi uneşte certitudinea că istoria rusă trece printr-un reviriment al terorii se adună atunci în mai multe centre geografice. În primul rând, la Saratov, adevărată citadelă a Partidului Socialist Revoluţionar, unde mulţi ţărani şi personalul zemstvelor, loviţi în mod special de măsurile ultraconservatoare de la acel sfârşit de secol, ofereau un teren propice agitatorilor. Apoi Minsk, unde o femeie, încă una, Liuba Rodionova, pune pe picioare în 1897 o ramură a Partidului Socialist Revoluţionar, pornind de la munca depusă în lunile precedente de „bunica revoluţiei“. Centrele de agitaţie tradiţionale din sud, Odesa, Harkov, Voronej, mai departe Minsk şi, în sfârşit, capitala văd în puţină vreme reînflorind discursul terorist. Necesitatea de a reveni la omucidere, de a lovi, dacă nu capul sistemului, măcar pe aceia care îl slujesc, pentru a alimenta agitaţia populară latentă cu o teroare reînnoită –

tot atâtea teme pe care le-am fi putut crede uitate, care nu beneficiază întotdeauna de o audienţă favorabilă, dar al căror succes este asigurat de personalitatea puternică a lui Brejko-Brejkovskaia.

La reţeaua enumerată, care câştigă rapid Rusia, trebuie să adăugăm contactele care se stabilesc sau se reînnoadă cu conspiratorii din anii 1870 refugiaţi în străinătate, în general la Zürich sau la Paris. Tot o femeie, Sofia Ginsburg, le serveşte drept agent de legătură. Iar spiritul de violenţă care a marcat sfârşitul domniei lui Aleksandr al II-lea, tradiţia epică a atentatelor vin să alimenteze tentaţia acţiunii directe la socialist-revoluţionari. De altfel, influenţa se exercită în ambele sensuri. Refugiaţii se plictisesc şi, încurajaţi de renaşterea terorismului în Rusia, se străduiesc la rândul lor să-şi reia activităţile după care tânjeau. Astfel, Piotr Lavrov este gata să piară în timp ce provoca explozia unei bombe artizanale de fabricaţie proprie într-o vilă de închiriat, de la periferia Parisului.

În 1902, pentru mai multă eficacitate, Partidul Socialist Revoluţionar îşi creează o *organizaţie de luptă*. Principiul revenirii la teroare o dată acceptat, organizaţia o dată înfiinţată, rămânea să se definitiveze strategia revoluţiei şi a acţiunii teroriste şi să se hotărască ce grup social va servi drept bază pentru mişcarea istorică.

Marea problemă strategică cu care se găsesc confruntaţi socialist-revoluţionarii are în realitate două feţe. În timp ce social-democraţii, bolşevicii şi menşevicii sunt de acord asupra rolului prioritar al clasei muncitoare, lor le rămâne să hotărască definitiv dacă ţărănimea poate constitui nucleul de sprijin al revoluţiei. Mai trebuie să decidă dacă acea clasă poate fi asociată la teroare sau dacă cele două aspecte sunt disjuncte. În final, proiectul socialist-revoluţionar va prinde corp în jurul concepţiei lor despre ţărănime, elaborată la începutul secolului pe parcursul unor dezbateri de lungă durată şi luând în calcul ansamblul gândirii marxiste.

Dacă la sfârşitul secolului al XIX-lea, pasivitatea lumii rurale i-a descurajat pe toţi aceia care visau marea răsturnare de situaţie pe care s-o integreze în proiectele lor într-un interval de doi-trei ani, viziunea lor asupra acelui punct s-a schimbat radical.

Ar fi trebuit într-adevăr multă rea-voinţă pentru a ignora loviturile surde, dar din ce în ce mai frecvente, care zdruncinau în prezent satele. Era evident că dificultăţile crescânde şi amărăciunea lumii ţărăneşti recreau spontaneismul (*stihiinost*) care altădată dăduse naştere mişcărilor conduse de Stenka Razin şi de Pugaciov. Pentru socialist-revoluţionari, moştenitorii narodnicilor – deci ai ideii că Rusia include un soi de comunism primitiv în germene în ce priveşte organizarea satelor ei –, reconcilierea visului trecut cu cei prezent se operează instantaneu. Desigur, nu iau în seamă experienţa nefastă trăită de cei mai în vârstă şi ştiu că ţărănimea îşi urmează propriile instincte, nu pe „predicatorii“ veniţi de aiurea. Dar ei nu ignoră nici greutatea pe care a căpătat-o la ţară noua intelectualitate originară din popor – adesea din rândul ţăranilor – şi care lucrează pentru progresul lui. La începutul secolului XX, există o verigă de legătură între socialist-revoluţionari şi sate, de care narodnicii au dus lipsă altădată. Datorită acesteia, mişcarea ştie că poate

să atragă ţărănimea pe urmele ei şi să iniţieze o activitate teroristă complet nouă, pentru că se întemeiază pe înţelegerea şi sprijinul popular. Efortul lui Brejkovskaia, „bunica“ venerată, şi al acelora cărora le-a insuflat certitudinile ei se bazează în primul rând pe stabilirea unor legături foarte strânse cu intelighenţia populară, deja câştigată de partea ideii revoluţionare şi, prin ea, pe implantarea de grupuri mici, care îşi cheltuiesc energia în primul rând acţionând asupra mentalităţilor ţărăneşti. Puterea care, după 1864, crezuse că prin trimiterea la ţară a armatei de modernizatori va transforma şi stabiliza ţărănimea, încă nu îşi măsurase greşeala. În schimb, socialist-revoluţionarii înţeleseseră deja întreaga dimensiune a fenomenului.

Din acel moment, raţionamentul lor prinde formă. Satele, viitorul lor se află în miezul proiectului revoluţionar. Proprietatea comunitară (*obşcina*), având o veche tradiţie, este şansa Rusiei; ea va permite pătrunderea în mentalitate a noţiunii de socializare. Datorită acelei tradiţii de comunism primitiv, ţărănimea este în situaţia proletariatului şi îi poate ţine locul. Ea poate fi exploatată de proprietari şi, mai ales, de stat, care trage din munca ei, prin diferite impozite şi venituri, rezultate din exporturi, mijloacele de industrializare al căror real beneficiar este. Concret, pentru ca programul să fie înţeles de ţărănime, se cuvine să fie avansată ideea socializării tuturor pământurilor, adică a punerii lor la dispoziţia acelora care le cultivă. Evitarea proprietăţii private asupra pământului, deci a creării unei burghezii ţărăneşti, constituie un imperativ categoric pentru socialist-revoluţionari. Iar el nu este numai de ordin economic. Moştenitorii narodnicilor vor ca lumea rurală, în lumina acelei concepţii comunitare, să-şi ia în propriile mâini destinul. Dezvoltarea democratică a comunei ţărăneşti şi a *zemstvelor* de toate nivelurile constituie corolarul socializării pământului. Autogestiunea colectivă, repartiţia egalitară a pământurilor, iată un program care, pentru socialist-revoluţionari, trebuie să-i permită Rusiei să-şi exploateze mai bine moştenirea socială a unei istorii specifice, care a fost considerată multă vreme un blestem, prin raportare la cursul istoriei din Europa occidentală. În acei ani de gândire febrilă, acel specific redevine în ochii lor – aşa cum a fost altădată pentru slavofili – un adevărat noroc.

De aceea, socialist-revoluţionarii au în vedere restul societăţii şi consideră că în jurul ţărănimii trebuie asociate la mişcare toate forţele sociale cu pondere: clasa muncitoare, studenţii – între 1899 şi 1905 agitaţia va face din universităţi un înalt loc de reflecţie şi de activitate revoluţionară – şi chiar soldaţi. Să se înfiinţeze în sânul acelor grupuri nişte celule active: obiectivul arată într-adevăr că în epocă gândirea socialist-revoluţionarilor depăşeşte cu mult cadrul teoretic şi vizează elaborarea unei strategii şi a unei tactici eficiente.

La capitolul strategie se cuvine să menţionăm discuţia privind introducerea terorii la ţară, fapt ce sună mai degrabă ciudat în contextul începutului de secol, dar care prefigurează intens istoria revoluţionară a societăţilor agrare din a doua jumătate a secolului XX. Spontaneismul indignării ţărăneşti – proprietăţile incendiate, proprietarii asasinaţi, furtul bunurilor – trebuie, oare, canalizat într-o mişcare organizată? Folosind

termenii contemporani, trebuie ca războiul civil – mai bine zis „guerilla“ – să fie transferat la ţară? În cursul discuţiilor aprinse, organizarea violenţei rurale număra mulţi partizani. Dar conducerea mişcării a opinat că o asemenea strategie este periculoasă. Sponteneitatea ţăranilor era o forţă de temut, desigur, dar era periculos de manevrat, căci nimeni nu avea siguranţa că va menţine controlul asupra ei. Istoria arătase că ea putea să urmeze un şef neaşteptat, fals ţar sau fals revoluţionar, dar tot ea putea să se divizeze în mişcări multiple, urmărind fmaluri deosebite. Anarhismul, inerent mentalităţii ţăranilor ruşi, atât de apreciat de Bakunin, ameninţa statul existent, dar el se putea întoarce la fel de bine împotriva acelora care voiau să-l lichideze. Pronunţându-se astfel pentru refuzul de a se lansa într-o politică teroristă la ţară, socialist-revoluţionarii erau stăpâniţi de teama de a nu vedea o asemenea mişcare dezvoltându-se în afara lor. Erau conştienţi că problema lor constă în concilierea acelei alegeri înţelepte – refuzul terorismului agrar – cu vigilenţa menită să evite izolarea lor de o asemenea mişcare, în caz că ea s-ar fi ivit.

Dezbaterile în rândul urmaşilor narodnicilor i-au adus foarte departe într-un timp scurt şi i-au înzestrat cu un program şi o strategie care păreau cât se poate de limpezi. În realitate, ei sufereau de două slăbiciuni majore.

În ciuda calităţii participanţilor, le lipseau o organizare adevărată şi disciplina, exact ceea ce va şti Lenin să confere partidului său. În acest sens, socialist-revoluţionarii erau adevăraţii moştenitori ai tradiţiei „Pugaciovilor din universităţi“. Remarcabili în discuţii, ei rămâneau departe de lumea reală, chiar dacă percepeau cu adevărat un oarecare număr de trăsături ale realităţii. Filiaţia spirituală a organizatorilor, care merge de la Tkaciov la Lenin şi care va şti să îşi dovedească eficienţa, constituie o ciudăţenie suplimentară a bizareriei ruseşti, deoarece ea nu face parte, la drept vorbind, din moştenirea intelighenţiei, în cel mai rău caz ea constituie doar o extremă a acesteia.

A doua slăbiciune a socialist-revoluţionarilor rezidă în însăşi strategia lor, care sfârşea printr-un impas politic. Dorind să restabilească legătura cu strategia loviturii îndreptate spre putere – a omorului politic –, constatând pericolul care s-ar datora afilierii lor la lumea rurală şi totodată necesitatea continuării acţiunii din interiorul acelei lumi a satelor, ei se străduiau să rezolve cvadratura cercului! Nu le rămânea în realitate decât o direcţie limpede de urmat: să revină la atentate.

Puterea asediată

În 1901, exact după douăzeci de ani de la uciderea lui Aleksandr al II-lea, se încheie pauza atentatelor şi se deschide perioada în care violenţa deţine un loc decisiv în politică, prin orientarea pe care i-o imprimă acesteia, chiar dacă asasinatul nu mai vizează vârful sistemului, ci pe aceia care îl înconjoară pe suveran.

Ar fi desigur fastidios să dăm aici în vileag lista detaliată a atentatelor din

epocă. Pentru a ne convinge de revenirea la strategia omorului, este suficient să evocăm câteva cifre şi anumite exemple dintre cele mai reprezentative. De la începutul secolului până la atentatul care l-a costat pe Stolîpin viaţa, în 1911, Partidul Socialist Revoluţionar a ucis aproape 150 de persoane, cifră care trebuie plasată în contextul unei violenţe crescânde, mai ales la ţară şi la periferia ţării, unde asasinarea agenţilor statului şi a celor avuţi creşte numeric. Omorurile politice vizând destabilizarea statului şi stimularea activismului teroriştilor, deşi se pot număra, sunt în schimb semnificative:

1901: ● Nikolai Bogoliepov, Ministrul Educaţiei, este asasinat de studentul Piotr Karpovici.
● Konstantin Pobedonoşţev, Procurorul Sfântului Sinod, este rănit într-un atentat.
1902: ● Dmitri Trepov, Prefectul Poliţiei de la Moscova, scapă din trei atentate care îl vizează.
● Dmitri Sipiaghin, Ministrul Afacerilor Interne, este ucis la Petersburg de studentul Serghei Balmahov;
● Guvernatorul militar din Vilnius este rănit de un foc tras de un terorist lituanian.
● Prinţul Obolenski, guvernator de Harkov, supravieţuieşte în urma a două atentate comise la adresa lui, în numai două luni.
1903: ● N. Bogdanovici, guvernatorul Ufei, este ucis la Kiev de studentul Igor Dulebov.
1904: ● N. Bobrikov, guvernatorul general al Finlandei, este ucis de un student.
● G. Bogoslovski, guvernatorul Caucazului, este ucis.
● Viaceslav Pleve, Ministrul Afacerilor Interne, este ucis în timpul unui atentat cu bombă în capitală.
1905: ● Marele duce Serghei, unchiul lui Nikolai al II-lea şi guvernator general al Moscovei, este asasinat.
● Contele Pavel Şuvalov, Prefectul Poliţiei din Moscova, este ucis.
1906: ● Mihail Gertenstein, membru al Dumei, cade sub loviturile unui antisemit.
● Piotr Stolîpin, prim-ministru, scapă dintr-un atentat cu bombă, care provoacă moartea a 50 de persoane.
1911: ● Stolîpin este ucis la Opera din Kiev în prezenţa ţarului.

Lista – care nu este, nici pe departe, completă – sugerează mai multe reflecţii asupra acestei faze terminale a strategiei crimei destinate să sape temeliile puterii aflate în exerciţiul funcţiunii. Mai întâi, cronologia este departe de a fi anodină. Perioada cea mai intensă este cea cuprinsă între 1901 şi 1905 cu apogeul în 1904-1905. Este momentul în care socialist-revoluţionarii, principalii actori ai strategiei în cauză, lasă dezbaterile şi îndoielile şi hotărăsc să provoace şocul necesar în lumea rurală prin lovituri spectaculoase şi repetate la adresa statului. După 1905-1906, când puterea cedează din punct de vedere politic şi acceptă să se angajeze într-un proces

constituţional, mişcarea slăbeşte, iar singurul asasinat de răsunet îl are ca victimă pe Stolîpin. Curba cronologică a omorurilor politice comise în centrul sistemului coincide în realitate cu aceea a unei alte forme de violenţă, semipolitică, semidelincventă, pe care comisiile de anchetă trimise atunci la marginea imperiului (în special Comisia Pahlen) sunt capabile să o stabilească. Dacă, la centru, teroriştii se iau de conducători, în afara centrului, indivizi sau grupuri mici şi insesizabile îi lovesc pe reprezentanţii statului şi pe cei înstăriţi, invocând dreptul de a-i răzbuna pe obidiţi. În felul acesta, Rusia este invadată de numeroşi Robin Hood în care populaţia se poate recunoaşte şi pe care îi protejează. Statul, asupra căruia se concentrează loviturile, nereuşind – sau reuşind în foarte mică măsură – să pună mâna pe eroii populari care îl sfidează de-a latul ţării înainte de a-şi pierde urmele – „peşte în apă“, o altă prefigurare a strategiilor revoluţionare moderne –, va trebui să se gândească repede la o replică.

Este important totuşi să conştientizăm faptul că terorismul timpului cunoaşte limite precise. Mai întâi, în ciuda schimbării perceptibile a dispoziţiei ţăranilor, loviturile se concentrează nu asupra ţarului, ci asupra acelora care întruchipează autoritatea lui. Având experienţa trecutului, teroriştii se mai tem încă să nu reînvie loialitatea colectivă din jurul ţarului, prin atacarea persoanei sale. În schimb, prin lovirea reprezentanţilor ordinii publice şi a autorităţii statului, este vizată în realitate autocraţia. Obiectivul este dublu: să plaseze puterea pe poziţii defensive, pe poziţia asediatului, să o împingă deci pe calea represiunii, mărindu-şi astfel impopularitatea; vizându-l pe ministrul Poliţiei şi pe guvernatorii generali, însemna să arate societăţii că ordinea publică, în persoana acelora care răspund de ea, este precară, că este nevoie numai de puţin pentru a-i da lovitura de graţie. În sfârşit, succesiunea atentatelor – din moment ce suveranul este cruţat – are imensul avantaj de a obişnui societatea cu omorul, de a-i toci sensibilitatea şi capacitatea de a se indigna. Faptul că puterea atrage omorul este o ideea care se substituie treptat noţiunii de caracter sacru al puterii.

Dar este important, de asemenea, să constatăm că terorismul, ca hărţuire a puterii şi pedagogie socială, are foarte puţine scopuri sociale reformatoare. În nici un moment el nu caută să susţină mişcarea politică ce se dezvoltă în paralel şi a cărei importanţă ar fi putut fi hotărâtoare pentru Rusia: mişcarea constituţională. Liberalii, organizaţi în jurul economistului Piotr Struve şi al istoricului Miliukov, îşi înmulţesc reflecţiile şi scrierile, pentru a sublinia urgenţa unei revoluţii constituţionale care să pună de acord starea politică a Rusiei cu modernizarea economică, ce îşi urmează cursul într-un ritm alert. Pentru ei, Rusia a trecut pe parcursul câtorva ani prin toate etapele care o separau de marile naţiuni din Europa; revoluţia politică trebuie să-şi desăvârşească evoluţia, iar starea spiritelor interzice întârzierea ei. Începând cu 1902, organizaţii sociale – comitete de învăţători, de medici, congresele *zemstevelor* (1904) şi, ca o încoronare a tuturor, o Uniune regrupând toate asociaţiile – organizează întruniri, cer insistent reforme. Aceşti ani, jalonaţi de omoruri politice, sunt totodată anii unei adevărate *primăveri politice* în care societatea ce abia se trezeşte la exigenţele democratice se adună în grupuri

de tot felul pentru a-şi face auzită vocea şi a-şi exprima voinţa: Constituţia, libertăţile civile. Teoretic, autocraţia este intactă. Ea uzează chiar de represiune împotriva acelor mişcări atât de diverse, a căror activitate merge de la omorul politic la organizarea de congrese legale, trecând prin banditism; în practică, se constituie o societate civilă care este o sfidare la adresa autocraţiei şi o negare a ei. Ca şi autocraţia, terorismul ignoră înaintarea societăţii spre democratizare: reforma politică îi este străină, nu este obsedat decât de distrugerea regimului.

Iată de ce revoluţia din 1905 şi concesiile politice antrenate de ea – legile fundamentale, convocarea Dumei –, mult în urma radicalismului socialist-revoluţionarilor, nu au influenţat deloc evoluţia mişcării lor. La urma urmelor, ei au boicotat alegerile (legea electorală aflată la baza alegerii celei dintâi Dume era mai curând democratică[53]), arătându-şi prin aceasta slabul interes pentru tentativa de reformă politică aflată în joc la acea vreme.

Reflecţii asupra terorii

Dacă atentatele cunosc după 1906 un declin, acesta nu se datoreşte legăturii dintre evoluţia politică rusă şi strategia teroristă, ci faptului că mişcarea socialist-revoluţionarilor şi, mai ales, cei mai activi agenţi ai lor traversează o criză profundă. Acţiunea statului rus de infiltrare în mişcările revoluţionarilor reuşise să semene o tulburare adâncă în rândurile lor. Încă o dată, terorismul îşi punea întrebări legate de ambiguităţile sale, de finalităţile sale, de problema dificilă de a şti cine pe cine manipulează.

Dincolo de acele probleme inerente strategiei reînnoite a terorii, o privire aruncată asupra câtorva atentate comise în epocă pune în lumină inovaţiile şi specificul mişcării din anii ce preced timpurile revoluţionare.

Primul care merită reflecţie este asasinatul comis asupra ministrului Bogoliepov în 1901. El marchează revenirea la practicarea omorului. Într-un anume fel, focurile de revolver din 14 februarie, trase de aproape asupra ministrului Educaţiei, sunt o reeditare a focurilor trase de Vera Zasulici în 1878 asupra lui Trepov. Ca şi ea, Piotr Karpovici va fi arestat, dar el nu mai iese erou din proces, ucigaşul va fi condamnat la douăzeci de ani de muncă forţată, pe care de altfel nu-i va face pentru că va reuşi să evadeze după şase ani. Personalitatea asasinului nu trebuie să ne fie indiferentă. Acel Piotr Karpovici era de origine mic-burgheză. Percepem în cazul său evoluţia sociologică a intelighenţiei pe parcursul unui sfert de veac. Dar este un adevărat „Pugaciov din universităţi“, deoarece a fost format la universitatea moscovită, înainte de a fi alungat din cauza activităţilor subversive. În momentul în care trage asupra ministrului răspunzător de universităţi, asemenea Verei Zasulici, predecesoarea lui, el înţelege să-şi exprime

[53] Sufragiul universal pentru bărbaţii de peste 25 de ani, proprietari sau chiriaşi şi supuşi impozitului; sufragiul indirect şi reprezentarea cetăţenilor repartizaţi în patru grupuri: marii proprietari, ţăranii, burghezii de la oraşe, muncitorii. Naţionalităţile votau separat.

dezaprobarea faţă de excesele comise împotriva studenţilor. Într-adevăr, agitaţia universitară din Rusia începutului de secol este un fel de „mai ’68“, dar sub forme tragice ea se prelungeşte pe parcursul mai multor ani, pe frontul unor dezbateri politice şi antrenează măsuri represive draconice. Studenţii eliminaţi din universităţi sunt trimişi în armată, în batalioane semidisciplinare, dovadă suplimentară a orbirii de care suferă puterea. În loc să le tempereze ardoarea revoluţionară, măsurile o întăresc, iar ei se dedică imediat răspândirii agitaţiei în armată. Războiul ruso-japonez va arăta că munca lor nu a fost în zadar. Refugiat în străinătate după ce a fost dat afară din universitate, Karpovici se indignează de măsurile care lovesc în tineretul studios şi ajunge la concluzia că este necesar să li se răspundă cu aceeaşi monedă, suprimându-l pe autorul lor. Dar în 1901 mişcarea socialist-revoluţionară nu-şi definise încă strategia. Atentatul împotriva lui Bogolepov este rezultatul unei hotărâri individuale. El dovedeşte că terorismul renăscut se sprijină pe voinţa izolată a unora de a practica teroarea, pe certitudinea lor că nu există altă cale.

Cazul lui Pleve, sfârtecat în 1904 de o bombă, este total diferit. Ministru al Afacerilor Interne, impopularitatea lui este generală atât în societate, cât şi în mediile conducătorilor. Durităţii sale înnăscute i se adăuga răspunderea pe care toţi i-o atribuiau, în cumplitul masacru al evreilor de la Chişinău, din aprilie 1903. Să-ţi alegi drept ţintă un om detestat, al cărui antisemitism făţiş rănea întreaga intelighenţie, era de la sine înţeles. El este „condamnat la moarte“ încă din toamna lui 1903, iar planurile vizând lichidarea sa se vor înmulţi. Printre aceia care participă activ la proiect – numai faptul în sine denotă importanta ţintei – îl aflăm pe unul dintre cei mai străluciţi membri ai socialist-revoluţionarilor, Boris Savinkov, care a fost sufletul acelei operaţiuni. El a avut ideea să recurgă la bombă, mai sigură în atingerea ţintei decât focurile de revolver. Pregătirea atentatului a fost făcută cu tot atâta minuţiozitate ca în 1881, la doborârea lui Aleksandr al II-lea. De la actul izolat al lui Karpovici la execuţia îndrumată cu atâta grijă şi atât de mult timp, se observă evoluţia mişcării: de acum încolo, terorismul acţionează în cunoştinţă de cauză, în colectivitate şi urmărind o planificare precisă.

Un alt caz complex: asasinarea marelui duce Serghei, în 1905. Ea se plasează într-un moment excepţional al activităţii teroriste, când mai multe victime potenţiale acaparează pregătirile ucigaşilor: Trepov, succesorul lui Pleve, Muraviev, ministrul Justiţiei, guvernatorul general al guberniei Kiev, în final marele duce Vladimir Aleksandrovici şi marele duce Serghei. Din acea frenezie n-a ieşit totuşi nimic, căci proiectele erau nimicite unul câte unul prin intervenţia poliţiei – ajutată de delatori şi de agenţii dubli – şi din cauza stângăciei conspiratorilor. Numai Savinkov, care i se dedica la Moscova, în fruntea unui grup solid – unii îşi făcuseră ucenicia în anul anterior în afacerea Pleve, ca Dora Brilliant – a ştiut să meargă până la capăt. La 4 februarie 1905, bomba aruncată asupra echipajului marelui duce Serghei l-a rupt literalmente în bucăţi. Aruncătorul bombei, Kaliaev, a fost arestat, condamnat la moarte şi executat după trei luni, cu toate că primise în prealabil iertarea văduvei marelui duce – scenă pe care a imortalizat-o Albert Camus, atât de revelatoare

pentru întreaga istorie politică a Rusiei, în care victima şi ucigaşul, crima şi iertarea rămân nedisociate. Terorismul se scaldă în atmosfera religioasă, în referirea constantă la spiritual, de la care Rusia nu s-a îndepărtat încă de la început.

Asasinarea unchiului ţarului – şi totodată principalul său consilier – semnalează o schimbare. Din nou monarhia nu mai este inviolabilă; omorul se ridică din nou către cel protejat de loialitatea poporului. O anume indiferenţă a opiniei publice şi iertarea marii ducese au contribuit la punerea în evidenţă a descompunerii mitului imperial. Iată de ce teroriştii, care îşi puneau în 1907 întrebări legate de următoarea lor ţintă (planificarea este acceptată de acum încolo) au optat mai întâi pentru Stolîpin, noul prim-ministru, pregătindu-i cu grijă execuţia, apoi au suspendat proiectul în favoarea unei tentative de asasinat a ţarului şi a marelui duce Nikolai Nikolaevici. În ce-l priveşte pe acesta din urmă, o bombă plasată sub trenul în care se afla, la 13 februarie 1907, a fost reperată la momentul oportun de un feroviar. Cât despre ţar, proiectul de atentat uneltit la adresa lui a fost dejucat datorită poliţiei, ai cărei agenţi se infiltraseră în miezul complotului. „Entrismul“ poliţiştilor în mişcarea revoluţionară funcţiona atunci din plin.

În august 1907, 28 de terorişti sunt judecaţi în faţa Curţii Marţiale din Petersburg; trei dintre ei, acuzaţi de tentativă de omor împotriva suveranului şi a marelui duce, sunt condamnaţi la moarte; ceilalţi îşi împart ocna şi deportarea. Mişcarea pare epuizată.

Mai rămânea unica şi constanta sa ţintă Stolîpin. Dacă există un om care trebuie doborât el este acela, mai ales pentru faptul că dorinţa sa de a transforma lumea rurală taie craca de sub picioarele mişcării socialist-revoluţionare şi, în general, ale oricărei mişcări revoluţionare. Fireşte, politica sa de menţinere a ordinii este brutală: 82 de gubernii ale imperiului aflate sub statutul de stare excepţională, înmulţirea curţilor marţiale, care judecau fără referinţă la dreptul comun[54], interzicerea unui număr considerabil de ziare şi trimiterea în judecată a colaboratorilor acestora. Acea politică a lăsat moştenire în istorie două expresii: *vagoanele lui Stolîpin*, pentru deportaţi, şi *cravata lui Stolîpin* (funia spânzurătorii). Terorismul a dat înapoi, fapt incontestabil – exceptându-l pe acela care urmărea să se răzbune pe primul-ministru şi care îi va veni de hac.

Dar mai exista un Stolîpin, acela care înţelesese aspiraţiile satelor, desfiinţarea comunităţilor rurale (detestate) de ţărani şi voise să creeze o clasă de agricultori independenţi, a căror iniţiativă individuală să le asigure prosperitatea. Pe acea proprietate personală – visul oricărui ţăran – se gândea Stolîpin să întemeieze în mod stabil societatea şi să restaureze în sfirşit raporturile de încredere cu sistemul politic. Conştient de faptul că reformele, pentru a nu fi ratate, necesită timp, el şi-a acordat două decenii ca să străbată toate etapele. Dacă progresele iniţiale – 1908-1909 – au fost rapide, în curând mişcarea încetineşte. Dar a fost de ajuns pentru ca socialiştii de orice

[54] Este adevărat că ele nu au rezistat decât două luni, dar au avut răgazul să pronunţe o mie de condamnări la pedeapsa capitală.

orientare să devină îngrijoraţi – Lenin a confirmat-o într-unul din textele sale – chiar dacă, în ultimă instanţă, ei n-au avut decât beneficii de pe urma lor. Într-adevăr, capitalismul a antrenat la ţară o diversificare socială, proletarizarea unei fracţiuni importante a ţărănimii şi radicalizarea celor excluşi de la reformă. Bazată pe o idee perfect legitimă, reforma agrară a lui Stolîpin necesita timp. Din lipsă de timp, a intensificat nemulţumirile, caracteristică oricărei reforme de fond. Totuşi, Stolîpin nu s-a zgârcit în privinţa mijloacelor: împrumuturile acordate de Banca funciară ţărănească, încurajarea colonizării Siberiei şi, mai ales, eforturile de formare tehnică şi şcolară în favoarea ţărănimii. Trebuia deci să se termine cu acel om complex care îşi ridica în cap, dar din motive diferite, atât stânga cât şi dreapta din Dumă, ca şi naţionalităţile rănite de naţionalismul său fierbinte. Norocul care i-a permis în nenumărate rânduri să scape din atentate (în 1906 explozia casei sale a făcut 32 de morţi şi un mare număr de răniţi, printre care doi dintre copiii lui) l-a părăsit brusc: la 14 septembrie 1911, Bogrov, un personaj dubios, jumătate terorist, jumătate provocator, reuşeşte în sfârşit să-l omoare în plină reprezentaţie la Opera din Kiev.

Reflecţii asupra terorismului

În 1911, omorul politic este o formă de acţiune depăşită. Rusia intră într-o fază a agitaţiei în care acel tip de operaţiune nu-şi mai are locul, iar infiltrarea poliţiştilor în mediile teroriste face de neconceput continuarea mişcării. Revoluţia va prelua în sfârşit ştafeta de la asasinat? Înainte de a încerca să răspundem la această întrebare, trebuie să aruncăm o ultimă privire asupra acelora care, începând cu Vera Zasulici şi terminând cu Piotr Karpovici, au jalonat acea perioadă de omucideri îndreptate asupra suveranului şi a slujitorilor lui.

Evocarea teroriştilor, nu numai a terorismului, încercarea de a-i înţelege pe indivizii care îşi consacră întreaga viaţă – riscându-şi-o adesea fără ezitare – politicii homicidului nu sunt o sarcină uşoară. Mai întâi, din cauza diversităţii personalităţilor şi a destinelor lor, a eticii şi apoi din cauza derivei mişcării.

Am subliniat deja ponderea deţinută de femei în mişcarea teroristă, pondere care, până în final – până la ora revoluţiei – va constitui una din caracteristicile ei. Trebuie să revenim asupra acestui aspect, deoarece rolul jucat de femei pune în lumină complexitatea ideilor şi a aspiraţiilor ce se află în fruntea oricărei întreprinderi. Condiţia feminină, locul femeii în societate sunt probleme care însoţesc mai mult ca oriunde şi ca oricând speranţa revoluţionară. Poate pentru că în Rusia condiţia femeii a fost deosebit de plină de contraste. Din când în când, femeile au condus statul, şi cu câtă autoritate: de la Olga, cneaghina Rusiei kievene, la Ekaterina a II-a, capacitatea lor de a guverna – amanţii lor au fost doar podoabe ale vieţii lor, rareori oameni cu influenţă – este remarcabilă. Dar, în acelaşi timp, acele perioade de guvernare feminină se inserează într-o tradiţie care se referă la închiderea lor în *terem*, şi, ca să încheiem, legile dinastice le vor îndepărta cu fermitate de tron.

Această contradicţie continuă explică neîndoielnic de ce, în momentul când evoluţia conştiinţei politice se articulează în jurul emancipării ţăranilor, femeile instruite au lărgit concepţia în cauză la emanciparea femeii. Elizaveta Kovalskaia care, încă din 1871, a acţionat în mişcarea *ceaikovţî* de educare a clasei muncitoare incipiente, a notat în memoriile sale – document de un interes excepţional – dificultatea raporturilor dintre membrii de ambele sexe ai organizaţiei *ceaikovţî* şi, în consecinţă, concluziile pe care le-au tras de aici tovarăşele sale. Atunci când, împreună cu altele, printre care Sofia Perovskaia, ea s-a alăturat mişcării, toate au trebuit să constate reticenţele masculine cu privire la integrarea lor, ideea curentă fiind aceea că femeile trebuiau să constituie un grup aparte. Or, venise vremea când femeile din înalta societate – Perovskaia era fiică de general – sau născute în familiile de mici proprietari sau de ţărani cărora comerţul şi industrializarea le asiguraseră promovarea, caută mai întâi în cunoaştere, apoi în fapte modalitatea de a pătrunde firesc în societatea activă. N-am mai termina enumerarea numelor – presărate la întâmplare în memoriile publicate sau personale – acelora care resping brusc izolarea în universul fermecător, desigur, dar limitat, al familiei şi al artelor minore, pentru a se dedica cu pasiune dobândirii de cunoştinţe mai concrete, mai recente – medicină, ştiinţe exacte, economie – şi, prin aceasta, să se alăture inteligheniei în formare. Elizaveta Kovalskaia a tras cu fermitate concluzia că tema emancipării iobagilor are o dublă tonalitate pentru semenele sale: întreaga societate suferă de remuşcare în faţa ţăranilor, de ce n-ar putea ieşi şi femeile, în acea vreme în care se speră într-o schimbare radicală, dintr-o aservire mai insidioasă, dar la fel de disperată?

Dincolo de acea orientate generală, este la fel de important să subliniem puternica personalitate a femeilor care invadează mişcarea narodnică la început şi teroristă ulterior. Personalităţi puternice şi diverse: tinere strălucitoare din societatea privilegiată, cărora lumea nu le refuza nimic, ca Sofia Perovskaia, Vera Figner şi sora ei, Lidia, femei tinere, frumoase, educate, a căror înfăţişare sugerează de la început o viaţă uşoară; la celălalt pol „bunica revoluţiei“, Brejko-Brejkovskaia, veritabil simbol al luptei îndelungate, pe care se sprijină cu toţii ca pe un judecător suprem. În timp ce fetele tinere îi pălmuiesc în public pe miniştri, trag în ei fără să ezite, în timp ce din cele două extremităţi ale terorii, două femei – Vera Zasulici şi Sofia Perovskaia – fac dovada curajului sexului lor, „bunica“ îşi exercită autoritatea morală asupra acelei lupte de durată. În spatele romantismului focului de revolver, nu trebuie să uităm, într-adevăr, realitatea ce urmează: închisoarea, ocna, disperarea şi, uneori, sinuciderea, acceptate ca preţ al emancipării. Istoria s-a dovedit totuşi foarte puţin binevoitoare la acel punct. Revoluţia, în care acele femei au jucat multă vreme un asemenea rol, le va acorda, desigur, egalitatea în drepturi imediat ce va triumfa, dar asociind-o cu un loc atât de minuscul în societatea politică, încât va justifica o nouă reflecţie asupra emancipării *reale* şi a roadelor luptei pe care ele au dus-o.

Bărbaţi sau femei neîndurători cu victimele lor, teroriştii s-au dovedit la fel şi cu ei înşişi. Din nou trebuie să reţinem faimosul cuplu vină-ispăşire din morala lor, care se dovedeşte superior curajului de a-şi risca propria viaţă.

Chiar dacă noţiunea de greşeală colectivă i-a împins la teroare, chiar dacă n-au tremurat niciodată la gândul că trebuiau, ca preţ al greşelii şi al încetării existenţei unei ordini detestate, să dispună de viaţa celor condamnaţi de mişcare, teroriştii nu se consideră nevinovaţi. Oricare ar fi justificarea politică a omorului pe care îl comit, pentru ei este vorba de un omor, de crima de neiertat, chiar dacă indispensabilă – a suprimării unei vieţi de om; iar crima implică ispăşire. Acea concepţie profund morală, comună întregului terorism rus – Neceaev, se înţelege de la sine, face excepţie – îi distinge pe teroriştii ruşi de aceia care, după revoluţie, le vor succeda în folosirea terorii. Pentru acei tineri fanatici, scopul nu scuză mijloacele, nu transformă un omor în act acceptabil, ci cheamă pedeapsa. Judecata pe care o aplică faptelor lor este dureroasă şi implacabilă. Minaţi de o necesitate interioară, ei resimt totodată groază pentru ceea ce întreprind, fapt ce îi aşază pe aceeaşi treaptă cu aceia pe care îi ucid. Să-ţi ucizi semenul, fie el cel mai mare criminal, înseamnă să te identifici cu el. De aici nu decurg îndoielile – mâna teroriştilor nu tremură la ceasul acţiunii –, ci suferinţele care preced omorul şi mai ales acceptarea propriei lor morţi. Vera Zasulici, după ce a tras asupra generalului Trepov, nu încearcă să fugă, dimpotrivă.

Iar în acel moment, nimic nu-i dădea siguranţa întorsăturii neaşteptate pe care o va lua procesul ei. Dora Brilliant, care a participat la atentatul împotriva lui Pleve, spune clar: „Noi suntem ucigaşi. Trebuie deci să mor şi eu". Ilustrarea cea mai spectaculoasă a acestei lupte interioare şi a acestei exigenţe morale ne este furnizată de Kaliaev, a cărui bombă i-a venit de hac, în 1905, marelui duce Serghei. El a refuzat graţierea, pentru că găsea în moarte atât absolvirea de omor, cât şi împlinirea vieţii sale.

Evident, sublinierea acestor trăsături atât de deosebite ale terorismului rus nu denotă glorificarea lui. Dar merită să fie înţeles. Teoriştii din acel timp şi din acea ţară nu erau intelectuali îmbibaţi de idei abstracte. Ei făceau dovada ciudăţeniei istoriei ruse, a specificităţilor spiritualului în conştiinţa colectivă, când este vorba de abordarea problemelor politice şi sociale. Nu sunt nici *desperados*, nici iresponsabili, ci plătesc cu propriile lor vieţi vieţile de care dispun. După ei va veni timpul unei concepţii mai mult politice şi mai puţin morale despre schimbare şi despre mijloacele de a se ajunge la ea. Teroarea va fi trăită în mod diferit de aceia care o vor practica. Iar în această privinţă, uciderea lui Stolăpin, intrarea în faza revoluţiei politice marchează o ruptură decisivă.

Trebuie să ajungem în final la cel mai dureros capitol pentru memoria terorismului, acela al derivei sale, al confuziei care pătrunde deodată în mişcare, al infiltrării poliţiei în rândurile sale, când devine din ce în ce mai greu să îl deosebeşti pe manipulator de manipulat. În faţa intensificării terorismului, urmaşii lui Aleksandr al II-lea au înţeles că represiunea are o utilitate redusă, că adevărata armă împotriva teroriştilor ar fi o organizaţie poliţienească capabilă să se amestece cu ei şi să-şi infiltreze agenţii în sânul lor. Iniţiativa acelui mod de a percepe lupta împotriva subversiunii, foarte avansată în epocă, îi aparţine lui Serghei Zubatov, primul poliţist modern din Rusia. La sfârşitul secolului, acel bărbat de doar treizeci de ani, intrat precoce

în poliţie, devenise conducătorul secţiei speciale a *Ohranei*. El a transformat în profunzime instituţia, angajând oameni tineri, de calitate, şi a ţesut astfel o adevărată pânză poliţienească ce a acoperit imperiul. Însărcinat cu lupta împotriva subversiunii, el a avut o idee inedită asupra sarcinii sale – fără a mai vorbi de mijloacele moderne pe care le-a folosit: amprentele digitale, fişierele fotografice ale tuturor suspectaţilor – influenţând societatea, în special pe aceia din mediile ce se opuneau sistemului, pentru ca să contribuie la modelarea aspiraţiilor ei. Admirator al lui Bismarck, el considera că statul poate fi şeful unui fel de socialism monarhic, iar conducătorii lui sunt capabili să preia frâiele aspiraţiilor sociale şi să le canalizeze ţinând cont de ele în elaborarea politicii lor. Succesul lui Zubatov în ce priveşte îngrădirea mişcării muncitoreşti în dezvoltare a fost cel puţin egal cu acela obţinut în sarcina complexă de infiltrare a agenţilor săi provocatori în mişcarea teroristă. Sarcină dificilă, din cauza multiplelor ramificaţii ale mişcării, clandestinităţii şi a neîncrederii înnăscute a membrilor ei. Totuşi, încă din 1902, dispozitivul poliţienesc a reuşit să pătrundă în organizaţiile de luptă ale socialist-revoluţionarilor. Chiar din anii 1880, Ohrana se putuse baza pe câţiva terorişti pocăiţi – strategia contemporană a „pocăiţilor“ are un trecut îndelungat –, pe provocatori şi mai ales pe conflictele interne, pe care clandestinitatea, pericolul constant, suspiciunea le produceau în sânul mişcării. Exemplul cel mai strigător la cer a fost asasinarea lui Ivanov, pe care Neceaev îl acuza de trădare. Dar, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, activitatea antisubversivă a statului rămăsese relativ artizanală şi, de aceea, nu putea încă să distrugă mişcarea sau să semene confuzia în sânul ei. La începutul secolului următor, dimpotrivă, artizanatul poliţienesc cedează locul unei manipulări sistematice, pe care o vor agrava şi mai mult conflictele inerente în stat – mai ales în vremea domniei atât de contestate a lui Nikolai al II-lea. Cazul lui Evno Aziov ilustrează acea derivă care va desăvârşi agonia terorismului.

Bizar personaj, acel Aziov. A ştiut, în ciuda neîncrederii pe care o suscita, să fie considerat în acelaşi timp un erou, chiar de către înţeleaptă şi foarte prudenta Brejko-Brejkovskaia. Acel personaj cu multiple faţete a ştiut să-i joace nu numai pe terorişti, ci şi pe propriii săi superiori din Ohrana. Născut în 1869, într-o familie foarte săracă, itinerarul său dovedeşte posibilităţile de promovare pe care le autorizează educaţia în Rusia încă din acea epocă. Gimnaziul, activităţile de ziarist, exilul, nimic nu lipseşte din ceea ce s-ar putea înrudi cu parcursul clasic al unui membru al intelighenţiei. Dar, în 1893, el intră în Ohrana, menţinând însă legăturile pe care le înnodase cu mediile revoluţionare. Sarcina pe care i-o încredinţează Ohrana constă în concentrarea eforturilor asupra a ceea ce părea atunci cel mai urgent, cel mai periculos: Partidul Socialist Revoluţionar şi organizaţia sa de luptă care punea la cale atentatele. Omul este excepţional de priceput, din moment ce reuşeşte să se impună în ambele tabere. El joacă un rol central în organizarea luptei, mai ales după atentatul împotriva guvernatorului Bogdanovici, când arestările operate cer să fie efectuată o înlocuire. El este suficient de abil pentru a înlătura zvonurile care circulă pe socoteala lui – în jurul lui, la ieşirea de la întâlnirile la

care participă şi face propuneri, se înmulţesc arestările, iar el scapă neatins: cum se explică? – şi pentru a risipi antipatia pe care cinismul său ideologic – el declară că nu crede în socialism – o inspiră acelora care îşi riscă viaţa pentru acel ideal. Bănuielile la adresa lui au fost parţial îndepărtate în 1903, imediat după ce Aziov se dedică pregătirii morţii ministrului Afacerilor Interne, Pleve. Reuşindu-i atentatul, Aziov dobândeşte reputaţia organizatorului perfect, ştiind să smulgă un terorism epuizat din eşecuri, din discuţiile perpetue, din proiectele veşnic amânate. Într-adevăr, Aziov nu înceta să propună operaţiunile, le organiza din străinătate, se întorcea în Rusia să verifice executarea lor. Drept urmare, arestările, preţul firesc al atentatelor reuşite, se înmulţeau. Va trebui să vină anul 1912 pentru ca Partidul Socialist Revoluţionar să-l pună în sfârşit direct sub acuzaţie. O comisie de anchetă a adunat la Paris, în vederea judecării sale, personalităţi diverse, ca prinţul Kropotkin şi Vera Figner. Atunci reuşeşte să pledeze că, jucând acel joc dublu, a contribuit înainte de toate la succesul terorii, acoperindu-şi activitatea cu rapoarte false la poliţie.

Cine a înşelat pe cine? Teroriştii îşi vor pune permanent întrebarea, uitându-se la lista grupurilor distruse, a camarazilor arestaţi. Chiar dacă rămâne greu de dat un răspuns limpede la întrebarea cine a avut mai mult de suferit din acea manifestare, statul sau duşmanii săi, este evident că Aziov nu reprezintă decât punctul extrem al aisbergului. Prin exemplul său personal el dovedeşte că ceea ce a reprezentat şi a acoperit: mii de agenţi ai Ohranei care, din 1900 până în 1914, au intrat în partidele revoluţionare şi au exploatat adesea activitatea teroriştilor în beneficiul unor cauze de care aceştia erau complet străini. Terorismul rus din secolul XX, deja organizat în măsura în care nu mai este sigur nici de căile pe care le urmează, nici de utilitatea lui într-o ţară în plină schimbare, va fi atunci victima acelei ultime manipulări care îl desfigurează. Exigenţele morale, care i-au ghidat atâta vreme pe aceia care mânuiau moartea şi o acceptau pe a lor, se diluează în cadrul coabitării ambigue dintre terorişti şi provocatori. La acest capitol, putem spune că statul, cu formele lui de acţiune mai subtile şi mai diversificate, pare să iasă învingător din confruntarea de mai bine de douăzeci de ani. Dar statul nu a terminat cu omorul, deşi s-a jucat cu el. Teroriştii neutralizaţi sau cuminţiţi – ca Vera Zasulici, care ajunge în rândurile social-democraţiei şi aderă la lupta politică – vor ceda locul altor categorii de ucigaşi.

Capitolul XI

SÂNGELE LUI RASPUTIN

Secolul XX va avea tristul privilegiu de a vedea dezvoltându-se peste tot omorul – şi omorul în masă. Asasinatul a ocupat întotdeauna un loc important în istoria politică a societăţilor umane, însă el va deveni atunci brusc un instrument politic privilegiat şi generalizat.

Totuşi, secolul nu începuse în această privinţă prea prost în Rusia. Atentatele din primul deceniu, care consfinţesc un terorism muribund, contează mai puţin decât elementele de evoluţie raţională a sistemului politic pe care îl întrevedem atunci. Este adevărat că în apropierea imperiului ţarilor, revoluţia de palat care a însângerat curtea Serbiei[55] în anul 1903 poate să arunce *a posteriori* o lumină premonitorie asupra evenimentelor ce vor determina, cincisprezece ani mai târziu, prăbuşirea Rusiei de la speranţa în reformă într-o perioadă de apocalips.

Norocul şi nenorocul Rusiei

Ascensiunea la tron a lui Nikolai al II-lea în 1894, personalitatea şi politica sa merită atenţie, deoarece cu el se deschide perioada terminală a monarhiei. Mai trebuie să revenim o dată asupra căii pe care a urmat-o Rusia sub domnia ultimilor ei suverani. Deşi insuficiente, reformele lui Aleksandr al II-lea au reprezentat incontestabil o ruptură radicală în istoria rusă, trasând căile schimbării sociale şi morale. Politica conservatoare, ba chiar regresivă a succesorilor săi şi, în primul rând, a lui Aleksandr al III-lea, chiar dacă încerca să atace parţial deschiderile lui Aleksandr al II-lea, a avut în acelaşi timp meritul de a lăsa Rusiei răgazul să asimileze acele schimbări fără şocuri excesive. Raţionamentul poate părea paradoxal: în cele din urmă se dovedeşte că nu este astfel. Reformele care pun în discuţie secole de raporturi

---

[55] Regele Aleksandr I şi regina Draga au fost asasinaţi în palatul lor de un grup de ofiţeri răzvrătiţi. A fost un omor de o violenţă extremă, prin numărul victimelor – vreo douăzeci de morţi dintre care şi doi miniştri şi fraţii reginei – şi prin formă, deoarece suveranii au fost ucişi cu gloanţe, înjunghiaţi şi aruncaţi pe fereastră. Rezultatul omorului a fost înlocuirea dinastiei Obrenovici cu dinastia Karagheorghevici şi evidenţierea încă de pe atunci a contradicţiilor internaţionale şi a conflictelor inerente politicii Serbiei care deţine în acel moment un loc tot mai important pe scena europeană.

sociale bazate pe iobăgie, pe excluderea ansamblului societăţii din procesul politic, pe autocraţie sunt prea profunde pentru a fi aduse de bunăvoie de aceia care le plătesc preţul, chiar dacă este admisă indispensabilitatea lor, iar, pe de altă parte, ele necesită timp pentru a se evita o creştere necontrolată, prea rapidă, a exigenţelor sociale. Adesea, acest timp le este refuzat reformatorilor: iată tragedia marilor reforme ale acestui secol. Tocmai aici se află meritul „mâinii de fier“ a lui Aleksandr al III-lea, voinţa sa intransigentă de a apăra autocraţia. Ele i-au potolit pe aceia care nu acceptau reformele, au frânat dezvoltarea pasiunii populare şi i-au permis ţarului să înceapă opera de modernizare economică, din care trebuia, în final, integrând ranchiunile unora, speranţele altora, să se obţină o societate evoluată. Pe parcursul câtorva ani din acea perioadă de transformare anevoioasă, Rusia a avut şansa să producă oameni politici lucizi în ce priveşte problemele dificile ale modernizării şi politica (atât politica globală, cât şi măsurile izolate sau dispersate), care trebuiau s-o însoţească pentru a duce la bun sfârşit procesul. Istoria nu se poate scrie cu *dacă*, ne este interzis să-i rescriem cursul cu ajutorul ipotezelor, dar este permisă totuşi inventarierea direcţiilor pe care le-ar fi putut urma şi diferitele mijloace care i-au fost propuse. Este important să cunoaştem posibilităţile sau şansele de alternative ce se ofereau în acel moment, numai dacă nu optăm pentru certitudinea confortabilă că nu există un alt curs posibil al evenimentelor decât cel deja urmat.

Şansa Rusiei a fost – sau ar fi putut fi – viziunea lucidă a câtorva oameni. Mai întâi, a contelui Witte care, pasionat de problemele feroviare (în 1892 el a fost ministrul Transporturilor), încăpăţânându-se să unifice imperiul prin dezvoltarea unei reţele de căi ferate, a fost profund interesat de modernizarea ţării şi totodată de controlarea vitezei „trenului“ modernizării, ca să-l împiedice să deraieze şi să compromită întreaga afacere. Luciditatea sa în privinţa imperativelor şi a stăpânirii timpului lor de realizare în cadrul proiectului imens în care se afla angajată atunci Rusia este desigur marele merit al aceluia căruia ţara îi datorează expansiunea industrială. Vom reveni asupra motivelor care l-au împiedicat să-şi asume până la capăt acea funcţie atât de utilă, în cursul domniei lui Aleksandr al III-lea. A doua şansă a sosit cu Stolîpin, care oferea o cale aparent diferită, deoarece era bazată pe modernizarea lumii ţăranilor; dar, în ultimă instanţă, viziunea era asemănătoare, pentru că el voia, ca şi Witte, să perfecteze asimilarea reformelor în mentalitatea oamenilor. Din cauză că s-a aplecat mai mult asupra ţărănimii decât asupra lumii industriale, el a fost în general acuzat de conservatorism, de ignoranţă sau de subestimarea exigenţelor lumii moderne. În felul acesta se uită faptul că, la începutul secolului XX, Rusia este populată aproape în totalitate cu ţărani şi că a-i ţine pe aceştia departe de schimbare sau a le acorda un loc subaltern însemna să condamni întreaga schimbare. Fiindcă nu a înţeles acest mesaj, peste aproape un secol, atunci când industrializarea va fi aproape încheiată, ţara va trebui să încerce în felul său, pentru a se salva de la declin, să îl asculte pe un nou reformator, numit Gorbaciov, propunându-i reîntoarcerea la proiectul lui Stolîpin.

Dar, pe lângă aceste şanse, există şi neşanse. Câţi oameni mediocri nu s-

au succedat la putere în perioada aflată imediat înaintea revoluţiei! Iată o primă neşansă. O a doua constă nu într-un suveran contestabil, ci în distanţa enormă care îl despărţea pe Nikolai al II-lea de imperativele perioadei în care el s-a aflat pe tron. Nepotrivirea dintre om şi timpul său nu este o trăsătură originală, dimpotrivă, este totuşi destul de frapantă pentru ca să insistăm asupra ei. De altfel, ea ţine mai puţin de individul ca atare, cât de lunga evoluţie a funcţiei monarhice, al cărei moştenitor nefericit este.

Titular al tronului din 1894, văzându-şi, în ciuda dificultăţii începuturilor, ţara evoluând mai curând paşnic până la sfârşitul secolului, Nikolai al II-lea era fără nici o îndoială hotărât să urmeze calea trasată de tatăl lui, aceea a menţinerii autocraţiei. Dar concepţia sa despre autocraţie, ca şi aceea a lui Aleksandr al III-lea şi a tuturor predecesorilor lor din neamul Romanov, servea înainte de toate la definirea propriilor lor raporturi cu societatea. Suveranul exercita asupra ei o putere totală; pentru ei societatea era străină de putere. Ceea ce, în alte părţi, făurise naţiunea – puterea şi societatea confundându-se –, graţie unui proiect comun, încă lipsea Rusiei de la începutul secolului XX.

Independenţa naţională, cucerită la începutul secolului al XVI-lea, era prea îndepărtată în memoria colectivă pentru a servi ca ciment între cele două elemente disparate. Loialitatea socială faţă de suveran se sprijinise cu trăinicie pe Biserică şi poporul său. În ciuda pompei care, de-a lungul secolelor, invadase din ce în ce mai mult curtea, contactul dintre suveran şi popor fusese menţinut lungă vreme, asigurând viabilitatea raportului tată-copil. Dar, treptat – aşa cum subliniază istoricul american Marc Raeff, rus din naştere, şi dotat astfel cu percepţia intuitivă a acestor alunecări – legătura emoţională se atenuase până la dispariţia ei o dată cu Nikolai al II-lea. El arată foarte exact cum înşişi suveranii au luat iniţiativa unei asemenea schimbări. Pentru el, încă din secolul al XIX-lea, Nikolai I, pasionat, am văzut deja, de arta militară, va desăvârşi înlocuirea serbării colective, care dovedea periodic legătura invizibilă, cvasifizică, ce îl unea pe suveran cu poporul său (serbări şi ceremonii publice), cu ceea ce el numeşte „paradomanie“ – succesiunea de parăzi militare care ridică, din toate părţile, un zid între monarh şi supuşii săi. În felul acesta ţarul se aşază într-un spaţiu rezervat. La această primă ruptură se va adăuga alta, pe care Nikolai al II-lea o va lărgi la extrem: viaţa personală invadează imaginea ţarului. Tatăl poporului se va transforma realmente în tată de familie, preocupat de ai săi, retras în universul său personal. Mutaţia funcţiei ţarului este perfecţionată atunci pe toate planurile. De multă vreme deja, ţarul pios, reprezentantul lui Hristos, luând în mâini destinele poporului, a părăsit curtea în favoarea autocratului care menţine poporul sub ascultare. Ultimul suveran căruia, în mod confuz şi limitat, poporul îi atribuie pe credit funcţia de a îndura Patimile[56] în numele său, a fost Aleksandr al II-lea, pentru că a fost asasinat. Dar, în afara acelui moment de excepţie, imaginea ţarului a devenit cu totul inedită. „Secularizată începând din secolul al XVIII-lea, privatizată în secolul al XIX-lea“, nu mai rămâne din ea decât imaginea unui

---

[56] „Ţarul Eliberator a suferit, precum Hristos pe Golgota, pentru păcatele semenilor. De-ar putea suferinţa lui, asemenea aceleia a lui Hrtistos, să slujească la salvarea poporului său“, scria în 1881 Evgheni Markov, editor la *Ruskoe Solovo*.

om deţinând o putere imensă. Lipsit de dubla protecţie a naturii sale divine şi a identificării părinteşti cu poporul întreg, ţarul este gol: este un om asemenea celorlalţi. Speranţele înşelate, eşecurile, mai târziu înfrângerile militare, totul i se va putea imputa de acum încolo. Lui şi acelora din anturajul lui.

La deriva mitului suveranului şi la propria personalitate a lui Nikolai al II-lea, se adaugă două date agravante: evoluţia Bisericii şi calitatea dezbaterii liberale privind alternativa autocraţiei.

Supusă îndelung statului, garantă a lui, Biserica se află ea însăşi, la începutul secolului, în transformare. Erodarea mitului imperial nu poate să nu-l afecteze în calitatea sa de garantă a suveranului. Or, reflecţia asupra *Sfintei Rusii*, pe care o fracţiune de seamă a intelighenţiei ruse o duce mai departe de mulţi ani, accelerează conştientizarea unei crize în chiar sânul Bisericii. Ţarul s-a identificat dintotdeauna cu Dumnezeu şi nimeni nu contestase până atunci acea identificare. Dar gândirea intelectuală care zguduie Rusia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea creează o întrebare: Sfânta Rusie se confundă cu Rusia autocraţiei? Sau mai exact cu Rusia sărmanilor, a ţăranilor? Hristos, care predicase revolta şi mărimea numerică a celor oprimaţi, nu putea trece drept revoluţionar? Cu atât mai mult cu cât numeroşi terorişti s-au prezentat pe ei înşişi ca mântuitori, oferindu-şi Patimile pentru salvarea poporului. La cealaltă extremitate a spectrului de idei, Dostoievski, naţionalist şi conservator, nu pune mai puţin la îndoială identificarea ţarului cu Hristos în Sfânta Rusie. În felul acesta, fără a ataca în mod direct mitul, el îl identifică pe ţar cu Hristos, pe poporul rus cu suferinţele sale şi îl izgoneşte astfel pe suveran într-o zonă de umbră. Chiar dacă este vorba aici despre dezbateri caracteristice intelectualilor, Biserica nu poate ignora eroziunea care se declanşează în acest mod. Răspunsul său, pentru a para, ţine de căutarea, imediată în Rusia, a emancipării pentru ea însăşi. În martie 1905, un grup de ecleziaşti publică un fel de manifest, reclamând eliberarea Bisericii ortodoxe şi, înainte de toate, ceea ce ar putea constitui pentru ea un instrument privilegiat: restabilirea Patriarhatului. Sfântul Sinod continuă mişcarea şi reclamă convocarea unui Conciliu care să-i permită să aleagă un patriarh şi să-i redea Bisericii structurile proprii, asupra cărora statul să nu aibă influenţă. Problema este dezbătură timp de aproape doi ani, dar în zadar. Nikolai al II-lea, probabil sub influenţa lui Pobedonosţev, precursorul Sfântului Sinod, se opune ţinerii Conciliului, invocând vremurile atât de grele pe care le traversa atunci Rusia – revoluţia din 1905 –, împotriva acelui tip de schimbare. Autoritatea ţarului este destul de mare ca să împiedice Biserica să-şi urmeze proiectul, iar problema va rămâne îngropată până la revoluţie. Dar semnificativ în ce priveşte tulburarea adâncă agitând de multă vreme Biserica este faptul că în zorii revoluţiei, în august 1917, ea a contribuit la marea agitaţie rusă, convocând atunci un Conciliu, înainte de a alege un patriarh, câteva luni mai târziu. Astfel, ţarul a putut bloca aparent evoluţia Bisericii, dar urmările nu vor fi mai puţin hotărâtoare. Criza a dovedit că garanţia oferită monarhiei de către Biserică nu este absolută, fapt ce va ajuta la erodarea mitului imperial. La celălalt pol, ţarul ştie că de acum încolo sprijinul Bisericii îi este limitat. Va căuta deci în afara ei răspuns la nevoile lui religioase. Influenţa

lui Rasputin, abia sosit în capitală, încă necunoscut de suverani, va fi simţitor favorizată de starea de lucruri evidentă.

Dezbatarea liberală, alternativa pe care o oferă îmbracă, în acele vremuri grele, şi o dimensiune nouă. Mai exact, în măsura în care „pasul înapoi“ făcut de Aleksandr ai III-lea i-a permis Rusiei să asimileze, fără prea multe şocuri, urmările reformelor, se pune problema unui nou pas înainte. Aleksandr al III-lea i-a deschis fără voie calea. Progresul economic cere ca societatea să fie mai larg asociată la acţiune, ca ea să fie consultată în iniţiativele de anvergură. Faptele implică necesitatea unui sistem instituţional participativ. Aceeaşi necesitate decurge şi din existenţa – o altă consecinţă a reformelor – unei societăţi urbane educate, diversificate, capabile să-şi pună energia în slujba progresului, ba chiar a unor elite muncind în societatea rurală. Peste câţiva ani, Lenin va boteza acea nouă fracţiune a societăţii „noua democraţie“, termen just şi care reclamă schimbări politice. Sistemul înţepenit de Aleksandr al III-lea şi de Nikolai al II-lea nu oferă o ieşire acestor elite, grupate adesea în asociaţii profesionale şi care vor furniza în mare parte trupele viitorului Partid Constituţional-Democrat (numit K.D. sau „Cadet“). Privind spre ţările cu o puternică tradiţie democratică – Anglia, Franţa şi în special Statele Unite –, oameni ca Miliukov sau Maksim Kovalevski pun problema domniei dreptului în locul tradiţiei sclerozate. Trebuie ca autocraţia să ia sfârşit, spun ei, nu prin măsuri concesionate şi revocabile, ci prin stabilirea unei noi legalităţi, a democraţiei constituţionale, apărate fără încetare de Miliukov. Desigur, nu se pune problema renunţării la monarhie: exemplul englez, modelul liberalilor ruşi, dovedeşte acordul ei perfect cu legea. În schimb, arbitrarul autocratic constituie adevăratul obstacol al intrării societăţii în sfera politică. În Rusia anului 1905, lupta pentru instaurarea unui nou raport între putere şi societate – inspirat adânc de exemplul marilor state occidentale, pe care liberalii ruşi doresc să le ajungă din urmă pentru totdeauna – este o luptă care se declanşează prea devreme, dacă ţinem cont de capacitatea de rezistenţă a autocraţiei şi, în acelaşi timp, prea târziu, căci revoluţia şi-a accelerat deja înaintarea neînduplecată. Din nou, suntem izbiţi de similitudinile dintre începutul secolului şi timpul prezent. Dezbaterea – cum să aperi ceea ce există şi totodată să-i asociezi societatea? Cum să întemeiezi acea asociere de drept? – este aceeaşi în URSS-ul sfârşitului de veac, ecou patetic al eforturilor liberalilor de ieri…

Domnia taumaturgului

Nu este locul să rescriem aici istoria lui Rasputin şi a legăturilor sale cu familia imperială. Dar pentru a ajunge la omorul care va deschide faza finală a imperiului şi care nu seamănă cu nici unul din istoria lui, se cuvine să spunem câteva cuvinte despre protagoniştii dramei.

În 1904, când Rasputin soseşte în capitală, ţarul domneşte de 10 ani. În ciuda gravei crize studenţeşti din 1899 şi a extinderii tulburărilor în întreaga ţară, în ciuda atentatelor care îi vizau pe colaboratorii săi, Nikolai al II-lea s-a

putut bucura până în acel moment de o anume pace. Ministrul său de Interne, Pleve, îl asigură că autoritatea intransigentă începe să dea roade. În iunie 1904, după ani de decepţie, cuplul imperial, care nu avusese până atunci decât fete, dăruieşte ţării un moştenitor despre a cărui gravă boală nu se aflase încă. În felul acesta autocraţia pare întărită. Personalitatea complexă a suveranului, sub înfăţişarea unei aparente simplităţi, explică acest calm. Crescut de un tată cu un caracter puternic şi cu o statură impunătoare, autoritar şi sigur pe el, Nikolai al II-lea este în multe privinţe doar o copie palidă a acestuia. Nu are nici voinţa, nici statura şi nici autoritatea tatălui său. Dar are o admiraţie fără margini pentru el şi îşi asumă integral concepţia teoretică de ale cărei mijloace Aleksandr al III-lea dispunea într-o mai mare măsură decât el. La drept vorbind, unul era împărat, celălalt bărbat fin, suficient de dotat, fericit în viaţa personală. Într-o perioadă normală, ar fi fost desigur un suveran de calitate. Dar sunt vremuri excepţionale, iar Nikolai al II-lea nu va simţi niciodată cu adevărat acest lucru. Este izbitor să constatăm paralelismul dintre modul în care un burghez din Paris asistă la Revoluţie[57], reţinând ca esenţiale micile sale probleme de sănătate şi financiare, nedându-şi seama de aproape nimic din cataclismul ce se desfăşura sub ochii săi, şi reacţiile lui Nikolai al II-lea la evenimentele revoluţionare consemnate în propriul său jurnal. Ca şi burghezul parizian, el n-a perceput gravitatea faptelor al căror contemporan era, iar aventurile sale de la vânătoare deţin adesea primul loc în impresiile sale. Dar cel dintâi era un martor obişnuit al unor evenimente asupra cărora nu avea influenţă, în timp ce al doilea era suveranul unei ţări al cărei sistem politic şi social era pe cale să se năruiască în întregime. Nu este vorba de lipsă de inteligenţă, ci de o trăsătură de caracter subliniată de toţi martorii: iubitor de intimitate, credincios, convins că voinţa divină se manifestă peste tot, Nikolai al II-lea a opus evenimentelor o atitudine fatalistă. Atât el, cât şi ţarina erau dominaţi de căutarea voinţei lui Dumnezeu – trăsătură comună care va întări propria lui predispoziţie în acest sens.

Atracţia constantă pentru misticism îl va împinge, mai bine zis, va împinge cuplul imperial să caute ajutoare la asociali, în loc să apeleze la Biserica dornică de emancipare, fapt care îl va conduce într-o bună zi la Rasputin.

Este adevărat că înainte de a se ajunge aici, împăratul i-a smuls Bisericii canonizarea unui sfânt, sfântul domniei sale. Episod semnificativ, căci el atestă faptul că, la ceasul degradării legăturii dintre Biserică şi stat, nevoia de a înscrie puterea în cadrul divin rămâne profundă. În secolul al XIX-lea, un eremit instalat la Sarov, Serafim (1760-1833), dobândise o puternică reputaţie de sfânt şi o faimă pe măsură în ce priveşte prevederea viitorului. El a profetizat mari nenorociri în perioada domniei de la începutul secolului următor. La vremea aceea, Serafim din Sarov jucase un rol de seamă în dezvoltarea vieţii în sihăstrie – renunţase la veşmântul monahal, ca să adopte portul unui ţăran umil – şi predicase, după ani de tăcere şi de meditaţie,

[57] *Un bourgeois dans la Révolution*, Paris.

întoarcerea de urgenţă a societăţii la Hristos. Datorită predicilor sale, s-a revenit în raţionalistul secol al XIX-lea, la monahism, la atracţia pe care o exercitau locurile de pelerinaj şi de retragere spirituală, în special Optina Pustînia, la sud de Moscova, asupra intelectualilor de prim-plan, care se refugiau pe lângă înţelepţi – stareţii – purtători ai cuvântului divin. *Fraţii Karamazov* ne oferă asemenea exemple prin figura Părintelui Zosima. Conştient desigur de evoluţia în acest sens, grijuliu să restabilească legătura cu sfinţenia care părăsise monarhia, Nikolai al II-lea a obţinut în 1903 ca Sfântul Sinod să recunoască sfinţenia eremitului din Sarov. Ceremonie extraordinară în acele timpuri secularizate, când suveranii, curtea şi poporul s-au regăsit în jurul simbolului unificator al Sfintei Rusii. În ciuda simbolului recreat în acel mod, tentativa care viza reintroducerea sfinţeniei în cadrul monarhiei, fie ea şi pe căi diferite, n-a avut alt efect decât alăturarea sfântului Serafim şi a icoanelor sale la pioşenia populară.

Atunci începe domnia *Stareţului* căruia istoricii n-au reuşit să-i fixeze încă imaginea, cu atât mai puţin rolul în istoria rusă. Pentru noi este important faptul că-şi găseşte locul în anturajul suveranilor la capătul unui lung şir de taumaturgi adevăraţi sau falşi: Philippe magul, Papus şi numeroşi mistici, oameni ai lui Dumnezeu, proveniţi din popor, pe care sufletele milostive îi introduceau la curte pentru a face aici dovada unui adevăr mai puţin aspru decât cel exprimat de evenimentele politice.

Pentru Nikolai al II-lea şi ţarină, tragedia s-a declanşat în 1905 pe străzi, dar ea era de două ori personală. Agitaţia revoluţionară care i-a impus suveranului Proclamaţia din 17 octombrie era o lovitură dată principiului autocraţiei al cărui depozitar se simţea, cheia tuturor convingerilor sale, pe care nu putea accepta să îl transmită ciuntit. Cealaltă faţă a tragediei era boala fiului său, hemofilia transmisă de ţarină, descoperită încă din 1904 şi care punea mereu viaţa moştenitorului în pericol. Tragedie de părinţi crucificaţi de suferinţele uneori insuportabile ale copilului lor; tragedie de suverani convinşi că sunt verigi indispensabile într-un sistem intangibil. Aşa se explică desigur ceea ce a reprezentat apariţia lui Rasputin în viaţa lor. Iată cum îl descrie ţarul în jurnalul său, la data de 1 noiembrie 1905: „Am făcut cunoştinţă cu omul lui Dumnezeu, Grigori". Influenţa pe care o va dobândi acesta din urmă în scurtă vreme asupra suveranilor ţine, înainte de toate, de capacitatea lui dovedită de a pune frâu hemoragiilor şi suferinţelor tânărului ţarevici. Acela pe care ei îl credeau drept omul lui Dumnezeu – pe deasupra, simplu mujic, ceea ce în imaginaţia rusă nu este lipsit de importanţă: mujicul de odinioară aservit este în acelaşi timp mântuitor – era capabil să înfăptuiască acolo unde medicina era prin definiţie neputincioasă. Nu trebuie să uităm nici că naşterea ţareviciului era atribuită intervenţiei Sfântului Serafim din Sarov, consacrare a sfinţeniei recunoscute, în sfârşit, de suverani. Astfel Rasputin reprezintă pe lângă ţareviciul victimă – ţareviciul tragic din istoria rusă îşi face încă o dată reapariţia – celălalt capăt al lanţului spiritual care l-a adus la viaţă şi îl menţine viu.

Dar este la fel de limpede că omul lui Dumnezeu a intervenit în viaţa politică, exercitând asupra suveranilor o influenţă reală, îndemnându-i la

autoritate. Ţarul, dominat odinioară de un tată cu care încercase să se identifice, nu regăsea în Rasputin un alt tată, care îi insufla convingerea că numai de el depindea atingerea deziderατului? În sfârşit, o influenţă mai obişnuită prin clientela pe care tindea pur şi simplu să o favorizeze. Nici o curte, nici un guvern nu este la adăpost de clici şi de intrigi.

Pentru a le veni de hac, este necesară autoritatea de fier a dictatorului sau a unui Ivan cel Groaznic. Nikolai al II-lea nu era de această calitate şi a cedat la nenumăratele cereri de avansare sau la nenumăratele critici personale ale omului lui Dumnezeu. În atmosfera otrăvită de la curtea sa, impopularitatea aproape generală a ţarinei – nedreaptă, desigur, dar favorizată atât de circumstanţele sosirii ei în Rusia[58], cât şi de temperamentul ei nervos, timid şi de tragedia copilului bolnav –, neliniştile suscitate de incapacitatea suveranului de a face faţă unei perioade excepţional de grele, ciocnirile dintre diferitele opţiuni privitoare la cele mai urgente chestiuni – reformele, represiunea politică externă –, totul era exacerbat de tensiunile epocii şi de acuitatea problemelor. Încă o dată, trebuie să admitem că, în vremuri obişnuite, toate acestea s-ar fi putut reduce la simple conflicte între persoane. Desigur, un mujic semianalfabet, aureolat de o reputaţie mai mult decât îndoielnică, producea un efect foarte dăunător în universul vătuit al curţii, chiar dacă era vorba de atenuarea suferinţelor ţareviciului. Dar zvonurile, boala obişnuită a curţilor, l-au făcut favorit şi sfetnic al suveranilor. Înmulţindu-şi părerile despre unii şi despre alţii, Rasputin i-a speriat pe demnitarii Bisericii şi i-a ridicat împotriva lui pe oamenii politici, asemenea lui Stolîpin care, pentru ţar şi pentru Rasputin, era prea reformator, săpând pe termen autocraţia. În realitate, atacându-l pe Rasputin, diverşii actori prezenţi apărau nişte poziţii politice.

Criza reală a izbucnit după moartea lui Stolîpin, chiar în sânul Dumei, implicându-i pe preşedintele adunării, Rodzianko, şi pe prim-ministrul momentului, Kokovţev. S-a ajuns aici pentru că numele lui Rasputin invada presa, murdărindu-l pe ţar, şi pentru că suveranul încercase să-i impună ministrului de Interne să închidă gura ziariştilor. Imprudenţă costisitoare. Pentru Duma de la 1912, redusă ca număr şi autoritate încă din 1907[59], se ivise ocazia unei dezbateri care să-l implice pe suveran, hotărârile sale şi în ultimă instanţă absolutismul. Consecinţa a ceea ce va deveni un adevărat scandal politic – etalarea în presă şi în cadrul Dumei a „problemei Rasputin“, care devenea astfel o afacere naţională – a fost că *Stareţul* a trebuit să plece pentru o vreme din capitală, dar toate datele dramei finale erau deja adunate. Rasputin, legat de viaţa personală a suveranilor şi acuzat de folosirea acestei

[58] Ea venise în Rusia ca logodnică a ţareviciului, în momentul în care Aleksandr al III-lea agoniza şi, din această cauză a reprezentat-o, în ochii împărătesei şi ai poporului, pe aceea care îşi făcuse intrarea în viaţa ţării „în cortegiul sicriului imperial“. Un semn nefast într-o ţară superstiţioasă.

[59] La 16 iunie 1907, Nikolai al II-lea dizolvase Duma şi modificase legea electorală. Circumscripţiile şi colegiile electorale au fost redefinite în sensul unei inegalităţi sociale revoltătoare. A III-a Dumă, în exerciţiul funcţiunii între 1907 şi 1912, este în realitate o *adunare a celor bogaţi*. La 15 noiembrie 1912, a IV-a Dumă înfiinţată va fi şi mai restrictivă.

poziţii în vederea influenţării comportamentului politic al ţarului, îi este fatal din două motive. Pentru că monarhia a încercat să se închidă din ce în ce mai mult în spaţiul vieţii private, îndoielile ce apăsau asupra sferei private devin foarte grave. Atâta timp cât suveranul nu era decât parţial om, cealaltă parte a naturii sale, cea strălucitoare şi divină, îl apăra de privirea supuşilor. Din moment ce nu mai este decât om, orice protecţie dispărând, cele mai mici acte sau lipsuri depind de judecata supuşilor. În plus, influenţa reală a lui Rasputin asupra unui om bun, în căutarea spiritualităţii, care asistă la prăbuşirea absolutismului moştenit cu puţin timp în urmă, aruncă îndoiala asupra acţiunii suveranului de a domina revolta, devenită pentru toţi certitudine în 1912.

În jurul lui Nikolai al II-lea nu numai intriganţii sunt îngrijoraţi din cauza lui Rasputin – chiar dacă fusese atunci îndepărtat pentru câteva luni –, ci şi unii membri ai familiei imperiale, în special unchiul împăratului, marele duce Nikolai. Cu toţii simt că „afacerea“ pune în discuţie autoritatea morală a dinastiei şi, în general, a monarhiei.

Războiul marchează o cotitură hotărâtoare în acea poveste, unde iraţionalul deţinea atât de mult loc la ceasul când raţiunea se dovedea mai indispensabilă ca oricând. Totuşi, începuturile sale au fost însoţite de un grad cert de unanimitate naţională: atunci, în jurul tronului, se regăsesc Duma care votează fără proteste creditele pentru război, naţionalităţile care se declară loiale, societatea, care îşi mărturiseşte la toate nivelurile dorinţa de a participa la efortul comun. S-a stabilit un fel de pact naţional. Abia pe la mijlocul lui 1915, la aproape un an de la declanşarea conflictului, se instalează răul care va duce spre tragedia finală. „Războiul proaspăt şi vesel“ ia o întorsătură proastă. Perioada înfrângerilor atestă lipsa iniţială de prevedere şi de pregătire. Divorţul apare mai ales între tron şi societate, înlocuind unirea sacră din 1914. Pe de o parte, în faţa înfrângerilor, ţarul face dovada unui autoritarism crescând, care ascunde incapacitatea sa de a domina situaţia. Autoritarism guvernamental – ministerul este atunci condus de I. Goremîkin, care îşi dovedise deja incompetenţa în 1906; autoritarism militar, când suveranul preia comanda armatei, în septembrie 1915, înlocuindu-l pe unchiul său, marele duce Nikolai, recunoscut de toţi ca omul situaţiei, într-o conjunctură militară degradată.

În numele absolutismului, suveranul respinge sprijinul pe care societatea – industriaşii, autorităţile locale etc. — vrea să-l aducă la efortul de organizare a ţării. De intransigenţa unui om slab, care se traduce printr-o instabilitate politică constantă – hora prim-miniştrilor şi a miniştrilor din 1915-1916 este impresionantă –, adică prin absenţa politicii la ora celui mai mare pericol, societatea îi acuză pe doi oameni: pe ţarină, a cărei influenţă asupra suveranului este notorie şi, în spatele ei, pe Rasputin, a cărui umbră cuprinde conştiinţa socială. Perceput până atunci ca şarlatan de temut, juisor şi ambiţios, el îşi schimbă dintr-o dată imaginea. El este acela care, aliat cu „Nemţoaica“ (aşa cum Maria Antoaneta a fost „Austriaca“, împărăteasa Aleksandra, ataşată profund de Rusia, plăteşte originea sa la vremea războiului) conduce Rusia agitând o marionetă jalnică: pe suveran.

În aceste percepte în care se îmbină idei de trădare cu zvonuri despre intrigile din jurul tronului, nu totul este fals. Este adevărat – nu lipsesc documentele în acest sens – că Rasputin s-a îndârjit să încerce să îl convingă pe ţar că războiul va pierde tronul şi a propovăduit în favoarea unei păci separate. Este la fel de adevărat că, începând din 1916, influenţa lui creşte în ritmul în care cresc opoziţiile pe care tot el le suscită, că scrisorile ţarinei către soţul ei imperial abundă în „sfaturile prietenului nostru“ atât în ce priveşte conducerea afacerilor interne, cât şi a acelora de război; iar situaţia Rusiei în 1916 este destul de deconcertantă pentru ca să justifice criza ce va izbucni. Societatea, Duma, organizaţiile sociale existente, aflate în vârtejul unui război condus prost, jalonat de înfrângeri, îi cer puterii să se schimbe pentru a face faţă degradării continue. Suveranul nu le oferă decât un răspuns: schimbarea neîntreruptă a miniştrilor. În 1915, după primele înfrângeri, ministrul Goremîkin, perceput ca relativ stabil, îi cedează locul lui Stürmer, al cărui program politic şi social se reduce la ignorarea cererilor presante de ajustare a sistemului politic. Miniştrii de Război, de Interne, al Agriculturii – cele mai vulnerabile sectoare, cărora le revine sarcina redresării situaţiei militare, rezolvării celor mai urgente probleme sociale: şomajul, ajutorarea refugiaţilor care fug din zonele în care înaintează trupele duşmane, aprovizionarea oraşelor – se succed cu o viteză înspăimântătoare, fără a fi rezolvat ceva. Societatea este conştientă că împărăteasa şi Rasputin sunt răspunzători pentru aceste opţiuni, dezminţite mereu de fapte. Bărbaţii care apar şi dispar ca figuranţii dintr-o piesă tragică trebuie să răspundă exigenţelor contrare ridicate din cele două părţi. Ţarul încă speră să menţină stabilitatea sistemului autocratic, să impună tăcere Dumei şi organizaţiilor sociale care tind din ce în ce mai mult să se substituie puterii slăbite. Aceştia din urmă însă, la fiecare schimbare, aşteaptă, pretind un om care să realizeze că salvarea Rusiei trece în final printr-o împărţire a sarcinilor. Reformele pe care anul 1905 i le-a smuls lui Nikolai al II-lea şi pe care el a încercat continuu să le reducă, războiul şi cvasisuspendarea puterii, care se reduce doar la agitaţie, fac dovada necesităţii acelei împărţiri. Toţi ştiu în Rusia că salvarea ţării, capacitatea ei de redresare trec prin acel proces – toţi, cu excepţia ţarului, pentru care Rusia trece pe calea contrară, şi de Rasputin, care vede salvarea într-o pace separată, care să permită rănilor, după încetarea războiului, să fie pansate, iar monarhiei să-şi recapete autoritatea.

Dar şi aici domneşte confuzia totală a spiritelor. Acolo unde societatea civilă vede salvarea printr-o constituţie adevărată, Rasputin o vede într-o modificare a puterii la vârf. El a spus numeroşilor săi interlocutori: „Împărăteasa este făcută pentru putere. Ea este o a doua Ekaterina. În timp ce el nu este împărat, este un copil al lui Dumnezeu“. Rasputin îi sugerează lui Feliks Iusupov, care nu poate fi bănuit de aranjarea istoriei, că cea mai bună soluţie ar fi abdicarea suveranului în favoarea ţareviciului pus sub regenţa împărătesei[60]. Aşa se înnoadă firele unui omor care deţine un loc de excepţie

[60] Este drept să notăm că ţarina şi Rasputin au convingerea că marele duce Nikolai vrea să profite de autoritatea sa în armată, pentru a-l constrînge pe suveran să abdice şi să i se

în tipologia omorurilor din Rusia. În atmosfera dublu tragică, a unui război mai ucigător decât oricare altul şi a unei puteri care se descompune de la sine, asasinatul ce se pregăteşte ţine concomitent de proiectul politic, de lupta pentru putere şi de o luptă confuză împotriva „forţelor întunecate“. Luptă pentru putere unde viitorii ucigaşi înţeleg să sfarme ceea ce ei consideră un complot adevărat – alianţa lui Rasputin şi a ţarinei – care ar restabili regenţa şi ar plasa, în spatele ei, în fruntea Rusiei, un mujic analfabet şi desfrânat; dincolo de acel fapt se află însuşi destinul monarhiei, compromis de acel personaj şi de acel mediu semimagic, ieşiţi dintr-un alt timp, care îi va împinge pe apropiaţii tronului la acţiune.

O „crimă shakespeariană“

Uciderea lui Rasputin a fost destul de povestită pentru ca să putem rezuma aici numai esenţialul. Se cuvine să subliniem, înainte de toate, interesul excepţional pe care îl conferă relatării evenimentului faptul că ea aparţine instigatorului principal şi totodată autorului. În general, crimele sunt povestite de terţe persoane. Când sunt relatate de autori, evenimentele sunt adesea alterate o dată cu trecerea timpului. Foarte curând şi fără variante, prinţul Feliks Iusupov şi-a explicat actul care nu îi aducea nici un titlu de glorie, ci numai îndoieli şi remuşcări cumplite[61]. Omor uimitor prin personalitatea protagoniştilor, prin condiţiile desfăşurării lui, prin atmosfera profetică şi supranaturală din jurul lui şi prin consecinţe. Mai întâi actorii: Rasputin, în culmea puterii sale – prin influenţa sa asupra ţarinei, dar nu în egală măsură asupra ţarului, puţin sătul de felul cum se punea problema – al cărui temperament grosolan şi intransigent se dezvolta fără oprelişti departe de curte; el este în acelaşi timp un om al simţurilor şi un ţăran inteligent şi viclean, care ştie să combine plăcerea cu interesul. În faţa lui Rasputin, aceia care îl vor executa, în primul rând arhitectul complotului, Feliks Iusupov, „cel mai frumos bărbat din tot imperiul“. Personalitate complexă, Iusupov este înainte de toate un emotiv, un pătimaş, ataşat cu pasiune de opţiuni contrare. Homosexual, impertinent, el se complace, travestit în femeie, să atragă în cabaretele capitalei atenţia şi omagiile ofiţerilor din Gardă, care nu-şi dau seama de eroarea lor. Băieţelul pe care îl îmbrăca în fetiţă o mamă îndurerată de a avea numai băieţi, ca să se consoleze, va duce acea povară până la moarte, o recunoaşte el însuşi. În acelaşi timp, el este fiul uneia dintre cele mai mari şi mai bogate familii din imperiu şi are comportamentul adecvat condiţiei sale. Căsătorit cu propria nepoată a împăratului, prinţesa Irina Romanova, una dintre cele mai frumoase şi mai prestigioase moştenitoare din imperiu, el îi dedică un ataşament şi un respect care vor înceta doar la moarte. Personalitate dublă, neliniştită, fascinată de Oscar Wilde, Iusupov a

substituie.

[61] Reflecţiile ce urmează datorează mult întrevederilor noastre cu prinţul Iusupov, cu soţia şi cu cumnatul lui, prinţul Feodor Romanov, nu numai relatărilor scrise.

îmbinat îndelung jocul cu sine însuşi şi fascinaţia puterii pentru bizarerie, supranatural şi moarte. Legat prin căsătorie de monarhie, el se convinge, la ora la care toţi membrii familiei imperiale dezbat în cadrul unor adevărate colocvii mijloacele de a salva situaţia – cum să fie îndepărtat Rasputin de tronul imperial? Cum să i se impună ţarului limitarea puterii prin adoptarea unei Constituţii? – că înfăptuirea gestului ce va asigura salvarea regimului îi aparţine. Este imposibil să-l îndepărtezi pe Rasputin, atâta timp cât se află în viaţă, este imposibil să îl conduci pe suveran spre concesiile devenite de acum încolo indispensabile şi urgente, în vederea potolirii unei societăţi îngreţoşate. Uciderea lui Rasputin se impune ca ultimă soluţie.

La 2 decembrie 1916, Purişkevici, deputat al Dumei, om politic de extremă dreapta, partizan înfocat al absolutismului şi tribun de mare talent, face, în faţa adunării, pe parcursul a două ore, procesul „forţelor din umbră“ care se abătuseră asupra dinastiei şi o minau. Entuziasmat de acel rechizitoriu care relua toate ideile sale, Iusupov l-a chemat imediat, i-a încredinţat proiectul şi i-a cerut ajutorul. În câteva zile, în jurul celor doi bărbaţi atât de diferiţi, s-a constituit grupul conspiratorilor. Le trebuia un medic. Armata l-a oferit în persoana doctorului Lazovert; un tânăr ofiţer, Suhotin, li s-a alăturat şi apoi prietenul din adolescenţă al lui Iusupov, marele duce Dmitri Pavlovici, văr drept cu ţarul. Conjuraţii aparţineau efectiv elitei societăţii, chiar dacă, între diletantismul fermecător şi superficial al membrilor familiei imperiale, fanatismul extremist al lui Purişkevici se află în comun doar cu certitudinea exaltată că trebuie să distrugă forţele obscure, acele „forţe ale răului“ care dădeau târcoale tronului.

Omorul însuşi a fost pe măsura unor viziuni derutante pentru raţiune. Obsedat de ideea de a o cunoaşte în sfârşit pe prinţesa Iusupova, Rasputin a fost atras de această perspectivă în somptuosul palat Iusupov, unde gazda îi comandase un festin ceva mai special: prăjituri otrăvite, pahare înmuiate în otravă – doctorul Lazovert garanta că acolo se afla o cantitate cu care s-ar fi suprimat un regiment întreg. Iusupov a povestit cu un talent infinit în ce a constat acea noapte de o grozăvie supranaturală. Singur cu Rasputin, în timp ce prietenii aşteptau la etajul superior momentul de a interveni ca să transporte cadavrul, el a asistat stupefiat şi apoi îngrozit la spectacolul unui om înghiţind fără ezitare cele mai puternice otrăvuri, fapt ce i-a impus, în timp ce pândea primele semne ale unei agonii pe care nimic nu o anunţa, să-l amuze cântând acompaniat la chitară. Capacitatea supraomenească de a suporta efectele unei otrăvi fulgerătoare, acest *tête à tête* al unui ucigaş cu o victimă care părea invincibilă, în tăcerea nopţii, au fost pe cale să-l facă pe Iusupov să plătească preţul. Raţiunea i s-a clătinat. Pentru a o salva, pentru a se salva, într-un ultim efort de voinţă, şi-a descărcat revolverul în corpul lui Rasputin, care, în loc să moară, îi sugera să meargă să sfârşească noaptea într-un cabaret ţigănesc. După ce medicul complotului a constatat cum se cuvine moartea, după ce mortul a fost înfăşurat într-o blană de urs, conjuraţii şi-au putut regăsi în sfârşit calmul. Ceea ce otrava din motive de neînţeles nu reuşise să facă, realizaseră focurile de revolver: exista dovada că Rasputin era totuşi om. Pervers redutabil, dar în sfârşit terminat. Umbrele din jurul

monarhiei par să dea înapoi.

Deodată, în excitarea veselă, necontrolată, aproape isterică, care urmează evident după o tensiune atât de neobişnuită, grupul de conjuraţi crede că se întoarce brusc în ireal, în nebunie. Iată că mortul se scoală, înviat, că se aruncă asupra asasinului, urlând şi strângându-l de gât, ca şi cum ar fi vrut să rămână mereu înfipt acolo. Otrava, revolverul, moartea fizică verificată se sfârşeau cu scena de coşmar a fantomei ridicându-se ca să îl strângă de gât pe acela care o ucisese şi care nu reuşea cu toată forţa sa de fiinţă tânără, vie, teafără, să scape! Când a reuşit, şi-a văzut victima căzând horcăind sub loviturile sale de măciucă, sărind, ieşind cu greu din camera închisă totuşi cu cheia, urcând în patru labe treptele care îl despărţeau de lumea de afară, fugind către poartă, clătinându-se şi poticnindu-se, gata să iasă din câmpul vizual al celor cinci bărbaţi valizi care îl urmau în goană şi strigând: „Feliks, am să-i spun tot împărătesei!“. Alte patru focuri de revolver, trase de Purişkevici, l-au atins, apoi patul revolverului şi din nou măciuca s-au abătut pe capul stareţului, care a sfârşit prin a se prăbuşi în zăpadă. De astă dată, cadavrul, despre care nimeni nu mai credea că nu se poate ridica, este înfăşurat cum se cuvine în draperii, legat, aruncat în Neva îngheţată. Peste trei zile când i s-a descoperit corpul, s-a constatat că nici otrava, nici multiplele gloanţe care îl atinseseră, nici loviturile de tot felul nu putuseră să-l dea gata pe Rasputin. El pierise înecat şi îngheţat, ca şi cum ar fi vrut să-şi dovedească invulnerabilitatea; mâna omului nu-l putuse învinge, numai natura – adică voinţa lui Dumnezeu – îl putuse doborî pe acela care se proclama de atâta vreme omul lui Dumnezeu.

Din acel asasinat trebuie să reţinem multe elemente stranii, ieşite din comun. Mai întâi, el este rezultatul acelui amestec constant de religiozitate şi de acceptare a unor forme marginale de spiritualitate, când autentice, când complet fabricate. Cine era Rasputin cu adevărat? Taumaturg? Desfrânat? Om al lui Dumnezeu care, în timpul pelerinajelor din tinereţe, descoperise sensul rătăcirilor religioase atât de venerate în Rusia? Este sigur că el era cu adevărat produsul Rusiei şi că toate elementele culturii populare – a acelei culturi orizontale pe care o slăvise inteligenţia culpabilizată – erau prezente în fiinţa lui. Ţăran înainte de toate, într-o ţară unde cultul *mujicului*, victimă şi mântuitor, a ocupat un asemenea loc. De când au dispărut cnejii-pioşi, viziunea comună a tot ceea ce caracterizează Rusia s-a constituit în jurul ţăranului. Rusia, Sfânta Rusie, este cântată de poetul Blok, patria legendelor şi a magiei lumii rurale. Rasputin aducea toate acestea din satul său din Siberia. Om al lui Dumnezeu sau demon, el este în tot cazul perceput ca o fiinţă supranaturală şi ca expresie a unui univers extrem. Ca om al lui Dumnezeu, el se substituie unei Biserici ce se îndepărtează de putere; ca demon, el reuneşte în persoana sa Răul şi îl disculpă pe ţar. Într-un anume sens, el deţine în primul caz rolul ţarului cel *bun*, al *adevăratului* ţar; în cel de-al doilea caz, el deţine rolul *falsului* ţar. Străvechea tensiune dintre bine şi rău, adevăr şi minciună, se dublează în cazul său de aspectele dionisiace ale religiei *stareţului*, amintind de culturile semipăgâne ale nenumăratelor secte. El este de asemenea produsul unei Rusii în care sensul apocalipsei politice, planând

asupra ţării de la sfârşitul secolului, face să fie restituită nevoia sau logica supranaturalului. El este profetul vremurilor neobişnuite, şi nu este întâmplător faptul că, puţin înaintea asasinării sale, Rasputin i-a scris suveranului: „Simt că voi părăsi viaţa înainte de 1 ianuarie. Dacă voi fi omorât de asasini obişnuiţi, şi în special de un frate ţăran rus, tu, ţarul Rusiei, nu ai a te teme pentru tronul şi puterea ta, nu ai a te teme pentru copiii tăi care vor domni în veac. Dar dacă voi fi omorât de boieri, de nobili, dacă ei îmi vor vărsa sângele, mâinile le vor rămâne mânjite de sângele meu şi nu-l vor putea şterge timp de douăzeci şi cinci de ani. Vor trebui să părăsească Rusia. Fraţii îşi vor ucide fraţii, se vor ucide unii pe alţii, se vor urî unii pe alţii, şi nu vor mai fi nobili în ţară. Ţar al pământului Rusiei, dacă auzi sunând ceasul lui Grigori, să ştii că dacă moartea mi-a fost provocată de unul dintre ai tăi, nimeni dintre ai tăi, nici un copil de-al tău nu va trăi mai mult de doi ani. Ei vor fi ucişi de poporul rus".

Mesaj profetic desigur, care va contribui simţitor la îngroşarea misterului lui Rasputin. Dincolo de conţinutul ameninţător al mesajului – care nu a putut, *a posteriori*, să rămână indiferent suveranului, fie şi numai pentru că sfârşea cu o frază definitivă: „Trebuie să fiu ucis, nu mai sunt printre cei vii" –, omorul în sine nu era acceptat de cuplul imperial. Morala teroriştilor – „un omor, indiferent cine îi cade victimă, tot omor se numeşte" – este şi morala celor doi creştini fervenţi, chiar dacă circumstanţele i-au determinat să confunde prietenia cu Rasputin cu adevăratul misticism. Faptul că nişte membri ai familiei lor au comis un omor împotriva unei persoane familiare şi, pe deasupra, om al lui Dumnezeu – este intolerabil. De la uciderea lui Pavel I, nimeni din sfera puterii nu a mai ucis decât dacă era vorba de un duel de apărare a onoarei ofensate sau de o lege de protejare a statului. Pentru împărat, adesea iritat de intruziunile lui Rasputin în afacerile guvernului şi ale armatei – şi care nu-l „tolera", va spune Gilliard, preceptorul copiilor împărăteşti, decât fiindcă împărăteasa lega de el viaţa fiului său –, noţiunea de omor este insuportabilă. „Sunt plin de ruşine la ideea că ai mei s-au acoperit de sângele unui simplu ţăran", va spune el. Sora sa, marea ducesă Olga, a exprimat aceeaşi durere. „Faptul că un nepot al Ţarului Eliberator a asasinat un ţăran dovedeşte cât de jos am coborât." Cât despre împărăteasă, ea a poruncit ca în sicriul *Stareţului* să fie aşezată o icoană pe care erau notate numele tuturor membrilor familiei imperiale, iar alături un text prin care solicita rugăciunile „preafericitului martir" pentru toţi. În ochii ei, sfinţenia lui Rasputin era în afară de orice îndoială, ea mergea dincolo de puterile sale de vindecător. Concepţie ce atestă atmosfera de misticism difuz care înconjurase familia imperială pe parcursul ultimilor ani, ideea confuză că protecţia divină, în acele vremuri instabile, trecea mai puţin prin instituţia bisericească, lovită şi ea de instabilitate, şi mai mult printr-un om al lui Dumnezeu, asemenea altora furnizate de Rusia până atunci, ieşiţi din adâncurile pământului rus, depozitarul înţelepciunii ţărăneşti şi al legăturii cvasimistice dintre Pământ şi Cer.

Într-o lucrare remarcabilă consacrată lui Dostoievski, filosoful rus emigrat Lev Zander evidenţiase foarte corect această tendinţă de identificare a

pământului, a mântuirii şi a Rusiei. În haosul anilor de război, când reperele familiei imperiale ajunseseră să se piardă, cine putea să întruchipeze Sfânta Rusie mai bine decât *ţăranul stareţ* – inteligent, adaptabil la situaţii diverse, care nu a oferit niciodată suveranilor chipul desfrâului, ci numai pe acela al umilinţei ţărăneşti. Pentru ca să înţelegem orbirea imperială, trebuie să ţinem cont, desigur, de drama părinţilor atârnaţi de viaţa fiului lor; dar, şi mai mult, de drama pe care a reprezentat-o pentru ultimii Romanovi, faptul de a domni într-un timp străin de personalitatea şi de concepţia lor despre rolul împăratului.

Calităţile umane şi intelectuale ale ultimului împărat al Rusiei erau incontestabile, în comparaţie cu acelea ale suveranilor care domneau în aceeaşi epocă în Anglia sau în imperiile centrale. Dar el fusese crescut în credinţa că autocraţia reprezintă calea cea adevărată pentru ţara lui şi că nici o constituţie nu putea fi adaptată la acel imperiu vast. Om al secolului al XIX-lea prin convingerile sale, el era în acelaşi timp, prin temperamentul său civilizat, blând, îndreptat spre spaţiul vieţii private, un om al secolului XX, european, care căuta să pună de acord autoritatea statală cu respectarea destinelor şi a opţiunilor fiecăruia. Prin cele două trăsături de caracter, el era decalat faţă de nevoia intensă de schimbare din ţara sa, pe de o parte, şi de necesitatea, în caz că voia să apere autocraţia, de a da dovadă de temperament autoritar şi brutal de felul acelora manifestate de Nikolai I sau de Aleksandr al III-lea. Convingerile sale îi interziceau să urmeze calea lui Aleksandr al II-lea; firea sa îl împiedica să-şi urmeze tatăl. Aşa se explică tragedia lui. Nu-i rămânea decât să se încreadă în destin, în Dumnezeu şi în influenţele înconjurătoare. Tot aşa se explică şi apariţia lui Rasputin. Timpurile tulburi, atunci când omul aflat la putere nu li se potriveşte, cheamă soluţii şi indivizi pe care raţiunea îi respinge. Uciderea lui Rasputin reprezintă cealaltă faţă a Rusiei, ciudată şi iraţională, inseparabilă de ceea ce a precedat-o şi a provocat-o.

Pregătirea minuţioasă a omorului, extravaganţa desfăşurării sale, înverşunarea ucigaşilor, toate sunt ieşite din comun. Este de neînţeles câţi mari nobili i s-au dedicat în loc să caute executanţi, dacă nu luăm în considerare încă o dată dimensiunea culturală a evenimentului. Să salveze monarhia, să plătească cu propria lor persoană în loc să se dea pe mâna unor ucigaşi plătiţi însemna pentru cei cinci conjuraţi din decembrie 1916 un sacrificiu indispensabil făcut sistemului pe care îl apărau. Suveranii i-au condamnat[62], dar nici nu s-au absolvit de vină. Cauza pe care credeau că trebuie s-o apere nu-i făcea mai puţin ucigaşi. Cine nu l-a văzut pe Feliks Iusupov retrăind an de an, până la adânci bătrâneţe, tragica aniversare, ca un penitent obsedat de crima sa, nu poate înţelege ceea ce îi uneşte pe instalatorii de bombe de la sfârşitul secolului trecut de ucigaşii lui Rasputin. Diferenţa dintre Kaliaiev şi Iusupov ţine de faptul că nimeni n-a venit să-i aducă celui de-al doilea iertarea şi pacea morţii mântuitoare.

---

[62] Marele duce Dmitri a fost trimis în armată, în rândul trupelor care operau în Persia, fapt ce i-a salvat viaţa la vremea Revoluţiei. Iusupov, alungat din capitală, s-a exilat în anul următor. Numai pe Purişkevici, apărat de Duma, nu l-a putut atinge răzbunarea împăratului.

Exterminarea dinastiei

„Uciderea mea înseamnă condamnarea tuturor alor voştri şi a dinastiei“, scrie Rasputin suveranului. Desigur, aceia care vor realiza profeţia lui Rasputin printr-un omor colectiv – eliminarea sistematică a întregii dinastii – nu vor avea atunci nici cea mai vagă ideea că vor fi într-un fel răzbunătorii lui.

Violenţa comisă în 1917 împotriva familiei imperiale intră într-o altă categorie de crimă, aceea care permite asigurarea triumfului revoluţiei prin vărsarea din belşug a sângelui celor învinşi. Până aici, nimic inedit. Dar formele pe care le-a luat această violenţă, mai mult decât dimensiunea sa, se îndepărtează în multe privinţe de modelele cunoscute. Şi duc la formularea unei întrebări: este vorba de produsul pur al unei revoluţii sau de combinarea violenţei revoluţionare clasice cu o cultură rusească a violenţei?

Mai întâi, faptele. Revoluţia, aceea care a pus capăt monarhiei, s-a desfăşurat foarte uşor, fără ciocniri sau împotriviri. Nikolai Suhanov, care i-a fost martor şi, până într-un anume punct, actor, a arătat în mod amplu cum, în februarie 1917, căderea Romanovilor a fost produsul descompunerii totale a sistemului, nu produsul unui proiect clar şi organizat. Desigur, de aproape un secol numeroase spirite visau în Rusia la o revoluţie. Dar aceea care a avut loc i-a luat pe toţi visătorii şi toate partidele politice prin surprindere. A fost, dacă putem spune astfel, o revoluţie „prin inadvertenţă“, rezultatul exasperării maselor populare epuizate de război, de proasta aprovizionare, de neregularitatea serviciului. Masele orăşeneşti – este vorba, la început, numai de cele din Petrograd, rebotezat astfel în timpul războiului pentru a se evita forma germană a numelui, şi din Moscova –, lipsite de ocupaţie, în căutare de alimente s-au adunat în manifestaţii spontane. Descompunerea puterii a făcut ca, în ciuda existenţei unui plan insurecţional elaborat după 1905, responsabilii cu ordinea publică să nu întreprindă aproape nimic, lăsând armata de rezervă, conştientă de această suspendare a autorităţii, să se strecoare în tabăra revoltaţilor. Autoritatea publică a dispărut pur şi simplu, lăsând străzile pe seama manifestanţilor, buimăciţi de acest triumf. Guvernul provizoriu creat la 28 februarie 1917, sub preşedinţia prinţului Lvov, reflecta componenţa Dumei şi exprima punctele de vedere ale liberalilor ruşi. Nici măcar aceştia nu ştiau până unde trebuie să meargă pretenţiile lor: monarhie constituţională? Abdicarea împăratului în favoarea altui membru al familiei sale? Abolirea monarhiei? Întâmplarea, evoluţia spontană a lucrurilor care au condus la insurecţie au determinat, de asemenea, urmarea: suprimarea monarhiei. Împăratul, izolat în cartierul său general, legat de revoluţia în curs prin simple telegrame, nu era omul vreunui tip de reacţie. Pentru el autocraţia mergea de la sine, nu era în stare s-o apere.

Liberalii aflaţi la putere credeau că monarhia chiar fără ţar poate încă servi drept cadru unui compromis politic cu exigenţele sociale. O soluţie era pregătită: abdicarea suveranului în favoarea fiului său, sub regenţa fratelui

său, marele duce Mihail, a cărui popularitate era încă o realitate. Arhivele abdicării, adunate în Statele Unite, la Stanford, dovedesc efortul depus atunci de deţinătorii puterii, pentru a salva sistemul monarhic. Ele dovedesc, de asemenea, rolul pe care l-a jucat evoluţia personală a suveranului – integrând preocupările personale în gândirea politică – în acele momente hotărâtoare în care nimic nu fusese tăiat; pentru că revoluţia spontană nu avea nici plan, nici conducători, doar evoluţia suveranului a făcut ca situaţia să cadă în ireversibil. Ezitările ţarului de a abdica, apoi acceptarea soluţiei propuse la 3 martie – primul act de abdicare îl face pe fiul său, conform legii succesorale, noul suveran – menţineau monarhia în formele legale. Se părea că revoluţia poate fi oprită. Dar, după câteva ore, revenind asupra hotărârii – şi în acest caz, consideraţiile de ordin personal înving definitiv gândirea statală – refuzând inevitabila despărţire de un copil bolnav, el renunţa la tron în numele fiului său şi hotăra ca puterea să fie transferată fratelui său.

Istoria are uneori asemenea reveniri ciudate. În trei secole de domnie, Romanovii n-au cunoscut decât doi ţari numiţi Mihail, prenume totuşi curent în Rusia: întemeietorul dinastiei şi acela care i-a pus capăt. Marele duce Mihail era departe de a fi nedemn de încercarea de a salva dinastia pe care o deschisese îndepărtatul său tiz. La treizeci şi nouă de ani îşi dovedise curajul în armată, încercase să-l influenţeze pe suveran când încă mai era timp şi era gata să-şi asume răspunderea de a opri cursul revoluţiei, evaluând concesiile necesare şi posibile în acest sens. Dar se pune din nou problema legitimităţii dinastice. Tânărul ţarevici, moştenitorul legitim al tronului, beneficia în tot cazul de o simpatie populară, datorată tinereţii sale, bolii, chiar faptului că el era ţareviciul. Marele duce Mihail, confruntat cu un moştenitor înlăturat de la tron prin simpla voinţă a tatălui, se afla de la început în poziţie de nelegitim. În orele decisive când soarta monarhiei atârna de un fir din ce în ce mai subţire, doar legitimitatea inatacabilă a ţareviciului mai putea concentra o conştiinţă socială în ochii căreia noţiunea de republică avea un ecou slab. Marele duce Mihail a înţeles toate acestea. Luciditatea sa se datora partizanilor abolirii monarhiei (Kerenski a fost cel mai pasionat[63] dintre ei: „Revoluţia nu se poate împăca cu o schimbare de descendenţă", exclama el). Astfel, marele duce Mihail a abdicat la rândul lui. Monarhia nu mai exista, ea sucombase nu datorită dezlănţuirii mulţimilor, ci din cauza ezitărilor familiale, a tergiversărilor ce făceau fiecare soluţie perimată, chiar în momentul în care era adoptată, şi a declaraţiilor ferme ale câtorva partizani ai republicii, precum Kerenski şi Rodzianko.

Cum a degenerat acea revoluţie paşnică într-o baie de sânge? De ce înaintarea către republică, condusă cu atâta uşurinţă, ajunge la tiranie? Cum s-a ajuns de la puterea populară, instalată pe ruinele unei monarhii discreditate, care abandonase ea însăşi totul, la lovitura militară organizată şi la puterea unui singur partid? Cea mai mare parte a vinei o poartă precaritatea experienţei democratice ruseşti. Perspicacitatea lui Lenin – care a

[63] În cursul mai multor întrevederi la Stanford şi Paris, Kerenski a susţinut în faţa autoarei că problema legitimităţii se punea într-un mod crucial şi a fost cauza primă a tuturor opţiunilor.

înţeles foarte repede că puterea reală nu se cucereşte şi nu se menţine decât printr-o organizare riguroasă – constituie cea de-a doua parte a răspunsului la întrebările anterioare.

Timp de câteva luni, Rusia a făcut într-adevăr ucenicia democraţiei şi putem să ne mirăm ţinând cont de experienţele timide în acest sens, care au precedat 1917, că o societate nepregătită pentru aşa ceva a ştiut să asimileze atât de repede participarea politică, libertăţile civile, autoadministraţia prin soviete şi, în final, libera alegere a unei Adunări Constituante. Totul dovedeşte că poporul rus şi minorităţile naţionale ale imperiului dădeau în acel moment dovadă de o maturitate politică de excepţie. Nenumărate motive, pe care istoricii le-au analizat îndelung şi în mod diversificat, denotă că maturitatea politică iniţială nu a avut viaţă lungă pentru a servi la edificarea unui sistem democratic. În sprijinul celor afirmate se cuvine să reţinem două dintre ele. Mai întâi, nehotărârea conducătorilor din diversele variante ale guvernului provizoriu; ei nici nu planificaseră, nici nu realizaseră revoluţia, nu trebuiau decât să culeagă o putere care nu mai avea titular; acea situaţie excepţională le explică în parte ezitările, incapacitatea de a lua decizii imediate. Apoi, legalismul acelor oameni: ca succesori ai unui imperiu, ai unor guvernanţi legitimi, ei au căutat o legitimitate în instituţiile încă inexistente şi au încredinţat cele mai importante, cele mai urgente decizii – în primul rând satisfacerea aspiraţiilor ţărănimii – unei adunări alese în mod democratic. Dar a fost prea târziu! În timp ce legalismul conducătorilor îi împingea să reflecteze la cele mai potrivite formule electorale ale unei democraţii perfecte, societatea se enerva din cauza acelui formalism şi se întorcea spre aceia care îi ofereau soluţii imediate – pace, pâine, pământ, va zice Lenin – fără să recurgă la nici o subtilitate legalistă. Şansele democraţiei ruse au fost înghiţite de acea căutare a democraţiei adevărate.

Obsedat întreaga viaţă de putere, Lenin şi-a făurit instrumentul necesar cuceririi ei, într-o Rusie în care toţi – de la suveran la urmaşii lui imediaţi – erau inadaptaţi la timpul trăit şi la evoluţia socială. El a fost astfel, prin strategia lui, singurul om adaptat la cele două realităţi; iată paradoxul Revoluţiei din Octombrie: ideologia şi programul ei erau foarte departe de toate aspiraţiile poporului; dar strategia ei a ştiut perfect să li se potrivească. La 25 octombrie 1917, Lenin şi camarazii săi preluau la rândul lor puterea. Putere pe care, contrar majorităţii acelora ce se nasc în revoluţii, ei o vor menţine temeinic, închizând uşa oricărei restaurări sau îmbunătăţiri.

Familia imperială putea spera – aşa gândise ţarul în momentul abdicării – că va rămâne departe de povestea revoluţionară, care din februarie 1917 n-o mai privea. În definitiv, prăbuşirea monarhiei în imperiile centrale sugerează că revoluţiile nu implică în mod obligatoriu suprimarea fizică a acelora care au fost eliminaţi, din moment ce aceştia nu mai au influenţă asupra evenimentelor. Desigur, Carol I al Angliei sau Ludovic al XVI-lea au plătit cu propria lor viaţă revoluţia din ţările lor; dar şi unul şi celălalt trăiau într-o vreme când revoluţiile marcau o ruptură excepţională a sistemelor politice existente, când totul sugera că schimbarea va fi de scurtă durată, dacă ei rămân în viaţă. Ei erau simbolurile ordinii fireşti şi, ca atare, apţi să suscite o

rechemare la loialitate. Carol a luptat pentru drepturile sale, s-a îndreptat spre Scoţia. Pentru a-l zdrobi, pentru a distruge legitimitatea pe care o întruchipa, Cromwell face apel la o altă legitimitate: aceea a înaltei Curţi de Justiţie, care l-a condamnat pentru trădare şi tiranie şi a ordonat execuţia sa publică. Atitudinea legalistă, execuţia publică distrugeau nu atât omul, cât legitimitatea lui. Lucrurile se petrec la fel în 1793 cu Ludovic al XVI-lea, în jurul căruia s-a adunat o opoziţie convinsă că dezordinea revoluţionară (adică opusul *ordinii* fireşti) nu are nici o şansă să dureze. Întreaga atmosferă internaţională depune mărturie în favoarea legăturii dintre dezordine şi nelegitimitate. Ludovic al XVI-lea şi Maria Antoaneta, ca şi Carol I, sunt judecaţi pentru capete de acuzare care le distrug legitimitatea, execuţia lor publică exprimă concret încetarea recunoaşterii legitimităţii lor. Până la un anume punct, acelaşi raţionament se aplică şi împăratului Maximilian al Mexicului, împuşcat în 1867.

Cu totul alta este soarta familiei imperiale ruse. Monarhia nu mai este o regulă absolută în Europa, progresul republican admite sisteme diferite. Toate marile imperii se prăbuşesc. În Rusia, Romanovii nu sunt decât cetăţeni obişnuiţi, de soarta cărora societatea nu se mai interesează pe durata neobişnuitei succesiuni de evenimente dintre 1917 şi 1919. Imediat după revoluţia din februarie, guvernul provizoriu şi-a pus, fireşte, întrebări asupra modului de a regla „chestiunea familiei imperiale“. Prima reacţie a fost că nu era cazul să se atenteze la viaţa Romanovilor, iar Kerenski a încercat chiar să le negocieze exilul. Proiect eşuat. Petrogradul devenise centrul luptelor politice – încă din aprilie 1917, Lenin, revenit în Rusia, influenţa cu toată greutatea cursul evenimentelor – iar starea de spirit a populaţiei din cetatea revoluţiei era periculos de exaltată. Era evident că orice conducător putea atrage mulţimile în orice proiect extrem, iar guvernul provizoriu a tras concluzia că este necesară îndepărtarea din capitală a familiei imperiale pentru a o feri de excese. Din motive de securitate ţinând de călătorie – căile ferate erau în mâna bolşevicilor – şi de reşedinţă, a fost aleasă o mică localitate din Siberia, Tobolsk, oraş liniştit, fără muncitori, departe de agitaţia politică. Timp de mai multe luni, familia imperială a dus aici un trai aspru, desigur, dar într-o stare relativă de securitate, atentă la zvonurile legate de războiul civil şi chiar cu speranţa că o evadare organizată din exterior va pune capăt acelei încercări. Deveniţi simpli cetăţeni, Romanovii au crezut pentru o vreme într-o posibilă eliberare.

Când bolşevicii au ajuns la putere, nu mică le-a fost perplexitatea, chiar dacă pentru ei nu era nici o îndoială că Romanovilor trebuia să li se aplice soluţia revoluţionară clasică – execuţia. În acel punct, evenimentele iau un curs deosebit. În aprilie 1918[64], familia imperială a fost transportată la Ekaterinburg, în munţii Ural, unde bolşevicii domneau în mod absolut. La 16 iulie 1918, în plină noapte, un detaşament Ceka condus de un bolşevic din partea locului, Iakov Iurovski, adună întreaga familie imperială într-o încăpere

[64] Începând cu 1 februarie 1918, datele indicate aici sînt cele din calendarul gregorian, adoptat la acea dată de puterea bolşevică.

a casei Ipatiev, unde fusese instalată de la transferul său în oraş. Fără nici un fel de proces, ea a fost omorâtă în întregime: părinţii, copiii – ţareviciul bolnav, din nou, în braţele tatălui său, a fost ucis sălbatic cu lovituri de cizmă – şi personalul care îi însoţise au avut aceeaşi soartă. Cu câteva zile în urmă, marele duce Mihail fusese ucis în aceleaşi condiţii, la Perm. La 17 iulie, alţi şase membri ai familiei au avut o soartă asemănătoare la Alapaievsk, în Ural (marea ducesă Elizaveta, sora împăratului, marele duce Serghei Mihailovici, cei trei fii ai marelui duce Konstantin şi unul dintre fiii marelui duce Pavel). În ianuarie 1919, le-a venit rândul celor patru mari duci rămaşi în viaţă, în fortăreaţa Petropavlovsk. Unul dintre ei era marele duce Nikolai Mihailovici, istoric renumit, liberal cu vechime. Acelora care îi cereau să îl cruţe pe un Romanov care se străduise constant să transforme dinastia, să o convingă în privinţa necesităţii unor reforme în profunzime, Lenin le-a replicat cu brutalitate: „Revoluţia nu are nevoie de istorici“. Foarte puţini membri ai familiei Romanov au supravieţuit masacrului. Ei şi-au datorat viaţa numai împrejurărilor, nicidecum voinţei executanţilor. La fel s-a întâmplat şi cu apropiaţii lor, miniştri şi generali, executaţi în număr mare şi cu aceeaşi cruzime.

Execuţia sumară a suveranului, lichidarea sistematică a întregii familii imperiale de către o putere care îşi dovedea astfel legitimitatea – de un cu totul alt tip, fireşte – sunt fapte inedite şi ridică întrebări grave. De ce acele execuţii sumare, de care bolşevicii au părut la început stânjeniţi? Într-adevăr, un text semnat de Sverdlov la 20 iulie în numele Prezidiului Comitetului Executiv Central pe întreaga Rusie declară că aprobă decizia sovietului din Ural de a-l fi împuşcat pe Nikolai al II-lea. Pretextul îl constituia activitatea Legiunii cehe din regiune şi presupusa înţelegere secretă dintre aceasta şi suveranul detronat, crima sau prezumţia unei posibile trădări din partea prizonierului. La baza afirmaţiei se afla, pe de altă parte, comunicatul, care dădea asigurări că familia imperială era teafără şi fusese dusă într-un loc unde să le poată fi asigurată securitatea. Ficţiunea privitoare la uciderea izolată a suveranului ia sfârşit în 1919, când puterea sfârşeşte prin a recunoaşte că întreaga familie şi-a aflat moartea în casa Ipatiev. Vom reveni asupra justificărilor care au fost oferite în legătură cu evenimentul. Mai întâi, se cuvine să înţelegem ce a motivat să se recurgă la execuţia sumară, în loc să se urmeze calea clasică a procesului şi a execuţiei publice. Chestiunea, ştim de la Troţki, fusese pusă, iar acesta, partizan al unui proces public de anvergură, s-a imaginat procuror. Dorea ca întreaga domnie să fie pusă sub acuzaţie, poliţia rurală şi cea naţională, condiţiile de pregătire şi de intrare în război. Pentru Troţki, procesul nu trebuia să se reducă la acuzaţia de trădare. O dată devenit public prin deschiderea uşilor tribunalului, prin prezenţa presei şi mai ales a radioului, instalat în toate locurile unde se adunau oamenii, el trebuia să ţină loc de pedagogie. Pedagogie utilă, ideologică, deoarece prin expunerea răului le-ar fi conferit legitimitate tuturor acelora care o rupeau cu el şi care întruchipau *binele*. Funcţia unui asemenea proces ar fi fost triplă. Prezentându-l pe suveran sub chip de diavol, el făcea posibil extirparea din conştiinţe a imaginii acestuia. Într-adevăr, nu toată societatea avea impresia

clară că trăise sub domnia unui tiran sângeros. Procesul ar fi permis, de asemenea, ca prin respingerea tuturor opţiunilor şi a tuturor orientărilor regimului distrus, să se instituie un nou sistem de valori, opus celui reprezentat de ţar. Intelectualul rafinat ilustrat de Troţki avea suficientă luciditate pentru a şti cât de rezistente sunt valorile cu a căror vehiculare se obişnuise conştiinţa socială. Radicali în toate, bolşevicii n-ar fi admis nici un sincretism ideologic, grefând pe cultura socială existentă universul moral al căror purtători erau. Obiectivul lor era *tabula rasa*. Şi ce mijloc putea fi mai bun pentru a o realiza decât prezentarea în culori sumbre a monarhiei, făcută în public? În final, ţarul acuzat de toate relele existente în ţară conferea legitimitate acelora care le puseseră capăt. Legitimitatea prin autocritică era preferabilă sau complementară legitimităţii prin istorie, nu prea pe înţelesul conştiinţei colective. Proiectul lui Troţki, care ar fi plasat suprimarea ţarului în contextul continuităţii istorice a revoluţiilor, a fost abandonat în favoarea acelei execuţii sumare şi cumva îndoielnice. El a oferit explicaţii şi în acest sens, când a evocat o întrevedere cu Sverdlov, petrecută după comiterea acelei serii de omoruri. Atunci a aflat de la Sverdlov despre exterminarea familiei imperiale – necunoscută oficial – şi despre condiţiile în care a fost hotărât omorul colectiv. Când a întrebat a cui fusese decizia – comunicatul oficial sugera o iniţiativă a autorităţilor locale, aprobată ulterior de la centru –, răspunsul a fost precis: „Noi am luat-o, aici, Ilici (Lenin) era convins că nu le puteam lăsa albilor un simbol în jurul căruia să se poată grupa“.

Putuse situaţia locală să îl incite pe Lenin să ia o asemenea hotărâre? Desigur, în vara lui 1918, Legiunea cehă – 45 000 de prizonieri de război, pe care Kerenski îi „întorsese“ împotriva propriei lor armate, în schimbul eliberării – a servit drept pretext. După pacea de la Brest-Litovsk, acei oameni erau sfâşiaţi între exigenţele conducătorilor imperiilor centrale, care îi considerau trădători şi le cereau să se întoarcă dezarmaţi, şi bolşevici care încercau să-şi îndeplinească acea obligaţie. Pentru a scăpa de statutul de trădători, cehii, organizaţi în legiune şi bine echipaţi, s-au întors către ofiţerii antibolşevici, care au înţeles rolul pe care îl puteau juca, în haosul rus din vara lui 1918, acea forţă militară coerentă. În iulie, înaintarea cehilor în Siberia şi în Ural era impresionantă şi se înţelege că Lenin s-ar fi putut teme ca ea să nu încerce o lovitură militară ca să îl elibereze pe ţar şi să îl transforme într-un drapel care să ridice ţara. Revoluţia încă şovăielnică nu era la adăpost de o răsturnare a situaţiei.

Se cuvine deci să punem şi această piesă la dosar. Nu este mai puţin adevărat că, între octombrie 1917 şi iulie 1918, Lenin nu şi-a exprimat niciodată clar acordul la o soluţie *legală* în problema ţarului. Acel bărbat cugetat, care veghea la toate, s-a arătat atunci foarte nepăsător faţă de o problemă care nu putea rămâne totuşi nerezolvată. Neglijenţă cu atât mai surprinzătoare, cu cât autorităţile bolşevice de la Ekaterinburg visau să îl asasineze pe ţar şi, neîndrăznind să o facă de capul lor, îşi înmulţeau demersurile în capitală, ca să smulgă acordul la omor. Este limpede că Lenin, înzestrat cu o formaţie juridică, nu era în favoarea judecăţii. În plus, în mintea sa ideea exterminării întregii familii imperiale învinsese argumentul lui Troţki.

Suprimarea ţarului şi a moştenitorului echivala cu suprimarea simbolurilor. Legile succesorale, în uz de mai multe generaţii, îndepărtând femeile de la tron, tinerele mari ducese nu puteau ţine loc de drapel. Era vorba, în definitiv, de a şterge orice urmă a Romanovilor, şi putem deduce din acest fapt că Lenin voia să opună pedagogiei juridice a lui Troţki o pedagogie a distrugerii şi a ororii. Asasinarea tuturor Romanovilor însemna în mod concret, pentru Rusia dar şi pentru întreaga lume externă, o ruptură radicală cu trecutul, *tabula rasa*, *ireversibilitatea*.

Acţionând ca atare, în loc să se situeze în tradiţia revoluţiilor engleze şi franceze, Lenin lansează un mesaj precis: revoluţia rusă nu seamănă cu *nici o alta*, ea dă naştere unei lumi noi, care nu comunică nici cu trecutul, nici cu exteriorul. Procesul ţarului ar mai fi simbolizat menţinerea unei legături, a unui dialog între trecut şi prezent, inserarea revoluţiei ruse şi a culturii ei politice într-o tradiţie. Prin acest radicalism – exterminarea sistematică a unei familii întregi, inclusiv a tinerelor mari ducese şi a copilului bolnav, Lenin, de altfel credincios felului său de a fi din acea vreme, refuzând orice compromis cu tradiţia, raţiunea, sentimentele de milă, creează ireparabilul. Într-un registru mai puţin tragic, el acţionează la fel, dizolvând Constituanta aleasă legal, a cărei existenţă promisese că o va respecta. Ajuns la putere, vrea să marcheze – conform logicii sale personale – că pentru prima dată în istorie, contrar revoluţiilor precedente, lumea ce se naşte nu va cunoaşte nici oprelişti, nici restauraţii. Concepţiile nemiloase, apocaliptice, totalizatoare, totalitare chiar ale „Pugaciovilor din universităţi“ se împlineau în fapte, în această sacrificare simbolică a tuturor acelora ce întruchipaseră Rusia veche, cea dinainte de Octombrie 1917. În definitiv, pedagogia lui Lenin era aceea a neîntoarcerii.

Teroare contra teroare

Uciderea tiranului: tema fusese dezvoltată cu multă vreme în urmă, chiar şi în Rusia, pentru ca uciderea „tiranului“ învins să nu antreneze reacţii în universul social descompus din perioada imediat următoare revoluţiei. Dar încă niciodată nu se pusese astfel problema transformării rapide a „antitiranului“ în tiran. Încă din 1792 Robespierre a fost acuzat de girondini că aspiră la dictatura personală, dar abia în 1794 a plătit pentru extremismul său. Acela al lui Lenin l-a aşezat de la început în postura de tiran în ochii acelora care proclamaseră dintotdeauna dreptul de a-l suprima pe tiran: socialist-revoluţionarii. Adevăraţii reprezentanţi ai aspiraţiilor ţăranilor, învingătorii în singura consultare generală democratică din istoria rusă (obţinuseră un procent de 58% din sufragii, mai mult decât dublu faţă de bolşevici), aceştia nu puteau accepta fără să reacţioneze ca minoritatea lui Lenin să suprime pur şi simplu Constituanta. Argumentul său în faţa dezaprobării populare a revoluţiei bolşevice era că faptul revoluţionar ar prima asupra votului, expresie a întârzierii conştiinţei sociale faţă de cursul real al istoriei. Concluzia socialist-revoluţionarilor era simplă: tirania lui Lenin – simplă variantă a

tiraniei clasice – cerea metode de luptă tradiţionale împotriva tiranului. De acum încolo, „revolverul şi bomba“ care ameninţaseră îndelung monarhia îi vor fi rezervate lui şi operei sale.

Primele ţinte ale acestui nou terorism emanând din revoluţionarii autentici, convinşi că revoluţia este pervertită, au fost oficialităţile germane. Pacea de la Brest-Litovsk, dorită de Lenin şi care acorda un răgaz imperiilor centrale, capabile astfel să-şi concentreze toate forţele pe frontul de vest, nu întrunise niciodată – dimpotrivă – unanimitatea. Acel compromis cu imperiile salva desigur revoluţia rusă, dar permitea ca în altă parte revoluţiile să întârzie şi aproape toţi camarazii lui Lenin o respingeau. Animozitatea socialist-revoluţionarilor faţă de germani, cărora pacea le reda locul în Rusia, marchează refuzul unei revoluţii deja pervertite de noul tiran. Odinioară ei îi vizau pe miniştrii ţarului, acum vizau oficialităţile germane, ca şi cum ele erau complicii lui Lenin. La 6 iulie 1918, contele von Mirbach, reprezentantul Kaiserului la Moscova, cade răpus de gloanţele unui socialist-revoluţionar. La 30 iulie îi vine rândul mareşalului von Eichorn, care comandă trupele germane în Ucraina.

Dar adevăratele ţinte se află în altă parte: conform unei strategii verificate, primele atentate trebuie să zdruncine autoritatea bolşevicilor. 30 august este o zi hotărâtoare: la Petrograd, un tânăr student, membru al Partidului Socialist Revoluţionar, îl atinge mortal pe Uriţki, şeful local al Cekăi; în aceeaşi zi, la Moscova, o tânără, Fanny Kaplan, trage trei focuri de pistolet asupra lui Lenin, dintre care două îşi ating ţinta – rănile îl vor slăbi continuu –, dar fără să-l ucidă. Între timp, Partidul Socialist Revoluţionar a încercat să pună mâna pe câteva centre ale puterii. Zadarnic.

Preţul acelei terori contra terorii este greu în faza incipientă, dar şi mai greu în final. Fanny Kaplan, care, asemenea înaintaşilor ei, îşi proclamă sus şi tare răspunderea şi reaminteşte că a cunoscut deja închisorile ţariste, va fi executată, fără nici un simulacru de judecată, la 3 septembrie. Lenin este mai necruţător cu teroriştii decât fuseseră predecesorii săi imperiali, care îi judecau respectând formalităţile, iar uneori îi graţiau. Represiunea – tot „pedagogia“! – urmează după executarea autorilor atentatelor: arestările se înmulţesc în rândurile socialist-revoluţionarilor şi, pentru a evita orice nouă tentativă din partea altor grupări, se extind la ceea ce se numeşte atunci „burghezia şi agenţii ei“. Şeful Cekăi din Moscova se va lăuda cu 600 de execuţii menite să restabilească sensul autorităţii.

Terorismul reînviat în 1918 împotriva bolşevicilor nu se abate de la ciudăţenia rusă. Renăscut o dată cu o putere nouă pe care o invocase odinioară prin rugăciuni fierbinţi, el nu mai are drept logică lupta pentru putere. Desigur, socialist-revoluţionarii sunt în total dezacord cu Lenin în toate privinţele – fie că este vorba de condiţiile de pace, de politica rurală sau de politică în general – şi au devenit agresivi, din cauza suprimării cu cinism a Adunării Constituante. Dar ceea ce contează în fond în demersul lor este judecata pe care au emis-o în privinţa lui Lenin. Ei condamnă şi vor să-l distrugă prin omor pe falsul revoluţionar, care nu este în realitate decât un tiran – şi *falsa* revoluţie, care nu este decât o nouă tiranie. Focurile de revolver

sunt trase în numele *adevăratului* proiect revoluţionar. Eterna confruntare dintre adevărat şi fals, eterna revenire a uzurpatorului – Lenin, care a uzurpat puterea revoluţionară –, nici măcar reuşita revoluţiei nu cruţă Rusia de aşa ceva.

Bilanţul omorurilor comise în Rusia în mai puţin de doi ani este cumplit. Se înţelege că revoluţiile sunt rareori paşnice. Dar omorurile directe în rândul oponenţilor, al învinşilor, al acelora care se înfruntă de acum încolo pentru putere, aflate în cortegiul ei, sunt însoţite de o serie de omoruri, niciodată încorporate pe deplin în istoria ei. Aceea a lui Rasputin, mort pentru ca monarhia să fie salvată, deşi ar fi trebuit să se găsească alte mijloace. Rasputin, cel doborât şi pentru ca să se distrugă o ideea confuză despre rău, identificată cu revoluţia în ascendenţă. În ochii acelora care îl ucid, Rasputin este Demonul şi, prin definiţie, purtătorul dezordinii: de altfel, nu este aceasta revolta împotriva Ordinii divine? Revoluţia, revoltă a oamenilor împotriva Ordinii dorite de Dumnezeu, reeditează rebeliunea lui Satan. Oricât de absurdă a părut uciderea lui Rasputin în ochii aceluia care a plănuit-o, ea nu poate aduce înţelegerea raţionamentului care a înfăptuit-o. Apoi asasinarea familiei imperiale în totalitate, omor în adevăratul sens al cuvântului, deoarece niciodată puterea nu şi-a făcut din ea un titlu de glorie[65]. A trecut timp până când a admis-o, i-a găsit justificări variind cu timpul şi nejustificând nimic, iar locul unde se desfăşurase drama, casa Ipatiev, nu a fost niciodată ridicat la rangul de lăcaş istoric, dimpotrivă. Uciderea reprezentanţilor Germaniei nu avea nimic de-a face cu revoluţia şi convulsiile sale. În sfârşit, atentatul împotriva unui conducător al Siguranţei statului şi atentatul ratat împotriva făuritorului revoluţiei. Această serie, în aparenţă absurdă, care regrupează cauze, sentimente de ură şi victime atât de opuse, nu are decât o linie de unitate, decât un factor comun: ea atestă că timpul violenţei s-a întors, ba mai mult, că violenţa a devenit o metodă politică privilegiată. Aceia care sunt capabili să le întocmească atunci bilanţul încă nu ştiu totuşi că, în spatele arborilor izolaţi, umbra pădurii va acoperi întreaga ţară într-un mod la fel de groaznic precum odinioară aceea a invadatorilor răspunzători de rămânerea în urmă a ruşilor şi a tragediilor care vor decurge din acel fapt de-a lungul secolelor.

---

[65] Începînd cu 1987, s-a deschis în URSS o dezbatere istorică asupra necesităţii de a executa la acea epocă familia imperială. La originea dezbaterii, o carte de Ioffe (vezi bibliografia), întemeiată pe arhivele sovietice, care aduce date noi, menţinând totodată teza oficială a unei iniţiative locale şi a unei execuţii impuse de o situaţie de urgenţă. Istoricul P. Cerkasov, alături de alţi autori (cf. *Sovietskie arhivî*, nr. 4 – 1988, pp. 98-100), contestă tezele şi cere să fie publicat adevărul complet asupra a ceea ce poartă de acum încolo numele de omor.

Capitolul XII

APOCALIPSA

De la Aleksandr al II-lea la Nikolai al II-lea Rusia a fost mai violentă şi mai contradictorie ca niciodată. Pe de o parte, mersul poticnit, nu încape îndoială, făcut din înaintări, regrese, stagnări; către modernitate, dar, în ciuda întreruperilor, victoria va aparţine desigur progresului către modernizarea lumii materiale – industrializare şi urbanizare – dar şi aceea a spiritelor, prin dezvoltarea învâţământului[66]. Totodată, nici o altă ţară nu a dezvoltat ca Rusia în acele timpuri ale schimbării un sentiment apocaliptic. La toate nivelurile societăţii, conştiinţa confuză de a trăi într-o lume care va dispărea, de a intra în necunoscut exprimă limpede această viziune foarte deosebită despre cursul istoriei. Toată cultura rusă de la începutul secolului – „Vârsta de argint" – dovedeşte aşteptarea eshatologică. Rusia condamnată precum Sodoma, Rusia sfântă care merită să fie apărată, viitor mântuitor sau viitor de cenuşă: toată gândirea se inserează în acel cadru imens. Desigur, întreaga Europă presimte atunci că merge către vremuri nesigure, că „Belle Epoque" riscă să se încheie. În alte locuri însă, intuiţia unui viitor diferit se înscrie într-un cadru naţional.

Este adevărat că în 1914 întreaga Europă s-a răsturnat într-un trecut pe care nimic nu îl va mai reînvia. Civilizaţia Europei de după război nu va semăna cu nimic cunoscut, iar tragediile nu vor lipsi. Rusia nu şi-a încheiat drumul ei deosebit, dimpotrivă. După ce a luptat cu atâta disperare să se integreze în Europa, se va îndepărta din nou de ea pentru a forma – de fapt, ce s-a mai întâmplat în vremea anilor cumpliţi ai stăpânirii mongole – o *altă Europă*. Iar marea tragedie europeană a unei terori dominând pentru un timp – câţiva ani – continentul se va prelungi în Rusia pe parcursul mai multor decenii. Ceea ce va fi în altă parte neobişnuit, monstruos şi tranzitoriu, va fi aici regulă permanentă. Viziunile apocaliptice ale scriitorilor ruşi din „Vârsta de argint", tendinţa populară de a interpreta totul – apariţia cometei Haley în 1910, precizerile lui Rasputin – ca tot atâtea semne prevestitoare ale sfârşitului timpurilor vor găsi în cursul istoriei acestei ţări ciudate, de la 1917 la 1953, o justificare uimitoare.

---

[66] La recensământul din 1897, 21% din populaţie ştie să citească şi să scrie; 28% în 1913. Dacă privim evoluţia pe categorii de vârstă, progresul este şi mai evident în 1912, 68% dintre recruţi ştiu să citească şi să scrie.

Utopia prometeică

Germania şi Rusia: două ţări europene pe care, din raţiuni diferite, primul război mondial le-a pus la stâlpul infamiei. Două ţări care îşi caută calea printre ruinele ordinii trecute, pe care războiul a îngropat-o. Două ţări în care violenţa se dezlănţuie sub forme diferite încă de la începutul anilor 1920 şi care va oferi lumii spectacolul înspăimântător al unei distrugeri sistematice de societăţi. Le diferenţiază totuşi ceva: discontinuitatea violenţei în Germania şi continuitatea ei în Rusia, precum şi existenţa unui proiect prometeic ce încadrează întreaga violenţă rusă.

Omorurile din anii 1920 în Germania, de la Liebknecht şi Rosa Luxemburg în 1919 la Walter Rathenau în 1922, sunt legate de haosul din imperiul descompus şi de soluţiile alternative care se confruntă pe ruinele lui. Violenţa hitleriştilor, fie că se îndrepta împotriva tovarăşilor – Noaptea cuţitelor lungi –, fie împotriva unor categorii întregi de indivizi – definite prin originile etnice sau prin felul de a fi –, nu prea are de-a face cu omorurile din anii 1920 şi denotă o ideologie simplă, dacă nu simplistă, şi o practică totalitară.

Cu totul astfel stau lucrurile în Rusia. De multă vreme, a devenit normal, chiar de *bon ton* să se insiste pe tema stalinismului şi a bilanţului său înspăimântător: este încă greu să îl legăm de origini. Desigur, Soljeniţîn a efectuat breşa încă din 1973 cu *Arhipelagul Gulag*, care sfida interdicţia de a depăşi anumite limite ale reflecţiei despre sursele intelectuale şi practice ale stalinismului. În 1988, când căutarea adevărului începe să invadeze spaţiul intelectual din URSS, se simte efectiv că din efortul depus întreaga veridicitate, *adevărul – Pravda i istina* – este menit să iasă la suprafaţă. Nu este nici locul, nici momentul – deschiderea arhivelor va putea, să sperăm, într-un viitor apropiat, să încurajeze o astfel de cercetare de a face aici bilanţul omorurilor din acele timpuri apocaliptice, pentru că nu ne propunem să studiem stalinismul. În schimb, funcţia politică a omorului, formele şi dezvoltarea lui pe parcursul acelei perioade oferă un amplu subiect de reflecţie.

Nimeni, de la Soljeniţîn încoace, nu îndrăzneşte să nege că trebuie să plecăm de la origini, de la proiectul lui Lenin. Iată de ce este important să schiţăm succint un portret intelectual al întemeietorului bolşevismului şi un bilanţ al moştenirii sale.

Bărbatul care conduce Revoluţia rusă de la 1917, care preia puterea la 47 de ani pare să întruchipeze perfect intelighenţia rusă din secolul trecut. Multe trăsături îl deosebesc totuşi de ea. Caracterul, în primul rând. Predecesorii săi, „Pugaciovii din universităţi“, erau avizi să caute în toate direcţiile calea spre viitor, explicaţia unei lumi pe care o refuzau. Visători, oscilând între sentimentul greşelii şi speranţa într-o Vârstă de Aur, ei au conferit o dimensiune pasională gândirii lor, fapt ce o umanizează mereu. Cu toată erudiţia lui, Lenin era omul unei idei fixe: puterea. Toate lecturile sale, ale căror urme se regăsesc în opera lui, atestă faptul că întreaga sa viaţă intelectuală şi personală este îndreptată spre o unică preocupare: cucerirea

puterii. Obsesia puterii izgoneşte himerele despre trecut şi viitor. Contează numai prezentul, care îi permite să lucreze la cucerirea ei. De aici extraordinara capacitate de adaptare a lui Lenin, a gândirii şi a demersurilor sale, la imperativele unui prezent care la început înseamnă luptă pentru putere, iar apoi va deveni luptă pentru menţinerea puterii. O putem numi pragmatism sau oportunism, termenul are prea puţină importanţă; numai logica demersului îi conferă lui Lenin un loc deosebit în sânul intelighenţiei, fără asemănare cu vreun altul. Pentru el nu contează nici exigenţa morală, nici dreptatea, ci numai ceea ce este util puterii. Pentru el adevărul se confundă cu această utilitate.

Obsedat de putere, Lenin trebuia, conform logicii, să se consacre mijloacelor concrete de cucerire şi de supravieţuire, adică organizării. Chiar dacă tradiţia intelectuală îi oferea pe acest plan câteva repere izolate – Pestei şi Tkaciov înainte de toate –, obsesia organizării, dar mai ales capacitatea sa de a reuşi la acest capitol sunt tot atâtea elemente proprii personalităţii sale. Intelighenţia rusă se distingea mai degrabă – chiar şi atunci când trecea la acţiune – printr-o concepţie naivă, dezordonată, spontană despre acţiune. Simţul său de organizare lasă mult de dorit. Semnele evidente ale acestei deficienţe se observă atât în alergia lui Bakunin la Marx, în cadrul Internaţionalei I, cât şi în actele dezordonate ale teroriştilor. Lenin opune dezordinii concepţia sa despre partidul închis, profesionist, întemeiat pe *centralismul democratic*, formulă ambiguă, în care centralizarea autorităţii are mereu câştig de cauză, iar logica loialităţilor se supune „spiritului partinic“ (*Partinost*). Spiritul partinic, univers mental al membrilor săi, pune de altfel o problemă serioasă, de îndată ce este vorba de propriile lor raporturi cu poporul. Organizaţia lui Lenin este într-adevăr menită să atragă poporul, un popor a cărui avangardă o constituie partidul, dar o avangardă ieşită din el, care îi este consubstanţială, care permite abolirea distanţei dintre intelighenţia şi popor, distanţă întotdeauna fatală pentru mişcarea revoluţionară. Lenin afirmă unitatea fundamentală dintre popor şi avangarda lui, dar, în acelaşi timp, o contrazice prin noţiunea de *Partinost*. În acest fel, el pregăteşte calea divorţului dintre cei doi termeni.

Această organizare are nevoie, de asemenea – iar aici Lenin dă dovadă de originalitate profundă –, de un sistem ideologic total, singurul capabil să dea un răspuns global la problemele unei societăţi chemate să se rupă de lumea în sânul căreia trăieşte. Aici Lenin împărtăşeşte viziunea apocaliptică, intrarea în vremuri noi necesită un plan global, transformând totul, de la posibil la imposibil – visul lui Prometeu –, şi nu propuneri parţiale, reforme şi adaptări raţionale ale ordinii existente. Ideea fixă a lui Lenin se combină cu atât mai bine cu o viziune milenaristă cu cât ea defineşte mijloacele de acces către ea. Pe deasupra, organizaţia sa are un mare merit în ochii contemporanilor, acela de a reconcilia cele două extreme ale dezbaterii tradiţionale asupra căilor de schimbare. Occidentalist pasionat – este îmbibat de cultura filosofică germană şi de gândirea anglo-saxonă – privitoare la sistemele politice – Lenin întinde mâna în acelaşi timp implicit adversarilor săi slavofili, tuturor acelora care vor să creadă într-un destin privilegiat, în

misiunea istorică a Rusiei. Ca organizator, el îşi va utiliza partidul, instrumentul făurit de el – pe care marxismul internaţional, moştenitorul lui Marx, îl priveşte cu neîncredere şi chiar cu dezgust – ca pârghie pentru a ridica Rusia, pentru a rupe acea verigă slabă din lanţul imperialist şi pentru a grăbi astfel revoluţia mondială. Aşa încât marxismul original, ca teorie a dezvoltării istorice a Europei occidentale, îmbrăţişează visul rus despre a treia Romă, chemată să joace un rol central în izbăvirea revoluţionară a lumii.

În sfârşit, Lenin a ştiut să reconcilieze în jurul proiectului său – repet, pentru că tindea spre un singur ţel – toate grupurile sociale, cărora inteligheņţia le-a acordat privilegii separate în fiecare moment al istoriei ei, izolându-se în acest fel de toate celelalte. Obsedat de eficacitate, Lenin, ca toţi predecesorii săi, face apel la *popor*, cel ce conferă legitimitate oricărei schimbări radicale. Dar el realizează sinteza diverselor sale componente. Marxist fidel, el nu se mulţumeşte nicidecum să se sprijine pe clasa muncitoare. Actorii dramei istorice hotărâtoare care se va juca, alcătuind cu toţii poporul – nu proletariatul – sunt oprimaţii, sărmanii, cei excluşi din istorie. Lenin a inventat conceptul de „popoare“, care intră în scena istoriei, aflându-se încă la periferia ei, dar cărora vrea în felul acesta să le capteze energiile pentru a le integra în opera lui. Muncitorii, mujicii, inteligheņţia, populaţiile oprimate, toţi intră în mod egal în careul magic al marii agitaţii. Iar practica revoluţionară a arătat tocmai acest ecumenism social – foarte străin de marxismul *pur*, dar inerent voluntarismului lui Lenin – care i-a asigurat în final succesul şi i-a permis să capteze dezorganizarea Revoluţiei din Februarie, spontaneismul dionisiac al societăţii ruse în acele luni tulburi pentru a face să prevaleze proiectul său rigid, centralizat, care va deveni *dictatura proletariatului*.

Diferit de aproape toţi predecesorii săi, chiar dacă împrumută câteva trăsături de la marea lor majoritate, ca şi din cultura politică rusă, Lenin – şi probabil aici se află esenţialul – a ştiut să impună ca pe o consecinţă directă a obsesiei sale organizatorice o concepţie morală aflată în dezacord total cu întreaga tradiţie a ţării sale. Toată inteligheņţia rusă acceptase în general morala, temelia comportamentului uman, ca pe un obiectiv. Au existat şi câteva excepţii, dintre care cea mai ilustră a fost Neceaev. Conştiinţa socială – clasa politică, inteligheņţia, întreaga societate la toate nivelurile ei, indiferent de diferenţele lor culturale incontestabile – adoptase definitiv o concepţie etică asupra comportamentului, asupra naturii binelui şi răului, asupra imperativelor conştiinţei. Faptul că practica a diferit mult de morală este cu totul altceva. Legea morală, în sensul ei absolut, independetă de contingent, a unit trainic într-o convingere şi cultură comune toate componentele societăţii. Inovaţia hotărâtoare a lui Lenin a constat în relativitatea legii morale pentru a o supune cerinţelor istoriei şi, în final, partidului. În acest fel, ajungând la putere, el deschide timpuri radical noi şi o rupe cu întreaga cultură a fostei Rusii.

Discuţia clasică asupra modului de a şti dacă URSS este vechea Rusie îmbrăcată în foiţe de aramă ce par a fi de aur, ideologia reprezentând învelişul principal, sau dacă ea este cu totul diferită îşi află răspunsul tocmai în această

ruptură. Istoria a arătat că nici o revoluţie nu poate aboli tot trecutul; iar statul sovietic va reţine multe trăsături şi greutăţi din fosta Rusie. Dar, în ciuda menţinerii anumitor tradiţii, există o ruptură hotărâtoare care face pârghia balanţei să se încline în partea deosebirilor şi a noului. Concepţia morală a lui Lenin constituie aici elementul hotărâtor. În multe privinţe URSS aminteşte de vechea Rusie – fapt dovedit în urma scrisorilor lui Custine –, dar lipseşte esenţialul. Iar secţionarea a apărut din cauza lui Lenin, apropierii sale atât de personale de problema schimbării. URSS este, conform dorinţei sale fierbinţi, prima ţară a lumii noi de după revoluţie, deoarece el o întemeiază şi îşi întemeiază acţiunea pe o concepţie inedită despre morală, care în prezent trebuie analizată în aplicaţiile sale.

Un viitor fericit

Toţi revoluţionarii au visat, pe parcursul luptei lor pentru o lume nouă, la viitorul revoluţiei lor. În general, concepţiile lor, oricât de generoase ar fi fost, erau lipsite de precizie, ele presupuneau un univers în care absenţa conflictelor din plan social elimina problema puterii şi a raporturilor de forţă. În momentul premergător preluării puterii, când scrie *Statul şi revoluţia*, Lenin însuşi nu este deloc înclinat spre o viziune concretă şi se mulţumeşte să schiţeze în mare sistemul ce va urma. Revoluţia nu suprimă statul de la început, spune el – continuându-l pe Marx în reflecţiile sale despre Comuna din Paris – dar pretinde, în vederea slăbirii rezistenţelor celor învinşi, o perioadă de tranziţie obligatoriu *statală*, în care proletariatul să îşi exercite dictatura. Concepţia sa despre statul de tranziţie este puternic utopică: ea implică exercitarea unei puteri simplificate de către *majoritatea* socială, care îşi va asuma – popor înarmat – apărarea ordinii, precum şi toate funcţiile administrative şi sociale; se anunţă astfel domnia *bucătăresei*. În acelaşi timp, gândirea lui Lenin urmează un curs contradictoriu, dat fiind că această viziune despre un stat simplificat pe cale de dispariţie se suprapune cu menţinerea concepţiei despre partid. Tensiunea dintre societatea girând statul de tranziţie şi partidul, avangarda muncitorilor, susţine implicit întreaga gândire a lui Lenin, chiar şi în ceasul de optimism maximal, când el întrevede iminenta preluării puterii în Rusia şi deci angajarea revoluţiei mondiale. Viitorul visat şi scris pare să poarte în el un univers pacificat, din care se presupune că va dispărea violenta.

Revoluţia din Februarie îşi făurise deja acest vis, în ciuda dificultăţilor care s-au ivit imediat. Conducătorii ei începuseră prin a aboli pedeapsa cu moartea, decizie care simbolizează mereu sfârşitul violenţei. La 25 octombrie 1917, Congresul al II-lea al Sovietelor, care consacră trimful revoluţiei bolşevice, pronunţă la rândul său abolirea ei. Totuşi, Lenin este indignat: „Cum să vrem să facem o revoluţie fără să împuşcăm?“.

În lipsa pedepsei cu moartea, imediat după preluarea puterii, este instalat un arsenal represiv. Lenin îl justifică prin nevoia de a salva revoluţia de duşmani. În realitate, duşmanii sunt mai degrabă dezorientaţi. Pe cine să se

sprijine, din moment ce sloganurile – pace, pământ, autodeterminare naţională – au aruncat de partea lui Lenin toate categoriile sociale sau etnice? Problema unanimităţii sociale se pune în noiembrie 1917, la alegerile pentru Adunarea Constituantă. Confruntat cu opţiuni variate din partea societăţii, opţiuni ce atestă existenţa unei opinii publice, regrupate în funcţie de preferinţe şi nu într-un elan unanim în jurul partidului său, Lenin condamnă „uzina de trăncăneală“ şi hotărăşte s-o desfiinţeze. Nu îşi ascunsese niciodată dispreţul pentru parlamentarism, dar înainte de 1917 era vorba de a pedepsi „parlamentarismul burghez“. Puteau fi considerate zadarnice primele alegeri democratice cu sufragiu universal din Rusia? Răspunsul lui a fost clar: „Vom spune poporului că interesele sale le depăşesc pe cele ale unei instituţii democratice. Nu trebuie să acceptăm iluzia tradiţională care subordonează interesele poporului unei democraţii pur formale“.

Totuşi, din moment ce opune democraţiei partidelor o concepţie proprie despre intenţiile poporului, al căror depozitar ar fi el împreună cu partidul său, este clar că înfruntările renasc. Neadmiţând arbitrajul popular, ce alt arbitraj mai poate imagina Lenin, exceptându-l pe acela al raporturilor de forţe? Şi cum să le exprime altfel decât prin forţă? În acest fel dispare, imediat după proclamare, ideea utopică a menţinerii ordinii de către societatea însăşi. Pentru că trebuie să se opună exprimării dorinţelor sociale – suprimarea Constituantei nu reprezintă altceva –, să înveţe societatea să distingă *adevărul adevărat* de adevărul aşa cum îl percepe ea însăşi, se cuvine ca instrumentele represiunii să fie extrase din societate, dar pentru a le plasa *lângă* ea şi, putem zice, îndreptate asupra ei.

Pentru a elabora acele arme de apărare ale revoluţiei, Lenin este asistat de doi oameni. Primul, Bonci-Bruevici, prieten vechi, care îl secondează în munca de la *Sovnarkom* (Consiliul Comisarilor Poporului, prezidat de Lenin) şi a întemeiat primele instanţe represive. Tot Bonci-Bruevici a organizat operaţiunea „pumnul“ împotriva Constituantei. Timp de mai multe săptămâni „ordinea populară“, anunţată de *Statul şi revoluţia* – acea poliţie despre care Marx proclama că, încredinţată poporului, ca şi armata, defineşte existenţa unei puteri populare – este reprezentată de mica celulă poliţienească a lui Bonci-Bruevici, ucigaşi care organizează în felul lor o justiţie sumară, jefuind şi omorând fără nici un control. Ficţiunea care le acoperă actele de violenţă este faptul că ei îi atacă pe supravieţuitorii vechii ordini.

Dar, foarte curând, se impune o constatare: dezordinea, anarhia crescândă îi discreditează pe bolşevici, iar critica se dezvoltă atât printre ei, cât şi în rândul altor partide aduse în Adunare printre alegeri. „Rusia are nevoie de un Fouquier-Tinville“, proclamă atunci Lenin şi îl găseşte în persoana lui Feliks Dzerjinski care, la ora decisivă, susţinuse fără rezerve hotărârea sa de a declanşa insurecţia, contra opiniei lui Kamenev şi Zinoviev, şovăitori în faţa loviturii militare. Personaj foarte ciudat, acest fiu al unei familii de mici nobili de ţară de origine poloneză, câştigat repede de marxism. Ascetic, intransigent, asemănător cu eroul revoluţionar pur al lui Neceaev, Dzerjinski era detestat de socialist-revoluţionarii din Europa şi a fost comparat cu spiritul lui Banco la banchetul din *Macbeth*. Ca numeroşi călăi, el era, dacă

îl judecăm după jurnalul său, blând cu copiii, capabil de prietenii adevărate. Dar era obsedat îndeosebi de ideea că teroarea este indispensabilă revoluţiei. Din acest motiv Lenin i-a încredinţat, în decembrie 1917, sarcina de a crea o instituţie represivă, eficace la scara întregii ţări: este vorba de *Veceka* (Comisia Panrusă Extraordinară de Luptă împotriva Duşmanilor Revoluţiei şi a Sabotorilor). Veceka este plasată direct sub autoritatea guvernului, a lui Lenin deci, şi reuneşte din start puterea poliţiei cu aceea a justiţiei. Instituţia centrală acoperă cu instanţele ei întregul teritoriu; răzbunarea sa îi urmăreşte pe „sabotori“, categorie nedefinită, în care ea poate încadra pe oricine. La urma urmelor, pedeapsa cu moartea, pe care o practică cu neruşinare cu de la sine putere încă de la început, este restabilită oficial la 21 februarie 1918. Decretul stipulând restabilirea ei confirmă amploarea puterilor dobândite de Veceka, care poate să judece şi totodată să execute sentinţele pe loc. Concomitent funcţionează tribunalele a căror bază legală este aprecierea revoluţionară a delictelor. A dispărut orice noţiune de drept: nici coduri, nici sisteme de referinţă; doar două elemente normative; *justiţia revoluţionară*, adică interesele revoluţiei, şi *interesul poporului*. Lenin a împrumutat conceptul de *popor*, deţinător şi garant al imperativelor reale ale moralei, de la tradiţia narodnică. Dar împrumutul făcut nu are limite. Termenul de „popor“ acoperă tot şi, înainte de toate, instituţiile: miniştrii au devenit *comisari ai poporului*. Iar justiţia, noile surse ale dreptului revoluţionar, sunt emanaţii ale „poporului“. În realitate, în spatele discursului se află oamenii de la Veceka, ce ştiu, definesc şi aplică acest nou drept popular. În divorţul dintre un sistem represiv, decis de Lenin şi de apropiaţii lui, care se dezvoltă rapid printr-o reţea strânsă de instituţii cu putere nelimitată, scăpând oricărui control social, şi afirmaţia că aici este vorba de popor şi de dreptul poporului, se vede ilustrarea strălucită a ceea ce va deveni o constantă în URSS: limba de lemn.

În afară de Veceka, ce aplică o justiţie „extra-judiciară“, (*ne sudebnaia rasprava*), şi de tribunalele populare, puterea îşi creează la 5 septembrie 1918 o instituţie ce va cunoaşte în secolul XX o glorie sinistră: *lagărul de concentrare*. În realitate, Lenin nu a aşteptat rezoluţia *Sovnarkom*-ului pentru a instituţionaliza închiderea în lagăr a acelora pe care îi crede periculoşi pentru sistem. Cu trei luni mai devreme, Troţki, care pare să fi folosit pentru prima dată termenul, cere să fie închişi în acel loc burghezii, ofiţerii şi cehii. Peste două luni, Lenin propune să li se aplice acelaşi regim „ţăranilor bogaţi, popilor şi albgardiştilor“. Lagărele de concentrare şi pedeapsa cu moartea devin din acel moment componentele indispensabile ale sistemului de teroare care, pentru Lenin, este inseparabil de dictatura poporului.

O ultimă componentă a sistemului merită menţionată aici. Ea apare pe tot parcursul verii anului 1918, când „dictatura poporului“, exercitată de Lenin, va fi provocat riposta socialist-revoluţionarilor şi va fi adus ţărănimea în pragul insurecţiei: „Trebuie să luăm ostatici“, va declara Dzerjinski, indicând limpede că prin acest cuvânt se înţeleg proprietarii de pământ, „numiţi anterior“, şi apropiaţii lor etc.

Care este bilanţul vremurilor de început ale dictaturii? Arhivele încă nu ne-au încredinţat conţinutul lor – de altfel, au existat vreodată arhive precise

când este vorba de justiţia sumară? – dispunem însă cel puţin de un document pe care unul dintre primii colaboratori ai lui Dzerjinski, Lacis, l-a consacrat „primilor doi ani de activitate“ a instituţiei (în realitate, un an şi jumătate, deoarece acoperă anul 1918 şi primul semestru din 1919). În plus, acest bilanţ nu priveşte decât o parte din ţară şi, ţinând cont de informaţiile pe care Lacis le-a putut furniza pe altă cale şi de diferitele verificări ale mărturiilor, putem considera că aceste statistici merită serioase reevaluări. Chiar şi aşa, ele sunt impresionante: 8 389 de persoane împuşcate de Veceka, adică în cadrul competenţei sale, ceea ce lasă deoparte condamnările la moarte hotărâte şi executate de tribunalele populare; 412 organizaţii contrarevoluţionare descoperite şi 82 000 de arestări. Încă o dată, nu este vorba aici decât de un bilanţ parţial şi părtinitor. Prin aceste cifre, Lacis vrea să demonstreze *insuficienţa* vigilenţei colaboratorilor săi, şi nicidecum excesele lor.

Soljeniţîn a comparat cifrele de mai sus cu bilanţul represiunii din Rusia între anii 1826 şi 1906. Detaliu important: acest bilanţ nu este opera puterii imperiale, ci a intelectualilor de stânga, care puneau puterea sub acuzaţie pentru cruzime. Desigur, nici aceste cifre nu sunt mai complete decât cele ale lui Lacis. Dar ce comparaţie! Luând datele cele mai înalte ale culegerii consacrate unei perioade de 80 de ani de represiune imperială, găsim 3 400 de condamnări la moarte, cu un maximum de 1 310 condamnări în 1906, anul reacţiei contrarevoluţionare din 1905. Nu trebuie desigur să facem din aceasta un motiv de glorie pentru imperiu, care, cel mai adesea, a luptat împotriva oponenţilor, condamnându-i în loc să caute să se reformeze pe sine însuşi. Dar suntem forţaţi să recunoaştem că în decurs de optsprezece luni, numai Veceka – tribunalele populare n-au fost însă mai puţin active în aceeaşi perioadă – a ucis de două ori şi jumătate mai mulţi „oponenţi“ decât imperiul în 80 de ani! În plus, cifrele referitoare la imperiu evocă pedepsele cu moartea pronunţate de tribunale, şi am văzut că în secolul al XIX-lea, în acele instituţii, nu se petreceau ilegalităţi: pe deasupra era vorba de condamnări, nu de execuţii. Nu putem exclude faptul că dreptul de graţiere – se cunosc situaţii concrete – mai pondereazǎ statistica în cauză. Am insistat suficient aici asupra locului pe care îl ocupă omorul poliţienesc în lunga istorie a Rusiei, pentru a nu evidenţia această progresie a *statului civilizat* în secolul al XIX-lea; puterea imperială îi ucide încă pe aceia care i se opun, dar încearcă din ce în ce mai mult să acţioneze în conformitate cu dreptul. Dimpotrivă, dezvoltarea unei legalităţi teroriste, ruperea de normele juridice stabile deschid calea utilizării sistematice a violenţei, în vederea apărării şi a întemeierii noului sistem politic. Legalitatea nu face atunci referinţă decât la situaţia de moment, la duşmanii pe care puterea îi denunţă, îi descoperă sau îi bănuieşte. Iar combinaţia unei instanţe de securitate având puteri depline, fără referire la nici una din normele de drept, cu tribunalele invocând o nouă legalitate, relativă, conferă certitudinea, exprimată mereu de Lenin, că independenţa şi justiţia, caracterul absolut al dreptului sunt invenţii ale societăţii burgheze, care nu îşi mai au locul, din moment ce revoluţia a învins-o.

Ni se va obiecta că acea ilegalitate teroristă corespunde perioadei incipiente a puterii lui Lenin, când uciderea duşmanului politic apare ca unic

mijloc de a înscăuna o autoritate ameninţată de nemulţumirea socială, de reacţia foştilor slujitori ai imperiului şi de intervenţia străină. *Comunismul de război*, materializarea statului de tranziţie, era, în Rusia anului 1918 – în mare majoritate ţărănească –, o adevărată declaraţie de război făcută societăţii. Opţiunea în favoarea unei astfel de strategii – marş forţat spre comunism contra realităţii sociale existente şi contra celor mai numeroase aspiraţii – implica violenţa şi eliminarea fizică a tuturor acelora care se aşezau sau se aflau de-a curmezişu acelui proiect de ruptură totală.

Încă din vara anului 1918, ţărănimea – în jur de 110 milioane din cele 130 de milioane ale fostului imperiu – înţelege sensul antiţărănesc al comunismului de război şi i se opune. Împotriva ei, statul îşi angajează toate mijloacele de care dispune – forţele Veceka, aparatul politic al partidului şi al sovietelor, dar şi forţele militare. Pentru a pune capăt acelei veritabile lupte armate, puterea utilizează, desigur, mijloacele de război tradiţionale, dar şi pe acelea instaurate de noul sistem şi pe care imperiul nu le imaginase: *ostatecii*, executaţi într-un număr ce n-a putut fi încă evaluat, omorurile în serie în slujba unei politici respinse de societate; şi *limbajul* care permite, în absenţa dreptului, desemnarea duşmanului. Revoluţia rezultată dintr-o relaţie strânsă cu ţărănimea nu poate vedea, se înţelege de la sine, ţărănimea întorcându-se împotriva ei. În schimb, duşmanul „poporului ţărănesc“ există: este vorba de *culac*, ţăranul bogat pe care satele devastate de război şi de jafurile ce au urmat după îl vor furniza în cohorte impresionante, spre uimirea generală. Represiunea nu are nevoie decât de etichetarea fiecărui ţăran drept *culac*; simpla desemnare constituie un delict, suficient pentru a justifica execuţia sumară sau deportarea personală sau a familiilor întregi (lucru ce se practică deja).

Către o teroare legală

În 1921, URSS-ul lui Lenin se rupe de comunismul de război, înlocuindu-l cu o nouă politică economică (NEP), care este, în unele privinţe, o nouă politică şi nimic altceva. Discuţiile în legătură cu noua orientare rămân deschise. Viziune gradată şi moderată asupra schimbării, pe care au întrerupt-o un timp dificultăţile de început ale sistemului în beneficiul violenţei comunismului de război? Sau pauza menită să asimileze şi să depăşească dificultăţile înainte de a se reveni la viziunea radicală anterioară? În ambele cazuri, NEP înseamnă recunoaşterea eşecului. Prezentat ca o dorinţă de reconciliere socială – întreaga ţărănime este răzvrătită în 1920, iar proletariatul refuză „dictatura comisarilor“ – NEP marchează constatarea că teroarea nu este suficientă pentru reglarea problemelor sociale şi mai ales economice. O putere politică poate să facă uz de violenţă pentru a-i zdrobi pe oameni; dar execuţiile sau violenţa n-au priză asupra economiei sau, după toate evidenţele, se supune propriilor legi.

NEP, reconcilierea cu societatea, nu implică revenirea la o concepţie democratică despre raporturile cu ea. Presa de opoziţie, interzisă în anii

comunismului de război, nu poate renaşte; partidele politice rământ prohibite, reprezentarea socială neputând beneficia de mai mulţi purtători de cuvânt. Sovietele, cărora puterea începuse să le slăbească încă din 1919 conţinutul şi mijloacele de acţiune, sunt simple cochilii; subordonarea lor faţă de partid pare să se fi încheiat chiar atunci. Concesiile economice ale NEP[67] sunt dublate de birocratizarea sistemului, concepută să împiedice revărsarea liberalizării economicului în sfera politicului. La Congresul al X-lea din 1921, se hotărăşte integrarea sindicatelor în aparatul de stat şi interzicerea fracţiunilor, ceea ce face ca discuţiile în contradictoriu, deja imposibile în afara partidului, să nu se poată strecura în interiorul lui. Iată dovada clară că „retragerea şi reconcilierea economică“ sunt destinate să restabilească o situaţie viabilă, nu să permită evoluţia sistemului în sensul unei participări sau al unui simplu control social asupra birocraţiei invadatoare şi a dictaturii pe care partidul o exercită asupra societăţii şi asupra propriilor sale trupe.

În noul context, problema violenţei îşi schimbă caracterul. O dată încheiat războiul civil, statul sovietelor intră într-o perioadă de stabilizare, stagnarea revoluţiei mondiale îi interzice revoluţiei ruse să continue să trăiască în afara lumii exterioare; necesitatea coexistenţei cu capitalismul menţinut implică o instituţionalizare, fie ea şi provizorie, a statului sovietic, conform normelor internaţionale dominante. Iată de ce puterea va încerca atunci să pună teroarea de acord cu legalitatea. Legalizarea violenţei exercitate împotriva duşmanilor politici este caracteristică ultimilor ani din viaţa lui Lenin. Nu putem înţelege căutarea neaşteptată a legalităţii decât în lumina proiectului NEP: să nu se cedeze nimic pe plan politic, să se izoleze sfera politicului de sfera economicului, să se ţină cont de unicitatea statului revoluţionar şi să se accepte un compromis momentan cu mediul internaţional, periculos pentru revoluţie.

Anii 1920 aparţin juriştilor, însărcinaţi să opereze sinteza dificilă dintre un drept normativ şi un drept relativ. În 1922, se impune de urgenţă ca statul sovietic să fie înzestrat cu referinţe juridice, deoarece intră în perioada de teroare pedagogică, cea care, prin exemplul primelor procese spectaculoase, va imprima societăţii fundamentele ideologice ale noului sistem. Trebuie să reţinem aici două procese, care vor conferi o turnură legală *omorului ideologic*, adică suprimarea alternativelor ideologice prin lichidarea persoanelor fizice.

Adaptarea instituţiilor şi a dreptului este fundalul înaintării către legalizarea violenţei, în primul rând, se cuvine să reţinem transformarea nominală – dar cât de semnificativ, într-un sistem în care limbajul deţine un loc central – a organizaţiei poliţieneşti. La 6 februarie 1922, un decret al Comitetului Central Executiv a desfiinţat Veceka şi a înlocuit-o cu GPU (Direcţia Politică de Stat), care ţine de Comisariatul Intern al Poporului[68].

---

[67] Sfârşitul rechiziţionărilor de la ţară, susţinerea cooperativelor, concesionarea unor întreprinderi particularilor, redeschiderea unui mic comerţ privat, atragerea şi garanţiile oferite capitalului străin etc.

[68] La data întemeierii URSS, GPU va deveni OGPU, adică instanţa care acoperă ansamblul republicilor federale.

Numele s-a schimbat, dar responsabilităţile se menţin, dovedindu-se astfel continuitatea proiectului. Se cuvine totuşi să reflectăm la semnificaţia acestei evoluţii terminologice. Nominal, Veceka era o comisie *extraordinară*, ceea ce sugerează caracterul tranzitoriu al instituţiei şi al motivaţiei ei. GPU indică realmente că statul, ai cărui jurişti elaborează în acelaşi moment trăsăturile esenţiale, legând relativitatea şi stabilizarea, trebuie să dispună de instituţii normale de control politic. În spatele schimbării de nume, se conturează perenitatea, legalizarea terorii ca mod de soluţionare a raporturilor cu societatea. Faptul semnifică ruperea de concepţia marxistă privind instrumentele de menţinere a ordinii încredinţate poporului. Începând cu 1922, numai statul este garantul menţinerii ordinii politice.

Noua concepţie are nevoie de un drept care să nu mai fie rodul unor improvizaţii perpetue. Iar Lenin îi angajează pe jurişti în elaborarea unui Cod penal. Primele variante care îi sunt prezentate în mai 1922 îl fac să remarce: „După părerea mea, trebuie să lărgim sfera de aplicare a pedepsei cu moartea la toate formele de activitate ale menşevicilor, socialist-revoluţionarilor etc. Şi să găsim o formulare *care să lege* aceste activităţi de burghezia internaţională“. Peste patruzeci şi opt de ore el mai precizează ceva: „Tovarăşe Kurski, vreau să adaug la întrevederea noastră această schiţă a unui paragraf complementar al Codului penal... Cred că esenţialul este limpede. Trebuie să punem în mod deschis problema principiului, just din punct de vedere politic – şi nu numai în termeni strict juridici care să motiveze esenţa şi justificarea terorii, necesitatea şi limitele ei! Tribunalul nu trebuie să suprime teroarea, altfel înseamnă să ne minţim sau să minţim; ci s-o întemeieze, s-o localizeze în principiile sale, limpede, fără să trişeze sau să înfrumuseţeze adevărul. Formularea trebuie să fie dintre cele mai sincere posibil, căci numai conştiinţa revoluţionară legală şi conştiinţa revoluţionară creează condiţiile de aplicare în fapte...“.

Considerând proiectul prezentat insuficient de „deschis“, Lenin îi adaugă o serie impresionantă de motive, atrăgând după sine pedeapsa cu moartea: „propaganda, agitaţia, participarea la o organizaţie sau sprijinul acordat unei organizaţii (propagandă şi agitaţie) în sensul unei ajutorări a burgheziei internaţionale...“.

Prin intervenţia lui precisă în elaborarea Codului penal, Lenin introducea în dreptul cel nou noţiuni vagi, permiţând tot felul de interpretări şi tot felul de utilizări împotriva acelora pe care statul dorea să-i suprime. Pedeapsa cu moartea îşi afla în acest drept fluctuant, vag – o negare a dreptului în accepţiunea lui generală – un câmp de aplicare cvasinelimitat. La 1 iunie 1922, textul era pus la punct şi intra în vigoare. Nu putuse fi folosit la procesul din aprilie, intentat demnitarilor Bisericii, dar a fost aplicat în procesul socialist-revoluţionarilor, care urma să aibă loc.

Procesul religios trebuie examinat pe scurt, nu atât pentru consecinţe, cât pentru contradicţiile legalismului sovietic pe care le pune în evidenţă. Religia reprezenta o ţintă preferată în activitatea lui Lenin, dat fiind locul pe care îl deţinea de secole în concepţia ruşilor despre stat şi în cultura populară. Formarea unei noi conştiinţe sociale şi politice, al cărei fundament va fi

sistemul ideologic al partidului, presupunea suprimarea a ceea ce el considera drept o alternativă a sistemului. Încă din 1918, puterea a proclamat separarea Bisericii de stat – ceea ce Conciliul ortodox din 1917 hotărâse deja, la rândul său – şi a afirmat că religia este o chestiune personală. Dar postulatul în cauză nu ţine, pentru că baza ideologică a statului sovietic înseamnă negarea acestuia. Pentru a despărţi Biserica de stat, pentru a-i recunoaşte conştiinţei individuale libertatea, statul însuşi este dator să fie neutru. Or, statul lui Lenin este un stat ideologic, care îşi propune să modeleze o nouă conştiinţă socială având drept componentă de seamă ateismul. Din acel moment, în spatele mitului libertăţii religioase, opţiune personală a fiecărui individ, se află confruntarea pe care o angajează partidul, desigur violentă, din moment ce este vorba de extirparea conştiinţei sociale, având convingeri ancorate în ea de secole şi în jurul cărora se făurise naţiunea.

O dată cu NEP – când vine ceasul apărării legale a sferei politicului – se angajează lupta. De la despărţirea din 1918, Biserica îşi pierduse drepturile juridice şi bunurile materiale – excepţie făcând obiectele de cult – şi atacată cu violenţă de către stat încerca, sub autoritatea patriarhului Tihon, nou ales, să se menţină într-un sistem care îşi dăduse ca misiune s-o reducă la zero. Evitând să ia o poziţie netă în războiul civil, încercând să aline suferinţele – Biserica, prin donaţiile sale, a contribuit la ajutorarea înfometaţilor –, patriarhul Tihon ajunsese să salvgardeze o anume autoritate. Lenin nu putea să ignore această stabilizare a instituţiei religioase şi hotărăşte, în 1922, să grăbească confruntarea[69]. Venise momentul, sublinia el, să distrugă instituţia şi s-o plaseze în afara legii. Dar, ţinând cont de starea de spirit, îi era necesară o pedagogie a rupturii care să ateste incompatibilitatea dintre universul religios şi lumea născândă. Procesul ce s-a ţinut la Moscova, de la 26 aprilie la 7 mai 1922, avea 17 acuzaţi, clerici de tot rangul şi laici, propagandişti dovediţi ai apelului patriarhului – considerat anti-sovietic – de a se opune confiscării obiectelor de cult. A fost, desigur, un proces public, dar publicul se compunea deja din membri GPU... Au fost pronunţate unsprezece condamnări la moarte, dintre care cinci au fost aplicate; ceilalţi condamnaţi s-au îndreptat către gulagul din ce în ce mai mare. Patriarhul Tihon, chemat să depună mărturie, a fost arestat în zilele următoare. Dovada punerii în afara legii a Bisericii continuă peste câteva săptămâni la Petrograd, unde principalul acuzat – dintre cei peste 80 – era mitropolitul Veniamin, ales în 1917, foarte apropiat de popor şi care pledase asiduu pentru o Biserică independentă de stat. Şi aici, ca şi la Moscova, pretextul procesului a fost refuzul Bisericii de a înmâna statului Sfintele Daruri (ea renunţase la toate celelalte); dar explicaţia acestui refuz a fost oferită chiar de acuzaţie: „Biserica este o organizaţie contrarevoluţionară“. Prin pedepsele pronunţate, procesul a permis din nou lichidarea fizică a celor mai puternice personalităţi ale Bisericii şi, în primul rând, a mitropolitului Veniamin.

Lecţia desprinsă din aceste procese, larg difuzate în societate: Biserica

---

[69] Pretextul l-a constituit intenţia puterii de a-şi însuşi Sfintele Daruri. Rezistenţa clerului a antrenat atunci înfruntări asimilate cu o oponenţă deschisă.

este în întregime duşmanul poporului şi duşmanul revoluţiei, ceea ce înseamnă acelaşi lucru. Condamnarea înalţilor ei demnitari legitimează totodată judecata aplicată Bisericii şi măsurile de luptă ce vor urma. Anul 1922, deschis de aceste două procese, se poate mândri cu un bilanţ neobişnuit de omucideri: 8 100 preoţi, călugări şi călugăriţe au fost împuşcaţi pe parcursul lui ca o aplicare a definiţiei Bisericii desprinsă din cele două procese. Nu era nevoie să i se mai intenteze şi altele. Tribunalele stabiliseră deja vina generală a Bisericii faţă de popor şi de revoluţie.

Se observă astfel, prin mijlocirea acestor două procese, instalarea unui sistem legal de tip nou care înlocuieşte negarea pură şi simplă a legalităţii din anii precedenţi. Procesul şi executarea sentinţelor capitale lovind în cele mai reprezentative personalităţi dintr-o anume categorie – patriarhul sau mitropolitul sunt reprezentanţii Bisericii şi ai comunităţii credincioşilor – nu slujesc la stabilirea unor acuzaţii determinate: „În acest caz, nu există nici probă de culpabilitate, nici fapte, nici măcar acuzaţie… Dumneavoastră înşivă aţi subliniat ca principiu fundamental *ceea ce este util* puterii sovietice”, a declarat avocatul care îl apăra pe mitropolitul Veniamin. Este important ca el să întemeieze raportul statului faţă de Biserică, un raport al forţei statului. Dreptul ce se făureşte în această practică decurge dintr-o concepere a raportului de forţe şi a criteriului de utilitate a proiectului comunist. Din moment ce raportul de forţe, care plasează Biserica în postura de vinovăţie, a fost codificat prin deciziile unui tribunal, toţi aceia care i se alătură Bisericii ţin de aceeaşi jurisprudenţă ce nu mai are nevoie, pentru a fi aplicată, de simulacre de proces. Vinovatul trebuie pedepsit; iar principiul general al vinovăţiei universului religios este întemeiat – în termenii acestui nou drept – pe procesele din 1922.

Procesul socialist-revoluţionarilor (iunie-iulie) are meritul de a fi pus pentru prima dată la încercare noul Cod penal, a cărui pregătire a fost accelerată în acest scop. Actul de acuzare foarte complex – pornind de la răspunderea pentru războiul civil – sfârşeşte cu *spionaj* în favoarea Antantei. Proces important din două motive: el stabileşte, din moment ce socialişt-revoluţionarii sunt condamnaţi, că bătălia revoluţionară nu a fost dusă exclusiv de bolşevici; pe de altă parte, el serveşte la testarea metodelor de acuzaţie „îmbucate“ asemenea păpuşilor ruseşti care, pornind de la un fapt real – încă din 1918, socialist-revoluţionarii s-au opus absolutismului în materie de conducere al bolşevicilor – sfârşea prin principiul pe care Lenin îl expusese cu câteva săptămâni mai înainte: orice opoziţie faţă de bolşevici înseamnă în ultimă instanţă cooperarea cu burghezia internaţională. Procesul ca mod de legitimare – în cazul de faţă a unui partid, mai târziu a unui om – raţionament mecanic care, pornind de la ceva real, conduce la acuzaţia mincinoasă de *trădare*, toate vor ajunge în câţiva ani la un stadiu de perfecţiune şi vor fi utilizate chiar împotriva acelora care au pus la punct sistemul. Este semnificativă constatarea că, printr-o ironie a sorţii cu care istoria s-a obişnuit, preşedintele Tribunalului Suprem a fost înlocuit la procesul socialist-revoluţionarilor cu Piatakov, care în 1937 va fi principalul acuzat în procesul „Centrului troţkist antisovietic“, unde multe din acuzaţiile reţinute de

el în 1922 împotriva socialist-revoluţionarilor (în special spionajul) îi vor fi atribuite şi îl vor duce la moarte[70].

Încă de la acea dată, arsenalul legal al terorii, al omorurilor la scară întinsă se află în funcţiune. Este totuşi adevărat, chiar dacă omorurile legale sau acelea din afara oricărei legalităţi sunt nenumărate, că sistemul terorist conţine încă „pete albe“. Mai întâi „discursul terorist“ al lui Lenin, care maschează instaurarea unei terori reale, trebuie să se situeze încă pe o poziţie defensivă. În ciuda interzicerii presei şi a partidelor din opoziţie, intelighenţia rusă, care s-a bătut cu tărie pentru revoluţie, nu este redusă la tăcere; ea critică. Chiar în rândurile partidului sau printre cei mai apropiaţi camarazi de drum ai săi persistă critica, denunţând prăpastia din ce în ce mai largă dintre utopie şi realitate. Până şi Gorki, fidelul între fideli, şi-a exprimat dezacordul. În afara statului sovietelor, în sânul mişcării socialiste, direcţia imprimată de Lenin sistemului – dictatura proletariatului identificată cu dictatură partidului, suprimare a democraţiei – nu este unanim acceptată. Rosa Luxemburg, înainte de moarte, a reprezentat vocea critică a acestui proces, căruia i-a întrevăzut extrem de lucid evoluţia. Iar Internaţionala a III-a, întemeiată de Lenin, nu-şi dăduse încă acordul relativ la această concepţie despre înaintarea spre comunism.

Discursul terorist al lui Lenin, apoi definiţia sa utilitară şi relativă privind legalitatea revoluţionară au cel puţin meritul unei anume sincerităţi. Lenin nu pretinde că revine la drept, ci la un drept propriu care să îi legitimeze politica. Prin acest fapt, aşa cum subliniază atât de corect Leszek Kolakowski, el aruncă neîndoielnic fundamentele unui sistem totalitar, dar nu şi pe acelea ale unui simplu despotism. Succesorului său îi va reveni exploatarea şi ducerea la bun sfârşit a procesului început astfel, permiţându-i să suprime pe oricine va dori în virtutea unui drept adaptat constant la această finalitate.

Dreptul de a ucide

De când Stalin a fost acuzat de exercitarea teroristă a puterii, problema a constat în datarea etapelor acestei devieri a sistemului originar şi în încercarea de a-i evalua costul uman. De când crima a devenit o unealtă privilegiată a partidului? Câte omoruri a comis Stalin?

La primul punct câştigă teren concepţia difuzată de Soljeniţîn şi Kolakowski, pe care am reţinut-o şi noi. La cel de-al doilea, răspunsul urmează să fie dat fiindcă depinde de accesul la arhive şi ţine pentru moment de speculaţie. Nu vom încerca deci să catalogăm omorurile lui Stalin şi nici nu le vom întocmi contabilitatea sinistră, dar vom examina trăsăturile lor originale şi vom încerca să le clasificăm după o tipologie funcţională.

Despre Stalin şi stalinism s-au emis tot felul de păreri extreme. Marea lor

[70] În 1918, în calitate de comunist de stânga, Piatakov s-a opus păcii de la Brest-Litovsk – una din acuzaţiile socialist-revoluţionarilor, la procesul lor din 1922, va fi aceea că au „sabotat-o“ –, şi concepţiilor lui Lenin, în care el vedea urmele unui „narodnicism ţărănesc“.

majoritate pun accentul pe exces, pe iraţional: „Stalinismul este sifilisul mişcării muncitoreşti“, scria Troţki către sfârşitul vieţii. Pentru poetul Mandelştam, Stalin a fost un monstru, un mâncător de oameni; pentru alţii un nebun, pentru istoricul Roy Medvedev unul dintre cei mai mari criminali din istoria lumii.

Privindu-l mai îndeaproape, se impune o primă remarcă: Stalin a folosit omorul în mod multidimensional, dar sub acoperirea legii. În acest ultim fapt constă, se pare, decalajul major faţă de predecesorul său. Desigur, Lenin înfiinţase un sistem terorist şi folosise omorul fără zgârcenie. Însă el s-a bazat pe omor pentru a rezolva problemele complexe, acesta nu a reprezentat pentru el un instrument de putere universal. Lenin a recurs la omor în funcţie de circumstanţe – acest lucru face parte din demersul său pragmatic – şi l-a aplicat cu o sinceritate nedisimulată. Discursul său terorist este clar. Chiar atunci când încearcă să îi adauge dimensiunea dreptului, el subliniază caracterul relativ şi utilitar al acestui drept, care nu are altă temelie decât aceea de a sluji puterea. Troţki, asemenea lui Lenin, a exprimat fără menajamente necesitatea şi legitimitatea violenţei. În viziunea lui, refuzul terorii însemna condamnarea şanselor socialismului. Când ai un ţel nu trebuie să refuzi nici un mijloc pentru a-l atinge sau „înainte să dispară, statul îmbracă forma dictaturii proletariatului, adică cea mai necruţătoare formă care există, aceea a unui stat care îmbrăţişează în mod obligatoriu viaţa tuturor cetăţenilor“.

Stalin opune acestei concepţii a terorii mărturisite o variantă deghizată în hainele democraţiei şi ale dreptului. Displăcându-i formulele brutale, el a asociat folosirea terorii cu imaginea legalităţii şi a umanismului, cu imaginea statului sovietelor. În acest scop, el va mobiliza în 1930 juriştii, iar Constituţia din 1936 va furniza modelul perfect al sovietului de drept şi al democraţiei totale. În drept, dictatura proletariatului va fi cedată în favoarea statului sovietelor şi a participării populare – pentru prima dată de la 1917 încoace un sistem electoral perfect: sufragiul universal direct şi secret va depune mărturie în acest sens –, în favoarea dezvoltării drepturilor şi libertăţilor individuale sau în grup. Stalin se va pricepe astfel să îmbine trei elemente: teroarea politică, jurisprudenţa terorii şi legalitatea socialistă. În 1936, în plină teroare, el va spune: „De acum încolo, stabilitatea dreptului ne este indispensabilă“, iar pentru a convinge societatea de cele afirmate, el îi va arunca în întunericul lagărelor sau îi va executa imediat pe juriştii care încercaseră să dea o formă dreptului relativ născut din revoluţie.

Putem vorbi atunci de o contrarevoluţie a dreptului. Semnificativ este faptul că artizanul lui a fost Vîşinski, procurorul marilor procese din anii 1936-1938. Relativitatea dreptului, principiu leninist, este tratată de acum încolo drept concepţie nihilistă şi dispare în beneficiul reabilitării strălucite a unui formalism juridic stabil. Procedura, legalitatea, înfiinţarea unei suprastructuri juridice alcătuite din instituţii şi din legi sunt trăsăturile de seamă ale spiritului stalinist. Care Cititor din mileniul următor, necunoscător al faptelor, înarmat cu Constituţia, Codurile federale şi republicane şi cu întreaga literatură juridică din anii 1980, va bănui că în spatele înfloririi democraţiei şi al garanţiilor

acordate societăţii, s-a desfăşurat o violenţă fără margini împotriva societăţii?

Falia dintre drept şi omorul cotidian este completă şi maschează totodată un drept a cărui funcţie este tocmai legitimarea omorului. Într-un asemenea sistem de garantare a libertăţilor, orice omor înseamnă crimă. Pedagogia stalinistă se va strădui să le lege indisolubil. În acelaşi mod „mâncătorul de oameni“ se va înverşuna să instaureze un nou sistem de valori sociale, a cărui finalitate este mitul patern, protector, legat de persoana lui. În „statul sovietelor se respiră mai bine, mai liber decât oriunde în altă parte“, pentru că „Tătucul popoarelor“, „cel mai bun prieten al copiilor“ veghează asupra statului de drept. Nu este inutil să subliniem că una dintre etapele decisive în constituirea imaginii protectoare, a mitului tatălui binevoitor este legată de o omucidere. O va pune în lumină povestea lui Pavlik Morozov. Tânărul pionier (1918-1931) s-a bucurat de trista faimă de a-şi fi denunţat tatăl ca fiind „duşman al poporului“ şi membru al unui complot organizat de culaci. Înalta sa faptă – Pavlik Morozov a fost timp de decenii propus ca model copiilor sovietici – îi furnizează lui Stalin un dublu mit. Primul identifică societatea sovietică cu *o familie* în care progresul istoriei, legăturile de sânge contează pe viitor mai puţin decât cele create de adeziunea la sistem. În numele acestei ierarhii, Pavlik Morozov nu numai că îl respinge, dar îl şi denunţă pe tatăl său natural, de îndată ce se presupune că acesta a trădat. Procedând aşa, copilul delator arată pe de altă parte cine este *adevărata* familie şi cine este *adevăratul* tată, dat fiind că fiecare familie are unul; acela care prezidează destinele societăţii familiale este în ultimă instanţă Stalin. În 1931, societatea sovietică fiind încă nepervetită de acest discurs, Pavlik Morozov va fi ucis de ai săi, furnizând astfel – în afară de miturile *Familiei politice* şi al *Tatălui politic* – un martir-copil. Observăm cum, în cultura socială în curs de elaborare, sunt difuzate în conştiinţe miturile cunoscute, dar dotate cu un conţinut diferit.

Funcţia crimei

Corolarul contrarevoluţiei legale: utilizarea sistematică a omorului pe care îl putem clasa în mai multe grupe.

Nimeni nu mai neagă faptul că Stalin a fost un ucigaş, cu excepţia câtorva nostalgici. Faptul că omorurile sale, încă imposibil de numărat – dar un total de milioane nu simplifică operaţia, ci dimpotrivă, o complică – s-au supus unei raţionalităţi este la fel de evident.

Revenirea la ordinea fratricidă

O primă categorie, desigur cea mai simplă, o constituie omorurile ce îi elimină pe aceia ce-i stăteau în cale şi îi frânau accesul la puterea absolută. Sunt omoruri de tip clasic din sfera puterii, care nu prezintă interes decât în privinţa căilor diverse, imaginative, pe care Stalin şi le-a croit. Poate fi absolvit de un singur omor, chiar dacă i-a fost şi el uneori atribuit: al lui Lenin. Desigur,

în ultimele sale clipe, Lenin a încercat să îl îndepărteze de la puterea pe care i-o încredinţase – Stalin fusese numit Secretar General al partidului la propunerea lui în 1922 –, dar pare evident că moartea sa – era condamnat pe termen scurt – a fost naturală.

Dintre aceia pe care îi considera duşmanii săi personali, acela pe care l-a urât cu cea mai mare pasiune – ostilitatea era de altfel total reciprocă – acela pe care l-a vânat în modul cel mai constant şi mai dificil a fost Troţki. Pentru a se descotorosi de el, lui Stalin i-a trebuit multă constanţă în sentimente – şi a folosit în slujba acestui omor aproape toate tehnicile criminale. Stalin organizează prima moarte a veşnicului său adversar foarte devreme; în luna în care Lenin, deja bolnav, era scos în afara jocului, Troţki angajează o luptă sistematică împotriva birocratizării aparatului comunist de către Stalin. Epuizat de lupta începută în ianuarie 1924, Troţki pleacă să-şi refacă forţele în Caucaz. Anunţat de moartea lui Lenin la Tiflis, îi este imposibil să participe la funeralii, la inaugurarea „cultului lui Lenin“, pe care Stalin îl întreprinde pe loc, la reorganizarea puterii. Omor fără cadavru, dar totuşi omor. La organizarea distribuirii rolurilor, Stalin îi reuneşte pe „camarazii“ (*soratnicii*) lui Lenin, pe aceia care au dus alături de el lupta revoluţionară. Din această familie spirituală a lui Lenin, el l-a exclus vizibil pe Troţki. Se perfectează astfel uciderea fratelui de arme. Moartea politică prin excludere, anterioară eliminării fizice, anunţă unul din modurile staliniste de lichidare a duşmanilor personali.

Dar nu este de ajuns. Mort pentru cercul magic al „leniniştilor“, categorie proaspăt întemeiată de Stalin, acesta îl va omorî ulterior în sânul partidului, extirpându-l din istoria revoluţiei ruse. Se va sluji în acest scop de duelul dintre anii 1924 şi 1929. Alungat din patria revoluţiei, jefuit de Stalin care *dictează* dreptul revoluţionar, Troţki va fi veşnicul rătăcitor hăituit, doborât în final în 1940, după ce au fost asasinaţi toţi ai săi pe care ucigaşii de la Kremlin i-au putut atinge. În înşiruirea titlurilor lucrărilor sale, Isaac Deutscher a rezumat admirabil strategia lui Stalin pe parcursul acestui duel implacabil. El l-a „dezarmat“ pe Troţki – de armura sa leninistă şi de aceea a partidului; apoi l-a făcut un „om în afara legii“. Uciderea sa politică, anterioară uciderii fizice, are meritul de a împiedica resudarea rândurilor partidului în jurul unui martir.

Ulterior, Stalin va aplica strategia uciderii fără sânge, prin evacuarea din partid, din succesiunea lui Lenin a tuturor moştenitorilor posibili. În cursul luptelor interne pentru succesiune dintre 1924 şi 1930, Stalin, situându-se în centrul conflictelor al căror arbitru se pretinde – stânga contra dreapta, dreapta contra stânga –, va repeta pentru toţi rivalii săi operaţiunea Troţki. El le impune tuturor în mod insidios o cale comună: instalarea pe o poziţie extremă faţă de adversarii respinşi în cealaltă extremitate pentru ca, la ora înfrângerii, să fie constrânşi să admită că s-au înşelat, că au înşelat partidul şi, prin aceasta, s-au exclus treptat din familie.

În favoarea conflictelor interne, Stalin aranjează două mituri indisociabile decurgând din cultul lui Lenin, pe care l-a orchestrat cu atâta grijă. Îmbălsămat, aşezat într-un mausoleu deschis devoţiunii populare, Lenin – un Lenin intangibil, pe care Stalin îl împodobeşte cu *leninism*, piatră de încercare

în continuarea căii presupuse a fi cea dreaptă – este fie trădat, fie urmat cu fidelitate, adevărată stea a păstorilor care îi ghidează pe supravieţuitori spre locul pe care li-l recomandă istoria. Cine se bate pentru a-şi apăra propria concepţie despre calea ce trebuie urmată la un moment dat şi în circumstanţe deosebite – Zinoviev, Kamenev, Rakovski, Preobrajenski… –, cine mai apoi este constrâns să-şi recunoască greşeala şi, lucru mai grav, că a folosit cadrul partidului spre a se proteja este de două ori exclus din leninism. Cazul cel mai flagrant în această privinţă şi totodată cel mai tragic este acela al lui Buharin, „copilul îndrăgit al partidului“. Nu numai că va trebui – în cadrul aparent paşnic al dezbaterii din sânul partidului să admită ruptura sa cu Lenin, dar, înainte de a se ajunge aici, el însuşi în 1928 îi va condamna politica şi va propune o cotitură implicând mărturisirea erorii sale şi excluderea sa.

În felul acesta se dezvoltă, de la Troţki şi Buharin, un prim mit, acela al *camarazilor pierduţi* de Lenin. Alături, revers al primului mit, se naşte un al doilea, acela al omului înţelept, al camaradului infailibil, care a încercat în mod constant să menţină intacte moştenirea şi cercul familial. Camarazii pierduţi, din cauza slăbiciunii lor, conferă legitimitate aceluia care menţine tradiţia. Ceea ce în 1924 părea greu de atins – Lenin recomandase îndepărtarea lui Stalin din funcţiile sale şi terminase printr-un cuvânt de despărţire completă – s-a inversat datorită strategiei. Prin mărturisirea neînţelegerilor lor cu Lenin, camarazii acestuia măresc fără încetare golul în centrul căruia tronează Stalin. În 1934, în timpul Congresului al XVIII-lea, *congresul învingătorilor*, când Stalin îi adună pentru ultima oară – imagine a generozităţii, a fidelităţii faţă de un Lenin pe care îl obseda necesitatea de a uni partidul – pe adversarii săi, absolviţi de greşelile lor trecute, noua mitologie este instalată. În mausoleu, Tatăl revoluţiei; la tribună, camaradul său credincios, încercând să refacă unitatea familiei destrămate. Fiii risipitori, cărora rar li se întrevede un viitor de durată, sunt aici…

Încă din acea epocă, un omor poate fi pe cât de sângeros, pe atât de subtil. Moartea pe masa de operaţie, la 31 octombrie 1925, a lui Mihail Frunze, constrâns să se dea pe mâna chirurgilor pentru un ulcer ce nu îi ameninţa viaţa – contrar părerii unanime a medicilor care au declarat că acea operaţie impusă de Comitetul Central, adică de Stalin, îl va ucide în mod sigur –, este o variantă modernă a lichidării adversarului cu otravă invizibilă. În 1925, încă mai era posibil să îţi exprimi îndoielile cu privire la acest tip de moarte foarte oportună, iar Boris Pilniak i-a consacrat o nuvelă surprinzătoare, *Povestea Lunii nestinse*. Revista care a publicat-o a fost imediat oprită, iar autorul său avea să fie arestat ulterior. Acea moarte a făcut să domnească o anume teamă printre camarazii lui Stalin; dar era vorba deja de o frică paralizantă, nu dintre acelea care incită la ripostă.

În epocă nu lipsesc morţile în condiţii tulburi. Din categoria care ilustrează distrugerea familiei leniniste, categorie în definitiv fratricidă, una dintre cele mai interesante este aceea a lui Kirov, asasinat la 1 decembrie 1934. Ea închide ciclul exterminării politice, pentru a face loc lichidării fizice a rivalilor. Ipoteza că asasinarea lui Kirov a fost organizată de Stalin s-a impus într-un mod destul de general, începând de la Congresul al XX-lea al PC sovietic.

În unanimitatea omagiului ce se înalţă către Stalin în timpul Congresului al XVII-lea din 1934, putem descoperi o ambiguitate. Este salutat pentru ceea ce a făcut şi, prin aceasta, considerat deja omul unei epoci încheiate, pe care se cuvine deci s-o înlocuiască? Sau este pentru totdeauna omul destinului sovietic? Cele două teze sunt opuse. Atâta timp cât nu vor fi deschise toate arhivele pentru a se stabili răspunsuri, nici una dintre ele nu poate fi privilegiată în detrimentul celeilalte. Pentru bătrânul menşevic Boris Nikolaevski, ca şi pentru Hruşciov, Kirov era atunci partizanul unui răgaz după anii grei ai primului plan cincinal. Lichidându-şi un rival printr-un asasinat foarte misterios – cu orice supraveghere brusc dispărută, într-o vreme în care înalţii conducători ai partidului şi locurile lor de muncă erau sever păzite, un tânăr necunoscut a reuşit să-şi descarce în tihnă revolverul asupra lui Kirov –, Stalin lichida în acelaşi timp un adversar. A doua teză contestă faptul că în 1934 se putea cineva gândi la înlăturarea lui Stalin şi insistă pe profunda asemănare în gândire a celor doi oameni. Dar nici o teză nu explică esenţialul: ciudăţenia care înconjoară crima presupune complici la cel mai înalt nivel şi sugerează posibilitatea unei manipulări a omorului din partea lui Stalin. Fie că o comanditase, fie că nu, faptul contează numai în plan secund. Importanţa lui se află în altă parte: acel omor bizar i-a permis lui Stalin să se angajeze într-o altă categorie de omoruri. Ea va transforma cadavrele politice în cadavre autentice, va deschide calea Terorii celei Mari şi perfecţionării unei noi culturi politice.

Omorul-spectacol

Robert Conquest, autorul unui important studiu despre *Marea Teroare*, numeşte omorul lui Kirov „omorul secolului“, pentru că a servit drept detonator şi pretext unei terori generalizate, ascunzând prin cele mai spectaculoase aspecte ale ei esenţialul: raţionalitatea exterminării masive a sovieticilor, comunişti sau necomunişti. Intervalul de timp ucigaş dintre 1934 şi 1939 deconcertează la prima abordare prin distanţa ce separă declanşarea detonatorului, moartea lui Kirov, de explozie, procesele care încep în 1936. Considerând Marea Teroare din acest unghi cronologic, lăsăm deoparte unul dintre aspectele ei primordiale: instalarea unui sistem legal, permiţând aşezarea oricărei tentative de distrugere fizică ce va înflori începând cu 1936 într-un cadru de drept.

Codul criminal al RSFSR din 1926 oferea puterii un instrument represiv comod: articolul 58, suficient de vag pentru a permite să fie inclusă în el orice formă de opoziţie faţă de sistem. Soljeniţîn a notat pe drept cuvânt în legătură cu aceasta că „acolo unde nu există lege poate exista crimă“. În noaptea de 1 spre 2 decembrie 1934, Stalin semnează o serie de documente – legile Kirov – care în principiu trebuiau să permită asigurarea ordinii, dar constituind în realitate jurisprudenţa terorii. Serviciile competente – în acel an NKVD a înlocuit OGPU – primesc misiunea de a accelera instrumentarea procesului oricărei persoane acuzate de pregătirea sau de executarea unor acte teroriste. Recursul la graţiere este desfiinţat, pedepsele sunt imediat puse în

aplicare. Articolul 58 acoperă toate cazurile. La început, serviciile de instrucţie ale NKVD aveau competenţele limitate, în funcţie de gravitatea delictelor şi de sentinţele pronunţate, iar tribunalele militare tratau cele mai grele cazuri. Treptat, diferenţele se estompează. În 1935, dispoziţiile complementare perfectează teroarea legală. Decretul din 30 martie 1935 prevede pedepse foarte mari pentru orice deţinător de arme de foc sau de arme albe. Unde ia sfârşit definiţia armei? La 8 aprilie răspunderea penală – putând merge până la pedeapsa capitală – se extinde la adolescenţii de peste 12 ani. În sfârşit, la 9 iunie, un decret prevede pedeapsa cu moartea, nu numai pentru spioni şi paraziţi, ci şi pentru aceia „care ar fi avut cunoştinţă despre asemenea activităţi sau despre proiecte privitoare la acestea". Textele constituie un ansamblu ce trebuie bine înţeles. El instituie obligativitatea delaţiunii unui act criminal, dar şi pe a unei intenţii criminale. Se instituie principiul *răspunderii colective*. Aplicarea acestui drept represiv la adolescenţi; atât de fragili din punct de vedere psihologic şi închişi în mitul „eroic" al lui Pavlik Morozov, pune în lumină semnificaţia acelor decizii. Adolescenţii au de ales între a deveni eroi sau „copii ai unor duşmani ai poporului" şi, în consecinţă, complici ai acelor duşmani. Alegerea în cauză îl priveşte pe fiecare şi în special fiecare familie concepută drept cunoscătoare a urzelilor din sânul ei.

În acest punct – şi numai pe baze „legale", se pune în mişcare un proces complex. În vârful aisbergului se află melodrama plină de oroare a marilor procese de la Moscova ce vor face ravagii în toată vechea gardă a partidului bolşevic. Puţin mai jos, spectacolul oferit de procesele din tribunalele districtuale şi din toate oraşele URSS.

Aici sunt judecaţi „complicii" diverselor comploturi pe care le-au pus în lumină procesele de la centru. Este acelaşi principiu care guvernează transmiterea în cercuri concentrice a cercului făcut la aruncarea unei pietricele în apă. Fiecare proces creează cercuri concentrice asemănătoare, care se multiplică la infinit. Ceva mai încolo, în adâncurile gheţarului terorist, procesele secrete şi execuţiile fără proces nu mai pot fi numărate. Duşmanul se află peste tot: în partid, în întregul aparat de stat, în armată, până şi în poliţie, instituţie ai cărei conducători vor fi absorbiţi de procese, unii după alţii: acuzatorii de ieri sunt dintr-o dată acuzaţi de cele mai grave nelegiuiri. Nu vom reveni aici asupra istoriei acelor procese: atâtea lucrări au relatat deja despre ele! Ne interesează mai mult încercarea de a înţelege logica omorului stalinist a motivaţiei acelor puneri în scenă sinistre şi inutile în fond.

La prima vedere, marile procese nu au nici o raţiune de a fi. Cei judecaţi sunt deja morţi din punct de vedere politic, iar moartea lor a survenit cu mult timp în urmă: poporul trebuie să se indigneze în mod organizat în faţa unor cadavre. Puţine lucruri mai pot fi adăugate în cadrul procesului justificator. În epocă, legitimitatea lui Stalin nu poate fi pusă la îndoială. Procesele permit desăvârşirea umilirii adversarilor săi, lichidarea lor fizică prin punerea lor în situaţia de a se acuza de crime pe care nu le-au comis. Dar din moment ce ei înşişi şi le atribuie, cine să-şi mai pună întrebări legate de veridicitatea lor? Important este altceva: acele procese deschid drum unei represiuni generale care va avea consecinţe de seamă asupra funcţionării sistemului şi făuririi

miturilor care modelează conştiinţa socială. Din cauza epurării permanente, sistemul inaugurează o metodă inedită de selecţionare a elitelor şi de promovare a cadrelor. Prin reînnoirea constantă a întregii încadrări, Stalin ţine tot mai ferm în mână aparatul birocratic. Cei aflaţi la toate nivelurile puterii îl urmează orbeşte, de frică să nu fie îndepărtaţi – iar, în acele timpuri de epurare, îndepărtarea este sinonimă cu moartea sau, cel puţin, cu lagărul.

Cine se apropie de putere contribuie la procesul de epurare, în speranţa că va avea la rândul lui acces la ea.

Acel mijloc de a administra un aparat imens în beneficiul puterii unui singur om nu face nici o economie la capitolul vieţi omeneşti şi are pentru Stalin meritul de a fi eficient. Situaţia URSS, conflictele de la bază – pe care prea îndelungata tradiţie a studierii în exclusivitate a conflictelor de la vârf le-a condus spre subevaluare – atestă că puterea lui Stalin nu este asigurată pe veci. La mijlocul anilor 1930, URSS este o ţară epuizată de un efort nemăsurat şi dezechilibrată. Ţăranul redescoperă noi forme de iobăgie, muncitorul nu este nici el mai favorizat de soartă; industrializarea este spectaculoasă, conform datelor statistice, dar ea nu asigură nici electrificarea satelor şi nici satisfacerea nevoilor minimale ale societăţii. Distanţa dintre realitatea imaginată a sistemului, „viaţa voioasă“, şi realitatea trăită este incomensurabilă. Ea atrage după sine tensiuni puţin vizibile, dar foarte concrete în rândul populaţiei. Acea distanţă, acea prăpastie necesită o explicaţie, în ea constă pedagogia proceselor. Ea se întemeiază pe un mit explicativ care, deşi nu este original, n-a cunoscut niciodată în altă parte un asemenea răsunet.

Complotul, a cărui parte vizibilă este evidenţiată prin procese, divizează societatea sovietică. Pe de o parte, cresc cohortele acelora care îl trădează pe Lenin, comunismul, poporul. Ei sunt răspunzători pentru tot, începând cu necazurile zilnice ale populaţiei. Putem face comentarii la nesfârşit pe baza celor mai absurde anecdote legate de marile procese. De exemplu, mărturia lui Zelenski la procesul lui Buharin, acuzat de sabotaj economic: acesta ar fi făcut inutilizabil untul poporului, punând cuie în el; nu a reuşit să facă aceeaşi operaţie şi la ouă pentru că nu i-a permis coaja! O dată cu distanţarea în timp şi spaţiu, caracterul straniu şi suprarealist al unor cuvinte de felul acestora ne oferă prilejul să râdem. Dar în atmosfera de penurie şi de tragedie a timpului, ne putem imagina reacţiile oamenilor care făceau eforturi să găsească cele necesare supravieţuirii şi care aflau, în sfârşit, de ce a dispărut „untul poporului“… La cealaltă extremitate a complotului se află *cei buni*. Astfel, societatea este regrupată în jurul aceluia care, asemenea lui Lenin odinioară, încearcă să pună zăgaz fluxului complotiştilor. Mitul complotului, diviziunea maniheistă între buni şi răi, între criminali (sabotori, trădători, spioni) şi victime, transformarea adversarului în diavol servesc la conturarea unei lumi noi, a unei societăţi noi, a unei culturi politice noi, aceea a efortului şi a sacrificiului, în vederea înfrângerii răului într-o ultimă luptă. Constatăm în acelaşi timp înlănţuirea elementelor ce au permis desprinderea unui model special nou: un omor fabricat şi/sau exploatat, procese-spectacol menite să expliciteze miturile născânde, să legitimeze o putere şi continuarea unei

politici, în concluzie, teroarea generalizată.

Omorul „social"

Raportul secret a încercat să dateze omorul stalinist din 1934, adică din momentul în care opera de transformare a structurilor sociale – colectivizarea şi industrializarea – este încheiată, dar trebuie să recunoaştem că principala sa lacună constă tocmai în acest fapt. Concentrându-ne prioritar atenţia asupra a tot ceea ce Stalin le-a impus camarazilor săi, ansamblului de organisme administrative permanente, Hruşciov încerca încă – de la Congresul al XXII-lea se va dovedi mai puţin timorat – să salveze opera socială înfăptuită, să şteargă preţul plătit şi metoda de lucru: uciderea ţărănimii.

Stalin s-a dorit artizanul unui proiect imens: smulgerea ţării sale din fondul ei ţărănesc. În 1929, în ciuda urbanizării în plin progres, statul sovietic rămâne eminamente locuit de ţărani, chiar atunci când aceştia au emigrat spre oraşe, mentalitatea ţărănească li s-a menţinut. Unii istorici – ca E.H. Carr – au estimat că fenomenul colectivizării decurge dintr-o veritabilă necesitate socio-economică: criza crescândă, datorată comportamentului ţărănesc de la sfârşitul anilor 1920. Desigur, ţăranii nu erau perfect cooperanţi cu puterea sovietică, iar reticenţele lor în a-i accepta exigenţele se agravau. Dar existau alte mijloace pentru rezolvarea lor decât acel război al claselor sociale, în afara acelui război purtat cu satele. Colectivizarea a fost pentru toţi de o violenţă nemaiauzită. Şi ea a făcut apel la mitul complotului, al duşmanului neînduplecat, cel care, la ţară, a îmbrăcat forma *culacilor*. Pentru că satele nu numărau destui culaci pentru a justifica puterea ce li se atribuia, ei au fost fabricaţi în întregime, în virtutea unei *quota* fixate dinainte. Acei „duşmani ai poporului", „vampiri" etc., condamnaţi să fie *deculacizaţi* (ceea ce înseamnă distruşi) împreună cu toţi ai lor, au îndurat o soartă cumplită care aminteşte în toate privinţele modul în care un om de aceeaşi teapă – Hitler – îi va trata altundeva, câţiva ani mai târziu, pe unii din alte categorii umane.

În cazul nostru, omorul era precedat de un răgaz. Trebuia ca înainte de dispariţie acei oameni condamnaţi pentru simplul fapt că erau ţărani să fie folosiţi. Deportaţi, aruncaţi în lagăre, unde li se cerea să muncească dincolo de orice limită a rezistenţei umane, *culacii* au furnizat industrializării, marilor şantiere, o mână de lucru cvasigratuită. Capitalul necesar dezvoltării URSS a fost înainte de toate acel capital uman. Genocidul – căci este vorba într-adevăr de un genocid, calitatea de ţăran fiind singura lor vină – a îmbrăcat forme variate. Culacilor condamnaţi la moarte prin muncă în condiţii inumane li s-au adăugat în curând nomazii „sedentarizaţi" atât de bine, încât aproape un sfert din numărul lor va dispărea din tabelele statistice. Cât despre marea foamete din 1932-1933, care va extermina, mai ales în Ucraina, câteva milioane (2 sau 4?) de indivizi, ea a fost în mod sigur rezultatul unei politici agrare dezastruoase şi, totodată, al unei politici sistematice de distrugere a societăţii ţărăneşti. În timp ce populaţia rurală din Ucraina murea literalmente de foame, copiii ucigându-i pe vârstnici pentru a se hrăni şi a supravieţui,

silozurile de grâu erau pline, iar ţara exporta cereale.

Pe lângă ţărănimea asasinată prin deculacizare şi foamete, trebuie să amintim de micile naţiuni „pedepsite cu deportarea“, între 1943 şi 1945, şi decimate fizic, prin chiar condiţiile deportării. Tot aşa cum Stalin a vrut să suprime fostul univers rural, oferind ţărănimii care supravieţuia în colhozuri şi sovhozuri, legată de ele printr-un statut juridic înrudit cu iobăgia[71], un *contramodel diabolizat*, acela al exploatatorilor, al culacilor, peste încă cincisprezece ani, el va furniza un model identic de naţiuni „pozitive“, exterminând parţial micile grupuri naţionale „negative“, trădătoare. În cazul lor, pretextul va fi colaborarea cu duşmanul în timpul războiului. Fiecare ştie că bătrânii şi sugarii nu sunt în stare să colaboreze: în acele deportări ucigaşe atât pentru viaţa oamenilor, cât şi pentru sufletul popoarelor au fost incluşi cu toţii.

Contabilizarea omorurilor colective, pe care numai termenul de genocid le-ar putea desemna în mod echitabil, nu ne-ar sluji la nimic. Până şi în ziua de azi ne este greu s-o stabilim… Cele mai modeste date evaluează pierderile ţărăneşti din anii 1929-1933 între 5 şi 7 milioane de persoane. Logica acelor omoruri se află în proiectul social, prometeic, pe care Stalin voia să îl ducă la bun sfârşit. El voia să transforme societatea ţăranilor colhoznici într-o societate nediferenţiată şi uniformizată, ceea ce în mintea sa avea semnificaţia unei societăţi desprinse de cultura socială seculară a marii majorităţi a societăţii – fie ea rusă sau de altă naţionalitate. În realitate, el angajează o imensă „revoluţie culturală“ ce va deveni un succes tragic, care mai apasă şi azi asupra destinului URSS. Prin asasinate – directe sau indirecte –, el reuşeşte să distrugă o societate cu reperele, solidarităţile şi modurile ei de viaţă, civilizaţia lumii rurale. O va înlocui cu o „lume a muncii la ţară“, în cadrul unor structuri pe care cei menţinuţi cu forţa în cadrul lor le-au dezonorat. Dar el nu a fost în stare să creeze un univers rural nou. Satul şi cultura lui n-au fost înlocuite prin nimic. La sfârşitul anilor 1980, în China, urmaşii lui Mao Zedong reuşesc să redea viaţa agriculturii, datorită unui ţăran încurajat de iniţiativa autorizată să facă din nou eforturi. În acel loc, civilizaţia lumii rurale supravieţuise, iar azi ea a redevenit cadrul comprehensibil al muncii fiecăruia. Omologii lor din URSS, porniţi să rezolve aceeaşi problemă, constată cu disperare că mujicul nu mai există, că satul nu mai este un loc de viaţă sau de cultură socială.

Omorul exportat

La cele trei grupe de omoruri evocate până aici trebuie să o adăugăm pe ultima, aceea care pregăteşte, dincolo de hotarele sovietice, expansiunea revoluţionară ratată de Lenin şi cu care Stalin se va mândri ca de reuşita sa personală. Încă din ajunul celui de-al doilea război mondial, în timpul

---

[71] Până la sfârşitul anilor 1970, ca să-i împiedice să părăsească satele, ţăranii au fost lipsiţi de *paşaportul intern*, singurul act de identitate care le-ar fi permis să circule şi să locuiască într-un loc sau altul.

negocierilor germano-sovietice care se vor finaliza cu pactul de la 23 august 1939, Stalin nu face un mister din ambiţiile sale legate de frontierele occidentale ale ţării. Dar nu este vorba de simple ambiţii teritoriale, Stalin vrea ca revoluţia să se întindă în acea direcţie, acolo unde circumstanţele se vor preta conform propriei sale concepţii centraliste şi teroriste. Revoluţia, acolo unde o va putea impune, trebuia să fie o *revoluţie de sus*, asemenea revoluţiei sociale pe care a impus-o în propria lui ţară, reproducând modelul sovietic din toate punctele de vedere. Pentru a-şi impune modelul fără discuţii, trebuie să-i suprime pretutindeni pe aceia care ar putea să îi confere schimbării sociale o dimensiune neobişnuită, legată de culturile naţionale. Nimeni nu cunoştea mai bine decât Stalin cota sentimentelor şi a concepţiilor naţionale în lupta revoluţionară, fiindcă a combătut-o cu mult înainte de 1917, iar mai apoi până când a nimicit toate elitele naţionale din ţara lui. Înainte de 1943, el extermină în acelaşi mod cadrele străine din Comintern care lucrează la Moscova. Acuzate de a fi luat parte cointeresată material în comploturile etalate de justiţie la lumina zilei, cadrele străine foarte supuse totuşi faţă de omul puternic al mişcării plătesc pentru faptul că sunt reprezentanţii unui comunism naţional. Aceeaşi grijă de a zdrobi elitele naţionale stă la originea uciderii a peste 15 000 de ofiţeri polonezi, din care au fost găsiţi 5 000 la Katyn, în 1940. Alţi 10 000 se odihnesc încă în câteva gropi comune necunoscute. În ciuda eforturilor sistematice ale lui Stalin şi ale purtătorilor săi de cuvânt de a pune pe seama armatei germane, aflate pe pământul rus în 1941, răspunderea cumplitului masacru şi în ciuda tăcerii pudice păstrate de occidentali, acea „pată albă“ a istoriei sovieto-poloneze nu este complet albă, probele adunate de istorici, tăcerea jenată a conducătorilor sovietici de la ora transparenţei – *glasnost* –, totul confirmă că cei 15 000 de polonezi, făcuţi prizonieri de armata sovietică în prima fază a războiului, au dispărut pe veci cu mult înainte ca germanii să fi pătruns în URSS. Exterminare în masă care pregăteşte deja viitorul: schimbarea într-o Polonie lipsită deja de cele mai patriotice elemente ale sale. După 1945, când URSS va fi prezentă din punct de vedere militar în întreaga Europă de Est, Stalin va reproduce în Polonia întregul proces de transformare socială pe care ţara lui îl cunoscuse, impunând aceleaşi metode: procese publice, epurări, teroare în masă. Logica sistemului constă în unificarea morală a spaţiului socialist prin eliminarea elitelor naţionale şi a tradiţiilor proprii fiecărei societăţi. Aceeaşi furtună răvăşitoare pentru întreaga societate trebuie să producă acelaşi tip de societate, crede Stalin.

Era complotului

O revoluţie culturală nu este niciodată încheiată, mai ales dacă împrejurările deschid breşe în societatea supusă unei încercări asemănătoare. Breşele se datorează războiului cumplit de ucigaş pentru URSS, care îl constrânge pe Stalin să pună capăt terorii şi să treacă la un compromis de moment cu forţele sociale. Încă din 1946, data la care s-a tras concluzia

victoriei în război, Stalin a anulat compromisul şi, asemenea lui Sisif, a repus în funcţiune întregul proces din anii 1930. Cu o diferenţă totuşi: la încheierea transformării sociale, finalitatea demersului său ucigaş devenise pur politică.

Se pune aici încă o dată problema autorităţii personale. Dacă, începând cu 1934, nimeni nu îndrăznise să conteste puterea absolută a lui Stalin, după război, în special după 1948, autoritatea sa totală suferă o eroziune. Două cauze o explică. În 1938 încetează epurările, conducătorii din jurul lui Stalin cunosc o stabilitate relativă a poziţiilor lor, deci un sentiment inedit de securitate. Pe de altă parte, Stalin merge spre şaptezeci de ani – sărbătoriţi în 1949 şi totul anunţă o succesiune apropiată. În acea perioadă de stabilitate, necunoscută până atunci, se schiţează rivalităţi şi combinaţii în afara puterii staliniste. O a doua cauză, nu mai puţin importantă: din 1948, puterea absolută a lui Stalin se confruntă cu o sfidare externă, aceea a lui Tito, care refuză să se supună voinţei sale şi totodată să se lase distrus fizic, încăpăţânându-se să nu răspundă la apelurile lui Stalin. Desigur, împotriva acelui adversar de neînfrânt, Stalin foloseşte imediat metoda de care s-a servit odinioară în cazul lui Troţki. Îl ucide din punct de vedere politic, dându-l afară din universul comunist şi denunţându-i „legăturile cu capitalismul“. În trecut, transformarea adversarului în cadavru politic constituise o etapă decisivă, premergătoare morţii fizice. Dar în 1948 este imposibil să se reia aceleaşi procedee: istoria nu vrea să se mai repete. Extrăgându-şi forţa din ţara aflată în spatele lui, Tito nu poate fi redus la defensivă, nu poate fi proscris sau pus în situaţia de a fugi prin lume ca să scape de asasini. Nu fuge, nu se înclină, îl sfidează pe Stalin personal în planul hotărâtor al ideologiei. Opune ficţiunii umanităţii societăţilor revoluţionare realitatea *naţiunilor revoluţionare* conturate de cultura politică şi de istorie şi care se menţin în cadrul progreselor luptei sociale. Vechea dispută care a divizat continuu mişcarea socialistă începând cu secolul al XIX-lea – istoria nu este decât o luptă de clase sau trebuie să integreze solidarităţile seculare ale societăţilor globale, adică ale naţiunilor? – renaşte astfel dincolo de unanimitatea aparentă.

La sfidarea ambiţiilor personale ce renasc în URSS, la confruntarea cu Tito, ale cărei implicaţii depăşesc cu mult problemele dintre persoane, se adaugă sfidarea, ceva mai discretă, a societăţii. Deşi tragic, războiul a avut ca efect reintroducerea în cultura uniformă a Terorii a unor elemente despre care se credea că dispăruseră pentru totdeauna – Biserica, sentimentul naţional, o anume libertate a iniţiativei personale – toate concesiile făcute de Stalin faţă de societatea pulverizată şi amorfă ca să îi provoace regăsirea generală a sentimentului de patriotism. În sfârşit, lumea exterioară operează o reîntoarcere timidă în percepţia deformată a cetăţeanului sovietic. Muncitorii deportaţi în Germania în anii ocupaţiei, soldaţii sovietici care au traversat Europa până în Germania, chiar dacă era vorba de o Europă în ruine, au putut măsura distanţa dintre viziunea asupra lumii exterioare, vehiculată în discursul sovietic începând cu anii 1930, şi realitate. Executarea proiectului lui *Big Brother* nu este posibilă decât într-un univers închis, unde nu se ridică glasul nici unui disident. În 1948 s-au clătinat barierele acelei lumi.

Cum să reconstitui lumea închisă de ieri ca să regăseşti unanimitatea sfărâmată? Arma absolută este complotul. Tocmai pe el contează Stalin pentru a-şi relua procesul de epurări.

Proiectul de după război – reîntemeierea autorităţii pe epurarea motivată de complot – repetă ca tehnică proiectul din anii 1930, dar secvenţele acestuia din urmă sunt total diferite. În 1948, Stalin pleacă de la complot ca să ajungă la epurări; odinioară, complotul era descoperit în plin proces de epurare. De acum încolo, complotul confundă condiţiile Războiului rece – cine nu este bănuit de a fi un agent american? – cu vechea pasiune antisemită pe care Stalin o traduce în termenii contemporani: „cârdăşia sionismului cu imperialismul". La începutul anului 1953, totul este pus la punct pentru ca maşina represivă să poată funcţiona – arestările se multiplică începând cu 1946, dar încă lipseşte integrarea într-un proiect coerent. La 13 ianuarie 1953, se declanşează detonatorul. În 1934 fusese asasinat Kirov. Peste două decenii, procesul nu mai este pus în mişcare printr-un omor, ci prin descoperirea unui complot, „afacerea asasinilor în halat alb", medici, în majoritate evrei, arestaţi sub acuzaţia absurdă că pregătesc asasinarea conducătorilor sovietici pe „cale medicală". Alegerea medicilor indică natura complotului care li se impută: conspiraţie internaţională, sionistă, împotriva statului sovietelor. Lupta de clasă din ţară fiind încheiată de multă vreme, duşmanul extrem trebuie, fireşte, să îl înlocuiască pe duşmanul intern din anii 1930. În urma acestor detalii ştim că ceea ce se va angaja ulterior va repeta cursul evenimentelor din urmă cu douăzeci de ani: procesele publice întemeiate pe mărturisirile acuzaţilor, reluarea epurării menite să nimicească toate centrele complotului. Moartea lui Stalin a salvat URSS de repetarea acelei tragedii exterminatoare. Ea nu poate elimina întrebările pe care le pune arma omuciderii în perioada apocaliptică ce se întinde din 1917 până în 1953.

Reflecţii asupra omorului stalinist

Cel mai străluciţi camarazi ai lui Lenin, apoi ai lui Stalin – asasinaţi de acesta din urmă – au fost conştienţi de pericolul ce îi pândea, de maşina ucigaşă instalată imediat după revoluţie. Totuşi, puţini dintre ei au avut curajul să-şi continue analiza până la capăt şi să constate că au contribuit ei înşişi la edificarea unui sistem care le pregătea asasinatul şi se va dezvolta ca tehnică a puterii prin omorul colectiv. Probabil că cel mai lucid a fost Karl Radek, acela care, în 1921, când Congresul al X-lea al partidului a hotărât să interzică fracţiunile, a votat decizia conchizând că acceptase astfel să pregătească ştreangul care îl va sugruma într-o zi.

Troţki, criticul ce mai important al lui Stalin, sau Buharin l-au comparat pe Stalin cu marii ucigaşi din istorie, cu Nero, Cezar Borgia sau Genghis-Han. Comparaţia însemna să i se atribuie lui Stalin, nebuniei lui ucigaşe sau perversităţii lui răspunderea unei violenţe din care istoria reţine puţine exemple pe o atât de lungă perioadă. În privinţa tragediei îndurate de URSS

de-a lungul mai multor decenii şi chiar a comparaţiei corecte cu oamenii înclinaţi să rezolve totul prin violenţă, acest raţionament prin asimilare cu personajele monstruoase din istorie prezintă un dublu inconvenient.

În primul rând, el elimină instalarea unui *sistem* de ucidere, menit să stabilească şi să consolideze puterea, adică raportul dintre putere şi omor, în beneficiul unui mit, *stalinismul*, creaţie exclusivă a unui monstru numit Stalin. Puţini autori ai „petelor albe“ în analiza istorică a evenimentelor din Rusia sunt în definitiv întemeietorii conceptului de „deviere stalinistă“. Or, răspunsul trebuie căutat tocmai în filosofia care i-a inspirat pe cei ce au instalat sistemul.

Un al doilea inconvenient: a-l considera pe Stalin un simplu ucigaş, de proporţii excepţionale, desigur – comparaţia cu Nero, Caligula şi alte câteva persoane de aceeaşi teapă ne face să tragem această concluzie – sau un dement înseamnă să anulăm logica incontestabilă care i-a condus omorurile. Logica utopiei care impune distrugerea prezentului şi construirea viitorului conform bunului plac al întemeietorilor utopiei în cauză.

Stalin, ca şi Lenin înaintea lui, a plecat de la o logică a rupturii. Lumea la care visau, pe care preluarea puterii le permitea s-o realizeze s-a lovit de o realitate, cea a oamenilor. Pătrunşi de certitudinea că omul este numai produsul condiţiilor economice şi sociale – variantă redusă a gândirii bogate şi profunde a lui Marx –, ei au considerat omul ca pe un simplu material, supus modelării condiţiilor politice şi socio-economice pe care voiau să le creeze. Aici se află, desigur, păcatul originar dominant ce face să devieze orice acţiune revoluţionară. Pentru că omul, în ciuda unei tradiţii îndelungate de supunere, s-a dovedit înzestrat cu o natură autonomă fată de „condiţiile obiective“, a apărut de la bun început faptul că unul dintre cei doi termeni ai raţionamentului trebuie distrus sau cel puţin corectat: omul sau lumea cea nouă anunţată de utopie. Opţiunea a avut ca victimă natura umană, deoarece opţiunea în sens invers implica distrugerea utopiei, deci compromisul cu lumea reală. De aici decurg nenumăratele trăsături ale acelor decenii de teroare şi de violenţă, trăsături aparent dispersate dar în realitate coerente, dat fiind că este vorba de menţinerea utopiei şi de încorporarea forţată a omului în ea.

În acest scop, ce altă soluţie poate exista, în afară de distrugerea a ceea ce este de neînfrânt? Omorul se impunea. El suprima cele mai puternice opoziţii, crea teroarea prin puterea exemplului şi imprevizibilul pentru ansamblul societăţii. Ca să transformi o societate, nu este nevoie să ucizi toţi membrii ei. Este suficient ca fiecare să ştie că în orice moment viaţa îi este pusă în joc. Orwell are dreptate când face din ochiul atoatevăzător al lui Big Brother simbolul sistemului. În termeni concreţi, asupra fiecăruia apasă moartea, nu moartea naturală, final al fiecărui destin individual, ci fructul necesităţii sistemului, omorul.

Omorul necesar abolirii unei naturi umane autonome nu se putea realiza în ilegalitate sau în absenţa legalităţii, pentru că se afla în slujba unei utopii explicitate, nu a unui proiect individual, a cărui unică logică este interesul celui ce ucide. Attila, Genghis-Han ardeau tot şi ucideau toată lumea întâlnită în cale pentru că imperiul era făcut din cuceriri teritoriale, nu din sclavi umani.

Să domini fără să pretinzi că poţi construi o altă lume îţi permite să ucizi fără să-fi justifici omorul. Aşa s-au petrecut lucrurile cu Nero sau cu Irod, care a condamnat la moarte copiii pentru a-şi menţine puterea. Acest tip de omoruri nu are nevoie de legi.

Dar bolşevicii au pretenţia să creeze o lume în care omul să se deschidă plenar, în care drumul său către fericire să-şi găsească, în sfârşit, împlinirea de-a lungul mileniilor, în cadrul unui asemenea proiect, este necesar să utilizezi omorul legal. Nu ucizi fără motiv atunci când eşti depozitarul fericirii oamenilor; nu-i poţi ucide decât pe aceia care se ridică împotriva realizării unui asemenea proiect. De aceea trebuie într-un caz ca acesta să se reaşeze dreptul la omor în antetul proiectului. Lenin s-a arătat mai interesat de înfiinţarea instituţiilor represive decât de codificarea dreptului la moarte, pe care îl defineşte într-un mod relativ din două motive. Spera, cel puţin până în 1920 – că extinderea revoluţiei va acoperi cu valul său puternic şi de nestăvilit tot ceea ce i se mai împotrivea încă; şi că natura umană nu va mai găsi nici o scăpare în afirmarea sa într-o lume devenită de nerecunoscut. Astfel a devenit el omul politicului. S-a spus că pentru el conta numai puterea. Iar puterea este înainte de toate un raport de forţe. Dreptul care să îi permită să-şi impună puterea şi s-o apere prin toate mijloacele poate fi simplificat şi relativ, deoarece el nu face decât să traducă starea acestui raport de forţe la un moment dat.

Stalin – iar faptul nu înlătură nimic din instinctele sale monstruoase – a fost în acelaşi timp mai ambiţios şi mai realist. Ambiţia sa este pur politică – să-şi mărească, să-şi instaleze definitiv puterea dar acelui ţel îi este suficientă uciderea individuală a rivalilor. De altfel, a ştiut s-o practice cu o mare îndemânare. Dincolo de acel fapt, el a avut ambiţia de a adăuga la opera politică a revoluţiei leniniste opera sa personală: transformarea oamenilor, nu numai tăcerea lor; şi transformarea societăţii. Stalin – iar mai târziu Mao – va fi adevăratul artizan al proiectului prometeic ce constituie una din componentele marxismului. El se dedică creării unui om nou – *Homo sovieticus* – rupt de rădăcinile sale culturale şi sociale tradiţionale. Iar o asemenea construcţie are doi versanţi: distrugerea omului existent şi formarea lui *Homo sovieticus*, al cărui comportament va fi produsul unei culturi politice complet noi. Distrugerea trece prin omucidere şi prin ameninţări; cu ea dreptul elaborat în acel moment are ca funcţie să facă omorul acceptabil pentru aceia pe care îi ameninţă. Un vinovat mai degrabă caută să se facă uitat decât să urzească o răzmeriţă. Iar întregul său sistem legal stalinist, prin juxtapunerea statului de drept cu dreptul represiv, îl plasează pe individ în postura de vinovat. Legea de la 1 august 1932, privind sabotajul la ţară, ilustrează din plin faptul: să proclami că orice ţăran care sabotează (sau ameninţă bunurile colective, este acelaşi lucru) – munca în comun de la ţară este pasibilă de pedeapsa cu moartea – înseamnă să faci ca ameninţarea să planeze asupra fiecărui individ, căci acela care literalmente moare de foame şi ridică spicul de grâu ca şi acela care „nu şi-a îndeplinit planul“, irealizabil prin definiţie, intră în aceeaşi categorie. Legea face din fiecare un vinovat potenţial şi prin aceasta îl supune.

Prin teroare, Stalin a făurit o societate silenţioasă, supusă, fără memorie.

„Duşmanii poporului“ nu sunt numai lichidaţi, ci şi excluşi din universul mental al celor apropiaţi lor şi al contemporanilor: la fel cum face legea. Ea şterge orice urmă a acelora pe care i-a condamnat. Literatura sovietică, multă vreme subterană, redă această extraordinară mutaţie mentală. Citind *Casa goală* de Lidia Ciukovskaia, care povesteşte cum, în câteva clipe, o fiinţă omenească este smulsă dintre ai săi, înghiţită de un univers legal – birourile NKVD, biroul procurorului –, lichidată fără să lase urme şi ştearsă din memoria supravieţuitorilor – pentru a te salva pe tine însuţi, trebuie să respingi orice legătură cu „duşmanul poporului“ – înţelegem mai bine acel proces de descompunere a naturii umane. Frica, memoria amputată, ce îi mai rămâne individului?

Fabricarea miturilor

În acea *casă goală* în care s-au transformat atât conştiinţa omenească, cât şi ţara întreagă, rămâne loc pentru cealaltă parte a lucrării: recompunerea personalităţii în vederea făuririi omului nou printr-o serie de mituri a căror purtătoare este în cea mai mare parte teroarea. Într-adevăr, miturile lumii s-au născut în anii stalinismului – Lenin nu a avut timp şi poate că nici nu simţea un interes suficient ca să se angajeze într-un asemenea demers. Nu este locul aici să rezolvăm problema dificilă a relaţiilor dintre mit şi sistem: cine a orientat ce? Miturile generatoare ale utopiei au determinat sistemul sau sistemul născut din utopie a secretat miturile? Este o altă discuţie infinit de complexă. Vom reţine doar că asocierea sistemului cu miturile formează cultura politică stalinistă, în cadrul căreia fiecare mit iniţial creează un mit superior complementar care îl explică pe primul şi conferă sistemului politic legitimitatea sa deplină. Fără a intra în amănuntele imaginarului politic ce se formează în acest fel, putem clasa miturile în trei grupe: politice, sociale şi eshatologice.

Mitul politic central este *complotul*, a cărui dezvoltare este permisă de întregul sistem legal – procesele nu sunt decât extremitatea vizibilă, pedagogică a complotului. Or, este evident că în cazul complotului nu există decât alternativa descoperirii şi pedepsirii; în faţa ameninţării pe care o reprezintă aceasta trebuie mai ales un *salvator*. Mărturiile jalnice ale acuzaţilor din marile procese – ei au sabotat opera revoluţionară, viaţa zilnică a poporului, au vrut să-i asasineze pe constructorii noului stat, în primul rând pe Lenin – curăţă locul pentru acela care n-a greşit. Cultul personalităţii ce se desfăşoară atât de vizibil după cel de-al doilea război mondial – statui uriaşe ale lui Stalin se înalţă în fiecare oraş – este cultul celui ce n-a şovăit niciodată şi care, din această cauză, a salvat opera întreprinsă în 1917. Numeroase calificative atribuite lui Stalin – „conducător genial“, „cel mai mare om al tuturor timpurilor“ etc. – întăresc această imagine de salvator. Nu-i deloc întâmplător faptul că, în anii 1930 şi, mai ales, în anii războiului, Stalin restabileşte o istorie naţională – suprimată până în acel moment – ale cărei personaje, „recuperate“ de regimul sovietic, sunt cei ce au păstrat imaginea

salvării: Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi, eroii recuceririi independenţei, Suvorov, Kutuzov, eroii războaielor napoleoniene. Atotştiutor şi atotputernic, Stalin, în calitate de *salvator*, se substituie *pantocratorului*, a cărui imagine a dominat timp de secole Biserica orientală.

Dar miturile definesc şi comportamentele sociale. Marile mituri ale anilor sunt Pavlik Morozov, Stahanov, eroii ştiinţei şi realizării unei vitejii fizice, exploratorii, aviatorii etc. Aportul acelor mitici este triplu. În primul rând, ei semnalează o ruptură de comportamentul tradiţional: capacitatea omului de a se depăşi pentru a fi „tot mai bun“ (Pavlik Morozov), „tot mai productiv“ (Stahanov), de a merge „tot mai departe“, „mai repede“, „mai sus“. Această capacitate de depăşire le arată tuturor că nu este posibilă decât în conformitate cu proiectul global al societăţii. Orice om care acceptă societatea nouă devine capabil să facă imposibilul. De aceea, acest mit răspunde de minune discuţiei iniţiale: natura umană sau condiţiile socio-economice? În noile condiţii socio-economice, tocmai faptul că un copil a primit o proastă educaţie în sânul unei familii de *culaci* (Pavlik Morozov), că a fost un simplu muncitor de constituţie medie (Stahanov şi atâţia ca el), că a fost un golan sadea înainte de a se dovedi capabil de o ispravă aeriană extraordinară (Baidakov a survolat Arctica în 1936) nu prea are importanţă. Din aceşti oameni diferiţi, supuşi unui destin obişnuit, lumea nouă a făcut cavaleri, eroi de legendă (*bogatîr*).

Mitul degenerării naturii umane şi al regenerării ei într-o lume schimbată produce un altul, mitul *Tatălui* şi al *Familiei*. Într-adevăr, toţi aparţin aceluiaşi univers colectiv, noua familie de o calitate inedită. Iar o familie este datoare să aibă un *tată*, modelul oricărei autorităţi. Producerea fiecăruia dintre aceste mituri duce astfel spre Stalin. „Cel mai bun prieten al copiilor“, „tatăl popoarelor“ se substituie tatălui natural, trădător, al lui Pavlik Morozov. Când Stahanov explică prin ce miracol a fost capabil să realizeze o oarecare ispravă de producţie, el o leagă în mod direct de Stalin, al cărui discurs, din ajunul isprăvii (autorii mitului nu şi-au dat măcar osteneala să verifice datele – discursul în cauză este pură invenţie), a fost sursa sa de inspiraţie. Stalin este tatăl spiritual şi pentru eroii din domeniul ştiinţei (Lîsenko) sau pentru un succes sportiv (Cikalov). Eroul zborului arctic se referă la fel ca Stahanov la inspiraţia oferită de Stalin şi la orientarea pe care i-a adus-o. Om al tuturor generaţiilor şi al tuturor straturilor sociale, „fiii“ aduc mulţumire „Tatălui“ pentru faptele lor de vitejie care sunt tot atâtea victorii asupra limitelor condiţiei umane.

Una dintre curiozităţile familiei dominate de Tată o reprezintă faptul de a fi în primul rând masculină: într-o ţară în care femeile au jucat un rol politic şi social atât de strălucitor, nici măcar un mit feminin. O singură figură de femeie, dar secundară, care nu va ajunge niciodată la statutul celorlalte, tânăra Zoia Kosmodemianskaia, ucisă de germani în timpul războiului. Sacrificiul său aparţine unei alte categorii, seria care cinsteşte efortul comun din vremea războiului. Chiar dacă o imagine populară a lui Stalin îl arată în tovărăşia unei fetiţe, *familia* utopiei este cea ce îi uneşte pe fii de Tată.

Un ultim aspect al acestei mitologii: *unitatea* societăţii. Societatea fără

clase – pentru că toţi duşmanii de clasă au fost ucişi, ai căror ultimi reprezentanţi au fost *culacii* –, deci societate fără conflicte. Înlăturarea legală a duşmanilor poporului nu lasă loc decât *Poporului* care, prin definiţie, înseamnă unitate. Unitatea sistemului de valori – Biserica distrusă, partidele politice şi fracţiunile suprimate – pe care o proclamă corul social univoc şi pe care o personifică puterea unui partid unic. Această unitate, produsul distrugerii tuturor diferenţelor, îşi are capătul în mitul suprem, acela al *Vârstei de Aur*. Statul sovietic, născut din acest vis, l-a realizat. „Nicăieri nu se respiră atât de liber şi cu atâta bucurie!" Constituţia din 1936 atestă că s-a trecut peste pasajul ce permite accesul în *Vârsta de Aur*. Teroarea are drept funcţie să facă din această vârstă mitică – într-o ţară unde ameninţarea cu moartea dă târcoale fiecărui individ, iar memoria şi solidaritatea firească sunt abolite – o realitate trăită. Acest imaginar care se constituie din 1917 până în 1953 are, în definitiv, un caracter ce se înscrie într-o lungă durată: exterminarea sistematică a familiei imperiale şi a tuturor acelora a căror opoziţie ar fi putut oferi o alternativă la ordinea existentă, adăugată la amputarea memoriei prin teroare, creează ireversibilul – nu există un trecut către care să te întorci – şi dă celor existente – Stalin Tatăl, Salvatorul, Conducătorul Vârstei de Aur – dimensiunea adevărului. Omorul sistematic din acea perioadă apocaliptică a suprimat discuţia între *adevărat* şi *fals*, între minciună şi adevăr. Nu există decât un adevăr fără întoarcere, acela al apocalipsei. De acum încolo faptul că adevărul nu mai are nici o asemănare cu realul este de prea mică importanţă.

Capitolul XIII

SĂ NU UCIZI

La 5 martie 1953, un adevărat taifun se abate asupra URSS. Moment de neuitat pentru foarte mulţi martori! În acordurile austere ale muzicii lui Bach care a înlocuit pe toate lungimile de undă constantele discursuri sforăitoare şi anoste şi mereu victorioase, vocea celui mai celebru *speaker* al timpului, Levitan, anunţă brusc: „Stalin a murit“. Incredibilul s-a produs: Salvatorul, Tatăl, acela care agita fulgerul în toată maiestatea lui şi a cărui umbră se întindea peste jumătate de continent, era un simplu muritor. Doliul oficial de patru zile, durerea publică afişată zgomotos de o societate dezgustată, golul incredibil ce se oferea brusc vederii sfârşesc printr-o ultimă tragedie: mulţimi de oameni se grăbesc spre Kremlin să vadă, să ştie: nu cumva Conducătorul suprem a fost asasinat? – şi se izbesc de trupele însărcinate cu protecţia moştenitorilor livizi de teamă: ce va face poporul în neorânduiala sa? Din acel impact ţâşneşte încă o dată moartea: aproape 500 de persoane pier înăbuşite sau strivite. Părăsind scena istoriei, idolul cel sângeros rămâne fidel lui însuşi: mai face încă să curgă sânge.

Pactul supravieţuitorilor teferi

În jurul patului de moarte al lui Stalin, care îşi dăduse sufletul în casa de ţară de la Kunţevo, începe un priveghi ciudat, pe care l-au reconstituit într-un mod foarte asemănător doi martori privilegiaţi: Svetlana, fiica Conducătorului suprem, şi Hruşciov. Grupul mic scăpat nevătămat din toate epurările: Beria, Malenkov, Hruşciov, Bulganin, care îşi împărţiseră de două zile sarcina de a-l veghea pe muribund, îl privesc şi se privesc cu groază. Primul reflex, în faţa acelei morţi aşteptate şi totuşi incredibile, a fost uşurarea. Epurarea declanşată de afacerea medicinilor nu avea să urce până la vârf şi să sfârşească prin a-i elimina pe toţi, ca în complotul din 1934? Moartea lui Stalin înseamnă izbăvirea tuturor. Pe parcursul acelei confruntări cu temutul cadavru, nimeni nu a exprimat mai bine decât Beria sentimentul general: triumful manifest şi insultele la adresa mortului. În faţa cadavrului, înainte ca să-i închidă sicriul, „el sărbătorea printr-o masă festivă inaugurarea noii case a acestuia“, va spune Hruşciov în limbajul său colorat. Dar, o dată cu potolirea sentimentului de uşurare, se iveşte imediat groaza. Cine va umple golul lăsat

de Stalin, care pentru moment le salvează viaţa? Cum? Şi cu ce preţ? Nu vom asista la o reeditare a succesiunii lui Lenin, care a văzut în victoria lui Stalin – acela în care aveau cu toţii încredere – şi manifestarea furiei lui distrugătoare împotriva tuturor rivalilor? Se pare că trecutul poate să se repete identic.

Mai mulţi pot pretinde succesiunea, iar Stalin, ca şi Lenin înaintea lui, s-a abţinut să indice vreo preferinţă. Ca în 1924, nici o lege, nici o regulă nescrisă nu spune cum să fie organizată succesiunea! În faţa muţeniei textelor, la amintirea unei practici care s-a dovedit fatală pentru atâţia dintre predecesorii lor, cei ce au scăpat optează pentru un compromis şi pentru un pact implicit de supravieţuire.

Pentru început a fost adoptat compromisul. Împărţirea puterii, ca în 1924: pentru a-i bara drumul celui ce pare mai înspăimântător dintre toţi, Beria, şeful poliţiei, georgian ca şi Stalin, de o brutalitate şi de un cinism care rezistă la orice încercare, li se încredinţează puteri echilibrate celor mai plauzibili moştenitori[72]. La 14 martie 1953, se creează un echilibru prin înfiinţarea unui triumvirat oficial, în realitate un cvartet alcătuit, pe de o parte, din echipa guvernamentală: Malenkov, preşedintele Consiliului de Miniştri, Beria, ministrul Afacerilor Interne, Molotov la Afacerile Externe şi, de cealaltă parte, Hruşciov, care ţine solid în mână aparatul de partid. În câteva zile – de la 6 la 14 martie 1953 –, moştenitorii potenţiali au ajuns la un acord explicit: să separe puterile imense pe care Stalin le concentrase în mâinile sale şi să îl îndepărteze pe cât posibil de ambele aparate ale puterii staliniste pe acela care stârnea cea mai multă îngrijorare – Beria.

Ei au încheiat, de asemenea, un acord implicit: să facă totul ca să evite revenirea la situaţia de a extermina. Oricine îşi ucide rivalii pentru putere riscă la rândul lui să fie ucis. Lecţia pe care Stalin a lăsat-o moştenire, în lipsa unor reguli politice clare, constă în faptul că trebuie sau să refuze folosirea omorului, sau să fie ei înşişi ameninţaţi permanent cu moartea.

Pact implicit ca, în competiţia lor pentru putere, să se oprească înainte de a ucide. Dar un asemenea pact trebuie consolidat, înzestrat cu un conţinut care să îl facă ireversibil. Iată sensul adânc al primei lepădări de uzanţa terorii practicată de Stalin, la abia o lună de la moartea lui. La 4 aprilie 1953, URSS este din nou zguduită de o lovitură aproape la fel de stupefiantă ca stabilirea faptului că Stalin era un om ca toţi ceilalţi. În dimineaţa noii zile istorice, ziarele şi radioul aduc la cunoştinţa societăţii sovietice următoarele: „complotul asasinilor în halat alb“ era pură invenţie, iar acuzaţii îşi mărturisiseră crimele numai sub presiunea „metodelor ilegale de instrucţie“. Se prăbuşeşte dintr-o dată tot ceea ce a slujit ca bază sistemului de teroare legală, dintr-o dată se confirmă ceea ce presimţise sau bănuise o societate înfricoşată şi tăcută: mărturisirile, temelie a proceselor şi a comploturilor, nu mai aveau sens. Ce rămânea atunci din crimele şi comploturile care făcuseră să dispară în neant atâţia cetăţeni sovietici?

---

[72] Această soluţie „echilibrată“ a fost elaborată după o primă soluţie de urgenţă care, la 6 martie 1953, remitea puterile guvernamentale şi conducerea partidului lui Malenkov cu scopul de a-l îndepărta pe Beria.

Sensul comunicatului era limpede: el marca ruperea de epoca stalinistă. Interzicea ca pe viitor să se recurgă la aceleaşi metode de exercitare a puterii. Pactul implicit de supravieţuire capătă formă cu atât mai mult cu cât partidul se ralia la mişcare – câteva zile mai târziu –, denunţând printr-o rezoluţie „violările legalităţii“, ceea ce sugera că afacerea medicilor era doar o ilustrare a violării în cauză. Un decret de amnistiere – limitat, desigur, şi de care beneficiau mai ales deţinuţii de drept comun –, adoptat la 27 martie 1953, a contribuit la tulburarea spiritelor: decepţiile, aşteptarea crescândă a celor ce înduraseră represiunea şi care, peste câteva luni, se va traduce printr-o agitaţie intensificată în gulag şi prin înmulţirea cererilor de revizuire pe lângă procurorul general al URSS. Haos printre conducătorii şi agenţii Securităţii statului care, după ce au dominat îndelung întreaga societate sovietică, brusc nu mai erau siguri de drepturile lor.

Să nu mai ucizi într-un sistem unde puterea se întemeiase pe ucidere nu este o decizie simplu de transpus în fapte. Îndeosebi atât timp cât nu au fost elaborate soluţiile stabile de exercitare a puterii. Compromisul din martie – împărţirea puterii – era un paliativ de urgenţă care nu elimina ambiţiile şi în spatele căruia progresa în opinia publică acela de care colegii săi se temeau cel mai tare: Beria[73].

La 10 iulie 1953, presa – pe care, după o lungă perioadă de dezinteres, cetăţenii sovietici încep s-o pândească spre a descoperi noutăţile stupefiante pe care le vehicula lună de lună – anunţă arestarea lui Beria, acuzat simultan de a fi colaborat în trecut cu poliţia ţaristă, Ohrana, de a fi fost un agent al străinătăţii şi un persecutor al poporului. Evenimentul – căderea şefului Securităţii – şi motivele sale – spionaj, duşman al poporului – redau fapte arhicunoscute, însă contextul său, în acele luni ciudate, suscita mai multe întrebări decât certitudini. În decembrie 1953, s-a aflat că Beria fusese judecat, condamnat la moarte şi executat. Peste câteva luni, o soartă identică îl lovea pe Riumin, acuzat că a inventat „complotul asasinilor în halate albe“; apoi Abakumov, căruia i s-a atribuit răspunderea în privinţa represiunii de la Leningrad din 1948; în sfârşit, Baghirov, vinovat de a fi terorizat Caucazul la cererea lui Beria. Toţi acei oameni au fost judecaţi după tradiţia apusă: amestec de acuzaţii adevărate şi crime absurde – înţelegere secretă cu burghezia imperialistă, Ohrana etc. – care reînnoiau mitul complotului.

Multă vreme, ideea cea mai răspândită pe acea temă a fost că procesul lui Beria – cu uşile închise – nu era decât o invenţie acoperind în realitate o execuţie sumară în ceasul arestării sale. Totuşi, în prezent, când „petele albe“ ale unei istorii atât de brutale încep să se coloreze, apare faptul că uşile închise se aplicau efectiv unui proces adevărat, că maşina judiciară şi legalismul au prevalat în acele timpuri de experimentare a unei lupte politice

[73] Ministru al Afacerilor Interne în 1953, Beria se erijează în promotorul lichidării exceselor trecute: comunicatul de la 4 aprilie, măsurile de eliberare din închisoare, măsurile de descentralizare salutate de naţionalităţi, în sfârşit, modificarea politicii internaţionale în sensul unei detensionări Est-Vest şi a unei presiuni slăbite asupra ţărilor socialiste. Din martie pînă în iulie, Beria a propus continuu iniţiative partidului, fapt ce explică nelinişţea colegilor săi.

ce se voia fără omoruri. În lumina precizărilor pe care dezgheţul gorbaciovist o proiectează asupra acelor ani incomplet cunoscuţi, putem măsura drumul parcurs de moştenitorii lui Stalin şi dificultatea unui asemenea parcurs. Voiau să evite omorul, dar în acelaşi timp nu puteau să rişte ca Beria să îşi ducă la bun sfârşit planul de cucerire a puterii. Beria era în mod incontestabil un criminal adevărat, iar complicii lui, judecaţi împreună cu el, împuşcaţi ca şi el, erau tot atât de criminali. Dar cine dintre urmaşii lui Stalin nu avea mâinile înroşite de sânge? Ca să supravieţuieşti sub Stalin în sfera puterii, trebuia să accepţi omuciderea şi să participi la ea.

Toate acestea alcătuiesc o dare de seamă parţială asupra ambiguităţii din jurul procesului lui Beria. Respectarea legalităţii – un proces conform legii – este impusă de tradiţie, dar şi de faptul că succesorii se vor justiţiari, nu asasini. Caracterul absurd al acuzaţiilor explică imposibilitatea de a întemeia procesul numai pe adevăr. A-i împuşca pe Beria şi pe ceilalţi inculpaţi pentru că şi-au torturat concetăţenii, au terorizat şi au minţit nu însemna să îi împuşti pentru acte pe care toţi urmaşii lui Stalin le comiseseră într-un fel sau altul? Ruperea de sistemul terorist, trecând într-o primă fază prin pactul de supravieţuire, impunea să se păşească dincolo, în vederea întemeierii unei politici durabile. Ea implica să se treacă de la minciuna tradiţională la adevăr. A spune că Beria era un criminal de o speţă deosebită – trădător în toate, complotist, de felul oamenilor lichidaţi odinioară de Stalin – era sinonim cu posibilitatea unei reveniri la ilegalitate. Metodă periculoasă pentru toţi, conducători sau simpli cetăţeni. Metodă greu de stăpânit, în situaţia în care cunoştinţele pătrund în societate.

Asistăm într-adevăr la un *dezgheţ* progresiv, ca să reluăm frumosul titlu al lui Ilia Ehrenburg: dar acel dezgheţ face parte din miza competiţiei pentru putere. După ce au recunoscut ilegalitatea, concurenţii trebuie să se bată pe un alt teren decât acela al menţinerii autorităţii: terenul compromisului social. În acel domeniu, oamenii de la putere încearcă să introducă noi practici fără să deranjeze raporturile existente dintre putere şi societate, care îi asigură celei dintâi responsabilitatea totală asupra destinului celei de-a doua. Malenkov, şeful guvernului, constată sărăcia socială pe care buletinele despre victorii economice n-o ascund complet. Teroarea nu mai constituie modul dominant în raporturile politice. Trebuie căutată o cale de acord cu societatea şi, în penuria absolută existentă, faptul implică înainte de toate satisfacerea celor mai stringente nevoi ale ei: hrană, îmbrăcăminte, locuinţe. Dar unde în ţară se găseau resurse de hrană? La ţară, se înţelege de la sine. Ca toţi reformatorii, Malenkov se adresează în primul rând satelor şi sporeşte numărul măsurilor destinate să îi încurajeze pe ţărani[74]. Rezultă câteva succese, dar şi cerinţe pe măsura speranţei născânde, într-o societate care, asemenea bolnavului ieşit din starea de comă, încearcă să înveţe din nou să trăiască.

[74] Ţăranii beneficiază în acelaşi timp de scăderea impozitelor, de înlocuirea impozitului în natură, atât de arbitrar, printr-un impozit în numerar, de anularea impozitelor restante. Ei sunt chemaţi să-şi muncească peticul lor de pământ şi să practice creşterea vitelor pentru propriile nevoi. Oraşul beneficiază de o scădere spectaculoasă a preţurilor.

Speranţa îşi face loc şi în suflete. De amnistia din 1953 au profitat numai câteva mii de indivizi din milioanele de deţinuţi. În 1935, două serii complementare sunt eliberate, între care valul acelora care fuseseră acuzaţi de colaboraţionism în timpul războiului. Cei întorşi dintr-o altă lume au contribuit la deschiderea unor breşe într-o conştiinţă socială anesteziată care, de ani, îi smulsese din amintire pe cei smulşi din viaţă. Întoarcerea lor – încă discretă – naşte întrebări, cine este vinovat? cine nu era? cine este răspunzător de zdrobirea vieţilor nevinovate? Această trezire a conştiinţei se traduce în semne fără echivoc. În zori, măturătoarele oraşelor găsesc statuile lui Stalin pline de murdărie. Asupra tuturor organelor puterii plouă cu cereri şi reclamaţii. *Omul nu trăieşte numai cu pâine*, proclamă un romancier, Mihail Dudinţev, în 1934. Puterea face imposibilul ca să asigure pâinea; ea nu poate evita cealaltă parte a exigenţei sociale care, în mod confuz, scapă de tulburarea nervoasă poststalinistă.

Uciderea controlată a ucigaşului

Din 1953 până în 1956, reformele parţiale, eliberarea deţinuţilor, un anume adevăr în discursuri – „este timpul să ameliorăm viaţa zilnică a cetăţeanului, neglijată prea multă vreme“ – şi o politică externă inovatoare – reconcilierea cu trădătorul Tito, în mai 1955, la Belgrad, la Canossa unde se duce Hruşciov, nu şi Tito, totul dovedeşte că URSS îi întoarce spatele lui Stalin. De altfel, numele lui dispare din paginile ziarelor. Dar corpul său neînsufleţit încă zace alături de acela al lui Lenin, în mausoleul unde vin mulţimile să îi contemple pe cei doi bărbaţi încremeniţi pe vecie. Unde este adevărul? În schimbarea ce se împlineşte treptat? În chipul hieratic ce proclamă continuitatea şi legitimitatea operei revoluţionare?

Răspunsul soseşte în noaptea tragică din 24 februarie 1956, când discursul-fluviu al lui Nikita Hruşciov face să explodeze învelişul de tăcere şi de minciuni, iar suflul ia cu sine compromisurile şchiopătânde şi ambiguităţile ce mai rezistau. *Raportul secret* pe care îl citeşte timp de patru ore prim-secretarul Partidului Comunist numai în faţa delegaţilor ţării sale se înrudeşte cu un omor, unul din acele omoruri atât de dragi lui Stalin: un omor politic, fără cadavru. Este adevărat că, de acea dată, cel ucis este deja mort, dar a doua sa moarte este de o cu totul altă natură: ea îl va transforma pe Salvator în ucigaş. La capătul unui congres care confirmă marile direcţii ale Dezgheţului, cele spuse de Hruşciov, în secret, colegilor săi este revoluţionar şi, totodată, prudent.

Revoluţionar fiindcă aminteşte că la sfârşitul zilelor sale Lenin îl condamnase pe Stalin, afirmaţie prin care mina pretenţia acestuia din urmă de a fi urmaşul firesc al întemeietorului URSS. Revoluţionar, de asemenea, deoarece arată că Stalin nu a fost conducătorul înţelept şi moderat al partidului său, dimpotrivă, l-a abătut din drum, impunându-i practici criminale prin care scăpa de toţi aceia care îl stânjeneau. Revoluţionar pentru că în locul conducătorului de război, făurar al victoriei, el aşază imaginea bărbatului ce a

exterminat cadrele militare înainte de război, iar prin autoritarismul său incompetent, prin intervenţionismul său permanent, a dat pradă invadatorului o ţară prost pregătită, pentru ca ulterior, după ce conducătorii militari au obţinut victoria, să-şi atribuie întreaga glorie acumulată de aceştia. La finalul lecturii sale de proporţii, au ieşit la iveală pasiunea puterii şi nebunia ucigaşă a lui Stalin, sângele partidului vărsat din belşug, popoarele întregi sacrificate sub pretextul mai mult sau mai puţin binevenit al colaborării cu ocupantul: „Dacă ar fi putut, ar fi deportat întreaga Ucraină, dar ucrainenii erau prea numeroşi!“. Prin relatarea sa amănunţită, tragediile trăite de toţi se recompun într-un *puzzle* imens şi însângerat.

Acel rechizitoriu este însă foarte controlat. Stalin este pus sub acuzaţie, dar opera lui, camarazii lui, sistemul nu suferă critici; numai Stalin a pus în discuţie securitatea oamenilor şi pe a sistemului. Cel puţin trei paveze sunt bine instalate. Mai întâi Lenin, întemeietorul sistemului, ale cărui texte exhumate la momentul oportun probează despărţirea de Stalin, permit tăierea cordonului ombilical. Apoi partidul: Stalin era un monstru, un om minat de pasiunea de a domina, care i-a sacrificat pe ai săi. Victimele tragediei de durată fac parte în primul rând din partid. În arierplanul acelui tablou sinistru se ghiceşte, desigur, un popor suferind şi alte mici popoare „pedepsite“ spre a servi o lecţie altora după război. Dar proiectorul este îndreptat spre tragedia trăită de partid, decimat de unul dintre ei lui, semn că partidului, numai lui, îi revine sarcina să contabilizeze sinistrul şi să îl excludă pe acela care l-a exterminat mai mult sau mai puţin. În al treilea rând: timpul când se desfăşoară „cultul personalităţii“. Început în 1934, spune Raportul secret, cultul n-a marcat deci perioada anterioară care iese nepătată din acel proces. Or, perioada care o precede este aceea a revoluţiei sociale şi culturale, a opţiunilor în favoarea desprinderii – colectivizarea şi industrializarea – în detrimentul ţăranilor şi al societăţii. Această cronologie implică pertinenţa selecţiilor operate, faptul că partidul nu are motiv să se desolidarizeze de ele. Martiriul societăţii ţărăneşti nu intră în cadru. Partidul îşi plânge morţii, judecă în numele lor activitatea lui Stalin şi exclude omul.

Din acel rechizitoriu ambiguu reiese în mod esenţial alungarea lui Stalin din partid. Uzurpator – a trunchiat mesajul ultim al lui Lenin, falsificator – a reinventat întreaga istorie, Stalin este exact tipul *impostorului*, al conducătorului nefast. O dată ridicat, o dată smuls vălul imposturii, rămâne adevărul: *adevăratul* comunist, Lenin; *adevăraţii* urmaşi, cei ce au alungat impostorul şi au restabilit legătura cu tradiţia părintelui fondator al partidului.

Partidul este impresionat de acel raport, dar societatea căreia îi este adus la cunoştinţă în cursul săptămânilor următoare, în cadrul unor grupuri restrânse, este şi mai impresionată. Cu atât mai mult cu cât societatea ştie că tăcerea închide propria ei tragedie. Lidia Ciukovskaia, care a asistat la una din acele lecturi de la Uniunea Scriitorilor, a exprimat limpede ceea ce simţeau numeroşii auditori: „Cred că este neplăcut să consideri că tragedia nu i-a lovit decât pe comunişti, ca şi cum nemembrii de partid nu ar fi pierit cu milioanele… S-ar zice că este o slujbă de pomenire a morţilor“. Neîncrederea socială – societatea se bucură, fireşte, căci ştie că, deşi secret, Raportul este

un act simbolic de încheiere a teroriilor – apasă din primul moment asupra capacităţii partidului şi asupra lui Hruşciov, care deja se identifică cu Raportul secret, de a duce până la capăt opera începută. Societatea sovietică simte efectiv că are a cere socoteală. Faptul că lagărele au fost golite, după Congres, de toţi „duşmanii poporului“, aflaţi în prezent în căutarea reabilitării, contribuie la creşterea efervescenţei. Tradiţia îndelungată a fricii incită la prudenţă, la disimulare, fireşte, dar numărul întrebărilor creşte în inimi, în conversaţii. Intelighenţia îşi aminteşte dintr-o dată că misiunea ei nu constă în repetarea cuvintelor puterii, ci în traducerea aspiraţiilor şi îndoielilor societăţii în termeni limpezi şi preia ştafeta. În URSS maturizarea spiritelor este şovăielnică şi progresivă. În alte ţări, unde greutatea apăsătoare a lui Stalin s-a făcut simţită mai puţină vreme, iar glaciaţiunea fusese precedată de tradiţii politice mai libere, saltul este aproape imediat. În Polonia, în Ungaria, anul se încheie cu revoluţia – din moment ce Stalin era un impostor, totul era deci impostură – şi cu vărsare de sânge. Putem să ne rupem de tiranul cel mai sângeros menţinând tirania intactă?

Întrebarea primeşte mai multe răspunsuri. Acela al Ungariei, care distruge totul şi reclamă dreptul la o ordine diferită. Acela al revenirii la violenţă în vederea menţinerii cu orice preţ a sistemului. În sfârşit, puterea sovietică apelează alternativ la celelalte două: revoluţia ungară strivită cu tancurile; revoluţia poloneză reaşezată cu subtilitate pe calea cea bună. Dar, mai ales, în cele din urmă, compromisul dintre impostorul denunţat şi cei ce vor să îi menţină opera, fără să recurgă la practicile lui sângeroase. De unde încurcătura partidului în faţa mumiei lui Stalin. Ca ucigaş şi ca impostor, Stalin merită doar dispreţul, să fie aruncat la lada de gunoi a Istoriei. Dar opera şi sistemul trebuie ocrotite. Mumia asasinului – despre care poporul sovietic va spune cu tot mai multă tărie că, în acea specialitate, el nu şi-a avut concurent de-a lungul întregii istorii umane, rămâne culcată în mausoleu. Dar mausoleul este închis din cauza „lucrărilor“ (*remont* este unul din termenii cei mai curenţi ai vieţii sovietice), mod temporar de a traduce nehotărârea urmaşilor.

Memoria regăsită

1956-1961: ani ciudaţi în care URSS, atâta timp univocă, urmează, într-o ordine disperată, drumuri diverse.

Intelighenţia renăscândă – fireşte, nu toată – încearcă să reînvie misiunea sa tradiţională şi să contribuie la edificarea adevărului, începută în 1956. În acea perioadă agitată, cuvântul reprodus şi vehiculat deţine rolul central. După franctirori – Ehrenburg, Dudinţev, tânărul poet Evtuşenko – vine timpul când scriitorii încearcă să se organizeze. Poetul Tvardovski, conducătorul revistei *Novîi Mir,* începând din 1958[75], vrea să o transforme în loc de reflecţie emancipatoare. Nu reuşeşte să îl primească aici pe Boris Pasternak, al cărui

[75] El a condus-o din 1950 până în 1954, apoi a reluat conducerea între 1958 şi 1970. Începînd cu 1963, poziţia sa în cadrul revistei a fost contestată.

Doctor Jivago, în spatele ficţiunii de roman, poartă o concepţie iconoclastă despre univers, contrară întregului sistem de idei ce a prevalat în 1917. Cartea, citită în intelighenţia pe mici grupuri, croieşte un drum altor lucrări, cărora puterea va trebui, într-un moment sau altul, să le accepte publicarea.

Tinerii se adună ca să publice sau ca să citească în clandestinitate autori ce rămân interzişi, să pună întrebări la care se pare că nu s-a primit răspuns în momentul când a fost denunţat impostorul: „Cum a putut un singur om să impună o asemenea teroare unei ţări imense?“, „Cum a putut ţara şi în primul rând intelighenţia să îndure şi să tacă?“ – şi unul dintre acei „tineri furioşi“, Aleksandr Ginsburg, fondatorul primei reviste ilegale, *Syntaxis*, tipăreşte în ea fraza ce rezumă întreaga discuţie în curs: „îl urâm pe Stalin mai puţin decât urâm propria noastră tăcere“.

Partidul în ansamblul său se nelinişteşte văzând cum o parte – chiar redusă – a societăţii se angajează în dezbatere, pune astfel mâna pe politică. El crede că totul a fost spus, că s-a terminat cu impostorul şi cu impostura în rândurile sale, dar cel aflat în fruntea lui ezită şi o ia pe căi ocolite. Hruşciov cu partidul încearcă să reînvie sistemul care arătase ce poate: acela în care intelighenţia servea drept cor partidului şi transmitea gândirea şi opţiunile sale. El o mustră, participă la execuţia publică – politică, a trecut vremea uciderii – a lui Pasternak. Respins de toţi, acuzat că i-a trădat pe ai săi, victimă a unei opinii publice manipulate ca în zilele cele bune ale stalinismului, care cere pentru marele poet o pedeapsă exemplară, Pasternak este ţapul ispăşitor, simbolul luptei disperate dintre un sistem fondat pe minciună şi adevărul ce şi-a făcut în 1956 o hotărâtoare dar efemeră apariţie. Pentru că oamenii nu mai sunt ucişi – pactul din 1953, Raportul secret interzic omorul –, puterea trebuie să se mulţumească cu execuţia simbolică şi exemplară, care în loc să producă liniştea şi întoarcerea spiritelor la ordine, accentuează maturizarea lor lentă.

Hruşciov se bate astfel pe două fronturi: unul al libertăţii de cuget care caută să câştige teren; altul al partidului, conştient de surparea provocată de Raportul secret, care militează pentru o întoarcere parţială în trecut[76], îl acuză de imprudenţă şi încearcă să îl îndepărteze în favoarea unor oameni ce vor şti, mai bine decât el, să controleze deşteptarea societăţii. În iulie 1957, discuţia – pentru putere, desigur, dar mai ales pentru fixarea limitelor de netrecut ale destabilizării – izbucneşte la vârful partidului. Renegat, aparent învins de aceia care îi reproşează că a provocat „naufragiul sistemului“, Hruşciov reuşeşte, făcând sistematic apel împotriva egalilor săi din Prezidiul restrâns (*Politburo*) la instanţa mai largă a Comitetului Central, să îşi redreseze poziţia şi să obţină condamnarea acelora care îl condamnau. Acuzaţi de „spirit antipartinic“ (sub Stalin erai duşman al poporului şi mureai pentru mult mai puţin), adversarii lui Hruşciov sunt demişi din posturi, dar nu şi din partid. Hotărât lucru, vremurile

[76] Încă din 6 iulie 1956, *Pravda* consacra un articol demonstraţiei că în ceea ce priveşte sistemul, „numai partidul este garantul caracterului său democratic“. La 1 ianuarie 1957, Hruşciov este constrâns să spună în chip de urări de Anul Nou: „Suntem cu toţii urmaşii lui Stalin, suntem cu toţii stalinişti“ – ceea ce nu este aici o mărturisire de complicitate, ci un omagiu adus *impostorului*...

s-au schimbat mult. Să te descotoroseşti de un semen în cadrul partidului, fie şi în mod paşnic, devine o sarcină grea, dacă nu imposibilă.

Hruşciov o va afla pe pielea lui. Contestat chiar dacă în 1958 ajunge să reunească în mâna lui, aşa cum făcuse Stalin, conducerea statului şi a partidului, el a descoperit repede că adversarii săi sunt de neînvins. În 1959, el convoacă un Congres extraordinar – al XXI-lea – ca să încerce să-şi consolideze puterea, neutralizată de rivali şi, concomitent, să scape de ei prin redeschiderea dosarului Stalin.

În ciuda aparenţelor, lupta pentru putere nu s-a încheiat cu adevărat nici după şase ani: deşi el controlează aparatele de partid şi de stat, hotărârile lui se izbesc de un sabotaj ascuns, care le ţine în şah şi îl constrânge din ce în ce mai mult să fugă înainte. La Congresul extraordinar, vrea să pună o întrebare dintre multele pe care şi le pune ţara: un singur om, fie el Nero sau Caligula, putea să supună ţara la o încercare atât de dură şi pe o perioadă atât de lungă? Provocarea nu i-a reuşit. Partidul îşi strânge rândurile, refuză să redeschidă discuţia. În 1956, s-a spus totul, morţii trebuie lăsaţi în pace, iar partidul lăsat să muncească! Într-un anume fel, mumia, încă prezentă în mausoleu, pare să triumfe asupra timpului.

Toate acestea îşi reiau cursul năvalnic în octombrie 1961, când se întruneşte Congresul al XXII-lea. În atmosfera cenuşie a toamnei moscovite, în împotmolirea progresivă a destalinizării, nimeni nu mai aştepta miracolul: „După un Congres al XXI-lea incolor, care îngropase, fără nici un cuvânt, perspectivele minunate deschise de cel de-al XX-lea, îţi era imposibil să prevezi atacul neaşteptat, răsunător şi furios pe care Hruşciov îl ţinea în rezervă pentru Congresul al XXII-lea (...) Citeam şi reciteam discursul, iar zidurile universului meu secret începeau să se clatine“, scria pe bună dreptate Soljeniţîn. Acel congres miracol reprezintă cea de-a doua moarte a lui Stalin, moartea sa definitivă, căci el îi restituie societăţii sovietice memoria.

Niciodată un congres al Partidului nu a avut o asemenea audienţă: 4 799 de delegaţi[77], fată de 1 430 la Congresul al XX-lea, desfăşurat în urmă cu cinci ani. Pentru cei prezenţi, discuţia ce se deschide are ca temă un proiect grandios: organizarea trecerii URSS în curs de douăzeci de ani de la socialism la comunism, încheierea insurecţiei organizate de Lenin în 1917. La baza proiectului se află continuitatea protejată de Raportul secret, adică triumful limbii de lemn. Dintr-o dată, ca şi în 1956, dar de data aceasta în mod public, pe faţă, adevărul ţâşneşte: un adevăr despre trecut, dar şi despre prezent, adică referitor la un sistem – stalinismul –, nu numai la om, mort, pe deasupra.

Discuţia evoluează în două sensuri, ambele la fel de importante. Prima se referă la rolul jucat de secundanţii lui Hruşciov, care îşi salvează puterea, susţinând-o pe a lui. Stalin a putut fi tiran, afirmă ei, numai pentru că avea complici. Oameni, pătaţi cu sânge ca el, ocupă poziţii în partid şi menţin impostura stalinistă pentru că nu lasă adevărul să vorbească. Atacurile nu condamnă numai oamenii, ele prezintă şi un sens adânc. Un partid – nu numai

[77] Efectivele partidului au crescut într-adevăr, în mod considerabil: 6 800 000 de membri la moartea lui Stalin, 7 173 000 în 1956, 9 275 500 la vremea Congresului al XXII-lea.

un simplu individ – populat de tirani ascunde în sânul său elementele propice tiraniei. Dacă tiranul demascat în 1956 nu şi-a atras toţi complicii în cădere înseamnă că partidul este ros de un rău adânc. În acest caz, cine mai garantează că partidul, care, în ciuda Raportului secret, a ştiut să protejeze şi alţi oameni nu va reveni într-o zi la practicile aducătoare de moarte din trecut? Lecţia oferită de prima fază a discuţiei: nu poţi aplica tirania de unul singur.

A doua parte a execuţiei *post-mortem* a lui Stalin, cea mai hotărâtoare, este jucată de Hruşciov. Restricţiile Raportului secret, secretul în general, i-au servit nişte lecţii. Trage concluzia că a sunat ceasul adevărului deplin. Ceea ce era numit cu pudoare „excesul cultului personalităţii" poartă de acum încolo adevăratul său nume: *crime*. Iar crimele comise de Stalin au decimat partidul, armata – Hruşciov completează catalogul din 1956 – şi întreaga societate. Aceste cuvinte răvăşesc conştiinţele. Se prăbuşeşte în sfârşit zidul de tăcere care mai înconjura încă partidul! Statuia lui Stalin este sfărâmată irevocabil. Stalin este complet vinovat, destabilizarea nu este numai preocuparea partidului, ci şi a societăţii sovietice în ansamblul ei, deoarece i-a fost victimă în integralitate. Din acel moment, numai societatea are dreptul să ţină socoteala contului îngrozitor care a fost deschis sub Stalin.

Două simboluri – de natură diferită – vor conferi întregul lor sens celor două revelaţii de neuitat. Mai întâi ideea, avansată de Hruşciov, ca memoria victimelor anonime ale lui Stalin – demnitarii au adesea dreptul la plăci comemorative, care înfloresc pe imobilele din Moscova începând cu 1961, şi la note de regret şi de reabilitare publicate în ziare şi în enciclopedii, dar morţii ceilalţi, nerevendicaţi de nimeni până atunci, nu există – să fie recunoscută prin edificarea unui monument menit să amintească în veci martiriul lor. URSS este ţara edificiilor comemorative – mausoleul din Piaţa Roşie, monumentele închinate morţilor, statuile gigantice pe care vin să le salute mulţimile, să le viziteze copiii, să le cinstească tinerii căsătoriţi. Aceste construcţii sunt simbolurile conştiinţei sociale a lui *Homo sovieticus*, pe care partidul a pretins să le ridice pe ruinele trecutului. În acest context, construirea unui monument dedicat martirilor anonimi ai represiunii implică integrarea a milioane de morţi şi de dispăruţi în conştiinţa socială şi în istoria ce se va scrie în continuare. Este simbolul restituirii memoriei către societatea sovietică; este simbolul renaşterii adevărate. Soljeniţîn nu se înşală când, din dorinţa de a încărca simbolul cu întreaga lui semnificaţie, sugerează că singurul loc adecvat pentru ridicarea monumentului în cauză este Piaţa Roşie: în faţa mausoleului, greşeala confruntată cu ispăşirea. Vai, va mai trece un sfert de veac până ce hotărârea va fi materializată.

Al doilea simbol complementar celui dintâi: smulgerea lui Stalin din memoria şi din istoria sovietică, extirparea a tot ceea ce încă mai supravieţuieşte din mit şi, se înţelege de la sine, din criminalul fără pereche. Pentru a-şi impune hotărârea – înlăturarea mumiei din mausoleu, ruperea tuturor legăturilor dintre ea şi tot ceea ce înseamnă ea: revoluţia, camaraderia de durată cu Lenin, anii creării URSS, pe care Congresul al XX-lea a ştiut să le protejeze –, Hruşciov a pus în scenă un număr extraordinar, pe măsura naturii sale, din care nu lipseşte bufoneria, conform unei lungi tradiţii ruseşti.

30 octombrie 1961, ziua celei de a doua morţi a lui Stalin, începe normal, chiar dacă tema discutată – soarta mumiei – este, pentru unii, peste măsura admisibilului. Procedura urmată în vederea acceptării deciziei apare în fapt ca ceva normal. Mai mulţi conducători cer aprobarea ei în numele unor „cereri de la bază“, „petiţii“, care circulă prin uzine şi prin sate. Asemenea argumente permit, de decenii, să se demonstreze că „poporul“ vrea moartea „trădătorilor“, ca în anii 1930, tot aşa cum „a cerut“ o pedeapsă exemplară pentru Pasternak în 1958. Nu este de mirare că „poporul“, mobilizat de nenumărate ori în acest fel, zboară acum în ajutorul destabilizării lui. Nu putem spune acelaşi lucru despre lovitura de teatru ce urmează. O veche bolşevică, Lazurkina, supravieţuitoare a lagărelor staliniste, se ridică brusc, traversează sala şi, după ce relatează Congresului stupefiat lungul ei trecut de militantă, urmat de un trecut concentraţionar interminabil, conchide: „Ieri, m-am consultat cu Ilici (Lenin), ca şi cum ar fi fost lângă mine, în carne şi oase. Mi-a spus: nu mai pot suporta să mă odihnesc lângă Stalin!“.

Spectacol incredibil: partidul, care a predicat domnia naţiunii, ascultă dintr-o dată vocea lumii de dincolo. Şi îi dă ascultare! Votând pe loc, prin ridicare de mâini, expulzarea pe care Lenin, mort de 37 de ani, le-o pretinde! Numai în Rusia, ţară în care naturalul şi supranaturalul au fost amestecate atât de des, ne-am putea imagina o asemenea scenă demnă doar de *Macbeth*. Ea dovedeşte că *tabula rasa* nu aboleşte tot, sau că este nevoie de timp pentru a şterge chiar tot. Dar, dincolo de spectacol, urmarea are multe consecinţe pentru viitor: în aceeaşi noapte, Stalin este luat din mausoleu şi îngropat discret, departe de privirile mulţimii. Mausoleul poate să-şi redeschidă porţile, creatorul sistemului şi Salvatorul se confundă de acum înainte într-o singură şi aceeaşi persoană: Lenin; iar partidul şi-a regăsit siguranţa unei referinţe pe care nu i-o contestă nimeni. Hotărâre imediată şi, în acelaşi timp, ireversibilă. De astă dată, Stalin, care a ucis atâţia oameni, a murit în conştiinţa şi în memoria ţării sale.

În 1961, adevărul a câştigat foarte mult teren. Nu numai că societatea şi-a reluat locul în tragedia stalinistă şi, prin aceasta, dreptul la cuvânt, ca să ştie cum să se protejeze pe viitor de reapariţia unui tiran asemănător, dar, în acelaşi timp, partidul a pierdut tot ceea ce a câştigat societatea. El nu mai este nici unica victimă, nici stăpânul destalinizării, iar complicitatea sa – în cel mai bun caz orbirea sa în ce priveşte stalinismul – îl lipseşte pe veci de aureola de infailibilitate. Suferinţele partidului, topite în martiriul milioanelor de fiinţe, sunt banalizate, integrate în cele ale societăţii. Această a doua moarte a bărbatului cu care se identificare îi răpeşte *cunoştinţele* înnăscute de partid, purtător al conştiinţei sociale. Fireşte, partidul, conştient de tot ce implică extinderea destalinizării – dar nu încă totale – n-o înţelege în felul acesta: se va strădui să restaureze, dacă tot şi-a pierdut infailibilitatea, măcar aparenţele ei. Între timp, societatea, prin vocea reprezentanţilor ei tradiţionali, intelectualii, accelerează aflarea adevărului.

În 1962, consecinţă a Congresului al XXII-lea, Tvardovski îi smulge lui Hruşciov dreptul de a publica *O* zi *din viaţa lui Ivan Denisovici*, de Soljeniţîn, capodoperă a memoriei regăsite. Ea spune fiecărui sovietic ceea ce a trăit sau

ceea ce a trăit unul dintre ai săi. *Pravda*, organul partidului, îşi deschide în acelaşi timp coloanele pentru Evtuşenko care, în *Moştenitorii lui Stalin*, spune răspicat ceea ce fiecare doar gândeşte: ce-i de făcut pentru ca stalinismul să nu renască? Plouă din toate părţile, peste reviste şi edituri, cu manuscrise care îşi aduc contribuţia la edificarea memoriei în curs de reconstrucţie. Marea majoritate a textelor nu pot vedea lumina tiparului, pentru că partidul ridică imediat zăgazuri împotriva valului de amintiri şi de acuzaţii, şi se întreabă din ce în ce mai des ce se cuvine să facă pentru a-l elimina pe inconştientul, periculosul conducător ce a dezlănţuit tot acest uragan unde partidul se pierde, iar societatea se regăseşte.

Concluzia este simplă: trebuie eliminat. Dar cum să-ţi elimini adversarul, din moment ce trebuie să îl laşi în viaţă? Din moment ce riscă să-şi afle suficient sprijin, atât în cadrul partidului, ca în 1957, cât şi în sânul societăţii?

Să ucizi fără să curmi viaţa?

Complotul ce se organizează împotriva lui Hruşciov în vederea reintegrării celor dezbinaţi de el – discursul, dogma, adevărul exprimat – şi evacuării acestui adevăr adevărat care acoperă adevărul partidului, discursul lui trecut şi prezent, este un veritabil complot. Un complot greu de dus la bun sfârşit, din moment ce viaţa condamnatului trebuie protejată. Asupra acestui punct, partidul nu şi-a schimbat hotărârea adoptată în 1953. Nu vrea să rişte ca, printr-o revenire la forţă majoră, la eliminarea fizică, să pună în mişcare din nou angrenajul fatal. Norma vehiculată de secole şi de Scripturi – „să nu ucizi“ – face de acum parte din patrimoniul politic al URSS. Dar complotul face şi el parte din noile reguli ale jocului, iar în final va reuşi.

La 14 octombrie 1964, Nikita Hruşciov este demis de egalii săi, rugat să admită că vârsta, incompetenţa, un temperament incontrolabil l-au făcut să comită erori impardonabile.

În ciuda demiterii sale, bărbatul rămas în viaţă deranjează. A întruchipat prea multe speranţe – chiar semidecepţionate – ca să nu fie periculos, în special pentru un partid ce visează să se întoarcă parţial în urmă, reluându-şi discret rolul conducător, pe care destalinizarea i-l pusese sub semnul întrebării. Ce să îi facă lui Hruşciov, ca să îl împiedice să devină un simbol sau un martir, fără a-i lua zilele?

Moartea politică, moartea în lumea vizibilă, cufundarea în tăcere şi în singurătate: aşa arată versiunea modernă a mănăstirilor unde, odinioară, Imperiul îi închidea pe aceia de care voia să scape, fără ca să le ia viaţa. Iată destinul lui Hruşciov, condamnat să-şi sfârşească zilele rupt de toate, dar trăind ca un pensionar liniştit. A murit de moarte bună şi a fost îngropat în pripă. Va trebui ca într-o zi să se interzică accesul la mănăstirea Novodievici, unde odihneşte, pentru ca absenţa veşnică, impusă în ziua căderii sale, să rămână neştirbită. Cine l-a alungat pe Stalin cel mort din conştiinţe a îndurat, în viaţă fiind, aceeaşi soartă. Intenţia urmaşilor lui era clară: trebuia ca

paranteza Hruşciov să fie închisă, să i se înapoieze partidului autoritatea. Se impunea deci să nu se vorbească despre Stalin – nici despre acela care l-a omorât în două rânduri –, să i se ia societăţii din nou *adevărul* pentru a-i fi restituit partidului.

De altfel, urmaşii lui Stalin nu sunt oameni răi. Ei doresc – în numele partidului şi prin el – să amelioreze soarta guvernanţilor. Sunt însă convinşi că este de datoria lor să închidă toate breşele pe care imprevizibilul lor predecesor le-a făcut în edificiul sistemului. Acţiunea lor – iniţial încărcată de eforturi meritorii în direcţia redresării economice (reforma din 1965), de reveniri asupra fanteziilor precedente din conducerea afacerilor externe – sfârşeşte în imobilismul ce se va numi într-o zi *stagnare*. Acest imobilism este ultimul lor răspuns la cutremurul conştiinţelor ce continuă să se manifeste. În URSS şi în afara graniţelor ţării, ei încearcă să îl oprească recurgând – cu măsură şi prudenţă – la un terorism subtil, pe care se străduiesc să îl menţină dincoace de omor. Cine doreşte să păstreze intact *adevărul adevărat* este marginalizat – în aziluri de nebuni, în lagăre, ba chiar, soartă mai blândă, în exil în străinătate. Să nu ucizi rămâne o constantă, dar ea implică necesitatea represiunii la un anumit nivel. Regula este încălcată în 1968, când Cehoslovacia îşi regăseşte tradiţiile democratice în discursul adevărului: acea renaştere este zdrobită prin forţă militară. Dar violenţa în plan intern şi în plan extern rămâne o excepţie; urmaşii lui Lenin nu doresc decât tăcerea. S-ar zice că URSS redevine ţara sufletelor moarte.

Al doilea dezgheţ

La mijlocul anilor 1980, Uniunea Sovietică arată ca o corabie prinsă de gheţuri. La prima vedere, totul mare nemişcat. Sistemul politic şi conducătorii au renunţat la orice gest, la orice iniţiativă. Proiectele de reformă au fost demult abandonate. Puterea se mulţumeşte cu discursul, el însuşi oglindă a stabilităţii: acela din Constituţia de la 1977. URSS este ţara „socialismului dezvoltat“, societatea sa este o „comunitate istorică de tip nou“; spaţiul socialist european reuneşte o „familie de popoare profund unite în marş spre un ţel comun“. În realitate, Istoria înaintează fără înconjur spre ţelul pe care i l-a fixat utopia.

În faţa puterii se instalează o societate indiferentă la acel discurs, prezentând un acelaşi imobilism ce acoperă comportamente bizare. În spatele tăcerii sociale şi adeziunii aparente la discursul social, *Homo sovieticus*. Referindu-se la el, un scriitor rus îl va numi om dublu, pentru că el se dovedeşte a fi din ce în ce mai mult o fiinţă cu două chipuri: la suprafaţă, în conformitate cu discursul oficial şi cu modelele sociale ce îi sunt propuse – munceşte pentru a face să progreseze socialismul către înflorirea lui plenară şi culege roadele eforturilor depuse; dar, sub acest înveliş, omul sovietic evadează şi pare un cetăţean jalnic. Evadarea îl îndeamnă din ce îl ce mai mult să se retragă în sfera vieţii personale şi a interesului individual. Viaţă personală care cunoaşte extreme însemnate, mergând de la beţia sistematică

până la o pioşenie ascendentă; la căutarea unui trecut îndepărtat, când ideea de revoluţie era străină de gândirea lui şi care se regăseşte în istoriile naţionale: vechile biserici sunt restaurate benevol de amatori şi proliferează secte ciudate a căror putere de atracţie creşte necontenit. Viaţa personală, protejată în acest mod, atrage după sine dedublarea comportamentului. Fiecare cetăţean sovietic pare, prin raportarea lui la lumea exterioară, să-şi îndeplinescă datoria socială – munceşte, participă, este membrul unei comunităţi, pentru care mausoleul, unde Lenin se odihneşte de aici înainte singur, reprezintă simbolul şi semnul ralierii. În realitate, toate acestea nu sunt decât o viziune trunchiată, un simplu decor; domneşte ideea fiecare pentru sine, a înşelătoriei permanente. Faţada comunitară ascunde divorţul dintre ceea ce reprezintă sistemul şi cei ce îl trăiesc zi de zi. Tradiţionalul *ei* şi *noi* are o forţă mai mare ca oricând.

Dar, în acelaşi timp, lucrurile nu sunt la fel de simple ca acelea din perioada prerevoluţionară, deoarece discursul vine să le falsifice. Acest discurs – limba de lemn – afirmă o stare de lucruri ce nu există. Dar există un acord între cei ce rostesc discursul, aflaţi în fruntea sistemului, şi cei ce îl recepţionează: să se prefacă în mod unanim a crede că discursul se confundă cu realitatea. Poate acesta este semnul că există într-adevăr un „om nou“, în ciuda tuturor aparenţelor, sau că o parte a conştiinţei colective a fost invadată de noi certitudini. Dominatori şi dominaţi sunt animaţi de o complicitate tacită: au căzut de acord să simuleze credinţa că *realul* corespunde cu ceea ce se spune despre el, faptul că societate a integrat cultura politică depozitată şi difuzată de putere, că şi-a modelat comportamentul în funcţie de ea. Fireşte că ambele părţi cunosc adevărul, însă magia discursului pare mereu capabilă să îl ascundă şi, cine ştie, poate, în cele din urmă, să îl distrugă.

În cadrul minciunii acceptate de toţi se instituie o trăsătură nouă. Se pare că cei ce au întruchipat îndelung conştiinţa socială, mijlocitorii ei – intelighenţia pe care urmaşii lui Stalin i-au numit *intelighentiki* (micii intelectuali), dovedind un dispreţ de neconceput în regimul ţarist, mereu respectuos faţă de intelect – au dispărut din tablou. La discreta vânătoare de vrăjitoare din anii 1970 nu au fost ucişi oamenii, ci spiritul critic ce s-a opus dintotdeauna puterii. De atunci încolo, când nu este pur şi simplu absentă, intelighenţia participă la ficţiunea de unanimitate, de reconciliere a adevărului cu discursul. S-ar putea trage concluzia că domneşte o evidentă pace socială: puterea nu mai seamănă a câmp de bătălie, ci a consiliu de administraţie al unei societăţi anonime, iar societatea domolită are parte de beneficiile pe care i le aduce consiliul cel înţelept. Cel puţin acesta este tabloul pe care şi-l făuresc în epocă unii observatori.

Deodată, gheaţa începe să se fisureze în jurul corăbiei. În martie 1985, dat fiind că se impune o schimbare a ştafetei la putere, vine un bărbat ce reprezintă o generaţie nouă. Prima care nu are nimic comun cu tradiţia omorului. Ea n-a participat la omuciderile staliniste, n-a ajuns la putere trecând peste cadavre, cum s-a întâmplat cu generaţia precedentă. Fiind însă produsul minciunii ieşite dintr-o societate schizofrenică, ea stârneşte puţine speranţe, exceptându-i pe cei dotaţi cu mai multă energie şi o competenţă

mai ridicată. Este adevărat că la început, luând cu prudenţă comanda vasului, ea nu pare să îi modifice direcţia. Continuitate de o clipă, care treptat se va dezagrega lăsând loc neprevăzutului, chiar dacă acesta are uneori un aer de *déjà-vu*. Gheţurile s-au topit, iar corabia iese dintre sloiuri. Cartea reformelor se redeschide la pagina părăsită cu două decenii în urmă; a sosit ora întrebărilor.

În căutarea adevărului

Analiza unei mişcări în desfăşurare, mai ales atunci când ea se proclamă a fi schimbare, ruptură, este un exerciţiu periculos; dar oare ştiinţa politicului nu este condamnată să meargă pe buza prăpastiei, căutând să cuprindă sensul evenimentelor în curs, cu riscul de a se pierde o dată cu ele? URSS-ul lui Gorbaciov, pe care istoricii îl vor înţelege mai târziu, reprezintă azi un câmp de observaţie privilegiat pentru cei însufleţiţi de pasiunea de a înţelege un eveniment ieşit din comun, de a încerca să îi explice din nou firele şi de a-l explica în lumina unei lungi tradiţii.

Într-un spaţiu de trei ani şi câteva luni – de la venirea lui la putere, în martie 1985, până la Conferinţa partidului, eveniment de excepţie, petrecut în iulie 1988 –, Mihail Gorbaciov a înaintat vertiginos în grad şi a propus multe. Ce să reţinem mai întâi din acei ani atât de denşi? Discursul, fireşte, şi eterna problemă a reformelor.

Înainte de toate, discursul, deoarece el indică o ruptură în foarte multe privinţe. Ajungând la putere, Mihail Gorbaciov a făcut ceea ce impun uzanţele: un bilanţ în termenii tradiţionali, constatând că predecesorii lui erau incapabili, că trebuia să-i condamne şi s-o rupă cu orientarea lor. Până aici, nimic nou. Cine, mai ales în URSS, nu a început să se instaleze la putere fără să constate moştenirea preluată, căreia să-i opună propriile puncte de vedere referitoare la opţiunile şi conduita din trecut? Noutatea apare totuşi repede: ea se află în *tempo* şi în ton. Având ca punct de plecare un bilanţ civilizat, negativ desigur – în 1985 starea URSS nu mai permite cuvinte alinătoare –, discursul o ia brusc razna şi iese din tradiţie. Obiectul dezbaterii nu îl constituie numai „anii de stagnare“, corupţia şi faptele reale ale predecesorilor. Omul aflat la putere foloseşte dintr-o dată un limbaj nou. Pentru că dezastrul este real. El rupe pactul tăcerii ipocrite în care guvernanţii şi guvernaţii trăiau confortabil de mai multe decenii. Noul limbaj se numeşte *glasnost*, adică voinţa de a spune public ceea ce există, de a dezvălui realitatea şi, în ultimă instanţă, de a armoniza *vorba cu fapta*.

Tentativă redutabilă foarte destabilizatoare într-un sistem unde cuvântul servea tocmai la transformarea realităţii şi, prin urmare, la pervertirea spiritului uman. Şi tocmai un om produs al sistemului ce şi-a întemeiat existenţa timp de decenii pe devierea spiritului uman, pe folosirea perversă a discursului acuză aceste practici. Când spune: „Trebuie să spun adevărul, să regăsesc adevărul“ înseamnă că discursul nu trebuie să vehiculeze decât ceea ce există. Omul din serai cunoaşte toate riscurile tentativei şi nimeni nu poate

încă hotărî – istoria va trage concluziile *a posteriori* – dacă ea reprezintă pentru el un *mijloc* de a smulge ţara din imobilismul ei distrugător sau, *în sfârşit*, ca om cu un simţ politic excepţional, el ştie să conducă această căutare a adevărului cu circumspecţie, străduindu-se s-o ţină sub control, s-o orienteze spre eficienţă; denunţarea corupţiei ambiante permite modelarea pe planul lui a unei clase conducătoare noi; denunţarea lenei oamenilor muncii permite să li se ceară mai multe eforturi – şi mulţumindu-se adesea cu adevăruri tardive (Cernobîl, de exemplu) sau ponderate. Esenţialul însă rămâne: a ştiut să sfărâme un înveliş de tăcere şi câteva tabuuri.

Primul tabu: că nu ar fi de datoria societăţii să orienteze discuţia sau să aleagă din ea elementele care îi convin; că iniţiativa le-ar fi rezervată numai acelora care conduc societatea – partidului; la acest punct, Constituţia din 1977 este categorică. Desigur, Gorbaciov nu este nici primul, nici ultimul care a chemat societatea să participe la critică. Însă Hruşciov, care a uzat de ea cu generozitate, a fost depăşit şi dus de val pentru că nu a ştiut să controleze bine fenomenul. Până şi Stalin a folosit-o de nenumărate ori. Dar participarea socială nu era decât un fel de cor antic susţinându-i pe aceia care, în prim-planul scenei, ţineau discursul oficial. Prin emanciparea mijloacelor de comunicare, Gorbaciov i-a deschis societăţii canale de exprimare proprie. Datorită eforturilor lui, corul armonios de altădată seamănă uneori mai degrabă cu o cacofonie asurzitoare.

Al doilea tabu suprimat: nu numai opera predecesorilor, ci şi îndelungata istorie a sistemului sovietic poate face obiectul discuţiei şi poate fi condamnată din plin.

În momentul în care vorbeşte, Gorbaciov – Secretarul general al partidului – poate proceda altfel fără să-şi pună în joc puterea? – încearcă să judece efectele, nu cauzele adânci ale dezastrului pe care l-a dezvăluit. Cei ce vorbesc şi scriu – şi cine nu face aşa în URSS-ul de azi? – au avut tot răgazul să urce până la izvoarele răului. Un exemplu, printre atâtea altele, explică în această privinţă ceea ce a luat proporţiile unui cutremur. Televiziunea sovietică a prezentat un film, *Mujicul din Arhanghelsk*: un ţăran simplu, dar impresionant, supune unui proces la rece fundamentele ideologice ale sistemului sovietic, răspunzător, în ochii lui, de *dezastrul* devenit azi punctul de plecare al oricărui discurs. El acuză ideea că individul trebuie să se conformeze tiparului social şi să accepte că interesul colectiv prevalează asupra celui individual; este vorba de ideea că *profitul* personal nelimitat nu este principalul mobil al eforturilor omeneşti. Ce rămâne din utopia originară în urma acestui proces public, căruia mijloacele de comunicare modernă îi conferă un ecou ce cuprinde întreaga ţară?

Al treilea tabu se referă la rodul eforturilor trecute. Până la Gorbaciov a existat convingerea că etapele istorice fuseseră depăşite – de bine, de rău, aici este vorba de o altă problemă. Şi că aceste etape – ale socialismului – constituiau un progres de netăgăduit asupra trecutului. Exista, de asemenea, convingerea că o frontieră invizibilă, ca aceea dintre trecut şi prezent, separa spaţiul capitalismului de acela al socialismului.

Ambele spaţii erau percepute în negru şi alb: pe de o parte, istoria

întârziată, pe de altă parte, istoria în plin progres. Detaliile acestei concepţii maniheiste despre spaţiu şi timp puteau da naştere la discuţii, cât despre opoziţia în cauză – aceea dintre Bine şi Rău, în definitiv – ea face parte integrantă din utopie. Proclamând fără nici o precauţie că 70 de ani de regim sovietic sfârşesc printr-un dezastru, că omorul sovietic nu se distinge, prin felul său de-a fi, de omul din lumea capitalistă, Gorbaciov supune discuţiei întregul concept de la începutul anului 1917 într-un timp istoric. El a sfărâmat certitudinile şi, în acelaşi timp, a rupt cu uzanţa tradiţională a discursului. De acum înainte, fiecare trebuie să ştie că vorbele pot minţi şi că adevărul, aşa cum este el perceput de fiecare, trebuie căutat în afara discursului. Adevărul comun garantat este urmat de un adevăr de care este răspunzător fiecare.

În URSS nu se mai ucide. Dar şi Gorbaciov fabrică cadavre politice, conform tradiţiei stabilite în 1953. Ale sale sunt în cea mai mare parte moarte – Brejnev şi colegii lui, răspunzători de stagnare –, semn de progres. Prin *glasnost*, el permite să fie treziţi morţii, asasinaţi fizic sau politic în perioadele anterioare. Reabilitarea accelerată a victimelor lui Stalin, reapariţia progresivă a amintirii despre Nikita Hruşciov au marele merit de a fi relativizat condamnările şi omorurile, ca urmare, de a fi contribuit sub forme moderate la închiderea drumului spre ele. Din moment ce fiecare este chemat să se pronunţe asupra trecutului, să opereze o selecţie proprie între morţile juste şi morţile injuste, dreptul puterii de a judeca şi de a condamna – deci de a ucide – nu mai este decât rodul circumstanţelor, este supus hazardului erorii umane. *Glasnost* a răsturnat *absolutul*, fundament al întregului sistem ideologic sovietic în toate domeniile. În locul său s-a instalat relativul. Or, o utopie este absolută prin definiţie; de îndată ce este relativizată, ea nu mai există. Numai realul, contingentul ghidează atunci destinul oamenilor.

Plecând de la un bilanţ în fond modest al eşecurilor predecesorilor, Mihail Gorbaciov a declanşat un seism ale cărui unde succesive au înghiţit tot ceea ce servea ca bază consensului societăţii sovietice şi autorităţii conducătorilor ei. Seismul nu i se datorează numai lui. *Glasnost* nu putea fi opera unui singur om, nici a partidului; la ea contribuie şi intelighenţia. Tentativa reluată în 1985 îi redă intelighenţiei identitate şi vocaţie – unul dintre aspectele hotărâtoare ale fenomenului.

Corul care difuza de atâta vreme discursul oficial – limba de lemn – îşi merită cu greu frumosul nume de intelighenţia; prin domesticire ea îşi trădase funcţia. Un aspect proeminent al dezastrului denunţat de Gorbaciov constă în existenţa unei societăţi creatoare pervertite şi în divorţul absolut dintre această categorie de „funcţionari ai intelighenţiei“ şi creatorii adevăraţi. Excluderea lui Pasternak şi a lui Soljeniţîn, prin intermediul Uniunii Scriitorilor, din universul lor, faptul că au fost proclamaţi impostori ai creaţiei, cum li se întâmpla odinioară „duşmanilor poporului“, au dovedit în mod strălucit deviaţia şi divorţul intelighenţiei, alcătuind o dată complet nouă în istoria rusă. Mulţi scriitori au fost supuşi în trecut reprobării cenzurii, dar pe acest motiv niciodată cenzorii nu i-ar fi calificat drept *scriitori impostori* sau falşi scriitori. Iar societatea, dincolo de pluralitatea poziţiilor exprimate, nu recunoştea decât o singură categorie de intelectuali. Prin privarea culturii de autonomie,

prin integrarea ei în planul utopiei şi prin impunerea limbii de lemn, puterea sovietică a distrus unitatea creaţiei, obţinând în primul rând consensul social în jurul a ceea ce ea numea creaţie *adevărată* (un timp a fost vorba de realismul socialist). Mai târziu, înainte ca minciuna să fie dublată de ipocrizie, s-a ajuns la o situaţie complet inversă: scriitorii complet detestaţi, cei puşi la index, care erau ucişi (Mandelştam), cărora li se organiza în mod sistematic moartea în calitate de creatori (Anna Ahmatova sau Pasternak, constrânşi la activitatea de traducători), au devenit dintr-o dată în ochii unei fracţiuni crescânde a societăţii *adevăraţii* reprezentanţi ai creaţiei. Aceasta a început să le recopieze cu febrilitate scrierile care circulau de la un iniţiat la altul. Între timp, autorii consacraţi oficial deveneau, pentru aceeaşi societate, *falşi* scriitori şi *adevăraţi* funcţionari ai culturii. *Glasnost* a avut, între alte ţeluri, şi pe acela de a pune capăt divorţului din sânul intelighenţiei. Ce sistem îşi poate oferi constant luxul de a fi susţinut de creatorii pe care societatea îi respinge, şi pe acela de a fi contestat de aceia pe care tot societatea îi consideră drept adevăraţi creatori? Conflictul dintre adevărat şi fals, miezul contradicţiei dintre discurs şi realitate, se revarsă astfel în întregul spaţiu cultural. Gorbaciov a vrut să umple prăpastia dintre ele şi a făcut apel la libertatea de creaţie.

Corabia beată?

Dreptul la exprimare şi la discuţie pe tot felul de subiecte – sociale, economice, politice – acordat persoanelor şi mijloacelor de comunicare a produs imediat efecte, ziarele şi publicaţiile uzează de acest drept, în funcţie de gradul lor de adeziune, mai ridicat sau mai coborât, la temele înnoirii. Însă nimeni nu se abţine de la discuţiile legate de orice. Toată lumea face apel la societate ca să intre în discuţie. Paginile ziarelor se umplu mai mult de trecut, care de această dată suscită pasiunea unanimă, decât de viitor – cu toate că *glasnost* avea ca primă funcţie deschiderea porţilor către viitor. Destin ciudat al unei utopii care destina oamenilor un viitor luminos, de care brusc nimeni nu pare să-şi mai amintească. În schimb, toată lumea se apleacă cu aviditate peste examinarea erorilor, a tăcerilor, a „petelor albe“ şi, mai mult, încearcă să urce către izvoare. O dată încheiată faza de aşteptare şi de scepticism, începe brusc o cursă de viteză între clasa politică ce încearcă să fixeze limitele căutării adevărului – aruncând căutătorilor de adevăr tot mai multe tabuuri drept hrană – şi intelighenţia, care consideră aceste limite ca inacceptabile. De acum încolo se poate spune deschis că toate tarele atribuite altădată societăţilor occidentale există în URSS: alcoolismul, drogurile, prostituţia, corupţia sau catastrofele naturale ori accidentele. Vremea când un scriitor sovietic era trimis în lagăr sub acuzaţia de „complot împotriva căilor ferate sovietice“, pentru că a menţionat într-un roman că un erou aştepta pe peronul unei gări un tren aflat în uşoară întârziere, pare cu totul apusă.

Pe parcursul „întoarcerii în timp“ Gorbaciov şi tovarăşii lui de arme au sacrificat deja tot ce puteau: ceea ce Hruşciov reuşise să salveze în trecut, tot

ce a adoptat şi a realizat Stalin. Desigur, nimeni nu spune clar că nu trebuia făcută colectivizarea, deci instalată ordinea socială existentă. Dar să faci din Buharin nu numai o victimă a arbitrarului, ci şi un înţelept al economiei înseamnă să-i reabilitezi întregul discurs. Lună după lună, problemă după problemă, Gorbaciov a spoliat sistemul de infailibilitate în selecţionarea orientărilor (cotitura din 1929), de infailibilitatea judecăţii (toleranţa îndelungată a criminalului sadea numit Stalin), de opţiunile fundamentale (preeminenţa interesului social). Ce le mai rămâne să sacrifice? Răspunsul se află în Piaţa Roşie, în mausoleu, unde, solitar, expus încă veneraţiei mulţimilor, fondatorul sistemului continuă să reprezinte adevărul imanent, planul sigur pervertit, dar al cărui garant rămâne, în forma sa pură. Atâta timp cât un adevăr absolut – proiectul, acţiunile fondatorului – va rezista, piatră de temelie a întregii concepţii reformatoare, corabia ce s-a urnit în 1985 îşi va putea menţine direcţia. Dar ne putem întreba: mai există direcţie, în afara gizantului din mausoleu care o reprezintă? Dacă el ar fi acuzat într-un anume punct, întregul edificiu clădit pe această referinţă intangibilă s-ar nărui.

Întrevedem deja două ieşiri posibile din cursa către adevărul din trecut. Sau partidul va reuşi să întoarcă atenţia intelighenţiei de la ceea ce o fascinează – originile şi absolutul –, s-o mobilizeze asupra unei reflecţii mai contemporane, şi, ca în 1964, sistemul va ieşi din încercare modificat, slăbit, dar încă intact în mare parte; punctul de ruptură va fi ocolit. Sau elanul care împinge intelighenţia la asaltul trecutului va merge până la capăt. Intelighenţia îşi dovedeşte în multe privinţe hotărârea – chiar dacă discuţia privind stalinismul nu s-a încheiat – de a merge până în adâncul lucrurilor. Discutând despre condiţiile păcii de la Brest-Litovsk, opţiune impusă de Lenin, chiar dacă aparţin categoriei subterfugiilor teatrale de tipul celor practicate de dramaturgul Şatrov, ni se impune o întrebare esenţială: revoluţia justifica oare folosirea oricăror mijloace? Ceea ce altădată era doar o discuţie filosofică a căpătat astăzi greutatea învăţămintelor din ultimii şaptezeci de ani. Revoluţia nu mai este un vis la care fiecare îşi poate aduce iluziile proprii. Ea este istoria a trei generaţii de oameni sovietici. Este judecată cu măsura acelora ce au trăit-o, nu cu măsura a ceea ce ar fi trebuit să fie. Tocmai la acest aspect se dovedeşte pustiitor discursul veridic inaugurat de Gorbaciov. Istoria omenirii nu mai poate judeca nimic doar prin prisma intenţiilor, discursul nu mai poate mijloci transformarea proiectului în realitate. Noul discurs măsoară şi evaluează istoria personală, plămădită din suferinţele şi din sângele fiecărei persoane ce a traversat în spaţiul Uniunii Sovietice cele şapte decenii tragice. Atunci când o revistă oficială, *Novîi Mir*, publică, în numele ideii de *glasnost*, *Doctor Jivago*, permiţându-i lui Pasternak să întindă în sfârşit mâna fratelui său încercat Soljeniţîn, efectul este devastator într-un alt mod decât pe vremea când toată ţara devora clandestin romanul. Sub coperta albastru-gri care a făcut atâta timp faima literelor sovietice, cuvintele lui Pasternak, privirea pe care o îndreaptă Jivago asupra destinului omului aruncat de colo-colo de evenimente pe care voluntarismul „Pugaciovilor din universităţi“ le-a fabricat şi i le-au impus au o rezonanţă cu atât mai puternică cu cât publicarea oficială le serveşte drept garant. Acum nu numai vocea lui Pasternak distruge, bucată

cu bucată, edificiul în care odihneşte Lenin. Acest sanctuar al adevărului absolut, acest reper intangibil reprezintă acum vocea culturii oficiale.

Dar pentru a duce la bun sfârşit această lucrare care dă ameţeli există doar morţii. Istoricii nu se apleacă doar asupra crimelor lui Lîsenko, Beria şi a altora căzuţi pradă focului lor purificator. Când tratează despre soarta ţăranilor şi istoria colectivizării, nu au doar viziunea erorilor, a numărului victimelor. Dincolo de toate acestea, ei contemplă *individul*, a cărui soartă a fost sacrificată în numele unei idei. Tot aşa se întâmplă cu aceia care se apropie cu paşi vătuiţi de unul din miturile fondatoare, războiul civil, conceput ca ridicare la luptă a poporului sudat de revoluţie împotriva celor ce voiau s-o distrugă. La capătul drumului îi aşteaptă întrebarea, pe care o cunosc şi pe care au formulat-o deja: cât adevăr cuprinde mitul fondator? Războiul civil a constituit într-adevăr acea minune sacră a poporului în vederea salvării revoluţiei *sale*? Sau un război impus poporului în vederea înlăturării lui ireversibile de revoluţie?

Cât despre revoluţie, cine avea dreptate? Gizantul din mausoleu care pretindea, aproape singur împotriva tuturor, că sosise vremea ei, că succesul calculelor sale atesta o sentinţă favorabilă din partea Istoriei, adaptarea lor la cursul firesc al acesteia, fapt ce îl autoriza, ba chiar îi impunea să nu mai lase bara cârmei, să se ţină singur de ea, ignorând vocea poporului şi a celorlalte partide? Sau adevărul era de partea cealaltă, printre cei care, asemenea lui Zinoviev şi Kamenev, apoi a socialist-revoluţionarilor şi a Rosei Luxemburg din perioada detenţiei, considerau că istoria nu poate fi modelată numai de voinţă, conştiinţa socială avându-şi locul său în contextul istoric şi trebuie respectată? Sau printre aceia care, de la mistici la liberali, afirmau că omul este valoarea supremă şi că libertatea este în primul rând libertatea individului?

În faţa valorilor revoluţiei, a societăţii în marş spre progresul ei material reapar alte sisteme de valori, încărcând corabia *glasnost*-ului. Ceea ce le rezumă se află probabil fixat în întrebarea ce încheie admirabila *Căinţă* a lui Abuladze (însăşi alegerea termenului „a se pocăi“ nu este naivă, întâmplătoare, el îşi are locul în lunga istorie intelectuală din această ţară agitată): „Ce drum duce la templu?“. Până în prezent toate drumurile duceau la mausoleul din Piaţa Roşie; răspunsul definitiv, absolut la toate îndoielile. Faptul că s-a ajuns în situaţia de a pune cu atâta forţă întrebarea – câte articole publicate în URSS, începând cu 1985, au repetat-o? – în sens contrar: „Unde se află drumul care duce la templu?“ atestă amploarea revoluţiei ce se operează în cugete. Căci dacă există un templu al *adevărului*, înseamnă că mausoleul este doar o impostură. Şi că mumia ce se odihneşte în el ar fi doar părintele unei dinastii de uzurpatori.

De mulţi ani, intelighenţia rusă – pentru că despre ea este mai întâi vorba, pentru că popoarele integrate acestui sistem acuză încă o dată Rusia, inima sistemului, de a fi purtătoarea răspunderii pentru tot ce s-a înfăptuit – sau cel puţin acea fracţiune a ei care se ridică astăzi, o dată cu Gorbaciov, aşa cum s-a mai ridicat o dată împreună cu Hruşciov, acceptă imaginea foarte evocatoare a unei societăţi şi a unei culturi sociale „îngropate în ruine“.

Hruşciov a deschis calea, a permis degajarea etajului superior, acela pe care îl ridicase Stalin. Astăzi, urmaşul lui a lansat oficial apelul la un efort asemănător. Intelectualii (adeseori aceiaşi) au reînceput să sape, să smulgă adevărul din ruine. De data aceasta, ei pretind însă să sape până la capăt, să ajungă până în momentul când a fost instaurat adevărul relativ, utilitar; până la acela prin care această operă a fost realizată. „Cârtiţa“ care îşi săpa galeriile sub suprafaţa bine organizată a capitalismului nu va juca, oare, de această dată acelaşi rol în cazul socialismului şi nu va demonstra că nu există absolutul legilor Istoriei? Pentru marea majoritate a poporului comunist, o asemenea tentativă este de neconceput. *Glasnost*-ul necontrolat a transformat corabia echilibrată de la începutul secolului într-o corabie beată. Dacă nu mai ucidem, măcar s-o facem de-adevăratelea! spun spiritele conservatoare. Să-l lăsăm în pace şi pe gizantul de la Kremlin. Să-i mai permitem să îi liniştească şi să îi conducă pe cei vii.

Reforme pentru a salva sistemul

Ajungând la putere, făcând calculul amar al eşecurilor predecesorilor lui, Gorbaciov a tras concluzia foarte justă că este necesar să se facă o reformă totală şi în primul rând a tot ceea ce condiţionează mediul uman, deci comportamentele şi mentalităţile: economia. Faptul denotă că este un bun marxist. I-au fost suficienţi trei ani pentru a constata pertinenţa certitudinilor lui Lenin: politica primează în toate, nu invers; a vrea să reformezi economia, ferind sistemul politic de schimbare sau operând în el nişte retuşuri, înseamnă a-l condamna sigur la eşec. Distanţa dintre marile proiecte de reforme economice, indispensabile redresării ţării, şi ceea ce pătrunde în realitatea faptelor este impresionantă, dar nicidecum surprinzătoare. Ca toţi reformatorii de dinaintea lui, de la Aleksandr al II-lea la Kosîghin, Gorbaciov se loveşte de aceleaşi rezistenţe şi de acelaşi conflict.

Rezistenţa celor ce nu doresc o noapte de 4 august. Rezistenţa celor ce nu mai cred în ea. De ambele părţi, mentalităţile pot fi prea puţin afectate de discurs, deoarece dezacordul pe termen lung dintre discurs şi realitate i-a răpit cuvântului întreaga capacitate mobilizatoare. El mai poate reuni societatea într-o aparenţă de acord, de a cărui ipocrizie fiecare este conştient în adâncul inimii. Dar nu-i mai poate insufla energia necesară. Pentru a modifica raportul conştiinţă-cuvânt, va trebui mult timp, multă pedagogie. Or, reformele, toţi reformatorii o ştiu, necesită timp ca să producă efecte dar dispun, în schimb, de un timp limitat pentru a fi puse în practică şi a reuşi. Sau nimeni nu crede în ele, în care caz bătălia este pierdută dinainte, sau ele suscită speranţe şi exigenţe ce depăşesc foarte repede ritmul în care pot fi realizate.

Dat fiind că a înţeles, în faţa rezistenţelor întâlnite, că reforma economiei nu putea ţine loc de program de renovare socială, Gorbaciov a trecut brusc de cealaltă parte a oglizii. La Conferinţa partidului, convocată în mod special ca printr-o renovare a aparatului de partid să-şi ofere mijloacele de a învinge

rezistenţele întâmpinate de reformă, Gorbaciov a alunecat de la proiectul iniţial şi de pe terenul economic în sfera hotărâtoare a politicului şi a schimbărilor ce îi trebuie aduse. Propunerile sale au fost suficient de analizate în alte materiale şi ne abţinem să revenim aici la ele. Ne interesează doar spiritul proiectelor. El constă în două idei fundamentale: instaurare unui stat de drept; intrarea societăţii – prin intermediul sovietelor, înzestrate în sfârşit cu puteri reale – în viaţa politică. Fireşte, Gorbaciov nu aruncă peste bord tot ce există şi încearcă în construcţia sa să-şi salveze partidul, partidul conducător, lăsându-i grija de a prezida sovietele. Dar această construcţie contradictorie ascunde esenţialul: loviturile date certitudinilor şi politicii idolului pe care mulţimile continuă să vină să îl salute în Piaţa Roşie. Statul de drept presupune un drept imanent, independent de contingenţele şi de exigenţele proiectului politic. El implică *autonomia dreptului*, realitate negată mereu de Lenin. El implică faptul ca societatea civilă să se exprime în organe reprezentative, înzestrate cu puteri reale, întruchipate de reprezentanţii permanenţi ai poporului, de profesioniştii politicii, ceea ce presupune, de asemenea, o separare a puterilor şi autonomia legislativului. Altă erezie, manifestare a „cretinismului“ respinsă mereu de Lenin. Totuşi, fără această reformă, fundamentală prin conţinutul ei, însuşi termenul de *democratizare*, din care Gorbaciov face un preambul al intervenţiei voluntare a societăţii în procesul de reformă, îşi pierde întregul sens.

Vedem înlănţuindu-se aici într-un mod implacabil toate elementele proiectului gorbaciovist. Pentru a salva URSS de la declinul care ar condamna în mod sigur sistemul întemeiat de Lenin, trebuie să faci reformă; ca să faci reformă trebuie să modifici radical sistemul politic, nu să faci retuşuri, iar pentru aceasta trebuie să uiţi elementele centrale ale leninismului. În acest caz nu este vorba, desigur, de o înaintare ireversibilă către o democraţie pluralistă. Dar este vorba totuşi să faci să sară zăvoarele puse odinioară de Lenin pentru a închide toate ieşirile, prin care sistemul ar fi putut devia de la calea pe care i-o fixase. Puteţi obiecta acestui fapt că pragmaticul Lenin ar fi apucat-o probabil de la sine pe alte căi, ar fi renunţat la multe dogme pentru a evita impasurile pe care le-au putut constata urmaşii lui. Dar dacă sistemul i-a putut supravieţui lui Lenin – şi ce altă revoluţie se mai poate mândri cu o asemenea durată, cu atâtea succese în spaţiu? –, înseamnă că el nu i-a reţinut pragmatismul, ci absolutismul, certitudinea ireversibilităţii, întemeiate pe un adevăr şi pe principii intangibile. Propunerile lui Gorbaciov sunt un alt mod de a atenta la integritatea, la simbolul mausoleului.

Putem atunci încheia definitiv această reflecţie asupra sfidării reformelor altfel decât apelând încă o dată la Lenin şi punând vechea întrebare: *Kto kogo?* „Cine pe cine?“, mai pe şleau: *Cine va ucide pe cine?* Tentativa lui Gorbaciov, temerară, fapt de necontestat, va da lovitura fatală lui Lenin? Ucigându-l nu pe Lenin, omul acţiunii, gata mereu să se adapteze la realitate fie şi numai pentru ca s-o ocolească – „doi paşi înainte şi unul înapoi“ ci pe Lenin-simbolul care îşi domină ţara şi sistemul din Piaţa Roşie, aşa cum odinioară statuia lui Perun domina Kievul, referinţă supremă, certitudinea absolută? Sau sistemul, cei ce se agaţă de el cu disperare, cu toate că îl ştiu

sortit schimbării – „Încă o clipă, domnule călău“ – îl vor ucide pe Gorbaciov? Desigur, nu fizic – „Să nu ucizi“ face de acum parte integrantă din Tabla legilor – ci politic, îndepărtându-l sau neutralizându-l?

Aici sunt din nou în joc capacitatea şi posibilitatea de a constrânge societatea că nu este prada unui impostor, că cel ce o cheamă la efort este îndreptăţit să o facă. Într-un cuvânt, *adevăratul ţar*.

Concluzie

Unsprezece secole de istorie jalonată de omoruri fac desigur din Rusia o ţară fără asemănare. Totuşi, această constatare rapidă ascunde discontinuităţi şi schimbări care sunt poate mult mai semnificative decât tradiţia de a nu separa niciodată, în cazul ei, omorul de putere.

În cursul ultimelor secole, lunga perioadă de homicid politic a cedat terenul în două rânduri, schimbându-şi natura. Prima este situată la mijlocul secolului al XIX-lea. Până atunci, puterea, cu câteva mici excepţii, şi-a arogat dreptul de viaţă şi de moarte asupra supuşilor. Autoritatea suveranului, raporturile cu societatea excludeau exprimarea voinţei sociale şi faptul că ea ar fi putut intra în conflict cu stăpânul tronului, deţinătorul unei părţi din autoritatea divină. Acest fapt nu înseamnă că toţi suveranii erau ucigaşi. Însă nu era exclus să se folosească în scopuri politice, ca instrument de menţinere al unui sistem, în care întreaga societate constituia bunul statului. El a făcut îndelung parte integrantă din absolutismul ţarist. La mijlocul secolului al XIX-lea se operează ruptura hotărâtoare în conceperea absolutismului şi deci în folosirea omorului. Meritul de-a fi înţeles, de a fi personificat, în tot cazul, căutarea unui nou mod de relaţie între putere şi societate îi revine probabil lui Aleksandr al II-lea. Emanciparea din 1861, reformele politice din 1864 fac societatea să intre, fie şi cu rezerve – în spaţiul politic, înainte monopolul statului şi al suveranului. În ciuda reînvierii concepţiilor absolutiste, prin urmaşii lui, impulsul reformator era ireversibil. Raporturile dintre putere şi societate erau sortite să sfârşească într-o zi prin dialog şi cooperare, depăşind faza exclusivităţii voinţei autocratului.

Atunci când contravin unei lungi tradiţii politice, asemenea reforme nu se pot impune dintr-o dată, prin miracolul unor simple texte. Le trebuie timp şi, în general, sunt însoţite de violenţă. Ruptura survenită la mijlocul secolului al XIX-lea se caracterizează prin faptul că violenţa – dorinţa de a scurta timpul dintre speranţa născută de reforme şi relizarea lor – se menţine, dar îşi schimbă tabăra: societatea, nerăbdătoare să accelereze cursul istoriei proaspăt trasat de reforme, o întoarce împotriva puterii care o exercita de multă vreme. Încercările de a restabili ordinea prin forţă, între 1881 şi 1914, nu mai sunt decât lupte de ariergardă. Chiar aceia care visează la o revenire a ordinii vechi, ca Aleksandr al III-lea, ştiu că ea a apus; că în cadrul modernizării structurilor economice şi a condiţiilor sociale se joacă progresul sistemului

politic. În jumătatea de secol premergătoare revoluţiei în Rusia, s-a recurs mult la omorul politic, dar nu este vorba de un omor destinat să cucerească sau să menţină puterea, ci de un mijloc de care societatea – sau purtătorii ei de cuvânt – fac uz pentru a ajunge la o modernizare a exercitării puterii, din care omorul ar fi în sfârşit izgonit.

A doua ruptură după revenirea – şi ce revenire! – la violenţă se împlineşte lângă patul de moarte al lui Stalin. Urmaşii lui, în ciuda divergenţelor dintre ei, şi-au făcut din ea o regulă intangibilă. Privind istoria în acest fel, timpurile tragice, deschise de revoluţie, sfârşindu-se în forma lor extremă din 1953, apar ca o paranteză în mersul Rusiei către stabilirea unei relaţii consensuale între putere şi societate. Când închidem paranteza, ne este limpede că de peste un secol istoria Rusiei face dovada unui efort îndârjit de a se rupe de acel specific numit cu indiferenţă „asiatism“ (*aziatskina*), „barbarie“ sau cu stupiditate „suflet slav“, presupus a fi alcătuit din supunere şi atrăgând deci violenţa.

Faptul că nici o reformă nu a putut până în prezent să meargă până la capăt denotă că societatea nu şi-a putut găsi încă locul ei adevărat în istoria politică discordantă a Rusiei. Chemată să-şi manifeste existenţa în *zemstva*, în adunările alese prin vot, în sfârşit, în Constituantă, adunându-se spontan în jurul diverselor organizaţii de ajutor social pe durata războiului, apoi în soviete, societatea imperiului a început un drum lung pe parcursul căruia etapă de etapă şi-a descoperit autonomia şi a făcut ucenicia în domeniul democraţiei. Să spunem că Rusia nu are nici o experienţă democratică înseamnă să uităm cu multă uşurinţă această dezvoltare discontinuă, desigur, dar incontestabilă a unor instanţe sociale, în care ruşii şi fraţii lor din imperiu au învăţat din când în când să facă uz de răspunderi şi să-şi manifeste voinţa de a ocupa un loc în jocul puterii. Modernizarea, cuvânt ambiguu ce acoperă conţinuturi variabile, are totuşi, la acest punct, un sens precis. Ea înseamnă schimbarea mentalităţilor, ascensiunea la o conştiinţă socială responsabilă care nu se supune puterii, ci consideră că interesul tuturor, sensul naţiunii, obligă la un dialog cu puterea. Rusia s-a angajat în acest proces în a doua jumătate a secolului trecut, iar la începutul marelui conflict, în care va dispărea întreaga ordine socială din estul Europei, efectele sale sunt deja vizibile. Desigur statul – cel puţin la suprafaţă – rămâne stăpânul jocului; dar la ora la care slăbeşte, între 1915 şi 1916, rapiditatea cu care societatea preia ştafeta structurilor statale năruite îi dovedeşte maturitatea.

Concepţia revoluţionară a lui Lenin, utopia pe care o aduce, împingând timpul pentru a instaura Vârsta de Aur fără discuţii prealabile, impun întoarcerea la o ordine politică ce era atunci în curs de dispariţie. Statul – sau Partidul, în funcţie de moment –, purtătorul Utopiei, garantul Vârstei de Aur, supune încă o dată societatea, o pune în slujba proiectului său, în pas cu el, conform propriilor sale concepţii. Să menţii în serviciul statului o societate care i-a fost mereu slugă nu este o sarcină uşoară, mai ales atunci când societatea tocmai s-a angajat pe calea modernizării. Este o sarcină cu mult mai complexă când este vorba să te întorci în urmă, să negi modernizarea mentalităţilor, să afirmi că progresele înfăptuite nu există şi că Vârsta de Aur

nu este fructul schimbărilor progresive, al mişcării lente a oamenilor, ci al unei rupturi şi al voinţei politice radicale a unui Partid. Ca să impui această cotitură unei societăţi aflate deja în mers spre autonomie este indispensabilă violenţa. Puterea sovietică i-a dat o dimensiune pe care nimeni nu şi-ar fi imaginat-o, nici măcar cele mai cumplite romane de anticipaţie. Cine a trăit stalinismul regăseşte multe din trăsăturile sale în Orwell, dar constată cu plăcere că la el lipseşte violenţa dezlănţuită, experienţă pentru a cărei exprimare imaginaţia nu are mijloace. Mecanismele sunt redate perfect în roman, dar groaza zilnică lipseşte, ca şi caracterul invincibil – cvasisupranatural – pentru că este legat mai mult de o utopie decât de oameni – al acelei orori.

Nu au fost puse suficient de multe întrebări asupra motivelor pentru care, în Germania nazistă, unde semidemenţa lui Hitler făcea să domnească totuşi o groază echivalentă, nişte oameni au îndrăznit să-i răspundă prin omorul politic, pe când Uniunea Sovietică, într-o ţară unde lunga tradiţie a curajului fizic al terorismului nu ar putea fi pusă la îndoială, nimeni n-a îndrăznit să atenteze la viaţa lui Stalin. Excesul de precauţii cu care se înconjura Hitler era egal cu acela al omologului său sovietic. Diferenţa constă probabil în faptul că proiectul hitlerist nu a nimicit toate elementele constituente ale societăţii, spre deosebire de Stalin, care n-a avut ca adversar decât o societate pe care a fărâmiţat-o prin asasinatul imprevizibil la scară întinsă. „Izolarea omului“ este atât începutul terorii, cât şi terenul ei cel mai fertil, rezultatul ei, a subiniat Hannah Arendt.

În istoria rusă, omorul „de jos“ n-a constituit decât caracteristica unui moment, când căutarea modernităţii sistemului politic îl împingea pe acesta din urmă să renunţe la metodele violente, deschizând astfel poarta unei violenţe sociale încurajate de ceea ce părea a fi o slăbire a puterii – în Rusia tiranicidul nu îl vizează decât pe „tiranul“ slăbit – dar omorul politic la vârf, în întreaga sa ultimă fază, şi-a schimbat profund caracterul. Ca să dispară în calitate de practică, fără să dea impresia de slăbiciune, cum s-a întâmplat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, omorul politic îşi caută, începând din 1953, noi forme: omorul fără moarte, omorul fără vărsare de sânge, *omorul simbolic*. Puterea rămânând autonomă, societatea neputând să le fie arbitru, conflictele nu s-ar putea rezolva într-un mod pacificat. Dar victimele acestor conflicte au mult noroc în comparaţie cu cele anterioare. Cadavrul politic ce nu mai este sortit să devină într-o fază ulterioară cadavru adevărat: iată destinul lui Hruşciov; evacuat din istorie şi din memorie, mort într-o tăcere apăsătoare, el a fost cu toate acestea un pensionar liniştit. Şi oricât de amară i-a fost această retragere forţată, nici un alt martor al crimelor staliniste nu ar fi putut măsura mai bine progresele pe care le reprezenta condiţia sa. Cu timpul, de altfel, cadavrul politic, ţapul ispăşitor al conflictelor de la vârf, al opţiunilor respinse sau condamnate cunoaşte o soartă mult ameliorată. Podgornîi, exclus şi „ucis politiceşte“ de rivalii săi de la mijlocul anilor 1970, va fi autorizat într-o zi să-şi facă o timidă reapariţie pe parcursul unei festivităţi oficiale: mărturia furişă a unei morţi cu suspendare. În zilele noastre, Boris Elţîn, franctirorul *perestroikăi*, este condamnat pentru extremism, dar menţinut numai pentru sarcini secundare; în afară de aceasta, el este

autorizat să-şi pledeze cazul în public, în faţa întregului partid şi în faţa ţării, pe care televiziunea îi informează că un cadavru politic poate reînvia, că o condamnare începe să devină relativă.

La sfârşitul anilor 1980, rupturile şi vânătoarea de vrăjitoare îi vizează mai mult pe morţi decât pe cei vii, semnul cel mai frapant al acestei evoluţii. Moartea lui Brejnev a fost cea mai simbolică moarte a perioadei: a fost aşteptată înainte de a-l transforma în cadavru politic. Inversarea metodei staliniste, revelatoarea dublei preocupări de a nu renunţa complet la omor, simbolul greşelii şi al pedepsei, al revenirii pe calea cea dreaptă şi, totodată, de a definitiva ruptura cu practicarea reală a omorului. Putem nega că avem de-a face cu un progres continuu al sistemului politic? Aşa cum de mai mult de patruzeci de ani au dispărut războaiele, dar nu şi armele convingerii, garantul păcii de durată, tot aşa omorul politic a dispărut practic de treizeci de ani din regimul sovietic, dar nu şi arma morţii simbolice, echivalentul convingerii de pe scena internaţională. *Statul civilizat*, la care au visat atâţia suverani, este un stat ce domină încă societatea şi întreţine cu ea şi, prin urmare, în sânul ei raporturi pacificate, regulate. Stadiul următor este acela al statului în slujba societăţii. Din nou se deschide discuţia despre această tăcere dificilă. Pentru ca s-o ferim de împotmolire sau de valul nerăbdării sociale pe care o trezeşte o asemenea perspectivă, ar mai trebui, poate, ca statul să-şi menţină controlul asupra unei lungi şi subtile tranziţii.

Perspectiva se sfârşeşte cu o veche discuţie: ce este Rusia? Ce este URSS? Este vorba de acelaşi stat? De un acelaşi sistem? De un acelaşi mod de guvernare al oamenilor sub nume diferite? Este vorba, dimpotrivă, de două universuri politice pe care cenzura radicală din 1917 le separă pe veci?

Cititorii marchizului de Custine şi mulţi alţii au tendinţa să acorde privilegii celei dintâi ipoteze şi să considere că în Rusia nu s-a schimbat nimic, că, după afirmaţia faimoasă a unui mare duce devenit istoric, aici este vorba tot „de o tiranie pe care o ponderează asasinatul“. Înseamnă să uite o realitate: Custine trăieşte în Rusia anului 1839, la vremea când Nikolai I, obsedat de lovitura de stat din 1825, încerca – cu succes – să impună întregii societăţi tărecea. Or, Rusia s-a pus în mişcare peste câţiva ani, când inteligheнţia s-a întrebat asupra destinului ei, iar succesorul lui Nikolai I a preluat o parte din discuţie pentru ca să se angajeze pe calea reformelor. Dacă ţinem să vorbim de continuitate şi de ruptură, poate că se cuvine să ne îndreptăm reflecţia în această direcţie. Continuitatea metodelor politice autoritare, fireşte. Dar ruptură între un timp când atotputernicia statului şi excluderea societăţii din câmpul politic erau fundamentele sistemului şi perioada posterioară, aceea de după 1861, când dorinţa modernizatoare animă extremele societăţii, puterea şi oamenii pe care îi are în sarcină. Intrarea, lentă, dar ineluctabilă, a societăţii în sfera politicului constituie una din datele fundamentale ale procesului modernizator ce cunoaşte proeminenţe puternice – 1860-1864, 1905-1917 – şi a cărui modernizare economică, concepută între timp ca mijloc de renovare a absolutismului, va da în realitate un impuls remarcabil.

Evoluţia născută din „utopia la putere“ va restaura ecuaţia iniţială: o

societate în slujba statului. Faptul că slujeşte un proiect nu schimbă cu nimic realitatea: întreaga evoluţie a raporturilor dintre putere şi societate s-a inversat, situaţie ce s-a menţinut până în anii ’60, ai secolului în curs. Din acel moment, prin tatonări succesive, sistemul politic, intelectualii, intermediarii permanenţi, asemenea sfinţilor de altădată, şi o societate care, regăsindu-şi memoria, se trezeşte încet dintr-o letargie înfricoşată, încearcă să reînnoade firul rupt de modernizare, înlocuind concepţia utopică a acesteia din urmă de la intrarea forţată în Vârsta de Aur cu cea rezultată din promovarea politică a societăţii. URSS nu prelungeşte sistemul despotic din fosta Rusie, ci căutarea modernităţii din acea ţară, chiar dacă tragica paranteză leninist-stalinistă a distrus pentru decenii edificiul ce începea să se întrevadă în 1913 şi de care Lenin s-a îngrozit atunci: acest fapt nu va tăia oare drumul revoluţiei?

Căutând o adevărată continuitate în istoria ruso-sovietică, o aflăm în nefericirea ei de durată: nefericire simbolizată de folosirea sistematică a omorului ca modă a puterii şi ca mod de reacţie faţă de putere. Trebuie să spunem aici ce a fost cu nefericirea în cauză, deoarece ea luminează specificul istoriei acestei ţări.

Până în secolul al XIII-lea, Rusia nu se detaşează de ţările de acelaşi rang nici prin înapoiere, nici prin brutalitate. Centrele sale de civilizaţie, Kievul sau Novgorodul ori alte oraşe somptuoase, prevestesc mai degrabă un viitor strălucit. În ele se ucide ca peste tot în altă parte, în acele vremuri când regulile şi spaţiile politice nu sunt stabilite pe deplin. Abia după aceea se abate asupra Rusiei nefericirea atât de durabilă.

Niciodată nu vom insista suficient asupra faptului că Rusia este înainte de toate un spaţiu deschis, fără frontiere, ea însăşi frontieră între Europa ce se constituie şi Asia. Încă de la începuturi, cnejii Kievului au trebuit să-şi apere pas cu pas spaţiul împotriva invadatorilor care îi ameninţau din toate părţile. În aceste condiţii, înflorirea imperiului ţine de miracol. Dar şi de încăpăţânarea acelora ce au domnit aici şi de opţiunea lor pentru creştinism, în definitiv o opţiune în favoarea Europei. În 1237, an fatal, armata mongolă se năpusteşte asupra ţării, zdrobeşte cnezatele, le impune dominaţia ei pentru două secole şi jumătate. Rusia, statul fără frontiere, care îi reţine în spaţiul ei pe mongoli, reprezintă frontiera ce îi separă pe aceştia de o Europă a cărei istorie se continuă pe parcursul celor două secole şi jumătate sub pavăza unei Rusii nimicite. Când vine ora emancipării, Rusia, ieşind din tenebrele unei dominaţii ce i-a lăsat multe urme, a ratat tot ce înseamnă dezvoltare europeană. Trebuie să-şi constituie naţiunea, să-şi definească un spaţiu, să hotărască unde îi este frontiera – în Europa? Sau în faţa Europei? Să-şi creeze un stat care să fie capabil să administreze şi să apere un spaţiu imens, a cărui protecţie impune mereu extinderea frontierei. În alte locuri există gloria Renaşterii; în Rusia se naşte cu greu naţiunea. Timpul Rusiei nu va mai fi niciodată acela al Europei: în urma ei până în 1917; înainte prin utopie, mai apoi.

Consecinţa acestui decalaj cronologic prin raportare la Europa, cu care nu se poate uni şi căreia i-a servit drept santinelă în faţa Asiei, este una dublă. Sistemul social decalat – iobăgia, într-o vreme când în alte părţi oamenii erau

emancipaţi – va face ca Rusia să fie pentru Europa un obiect de curiozitate sau de groază. De asemenea, incapacitatea Rusiei de a se dezvolta în jurul uui proiect comun care să-i unifice pe cei ce deţin puterea şi pe cei ce-o îndură. Construirea catedralelor, cruciadele, tot ceea ce consolida la acea vreme naţiunile Europei creştine îi lipsesc Rusiei; apoi nu are timpul necesar remedierii acestor lipsuri. Din absenţa proiectului comun, în jurul căruia se făuresc miturile naţiunilor şi coerenţa lor, decurge eternul conflict rus. Rusia s-a dezvoltat prin juxtapunerea a două culturi: una a clasei conducătoare şi a elitelor, prin care voinţa de „a ajunge din urmă“ Europa, de a se integra în ea sau de a-şi defini specificul prin raportare la ea a reprezentat o constantă; şi o cultură populară zonală, statică, resimţind eforturile culturii elitelor ca pe tot atâtea lovituri date împotriva ei. Un semn simbolic, dar foarte important, al acestei discontinuităţi culturale îl aflăm în eterna migraţie a capitalelor ţării: de la Kiev la Suzdal, apoi la Moscova şi Sankt Petersburg, pentru a reveni la Moscova, nu s-ar zice că este drumul parcurs de putere în căutarea identităţii sale? Rupturile istorice radicale: Kievul; veacurile mongole; Anii tulburi; Moscova; opera de occidentalizare a lui Petru cel Mare, Sankt Petersburg; în sfârşit, revoluţia. Ce popor s-ar recunoaşte în ele, şi-ar găsi în ele identitatea definitivă şi ceea ce îl leagă de stăpânii momentului?

Această istorie frământată a făcut din poporul rus un popor nefericit, în căutare de mituri consolatoare. Influenţa permanentă şi diversă a religiei îi datorează mult. Căutarea identităţii şi a unităţii culturale ale acestui popor sfâşiat şi-a aflat neîndoielnic în miturile religioase răspunsul cel mai potrivit care să-i permită să se angajeze în lucrarea de construire naţională, începută la Kiev, şi în aceea de reconstruire, ce se continuă în secolul al XVI-lea. În extrema mizerie morală a Rusiei, religia a avut ca funcţie suplimentară să facă posibilă acceptarea socială. Sfinţenia ţarului ascunde sălbăticia domniei sale. Despotismul lui extrem pretinde o legitimare la fel de extremă, aceea a supunerii faţă de planul divin. Iar dacă suferinţele constante ale poporului sunt dominate este pentru că viziunea eshatologică de la baza întregii mitologii politice conferă acestei suferinţe aspectul înaintării pe urmele Patimilor lui Hristos.

Tot această concepţie religioasă – unde se amestecă într-un sincretism surprinzător creştinismul ortodox, rigorismul credincioşilor de rit vechi, credinţele ortodoxe ale nenumăratelor secte şi vestigiile păgânismului primitiv – va ghida conceptele mai moderne create de intelectuali: *poporul* – alesul lui Dumnezeu şi suferind prin voinţa Sa –, *greşeala* şi necesitatea *răscumpărării*.

În această privinţă, revoluţia n-a constituit o ruptură, chiar dacă ea s-a străduit să înlocuiască mitologia dezvoltată în cursul secolelor cu propriile ei mituri. Dar ideologia salvatoare rămâne în centrul unui sistem în căutare de unanimitate. Revoluţia a luat act de existenţa celor două culturi, pe care istoria nu a reuşit să le reconcilieze, şi, oferind la rândul ei o viziune eshatologică, a rezolvat divorţul cultural prin folosirea *limbii de lemn*. Nimeni nu a reuşit mai bine decât Boris Pasternak, în *Doctor Jivago*, să redea atât de perfect conflictul cultural ce se află în inima nefericirii ruse, trecând peste epoci şi evenimente, până la revoluţie. Jivago, al cărui nume, după cum

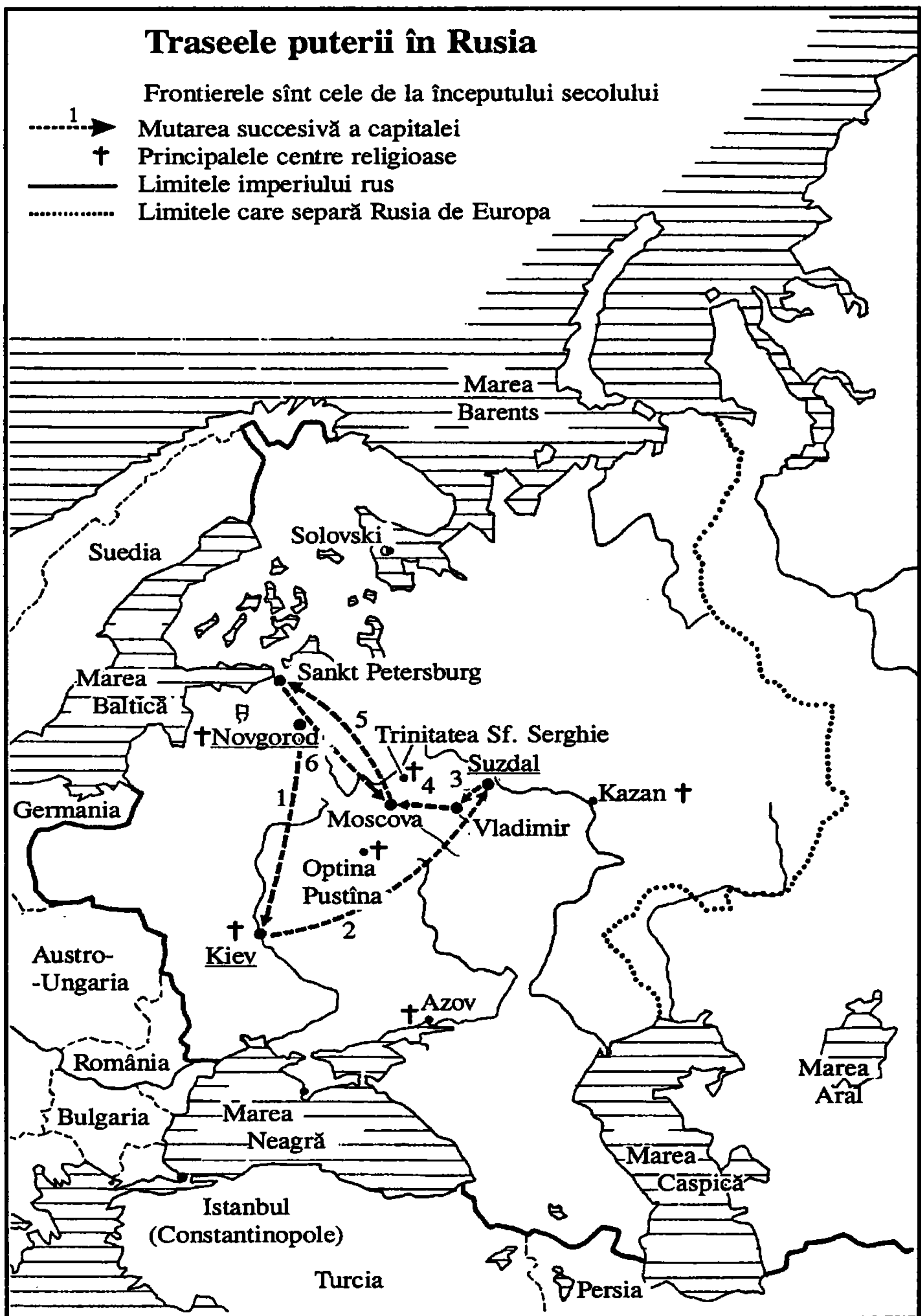
subliniază J. Billington, vine de la liturghia pascală, concentrează în fiinţa lui majoritatea miturilor din Rusia. Eroul acesta îndurerat, acceptând fără să se revolte în exterior o ordine ce îi este străină şi îl distruge, este veritabila alternativă a lui *Homo sovieticus*, care simulează adeziunea, se integrează în colectiv şi se perverteşte în limbajul dublu. Patimile lui Jivago, care îndură vârtejul revoluţiei, pe acela al războiului, al lipsurilor fizice şi al degradărilor morale, sunt simbolice pentru destinul poporului, pentru nefericirea rusă. În spatele personajului lui Jivago se află acest popor care îşi trăieşte Patimile după chipul şi asemănarea lui Hristos, într-un timp despre care se bănuieşte că desparte Muntele Măslinilor de o înviere îndepărtată. Violenţa ce jalonează romanul, violenţă inevitabilă, violenţă mântuitoare, este în realitate aceea din întreaga istorie a Rusiei. Problema lui Jivago ascunde de altfel o altă problemă eternă a ţării, voinţa de a nu ceda în faţa deformării, înfrumuseţării adevărului şi de a discerne ceea ce este *adevărat* în spatele *falsului*.

De mai bine de un secol, oameni care au dorit să facă bine – Aleksandr al II-lea odinioară, ieri Hruşciov, poate azi Gorbaciov – se încăpăţânează să depăşească universul nefericirii tradiţionale, pentru a-şi ancora solid ţara în modernitate. Epopeea grea a acestor reformatori stă mărturie că sarcina lor este spinoasă. Ei s-au străduit să înlăture omorul din drumul politic al ţării lor, dar, în acest fel, primii doi şi-au dat viaţa sau ceea ce ţine, în politică, locul vieţii. Pe parcursul înaintării către progres, au făcut şi ei omoruri simbolice. Omorul unui întreg sistem de raporturi sociale, omorul simultan al iobagului şi acela al posesorului său, în 1861; omorul celui ce a comis atâtea omoruri în Rusia, în 1956 şi în 1961. Ce omor simbolic ar putea perfecta astăzi opera împlinită, extirpând tot ceea ce a făcut nefericirea rusă, iobăgia şi idolii sângeroşi, şi să închidă pentru totdeauna cartea ciudăţeniei?

Putem oare conchide mai bine decât evocând nuvela care, difuzată clandestin acum vreo cincisprezece ani la Moscova, a făcut furori în oraş? Este povestea profund simbolică despre un „împătimit de adevăr“ ce pătrunde în Mausoleu, taie capul îmbălsămat al lui Lenin şi îl ia cu el. În timp ce rătăceşte pe străzile Moscovei, agitându-şi trofeul sinistru, privirea oarbă a trecătorilor, a miliţienilor care păzesc Mausoleul, aceea a vizitatorilor veniţi să salute idolul îi permit să tragă concluzia că, în realitate, Mausoleul este gol de ani de zile, iar acea carcasă inutilă nu avea, asemenea cuvintelor, nici o legătură cu realitatea. Adevărul se afla acolo, în vidul pe care îl puteai vedea dar despre care nu puteai vorbi.

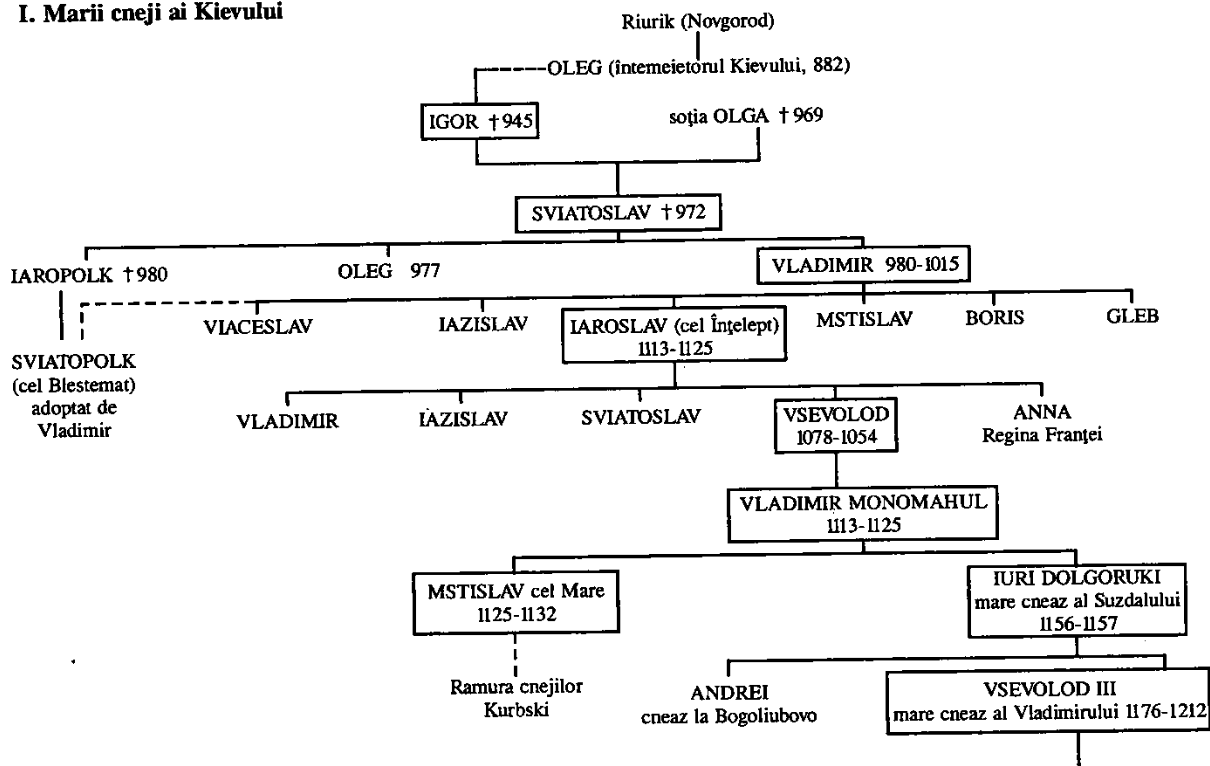
Poate aici se află omorul simbolic pe cale de a se împlini în împrejurimile Mausoleului care, autorizând societatea să constate că a dispărut capul idolului, i-ar reda libertatea şi stăpânirea asupra destinului său. Ceea ce, în nuvelă, rămâne o constatare individuală şi pe care oamenii se prefac în colectivitate că nu o văd, devenind proprietatea tuturor, limbajul comun, ar pune capăt „izolării“ şi „dezolării“ omeneşti despre care vorbeşte Hannah Arendt şi ar da naştere pentru totdeauna unei societăţi politice unde omorul şi teroarea n-ar mai fi, ca în atâtea alte locuri, decât accidente ale Istoriei.

ANEXE

Traseele puterii în Rusia
Frontierele sînt cele de la începutului secolului
1
Mutarea succesivă a capitalei
Principalele centre religioase
Limitele imperiului rus
Limitele care separă Rusia de Europa
Marea Barents
Solovski
Suedia
Marea Baltică
Sankt Petersburg
Novgorod
5
Trinitatea Sf. Serghie
Suzdal
6
4
3
Kazan
1
Germania
Moscova
Vladimir
Optina Pustîna
Kiev
2
Austro-Ungaria
Azov
România
Bulgaria
Marea Neagră
Marea Aral
Marea Caspică
Istanbul (Constantinopole)
Turcia
Persia

Genealogia familiilor cnejilor înainte de Romanovi

IAROSLAV cel Mare
mare cneaz al Rusiei

ANDREI
cneaz al Suzdalului

Ramura cnejilor
Şuiski

ALEKSANDR NEVSKI
1246-1264

Între 1264 şi 1505
se succed 7 mari cneji ai Rusiei

VASILI al III-lea

IURI

2 fii
morţi de copii

ANDREI
cneaz al Stariţei

IVAN al IV-lea
(cel Groaznic)
1530-1584

IURI
cneaz la Uglici

a 7-a căsătorie

DMITRI
mort la 6 luni

IVAN
asasinat
de tatăl său
1554-1582

FEODOR I
domneşte între 1584-1598.
Soţia IRINA GODUNOVA

DMITRI
1582-1591
asasinat

VLADIMIR
1535-1569
otrăvit împreună cu ai săi
de către IVAN al IV-lea

VASILI ŞUISKI
Ţar între
1606 şi 1612

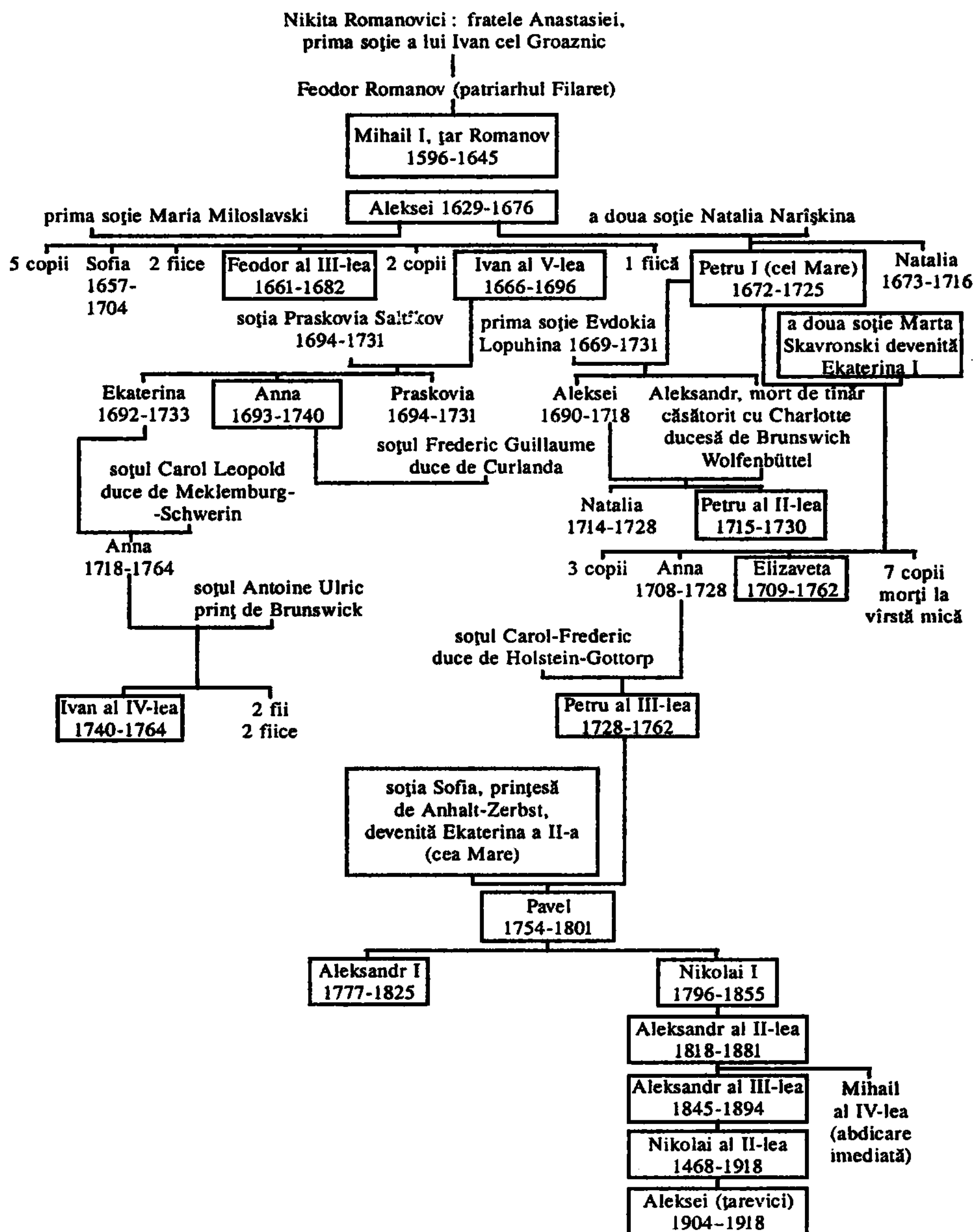
BORIS GODUNOV
cumnat al lui FEODOR
domneşte între 1598 şi 1605
nu are urmaşi, sfîrşitul
dinastiei GODUNOV

Primul fals DMITRI
domneşte
între 1605 şi 1606,
asasinat

Al doilea fals DMITRI,
asasinat în 1612

Trei dinastii
1 : Riurik – dinastie încheiată în 1598 cu Feodor I
2 : Godunov : 1598-1605
3 : Şuiski : 1606-1612

Genealogia dinastiei Romanov (1613-1917)

Cronologie sumară

I. Rusia kieveană

Rusia		*Repere externe*	
882	Oleg cucereşte Kievul şi uneşte Kievul cu Novgorodul	913-959	Constantin Porfirogenetul, împărat al Bizanţului
987-1015	Domnia lui Vladimir I	987	Hugues Capet rege al Franţei
988	Botezul lui Vladimir şi al Rusiei		
1015	Asasinarea lui Boris şi Gleb		
1019-1054	Domnia lui Iaroslav cel Înţelept	1054	„Marea Schismă" dintre Roma şi Bizanţ
1097	Conferinţa de la Liubici		
		1099	Prima cruciadă
113-1125	Iuri Dolgoruki (mare cneaz al Kievului, 1155-1157)		
1157-1174	Andrei din Bogoliubovo (cneaz al Suzdalului)		
1169	El cucereşte Kievul		

II. Perioada mongolă

		1180-1223	Filip August rege al Franţei
1206-1227	Cuceririle lui Genghis-Han		
1236	Batu, succesorul lui Genghis-Han, ajunge în Rusia		
1240	Căderea Kievului		
1252-1263	Alexandr Nevski, mare cneaz al Vladimirului		
		1265	Sfîntul Toma din Aquino scrie *Summa Theologiae*
1299	Vladimir devine *reşedinţă metropolitană*		
		1302	Dante începe *Divina comedie*
		1237	Începutul Războiului de 100 de Ani
1380	Victoria lui Dmitri Donskoi de la Kulikovo. Retragerea mongolilor		
1382	Mongolii pradă Moscova		

II bis. Ascensiunea Moscovei

Rusia		*Repere externe*	
1389-1425	Vasili I		
		1431	Moartea Ioanei d'Arc
		1450	Gutenberg
		1453	Căderea Bizanţului ; sfîrşitul Războiului de 100 de Ani
		1461-1483	Ludovic al XI-lea, rege al Franţei
1462-1505	Ivan al III-lea		
1472	Ivan al III-lea se căsătoreşte cu Sofia Paleolog		
1477	Moscova anexează Novgorodul		
1480	Ivan al III-lea proclamă încheierea stăpînirii mongole		
		1516	*Principele* de Machiavelli
		1517	Luther
		1519	Carol Quintul ales împărat al Germaniei
1533-1538	Regenţa Elenei, mama lui Ivan al IV-lea	1543	Copernic îşi expune tezele
1533-1584	Domnia lui Ivan cel Groaznic		
1549-1556	„Ivan Reformatorul"		
1552	Cucerirea Kazanului. Ia sfîrşit cu adevărat stăpînirea mongolă		
1556	Căderea Astrahanului	1556-1598	Filip al II-lea domneşte în Spania
1564-1572	Domnia *opricininei*		
1570	Ivan al IV-lea cucereşte Novgorodul şi masacrează locuitorii oraşului		
1571	Raidul lui Devlet Ghirai asupra Moscovei	1571	Lupta de la Lepanto
		1572	Noaptea Sfîntului Bartolomeu
		1580	*Eseurile* lui Montaigne
1582	Începutul cuceririi Siberiei		
1581-1592	Întocmirea cadastrului		
1582	Ivan al IV-lea îşi ucide fiul		
1589	Crearea Patriarhatului în Rusia		
1584-1598	Domnia lui Feodor I		
1591	Ţareviciul moare la Uglici		
1598	Sfîrşitul dinastiei Riurik	1598	Edictul de la Nantes. Încheierea războaielor religioase din Franţa
1598-1605	Domnia lui Boris Godunov		
1605	Sfîrşitul dinastiei Godunov	1605	Cervantes publică *Don Quijote*, iar Shakespeare, *Macbeth*

III. 1598-1613: Anii tulburi

Rusia		Repere externe	
1605	Încoronarea „falsului Dmitri”		
1606	Moartea „falsului Dmitri”		
1606-1610	Domnia lui Vasili Şuiski		
1610	Sfîrşitul dinastiei Şuiski		
1610	Tronul Rusiei este oferit unui prinţ polonez		
1613	Alegerea lui Mihail Romanov şi proclamarea lui ca ţar		

IV. 1613-1917: Dinastia Romanov

1619-1633	Patriarhul Filaret îl ajută pe ţar		
		1637	*Discursul asupra metodei* de Descartes
1645-1676	Domnia lui Aleksei	1643	Începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea
		1649	Executarea lui Carol I al Angliei
1654	Ucraina se uneşte cu Rusia		
1654-1666	Reformele lui Nikon; începutul schismei credincioşilor de rit vechi		
1670-1671	Răscoala condusă de Stenka Razin		
1676-1682	Domnia lui Feodor al III-lea	1679	Parlamentul englez votează *Habeas corpus*
1682-1689	Regenţa Sofiei	1685	Revocarea Edictului de la Nantes
1689-1725	Domnia lui Petru cel Mare		
1689-1696	Petru şi Ivan împart domnia		
1696	Cucerirea Azovului		
1697	*Preobrajenskii Prikaz*; Definirea delictului politic		
1697-1698	Marea Solie a lui Petru cel Mare	1697-1718	Domnia lui Carol al XII-lea al Suediei
1698	Răscoala *strelţilor*		
1702	Petru hotărăşte întemeierea Sankt Petersburgului		
1703	Înfiinţarea primului ziar rus *Vedomosti*		
1712	Sankt Petersburgul devine capitala Rusiei		
		1715	Ludovic al XV-lea pe tronul Franţei
1718	Procesul şi moartea ţareviciului		
1721	Petru devine împărat. Abolirea Patriarhatului, înlocuit cu Sfîntul Sinod		

Rusia		*Repere externe*	
1722	Crearea Tablei rangurilor Schimbarea legii de succesiune		
1725	Întemeierea Academiei de Ştiinţe		
1725-1727	Domnia Ekaterinei I		
1727-1730	Domnia lui Petru al II-lea		
1730-1740	Domnia Annei Ivanovna		
		1748	*Spiritul legilor* de Montesquieu
1741-1761	Domnia Elizavetei I		
		1751-1778	*Enciclopedia* lui Diderot
1761-1762	Domnia lui Petru al III-lea		
1762,(18-2)	Emanciparea nobilimii	1762	*Contractul social* de Jean-Jacques Rousseau
1762,(28-6)	Uciderea lui Petru al III-lea		
1762-1796	Domnia Ekaterinei a II-a		
1767-1768	Comisia legislativă		
1772	Prima împărţire a Poloniei		
		1774	Independenţa Statelor Unite Ludovic al XVI-lea rege al Franţei
		1789	Revoluţia franceză
		1792-1797	Prima coaliţie
1793	A doua împărţire a Poloniei	1793	Executarea lui Ludovic al XVI-lea
1795	A treia împărţire a Poloniei		
1796-1801	Domnia lui Pavel I		
1797	Revenirea la ordinea succesorală abolită în 1722		
		1798-1802	A doua coaliţie
		1799	Lovitura de stat din 18 Brumar
1801-1825	Domnia lui Aleksandr I		
		1804-1815	Napoleon împărat
		1805	A treia coaliţie
		1806-1807	A patra coaliţie
		1809	A cincea coaliţie
1811	Crearea Ministerului Poliţiei		
1812	Războiul napoleonian	1812	Napoleon în Rusia
		1815	Congresul de la Viena
		1821	Moartea lui Napoleon
1825,(14-21)	Lovitură de stat ratată		
1825-1855	Domnia lui Nicolae I	1830	Revoluţia din iulie în Franţa
1826	Crearea celei de-a *treia secţii* (poliţia politică) Codul cenzurii		

Rusia		*Repere externe*	
1832	Codul de legi		
		1837-1901	Domnia reginei Victoria în Anglia
		1848	Revoluţia din Europa
		1851	Lovitura de stat a lui Ludovic Napoleon Bonaparte
1857-1881	Domnia lui Aleksandr al II-lea		
1861,(19-2)	Emanciparea iobagilor		
1864	Reforme judiciare şi instituţionale	1864	Dreptul la grevă este legalizat în Franţa
		1864-1876	Internaţionala I
		1865	În Statele Unite este abolită sclavia
1870	Serviciul militar obligatoriu	1871	Comuna din Paris
		1875	Naşterea celei de-a treia Republici
1877-1878	Procesul teroriştilor		
1878	Vera Zasulici trage asupra şefului poliţiei. Judecată şi achitată		
1878,(4-8)	Atentat terorist reuşit		
1878-1880	Legi represive şi suprimarea celei de-a treia Secţii în beneficiul unui *Departament al Poliţiei de Stat*		
1881,(1-3)	Asasinarea lui Aleksandr al II-lea		
1881-1894	Domnia lui Aleksandr al III-lea		
		1884	Sindicalismul este legalizat în Franţa
1887	Atentat eşuat împotriva lui Aleksandr al III-lea		
		1888-1918	Domnia lui Wilhelm al II-lea
		1889	Internaţionala a II-a
1894-1917	Domnia lui Nicolae al II-lea	1894	Afacerea Dreyfus
1904	Campania pentru constituţie		
1905, ian.	„Duminica sîngeroasă"		
1905, oct.	Manifest imperial promiţînd libertăţi civile şi o reprezentanţă		
1905	Prima Dumă		
1907	A doua Dumă		
1912	A treia Dumă	1912-1913	Războaiele balcanice
1914, aug.	Înfrîngere militară la lacurile din Mazuria	1914, 28-6	Asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo
		1914 – 19/24-7	Germania şi Austro-Ungaria declară război Rusiei
1916-1917	A patra Dumă	1916	Verdun

Rusia		*Repere externe*	
1917			
– 3-3	Abdicarea lui Nikolai al II-lea		
– 3-4	Reîntoarcerea lui Lenin în Rusia	1917, apr.	Intrarea în război a Statelor Unite
– 25/27-10	Revoluţia bolşevică		
1918			
– 5/6-1	Deschiderea şi desfiinţarea Adunării Constituante		
– 3-3	Pacea de la Brest-Litovsk		
– 12-3	*Moscova capitală*		
– iulie	Complotul socialist-revoluţionarilor împotriva lui Lenin		
– iulie	Începutul comunismului de război, începutul războiului civil		
		1918, nov.	Sfîrşitul primului război mondial
1919,(4-3)	Crearea celei de-a treia Internaţionale la Moscova		
		1919, iunie	Tratatul de la Versailles
1920			
– aug.	Eşecul Armatei Roşii la Varşovia. Sfîrşitul speranţelor revoluţionare ale lui Lenin		
– nov.	Sfîrşitul războiului civil		
1921, mar.	Revoluţia ţăranilor din regiunea Tambov Comuna din Kronstadt Al X-lea Congres al partidului NEP şi sfîrşitul comunismului de război		
1922, feb.	Ceka devine GPU		
1922, apr.	Stalin *ales Secretar general* al Comitetului Central al partidului		
1922	Mare foamete pînă în vară		
		1922, oct.	Mussolini la putere
1922,(30-12)	Naşterea URSS		
		1923	Puciul ratat al lui Hitler la München
1924,(21-1)	Moartea lui Lenin La putere în URSS troica Zinoviev--Kamenev-Stalin		
1925			
– ian.	Troţki exclus de la guvernare		
– oct.	Troţki exclus din Politburo Moartea patriarhului şi vacantarea scaunului patriarhal pînă în 1943		
1927	„Unificarea opoziţiei" împotriva lui Stalin		
– nov.	Troţki şi Zinoviev excluşi din partid		

Rusia		*Repere externe*	
1928	Criza livrării de cereale		
1928, mai	Troţki exilat la Alma-Ata Congresul al VI-lea al Cominternului „întors către stînga"		
1929			
– ian.	Troţki expulzat din URSS		
apr.	Conferinţa a XVI-a a partidului aprobă primul plan cincinal		
		1929, oct.	Crahul din Wall Street Începutul marii crize
toamna	Începutul colectivizării		
nov.	Buharin exclus din Politburo		
1930			
– aug.-dec.	Procesul cu uşile închise sau public al specialiştilor „sabotori". Pedepse cu moartea.		
1931	Procesul menşevicilor		
1932			
– 15-5	„Planul cincinal antireligios"		
– 7-8	„Legea privind protecţia întreprinderilor şi a bunurilor de stat" Se extinde pedeapsa cu moartea		
– dec.	Reintroducerea paşaportului intern. Ţăranii sînt lipsiţi de acest drept (pînă în 1970)		
1932-1933	„Marea foamete"	1933, 30-1	Hitler devine cancelar al Reich-ului
1934			
– ian.	Congresul al XVIII-lea al învingătorilor		
– iul.	GPU devine NKVD		
– 8-6	Legea privind *trădarea*		
– 18-9	URSS aderă la SDN		
– 1-12	Moartea lui Kirov		
1935, aug.	Apariţia stahanovismului		
1936		1936	Frontul Popular
– aug.	Primul proces de la Moscova		Începutul războiului civil din Spania Hitler ocupă Renania
– dec.	Constituţia URSS		
1937	Al doilea proces de la Moscova		
– iun.	Executarea ofiţerilor militari		
– dec.	Alegeri în Sovietul Suprem		
1938		1938	Anschluss-ul
– martie	Al treilea proces de la Moscova		Acordul de la München asupra Cehoslovaciei

Rusia		*Repere externe*	
– dec.	Beria, comisar al poporului al Afacerilor Interne Livretul de muncă obligatoriu pentru muncitori		
1939		1939	
– 23-8	Pactul germano-sovietic	– martie	Hitler ocupă Cehoslovacia
		– 3-9	Începutul celui de-al doilea război mondial
– sept.	Împărţirea Poloniei		
1940			
– martie	Pacea cu Finlanda		
– apr.	Masacrul de la Katyn		
– iun.	Anexarea Ţărilor baltice	1940, 22-6	Armistiţiul franco-german
– aug.	Asasinarea lui Troţki, în Mexic		Ocuparea Franţei
1941,(22-6)	Hitler invadează URSS		
1943, ian.	Victoria de la Stalingrad	1943	Lichidarea Cominternului
1943, sept.	Reinstituirea Patriarhatului		
1945,(9-5)	Sfîrşitul războiului sovieto-german	1945, oct.	Crearea ONU
1946-1948	„Jdanovismul"	1947	Crearea Cominformului
1948-1953	Epurări ascunse	1949	Înfiinţarea CAER
1952			
– 5/14-10	Congresul al XIX-lea al PCUS		
1953			
– 31-1	„Descoperirea" complotului „asasinilor în halat alb"		
– 5-3	Moartea lui Stalin		
– 6-3	Malenkov, succesorul lui Stalin		
– 14-3	Succesiunea este reorganizată în favoarea troicăi : Malenkov, Beria, Molotov. Prezidiul este redus de la 25 la 10 membri		
– 4-4	Comunicatul MVD privind nevinovăţia „medicilor asasini" şi „metodele ilegale de anchetă"	1953, iun.	Greve şi revolte în Germania de Est
– 10-7	Căderea lui Beria ; este anunţată arestarea lui	27-7	Armistiţiu în Coreea
– 20-8	URSS dispune de bomba cu hidrogen		
– 3/7-9	Plenara CC. Hruşciov devine *„prim secretar"*. Dezbatere asupra problemelor agricole		
23-12	Anunţarea execuţiei lui Beria		
1954		1954	
– 22-2/2-3	Plenara CC. Hruşciov propune planul de punere în valoare a pămînturilor înţelenite	– ian-feb.	Conferinţa celor patru asupra Berlinului

Rusia		*Repere externe*	
		– iul.	Conferinţa de la Geneva asupra Indochinei
		– 20-7	Armistiţiu în Indochina
1955		1955	
– 8-2	Malenkov este constrîns să demisioneze, rămîne în Prezidiu	– 17/24-4	Conferinţa de la Bandoeng
– 9-2	Bulganin, şef al guvernului, mareşalul Jukov este numit ministru al Apărării		
		– 14-5	Semnarea Pactului de la Varşovia
		– 15-5	Semnarea tratatului de pace cu Austria
– 26-5/2-6	Întîlnire la nivel înalt Hruşciov-Tito la Belgrad : reconciliere sovieto-iugoslavă		
– 4/12-7	Plenara CC. Suslov intră în Prezidiu. Decizia de a convoca Congresul al XX-lea	– 17/24-7	Întîlnirea celor patru puteri la Geneva
1956		1956	
– 14/25-2	Congresul al XX-lea al PCUS. Citirea *Raportului secret*	– 17-4	Dizolvarea Cominformului
– 25-4	Abrogarea legilor „muncitoreşti" din 1940		
– 30-6	Rezoluţia CC privind „eliminarea cultului personalităţii" Publicarea „testamentului" lui Lenin		
– 14-7/8-9	Legile sociale privitoare la pensii şi la salariul minimal		
		– (de la) 23-10 (la) 4-11	Revoluţia ungară, criza poloneză
		– nov.	Criza Suezului
– dec.	Plenara CC		
1957			
– 13/14-2	Plenara CC, crearea sovnarhozurilor		
– 22/29-6	Plenara CC, condamnarea „grupului antipartinic". Malenkov, Kaganovici, Molotov sînt excluşi din Prezidiu şi din CC ; Şepilov este exclus din Secretariatul CC		
– 4-10	Lansarea primului „sputnik"		
– 26-10	Plenara CC. Mareşalul Jukov este demis din toate funcţiile sale şi pensionat		
– 14/16-11	Conferinţa de la Moscova a şefilor de partide comuniste aflate la putere		
– 17-12	Plenara CC		

Rusia		*Repere externe*	
1958			
– 25/26-2	Plenara CC. Este adoptat proiectul de lichidare a MTS şi de vînzare a materialului agricol către colhozuri		
– 27-3	Plenara CC. Demisia lui Bulganin de la preşedinţia Consiliului de Miniştri. Hruşciov îl înlocuieşte		
– 5-9	Plenara CC. Bulganin exclus din CC pentru apartenenţă la „grupul antipartinic"		
– 22-10	Pasternak primeşte Premiul Nobel		
– 12-11	Plenara CC, este adoptat planul de reformă a învăţămîntului		
– 15/19-12	Plenara CC, discuţie pe probleme de agricultură		
1959			
– 27-1/5-2	Congresul extraordinar al XXI-lea al PCUS ; este adoptat planul şeptenal		
– iunie	Criza raporturilor chino-sovietice devine publică		
– 15/27-9	Hruşciov în Statele Unite. Întîlnirea la nivel înalt de la Camp David		
– 30-9	Hruşciov în China		
– 4-10	Convorbiri Hruşciov-Mao		
– 22/25-9	Plenara CC, discuţie pe probleme de agricultură		
– dec.	Plenara CC	1959, dec.	Victoria lui Fidel Castro în Cuba
1960			
– 13-1	Reducerea efectivului forţelor armate ale URSS, 1 200 000 de militari sînt eliberaţi din armată		
– 1-5	Avionul american U2 este doborît deasupra Sverdloskului		
– 4-5	Plenara CC, Kosîghin este numit prim vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri		
– 7-5	Ziua de muncă în URSS este redusă la 7 ore	1960,16-5	Eşecul Conferinţei la nivel înalt de la Paris, din cauza avionului U2
– 30-5	Moartea lui Pasternak		
– 13/16-7	Plenara CC, discuţie pe probleme de industrie		
– apr./17-7	URSS îşi retrage tehnicienii din China	(de la) 10-11	
		(la) 10-12	Conferinţa celor 81 PC de la Moscova
		nov.	Fidel Castro proclamă Cuba *„republică socialistă"*
1961			
– 1-1	Reforma monetară		

Rusia		*Repere externe*	
– 10/18-1	Plenara CC, discuţie pe probleme de agricultură		
– 12-4	Lansarea lui *Vostok*, prima navă spaţială cu om la bord		
– iun.	Întîlnirea la nivel înalt Hruşciov--Kennedy, de la Viena		
– 17/21-10	Congresul al XXII-lea, adoptarea celui de-al treilea Program şi a noului statut al PC. Stalin este scos din mausoleu. Voroşilov, alăturat grupului antipartinic, îşi face autocritica. Dezacord cu Albania.	1961, aug.	Ridicarea zidului Berlinului
10-11	Stalingradul devine Volvograd		
1962			
– 5/9-3	Plenara CC, discuţie pe probleme agricole		
– 1-6	Creşterea preţurilor agricole		
– aug.	Rebeliuni şi represiune la Novocerkask		
– oct.	*Pravda* publică *Moştenitorii lui Stalin*, de Evtuşenko	1962 – 22/28-10	 Criza din Cuba
– 19/23-11	Plenara CC. Reforma partidului, împărţit în două ramuri, industrială şi agricolă		
– nov.	Revista *Novîi Mir* publică *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici* de Aleksandr Soljeniţîn		
– 1-12	La *expoziţia de la Manej* Hruşciov critică arta abstractă		
– 17-12	Rechemarea la ordine a intelectualilor: „Ideologia trebuie să primeze"		
1963			
– 18/20-6	Plenara CC, dezbatere asupra ideologiei		
– 14-7	Scrisoarea PC chinez, polemica sino--sovietică este oficială		
– 5-8	Tratatul de la Moscova, referitor la încetarea experienţelor nucleare		
– 9/13-12	Plenara CC privind condiţiile tehnice din agricultură (îngrăşăminte)		
1964			
– 10/15-2	Plenara CC, discuţie pe probleme agricole		
– 17-4	Jubileul lui Hruşciov		
– 15-7	Brejnev „este confirmat în funcţie" în cadrul Secretariatului partidului şi se află în poziţie secundă faţă de Hruşciov		
– 14-10	Plenara CC, Hruşciov este demis din toate funcţiile sale şi pensionat. Leonid Brejnev este prim-secretar al PC, Kosîghin, şef al guvernului		

Rusia		*Repere externe*	
– 16-11	Plenara CC, reforma partidului este abolită. PC este reunificat		
1965			
– 24/26-3	Plenara CC, dezbatere pe probleme de agricultură		
– 24/29-9	Plenara CC, reforma industriei propusă de Kosîghin şi suprimarea sovnarhozurilor		
– 9-12	Podgornîi devine şef al statului		
1964-1985	*Era stagnării*		
1965	Reforma Kosîghin		
		1972	Nixon la Beijing Acordurile Salt I
1973	*Arhipelagul Gulag* apare în afara graniţelor URSS		
1974	Soljeniţîn este expulzat din URSS		
		1975	Conferinţa de la Helsinki
		1976	Moartea lui Mao Zedong
1977	Adoptarea celei de-a patra Constituţii a URSS	1977	Deng Xiaoping la putere în China
		1979	Intervenţia sovietică în Afganistan
1980	Saharov este surghiunit la Gorki		
		1981	Stare de război în Polonia
		– nov.	Întîlnirea la nivel înalt Gorbaciov/Reagan de la Geneva
1982	Moartea lui Brejnev, înlocuit de Andropov la conducerea partidului şi a statului		
1984, feb.	Moartea lui Andropov, înlocuit în ambele funcţii de Cernenko		
1985, 10-3	Moartea lui Cernenko. Gorbaciov secretar general al PCUS. Gromîko şef al statului		
1986	Congresul al XXVII-lea al PCUS	1986, oct.	Întîlnirea la nivel înalt Gorbaciov/ Reagan de la Reykjavik
– 25-4	Cernobîl		
– nov.	Moartea lui Molotov		
– dec.	Rebeliuni la Alma-Ata. Încheierea surghiunului lui Saharov		
1987	Plenare în ianuarie şi iunie (propunerea unor reforme)		
1988			
– 28-6/2-7	Conferinţa a XIX-a a PCUS (propunerea unor reforme politice)		
– 28/29-7	Plenara, propunerea unor reforme agrare (începutul decolectivizării ?)		

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Teama de a nu încărca inutil un eseu politic cu referinţe la o întinsă perioadă istorică – un mileniu – ne-a determinat să renunţăm la aparatul critic. În schimb, am avut grijă să îi cităm exact pe autorii şi lucrările care au servit în cea mai mare măsură drept călăuză gândirii noastre şi la îmbogăţirea ei cu datele istorice necesare. Pentru un plus de claritate, am separat bibliografia generală care urmează şi pe care ne-am întemeiat lucrarea de izvoarele adăugate fiecărui capitol, insistând mai ales pe perioadele mai îndepărtate, şi limitându-ne la minimum indicaţiile referitoare la secolul XX, asupra căruia există referinţe cunoscute în detaliu.

Orientare bibliografică generală

Despre violenţă, revoluţie, schimbare

Adorna (T.W.), *The autoritarian personnality*, New York, Harper, 1956.
Alexander (Y.), editor, *Terrorism, National et global perspectives*, New York, Prager, 1976.
Alexander (Y.), Finger (S.), editori, *Terrorism în interdisciplinary perspectives*, New York, John Jay Press, 1977.
Arendt (H.), *On violence*, New York, Harper, 1969.
Arendt (H.), *Le système totalitaire*, Paris, Le Seuil, 1972.
Buchanan (G.), *De jure regni apud Scotos*, Londra, 1579-1680.
Brutus (J.), *Vidictae contra tyrannos*, S.L., 1579.
Constant (B.), *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*, Paris, Flammarion, 1986.
Ford (F.), *Political murder*, Harvard, University Press, 1985.
Kirkam (J.F.), editor, *Assassination and political violence*, Washington DC Government Printing Office, 1969.
Laqueur (W.), *Terrorism*, New York, Boston, Little Brown, 1977.
Laqueur (W.), *The terrorism. Reader*, New York, Londra, New American Library, 1978.
Laqueur (W.), *Fascism, a reader's guide*, Londra, Wildwood House, 1976.
Lewis (B.), *Les assassins*, Bruxelles, Complexe, 1984.
Maffesoli (M.), editor, *Violence et trangression*, Paris, Anthropos, 1979.

Wilkinson, *Political terrorism*, Londra, Mac Millan, 1974.

Almond (G.), Flanagan (S.), Mundt (R.), *Crisis choise and change, historical studies of political development*, Boston, Little Brown and Co., 1973.

Apter (D.), *The politics of modernization*, Chicago, Chicago University Press, 1966.

Arendt (H.), *Essai sur la révolution*, Paris, Gallimard, 1967.

Aron (R.), *Démocratie et totalitarisme*, Paris, Gallimard, 1965.

Baechler (J.), *Les phénomènes révolutionnaires*, Paris, PUF, 1970.

Borkenau (F.), „State and revolution în the Paris Commune, The Russian revolution and the Spanish War“, *Sociological Review*, vol. 29, pp. 41-75.

Eckstein (H.), „Theoretical approaches to explain political violence“ în Gurr (T.R.), editor, *Handbook of political conflict: theory and research*, New York, Free Press, 1980, pp. 135-166.

Eisenstandt (S.N.), *Revolution and the transformation of the societies: a conformative study of civilizations*, New York, Free Press, 1978.

Feierabend (Ivo.K.), „The comparative study of revolution and violence“, *Comparative Politics*, vol. V, 1973, pp. 393-424.

Faye (J.-P.), *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972.

Friedrich (K.), Brzezinski (Z.), *Totalitarian dictatorship and autocracy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954.

Furet (F.), *Penser la révolution française*, Paris, Gallimard, 1979.

Gershenkron (A.), *Economic backwardness în historical perspectives*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962.

Gurr (T.R.), *Why men rebel*, Princeton, Princeton University Press, 1970.

Gurr (T.R.), „The revolution, social change nexus: some old theories and new hypotheses“ în *Comparative Politics*, vol. V, 1973, pp. 359-393.

Johnson (C.), *Revolutionnary change*, Boston, Little Brown and Co., 1966.

Kassof (A.), „The administered society. Totalitarianism without terror“ în *World Politics XVI*, iunie 1964.

Lasswell (H.), Lerner (D.), editori, *World revolutionary elites: studies în coercive ideological movements*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1966.

Mannheim (K.), *Ideology and utopia*, Londra, Kegan Paul, 1940 şi 1956.

Moore (B.), *Les origines sociales de la dictature et de la démocratie*, Paris, Maspéro, 1969.

Mousnier (R.), *Fureurs paysannes. Les paysans dans les revoltes du XVII*[e] *siècle*, Paris, Calmann-Lévy, 1967.

Muller (E.), „A test of a partial theory of potential for political violence“, *American Political Science Review*, vol 66, 1972, pp. 928-959.

Nicolet (C.), „La dictature à Rome“ în Duverger (M.), editor, *Dictature et légitimité*, Paris, PUF, 1982, pp. 69-82.

Papaioannou (K.), *L'idéologie froide*, Paris, Pauvert, 1967.

Poliakov (L.), *La causalité diabolique*, Paris, Calmann-Lévy, 1986.

Rose (R.), „Dynamic tendancies în the authority of regimes“, *World politics*, iulie 1977, pp. 602-628.

Rouquie (A.) „L'autoritarisme aujoourd'hui: nouvelles formes, nouvelles

approches“, Rapport introductif. Table ronde du IIe congrès de l’A.F.S.P., Grenoble, 1984.
Sartori (G.), „Politics, ideology and belief system“, în *American Political Science Review*, iunie 1969.
Skocpol (T.), *States and social revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
Witfogel (K.), *Le despotisme oriental*, Paris, Ed. de Minuit, 1977 (mai ales prefaţa semnată de P. Vidal-Nacquet).
Zimmermann (E.), *Political violence, crises and revolution. Theories and research*, Cambridge, Mass., Shenkman, 1983.

Despre Rusia

O bibliografie foarte detaliată poate fi consultată în:

Riazanovski (N.), *Histoire de la Russie des origines à 1984*, Paris, Laffont, 1987.

Nu vom cita aici, exceptând lucrarea foarte utilă a lui Riazanovski, decât unele lucrări „clasice“ care permit cuprinderea istoriei generale a Rusiei şi a URSS.

Black (C.), *Rewriting Russian History*, New York, Vintage Books, 1962.
Black (C.), *The modernization of Japan and Russia*, New York, Londra, Mac Millan, 1975.
Durand-Cheynet (C.), *Moscou contre la Russie*, Paris, Ramsay, 1988.
Florinsky (M.T.), *Russia, a history and an interpretation*, Londra, Mac Millan, 1953, 2 vol.
Hingley (R.), *The Tsars: russian autocrats 1533-1917*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1968.
Karamzin (N.M.), *Istoriia Gosudarstva Roscii*, 12 vol. SPB 1982, trad. franceză *Histoire de l’Empire de Russie*, Paris, Belin, 1919-1926, 11 volume.
Kiiucevski (V.O.), *Kurs Ruskoi Istorii*, 5 vol., trad. franceză *Histoire de Russie*, Paris, Gallimard, 1956, 5 vol.
Kovalevski (M.), *Manuel d’histoire russe*, Paris, Payot, 1948.
Leroy-Beaulieu (A.), *L’Empire des Tsars et les Russes*, Paris, 1881-1890, 3 vol.
Malia (M.), *Comprendre la révolution russe*, Paris, Le Seuil, 1980.
Miliukov, Seignobos, Eisenman, *Histoire de la Russie*, Paris, Leroux, 1933, 3 vol.
Nolde (B.), *La formation de l’Empire russe*, Paris, Institut d’Études Slaves, 1952-53, 2 vol.
Pascal (P.), *Histoire de la Russie des origines à 1917*, Paris, PUF, 1976.
Platonov (S.), *Histoire de la Russie des origines à 1918*, Paris, Payot, 1929.
Portal (R.), *Les Slaves, peuples et nations*, Paris, Colin, 1965, şi aceeaşi lucrare reluată de un alt autor: Conte (F.), 1986.

Pipes (R.), *Russia under the old regime*, New York, Charles Scribner's, 1974.
Raeff (M.), *Comprendre l'Ancien Regime russe*, Paris, Le Seuil, 1982.
Seton-Watson (H.), *The decline of Imperial Russia*, Londra, 1952.
Seton-Watson (H.), *The Russian Empire 1800-1917*, Oxford University Press, 1967.
Szamuely (T.), *La tradition russe*, Paris, Stock, 1971.
Vernadsky (G.), Karpovitch (M.), *A history of Russia,* 5 părţi, din care a V-a *Tsardom of Moscow* în 2 vol., publicate de la 1943 până la 1969, Newhaven, Conn.
Weidlé (W.), *La Russie absente et présente*, Paris, Gallimard, 1949.
Walsh (W.), *Russia and the Soviet Union*, Ann Arbor, 1962.

Acelora care vor să consulte o mare lucrare de istorie generală în limba rusă le recomandăm:

Istoriia SSSR, s dreveneişîh vremen de naşîh dnei, Moscova, 1966.
Leontovitch (V.), *Histoire du libéralisme en Russie*, Paris, Fayard, 1987.
Lossky (N.), *Harakter russkogo naroda*, Frankfurt, 1957.
Lihaciov (D.), *Kultura russokogo naroda, X-XVII vekov*, Moscova, Leningrad, 1961.
Mşcedlov (M.P.), *Politika i Religiia*, Moscova, 1987.
Pascal (P.), *Avvakum et les débuts du Raskol, la crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Paris, La Haye, Mouton, 1963.
Pascal (P.), ediţie şi note, *La vie de l'archiprêtre Avvakum écrite par lui-même*, Paris, Gallimard, 1960.
Schapiro (L.), *Rationalism and nationalism în Russian nineteenth century political thought*, Newhaven, Conn., 1967.
Soloviev (A.V.), *Holy Russia: the history of a religious social idea*, New York, 1959.
Soloviev (V.), *Conscience de la Russie*, Paris, 1950.
Ulam (A.), *In the name of the people*. *Prophets and conspirators în prerevolutionnary Russia*, New York, Viking Press, 1977.

Arseniev (N.), *Iz russkoi kulturnoi i tvorceskoi tradiţii*, Frankfurt, 1959.
Berdiaev (N.), *The russian idea*, Boston, 1962.
Berdiaev (N.), „Revoliuţia i kul'tura", *Poliarnaia zvezda*, nr. 2. 22-12, 1905.
Berdiaev (N.), *Les surces et le sens du communisme russe*, Paris, Gallimard.
Besangon (A.), *Le tsarevich immolé*, Paris, Pion, 1967.
Billington (J.), *The icon and the axe, an interpretative history of Russian culture*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1966.
Blum (J.), *Lord and peasant în Russia from the ninth to the nineteenth century*, Princeton University Press, 1961.
Boborykin, *Le culture du peule dans la Russie contemporaine*, Paris, 1880.
Cherniavsky (M.), *Tsar and people*, Newhaven, Londra, Yale University Press, 1961.

Chemiavsky (M.), „Holy Russia: a study of the history of an idea“, *American Historical Review*, aprilie 1958 (Nr. 63), pp. 617-637.
Fedotov (G.P.), *The russian religious mind*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1966.
Florovski (G. tatăl), *Puti russkogo bogosloviia*, Paris, YMCA Press, 1937-1981.
Friedlander (S.), *Histoire et psychanalyse*, Paris, Le Seuil, 1975.
Kartaşev (A.V.), *Otceri po istorii russkoi ţerskoi*, Paris, YMCA Press, 1959, 2 vol.
Kologrivof, *Essai sur la sainteté en Russie*, Bruges, 1953.
Koyre (A.), *Essai sur l'histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950.
Soloviov (S.), *Istoriia rossii s drevenişîh vremen*, reeditată la Moscova, în 15 volume, între 1959 şi 1964 (lucrarea apăruse în 1851).
Spravotşnik po istorii dorevoliuţionnoi rossii, Moscova, 1978.
Zaharova (L.G.), *Istoriia dorevoliuţionnoi Rossii* v *dnevniakah i vospominaniah*, Moscova, din 1976 până în 1986, 4 vol. (începe cu secolul al XV-lea).

Privitor la revoluţia rusă şi la regimul sovietic, ne vom raporta la bibliografiile care figurează în istoriile foarte numeroase ale URSS, publicate sau traduse în Franţa, şi, din nou, la bibliografia lui Riazanovski. Cea mai completă şi mai recentă lucrare în limba franceză rămâne: Heller (M.), Nekritch (A.), *L'Untopie au pouvoir*, Paris, Calmann-Lévy, 1986.

Referitor la mituri, idei şi istorie politică

Despre mituri

Barthes (R.), *Mythologies*, Paris, Seuil, 1957.
Bastide (R.), „Mythes et utopies“, *Cahiers internationaux de sociologie*, nr. 28, 1960.
Caillois (R.), *Le mythe et l'homme*, Paris, Gallimard, 1938.
Cohn (N.), *The pursuit of the millennium*, Londra, Paladin, 1970.
Girard (R.), *La violence et le sacré*, Paris, Grasset, 1972.
Pareto (V.), *Mythes et idéologies*, Geneva, Droz, 1966.
Rezsler (A.), *Mythes politiques modernes*, Paris, PUF, 1981.

Istoria ideilor şi istorie politică

Anderson (Th.), *Russian political thought*, Cornell University Press, 1967.
Utechin (S.V.), *Russian political thought*, New York, Londra, 1964.
Zenkovski (V.V.), *Medieval Russia's epic, chronicle and tales,* New York, 1963.
Zenkovski (V.V.), *Russian thinkers and Europe*, Ann Arbor, 1953.
Zenkovski (V.V.), *Istoriia russkoi filosofii*, Paris, YMCA Press, 1950, 2 volume.

Rusia văzută de străini

Există numeroase note de călătorie, însă numai câteva au contribuit la propagarea, cel puţin în Franţa, unei imagini foarte speciale despre Rusia.

Custine (A. De), *La Russie en 1839* (publicată în 1855 şi numărând patru volume) a reprezentat un „best-seller“. Ediţia modernă: Custine, *Lettres de Russie*, prezentată de Pierre Nova, Paris, Gallimard, 1975.
Cadot (M.), *La Russie dans la vie intellectuelle française*, 1839-1856, Paris, Fayand, 1967.
Vogüé (E.M. De), *Le roman russe*, Paris, L'Age d'homme, 1971 (precedat de un studiu semnat de Pierre Pascal).
Ferro (M.), *L'Occident devant la révolution russe*, Bruxelles, Complexe, 1980.
Kennan (G.), *The marquis de Custine and his Russia în 1839*, Princeton University Press, 1971.
Kupperman (F.), *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union Soviétique*, Paris, Gallimard, 1979.
Marx (K.), *La Russie et l'Europe*, Paris, Gallimard, 1954.
Sombart (W.), *Russia and western man*, New York, 1950; cu referinţe la revoluţia rusă.

Bibliografie pe capitole

Introducere

Quincey (Th. de), *De l'assassinat considéré comme un des Beaux-Arts*, Paris, 1963.

Capitolul I

Ahrweiler (H.), *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
Avenarius (V.P.), *Kniga Bîlin*, Sankt Petersburg, 1903.
Baumgarten (N. de), „Saint Vladimir et la conversion de la Russie“, *Orientalia Christiana*, XXVII, I, 1932.
Dvornik (F.), *Les Slaves. Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926.
Fedotov, *Sviatîe drevnei russi*, Paris, 1985 (prima ediţie în 1931).
Fennel (J.), *The crisis of medieval Russia 1200-1304*, Londra, New York, 1983 (Longmann history of Russia).
Grekov (B.), *Kievskaia Rus*, Moscova, 1959.
Hrushevsky (M.), *A history of Ukraine*, Newhaven, 1941.
Horoşev (A.), *Politiceskaia istoriia russkoi kanonisatii XI-XVI vekov*, Moscova, 1986.
Ingham (N.W.), „The sovereign as martyr, East and West“, *Slavic and East European Journal*, XVII, 1973, II, 1-7.
Orlov (A.), *Vladimir Monomah*, Moscova, Leningrad, 1946.
Obolensky (D.), *The byzantine commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Londra, 1971.
Obolensky (D.), *Byzantium, Kiev and Moskow: a study in ecclesiastical*

relations, Harvard University Press, 1957.
Priselkov (M.D.), *Otcerki po ţerkovno-politiceskoi istorii kievskoi russi X-XII vekov*, Sankt Petersburg, 1913.
Presniakov, *Kniajnoe Pravo v drevnei russi*, Sankt Petersburg, 1909.
Tihomirov (M.), *Drevniaia rus*, Moscova, 1975.
Vlasto (A.), *The entry of the Slavs into christiendom. An introduction to the medieval history*, Cambridge, 1970.
Vodoff (V.), *Naissance de la chrétienté russe,* Paris, 1988 (lucrarea este o analiză a celor mai recente cunoştinţe).
Volkoff (V.), *Vladimir, le soleil rouge*, Paris, 1981.
Zernov (N.), „Vladimir and the origin of the Russian church“, *The Slavonic and East European Review*, vol. 28, pp. 70 şi 71 (noiembrie 1949 – aprilie 1950).

La cele de mai sus trebuie să mai adăugăm două culegeri de documente:

„Cronica lui Nestor“ *Povest vremennâh let*, editată de D.S. Lihaciov şi B.A. Romanov, Moscova, Leningrad, 1950, 2 volume.
Pravda Russkaia (Justiţia rusă), editată de B. Grekov, Moscova, Leningrad, 1940-1963, 3 volume.

Capitolul al II-lea

Pentru partea generală, exceptându-l pe Machiavelli, *Le Prince* şi *Discours sur la première décade de Tite-Live*, Paris, La Pléiade, 1952.

Addyngton Simons (J.), *The age of despots*, Londra, 1898.
Coville (A.), *Jean Petit: la question du tyrannicide au commencement du XVe siècle*, Paris, 1932.
Laski (H.), *A defence of liberty against tyrants*, New York, 1963.
Mallett (M.), *The Borgias*, Londra, 1969.
Mousnier (R.), *L'assassinat d'Henri IV,* Paris, 1964.
Skinner (Q.), *Foundations of modern political thought*, vol. II, Cambridge, 1978.

Pentru renaşterea Rusiei

Fennel (J.), *The emergence of Moscow*, Berkeley, 1968.
Kovalevski (P.), *Saint Serge et la spiritualité russe*, Paris, 1958.
Presniakov (A.), *Obrazovanie velikorusskogo gosudarstva*, Petrograd, 1918.
Rouet de Journel (tatăl), *Monachisme et monasterès russes*, Paris, 1952.
Stremouhov (D.), *Moscow. The third Rome*, Speculum, 1950.
Tihomirov (M.), *Drevnerusskie goroda*, Moscova, 1945.
Wolff (R.), „The three Romes: the migration of an ideology and the making of an autocrat“, *Daedelus*, Spring, 1959.

Zernov (N.), *Saint Sergius, builder of Russia*, Londra, 1953.
Zimin, *O politiceskoi doktrine Iosifa Voloţkogo,* Moscova, 1953.

În afara lucrărilor de istorie generală a Rusiei mai trebuie să cităm excelentul *Alexandre Nevski* de Catherine Durand-Cheynet, Paris, 1983, şi excelenta sa bibliografie privitoare la Rusia medievală la care cititorul ar trebui să facă apel.

Capitolele al III-lea şi al IV-lea

Rasskazt russkih letopisei, XV-XVII vv, Moscova, 1976.
Le domostroi, editat de E. Duchesne, Paris, 1910.
Le stoglav, Cele 100 de capitole, editate de E. Duchesne, Paris, 1920.

Coquin (F.-X.), „De la fonction monarchique en Russie au XVIe siècle“, CNRS, Paris, 1973.
Dmytryshyn (B.), editor, *Medieval Russia*, a source book 900-1700, New York, 1967.
Eck (E.), *Le Moyen Age russe*, Paris, 1933.
Fletcher (G.), *La Russie au XVIe siècle*, Paris, Leipzig, 1864.
Grey (I.), *Ivan III and the unification of Russia,* New York, 1964.
Herberstein (baron de), *La Moscovie du XVIe siècle*, Paris, 1965.
Jenkinson (A.), *Early voyages and travels to Russia and Persia*, Londra, 1886.
Kurbski (A.M.), *Prince A.M. Kurbsky's history of Ivan IV*, editată de Fennel J. Cambridge, 1965.
Olearius, *Relation de voyage en Moscovie*, şl 1579.
Platonov (S.), *Ivan Groznîi*, Petrograd, 1923.
Sadikov (P.), *Otcerki po istorii opricininî*, Moscova, 1950.
Skrînnikov (R.), *Rossiia posle opricininî*, Moscova, 1978.
Smirnov (I.), *Otcerki politiceskoi istorii russkogo gosudarstva 30-50 gg. XVI veka*, Moscova, 1958.
Şcerepin (L.V.), *Obrazovanie russkogo ţentralizonogo gosudarstva* v. *XIV-XV vekah*.
Tihomirov, *Rossiiskoe gosudarstva XV-XVII vekov*, Moscova, 1973.
Veselovski (S.), *Isledovaniia po istorii opricinî*, Moscova, 1963.
Zimin (A.), *Opricina Ivana Groznogo*, Moscova, 1964.
Zimin (A.), *Sostav Boiarskoi Dumî v XV-XVI v*, Moscova, 1958.
Zimin (A.), *Krupnaia feodavnaia votşina: volokolamskii monastâr'*, Moscova, 1977.
Zimin (A.), *Reformî Ivana Groznogo*, Moscova, 1960.
Zimin (A.), *I.S. I ego sovremenniki*, Moscova, 1958.

Bibliografiile lui Ivan cel Groaznic în limbi occidentale abundă. Nu le vom aminti decât pe cele de mai jos:

Beucler (A.), *La vié d'Ivan le Terrible*, Paris, 1931.

Durand-Cheynet (C.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1981.
Graham (S.), *Ivan le Terrible, le premier tsar,* Paris, 1933.
Merilys (J.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1948.
Olivier (D.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1959.
Payne (R.), Romanoff (N.), *Ivan le Terrible*, New York, 1975.
Semonoff (S.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1928.
Troyat (H.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1982.
Vallotton (H.), *Ivan le Terrible*, Paris, 1959.
Walisezewski, *Ivan le Terrible. Les origines de la Russie*, Paris, 1902.

Capitolul al V-lea

Exceptând aportul foarte preţios al reflecţiei lui Cerniavski (M.), (*op. cit.*), şi a lui Besançon (A.), (*op. cit.*):

Polnoe sobranie Russkiih leţpisei, SPb, 1901.
Arţîbîşev (N.S.), „O konşcine ţarevicia Dimitria“, *Russkii arhiv*, 3, 1986.
Belaev (I.S.), *Ugliceskoe Sledtvennoe delo ob ubiiţvie Dimitriia 15 maia 1591 g.*, Moscova, 1907.
Bestujev-Riumin (K.), „Obzor sobîtii ot smerti Ivan Vassilievicia de izbraniia na prestol M.F. Romanova“, *Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşcenia*, nr. 7/8, 1887.
Buganov (V.), *Krestianskaia voina* v *naceale XVII-veka*, Moscova, 1976.
Dragomanov (M.), *Bar'ba za duhovnuiu vlast'i svoboda sovesti* v *XVI-XVII* v., Sankt Petersburg, 1887.
Dnevnik posol'sta litovskogo kanţlera L'va Sapegi v *Moscovie* v *1600 godu*, Sankt Petersburg, 1858.
Ilovaiski (D.I.), volumul IV, din istoria sa generală a Rusiei, *Smutnoe vremia*, Moscova, 1876-1905.
Kostomarov (N.), *Smutnoe vremia moskovskovo gosudarstva* v *naceale XVII veka*, Sankt Petersburg, 1883.
Kostomarov (N.), *Kto bîl pervîi ljedimitrii?*, Sankt Petersburg, 1864.
Kostomarov (N.), *Bîl li ljedimitrii Grişa Otrepiev?*, Sankt Petersburg, 1865.

Letopis o mnogiji miatejah i o razorenie moskovskogo gosudarstva, Sankt Petersburg, 1771.
Litovskii kanţler Lev Sapieha o sobîtiiah smutnogo vremeni, Moscova, 1901.
Materialipo smutnomu vremeni na russi XVII veka, Sankt Petersburg, 1909.
Neceaev (V.), *Smutnoe vremia* v *moskovskom gosudarstve*, Moscova, 1913.
Platonov (S.), *Smutnoe vremia*, Praga, 1924.
Pavlov (N.), „Pravda o ljedimitrii“ *Russkii Arhiv* 3, 1886.
Polosina (I.), „Uglicinoe sledstvennoe delo 1591“, în *Sofial'no-politiceskaia istoriia rossii XVI-naceala XVII veka*, Moscova, 1963.
Skazanie o smerti ţaria Fiodora Ivanovicea i voţarenii Borisa Godunova, Moscova, 1957.

Tatişciov (I.), „K voprosu o smerti ţarevicia Dmitria“, în *Sbornik statei posveşcenîi S.F. Platovu*, Petrograd, 1922.
Tihomirov (M.), *Istoriia rossii v XV veke*, Moscova, 1962.
Vernadsky (G.), *The tsardom of Moscow 1547-1582*, Londra, 1969.
Vernadsky (G.), „The death of the tsarevitch Dimitri. A reconsideration of the case“, *Oxford slavonic papers, V,* 1954.
Vremennik Ivana Timofeeva, Moscova, Leningrad, 1951 (editat de Derjavina şi de Andrianova-Pereţ).
Zabelin (I.), *Domaşnii bit russkih ţîrei v XVI-XVII stoletii*, Moscova, 1869.
Zabelin (I.), *Domaşnii bît russkogo Naroda*, Moscova, 1872.
Zimin (A.), „Smert’ Ţarevicia Dmitria i Boris Godunov“, *Voprosî Istorii* 9, 1978.

Bibliografiile lui Boris Godunov:

Durand-Cheynet (C.), *Boris Godounov et le mystère Dimitri*, Paris, 1986.
Graham (S.), *Boris Godounoff*, Londra, 1933.
Grunewald (C.), *La véritable histoire de Boris Godounov*, Paris, 1961.
Platonov (S.-F.), *Boris Godunov*, Petrograd, 1921.
Platonov (S.-F.), *Boris Godounov, tsar de Russie*, Paris, 1929.
Skrânnikov (R.), *Boris Godunov*, Moscova, 1978.

Merită citite:

Margeret (Căpitanul Jacques), *Un mousquetaire à Moscou*, Paris, 1893.
Mérimée (Prosper), *Un épisode de l’histoire de Russie, les faux Demetrius*, Paris, 1853.
Pierling (Paul), *Rome et Demetrius*, Paris, 1878.

Capitolul al VI-lea

Lucrările consacrate acelei epoci sunt foarte numeroase. Vom cita pentru perioada ei de început:

O rossii v *ţarsstvovanie Alekseia Mihailovicia, socinenia Grigoriia Kotoşkina*, Sankt Petersburg, 1906, 4 vol.
Absoliutizm b rosii XVII-XVIII v, (Moscova, 1964), *cf.* Articolul semnat de N. Demidova.
Bogoslovski (M.), *Bît i nravî russkogo dvorianstva v pervoi polovine XVIII veka*, Moscova, 1906.
Panşcenko, *Russkaia Kul’tura* v *Kanun Petrovîh reform*, Leningrad, 1984.
Petru cel Mare, *Pisma i bumagi Piotr Velikogo*, Sankt Petersburg, 1887, 12 volume.
Petru cel Mare, ediţia Şcerbatov, *Journal de Pierre le Grand depuis l’année 1698 jusqu’à la paix de Nystadt*, Londra, Berlin, 1773, 2 volume.
Andreiev (editor), *Piotr Velikii* (sbornik statei), Moscova, Leningrad, 1947.
Bogoslovski (M.), *Piotr I. Materiali dlia biografii*, Moscova, 1940-1948, 5

volume.
Bruckner, *Piotr Velikii*, Sankt Petersburg, 1882.
Cracraft (J.), *The church reform of Peter the Great*, Londra, 1971.
Golikova (N.), *Politiceskie proţessî pri Piotr I*, Moscova, 1957.
Grunwald (C. De), *La Russie de Pierre le Grand*, Paris, 1933.
Grunwald (C. De), *Trois siècles de diplomatie russe*, Paris, 1945.
Garrard (G.), *The eighteenth century în Russia*, Oxford, 1973 (volumul acesta oferă numai contribuţii de preţ).
Guichen (de), *Histoire d'Eudoxie Feodorovna, première épouse de Pierre le Grand,* Leipzig, 1861.
Dmytryshyn (B.), editor, *The modernization of Russia under Peter I and Catherine II*, New York, 1974.
Gasiorowska (X.), *The image of Peter the Great în Russian fiction*, Madison, 1979.
Gordon (A.), *History of Peter the Great*, Aberdeen, 1755, 2 volume.
Herbert (J.), *Le czar Pierre le Grand a Charleville*, Charleville, 1876.
Ikonnikov, *Russkaia jenşcina nakanune i posle reform Petra velikogo*, Kiev, 1874.
Kapterev (N.), *Patriarh Nikon i ţar Aleksei Mihailovici*, Sergeiev-Posad, 1909.
Korb (J.), *Diary of an Austrian secretary of legation at the court of Czar Peter the Great*, Londra, 1863 şi Londra, 1968.
Klioutchevski (V.), *Pierre le Grand et son oeuvre*, Paris, 1853.
Lamartine (A de), *Pierre le Grand,* Paris, 1865.
Lortholary (A.), *Le mirage russe en France au XVIIF siicle,* Paris, 1951.
Lupov (S.P.), *Istoriia stroitel'stva Peterburga* v *pervoi cetviorti XVIII veka,* Moscova, Leningrad, 1957.
Massie (R.), *Pierre le Grand,* Paris, 1980.
Miliukov (P.), *Gosudarstvennoe stroennie reformî Petra velikogo*, Sankt Petersburg, 1905.
Melnikov (Pecerskii), *Polnoe Sobranie socinenii,* Sankt Petersburg, Moscova, 1898, t. 14.
Muller (A.V.), *The spiritual regulations of Peter the Great*, Seattle, 1972.
Moteau de Barzey (J.N.), *Mémoires politiques d'un brigadier de sa majesté czarienne*, Paris, 1735, 3 vol.
Neuville (de la), *Relation curieuse et nouvelle de la Moscovie*, La Haye, 1699.
Muliukin (A.S.), *Priezd inostranţev v moskovskoe gosudarstvo*, Spb 1909.
O'Brien, Bickford, *Russia under two tsars, 1682-1689: the regency of Sofia*, Berkeley, 1952.
Ustrialov (M.G.), *Istoriia farstvovania Piotra Velikogo*, SPb 1858-1863, 6 vol.
Patriarşiia iii Nikonovskaia letopis. *Polnoe sobranie russkih letopisei*, SPb 1901, vol. 12.
Palmer (W.), *The Patriarch and the Tsar, „The replies ofthe humble Nikon"*, Londra, 1871.
Pascal (Pierre), *Avvakum et les debuts du Raskol*, Paris, 1938.
Pavlenko, Nikiforov, Volkoff, *Rossiia v period reform Petra pervogo*, Moscova, 1973.

Poltava k stoletiu poltavskovo srajeniia-sbornik statei, Moscova, 1959.
Portal (R.), *Pierre le Grand*, Paris, 1969.
Predşcenski, *Petersburg Petrovskogo vremeni*, Leningrad, 1948.
Raeff (M.), *Peter the Great, reformer or revolutionnary?*, Boston, 1966.
Romanovici-Slavatinski, *Dvorianstvo* v *rossii*, Kiev, 1912.
Rumianţeva (V.S.), *Tendentii razvitiia obşcecestvennogo sozdaniia i prosveşcenia* v *Rossii XVIII veka*, *Voprosî Istorii* 2, 1988.
Sbornik imperatorskogo russkogo istoriceskogo obşcestva, SPb 1867-1916, cea dintâi culegere consacrată judecării ţareviciului.
Segur (de), *Histoire de la Russie et de Pierre le Grand*, Paris, 1829, 2 vol.
Tregubov, *Religioznîi bît Russkih i sostoianie duhovenstva v XVIII veke po memuaram innostrantev*, Kiev, 1884.
Troyat (H.), *Pierre le Grand,* Paris, 1979.
Tolstoi (A.), *Pierre le Grand*, Paris, 1929.
Teil (J. du) *Le Csar a Dunkerque*, Dunkerque, 1902.
Vallotton (H.), *Pierre le Grand*, Paris, 1958.
Voltaire, „Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand" în *Oeuvres complètes*, vol. XXIV, ediţia din 1784.
„Lettres de l'imperatrice de Russie et de M. de Voltaire" în Voltaire, *Oeuvres complètes*, vol. 67, ediţia din 1784.
Waliszewki, *Pierre le Grand*, Paris, 1887.
Waliszewki, *L'héritage de Pierre le Grand*, Paris, 1900.
Weber (F.W.), *The present state of Russia*, Londra, 1723.
Wittram (R.), *Peter I, Tsar und Kaiser*, Goettingen, 1964, 2 volume.

Capitolul al VII-lea

O bibliografie foarte completă privind domnia Ekaterinei a II-a se află în remarcabila lucrare *Russia in the age of Catherine the Great*, Londra, 1981, sub semnătura Madariaga (I. de). Alte lucrări clasice privind numeroase alte aspecte prezentate în acest capitol:

Sbornik imperatorskogo russkogo istoriceskogo obşcestva, vol. al VII-lea.
Bolotov (A.T.), *Jizn'i prikliucenie Andreia Bolotova*, Leningrad, 1931.
Ekaterina a II-a, *Socineniia* (ediţia Pypine), SPb 1901, 12 volume, în special volumul al XII-lea.
Catherine II, *Mémoires*, ediţia franceză, cea dintâi publicată în 1857 şi aceea din 1953, Paris.
Şcelbalski (P.), *Politiceskaia Sistema Piotra III*, Moscova, 1870.
Haxthausen (G.C.), „Doneseniia daţkogo poslannika o tarstvovanie Piotra III i perevorota 1762 g", *Russkaia Starina* nr. 158 şi 160, 1914; nr. 161, 162 şi 164, 1915.
Bilbasov (V.A.), *Istoriia Ekaterinî II*, Berlin, 1900, 2 volume.
Dachkova (Prinţesa), *Mémoires*, Londra, 1958, şi Paris, 1966.
Lebedev (P.S.), *Grafi Nikita i Piotr Paninî*, SPb, 1863.
Petrovitch (M.B.), „Catherine II and a fake Peter III în Montenegro", *Slavic*

Review XIV.2, aprilie 1955.
„Possobniki i storonniki Pugaciova“, *Russkaia Starina*, nr. 1/1876 şi 17/1876.
Puşkin (A.) „Istoriia Pugaciova“ în Puşkin (A.), *Polnoe sobranie socinenii*, Moscova XII, 1949.
Pypine (A.N.), *Russkoe Massonstvo XVIII i pervogo cetviorti XIX veka*, Petrograd, 1916.
Radichtchev (A.N.), *Journey from St-Petersburg to Moscow* (editată de R. Page), Cambridge, Mass., 1958.
Ransel, „Nikita Panin's imperial project and the struggle of hierarchy group at the court of Catherine II“, *Canadian Slavic Studies IV*, Fall 1970, pp. 443-463.
Soloviov (S.M.), *Istoriia roşii i drevneişîh vremen*, Moscova, 1959-1966, 15 volume, volumul al III-lea.

Referitor la problemele ridicate de reforme:

Confino (M.), *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIII*[e] *siècle*, Paris, Institut d'Études slaves XVIII, 1963.
Coquin (F.-X.), *La grande commission legislative 1767-1768. Les cahiers de doléances urbaines*, Paris, Louvain, 1972.
Dvorianstvo i krepostnoi stroi v rossii XVI-XVIII vekov. Sbornik, Moscova, 1975.
Raeff (M.), *Plans for political reform în imperial Russia 1730-1905*, Pretince Hall N.J., 1966.
Raeff (M.), „The domestic policies of Peter III and his overthrow“, *American Historical Review XV* nr. 5, iunie 1970.
Raeff (M.), „The well-ordered Police-State and the development of modernity“, *American Political Review*, LXXX nr. 15, decembrie 1975.
Safronov (N.M.), „Konstituţionîi proekt N.I., Panina-D.I. Fonvizina“, *Vospomogatelnîe istoriceskie disţiplinî*, Leningrad, 1971, volumul al VI-lea.

Privind răscoala lui Pugaciov:

Pascal (P.), *La révolté de Pougatchev*, 1971.
Dubrovin (N.), *Pugaciov i ego soobşciniki*, SPb 1884, 3 volume.

Au apărut numeroase lucrări generale în limba franceză, dintre care:

Brian-Chaninov (N.), *Catherine I, impératrice de Russie*, Paris, 1932.
Olivier (D.), *Catherine la Grande*, Paris, 1966.
Tegny (E.), *Catherine II et la princesse Dachkoff*, Paris, 1860.
Troyat (H.), *Catherine la Grande*, Paris, 1977.
Waliszewski (K.), *Le roman d'une impératrice*, Paris, 1893 şi *Le fils de la Grande Catherine. Paul* I, Paris, 1912.
Ragsdale (H.), *Paul I, a reassessment of his life and reign*, Pittsburgh, 1979.
Grundwald (C. De), *L'assassinat de Paul I*[er], Paris, 1960.

Childer (N.K.), *Imperator Pavel* I, SPb, 1901.
Kobeko (D.I.), *Ţarevici Pavel Petrovici 1754-1796*, SPb, 1883.
Morane, *Paul Ier de Russie*, Paris, 1907.
Nikolas Mikhailovitch (Marele duce), *Le tsar Alexandre Ier*, Paris, 1931.
Nikolas Mikhailovich (Marele duce), *Legende sur la mort de l'Empereur Alexandre en Siberie*, SPb 1907.
Sivkov (K.V.), „Samozvanşcestvo v rossii v posledenei treti XVIII veka", *Istoriceskie zapiski*, nr. 31, 1950.
Goerz (von), *Mémoires sur la Russie*, Wiesbaden, 1969.
Vernadski (G.), *Russkoe massonstvo* v *ţarstvovanie Ekaterinî II*, Petrograd, 1917.
Baratinski (Prinţul), *Le mystire d'Alexandre Ier, le tsar a-t-il survécu sous le nom de Fedor Kouzmitch?* Paris, 1929.
Tchoulkov, *Les derniers tsars autocrates*, Paris, 1928.
Czartoryski (Prinţul A.), *Mémoires et correspondance avec l'Empereur Alexandre Ier,* Paris, 1887, 2 volume.
Childer, *Imperator Aleksander Pervyi*, SPb 1897, 4 volume.
La Harpe (G. De), *Mémoires,* Paris, 1864.
Lioubimov (L.), *Taina imperatora Aleksandra I*, Paris, 1938.
Maistre (J. De), *Mémoires politiques et correspondance diplomatique*, Paris, 1859.
Speranski (M.M.), „Pisma Speranskogo k.A.A. Stolîpinu", *Russkii Arhiv VII*, 1869, nr. 9.

Capitolele al VIII-lea, al IX-lea şi al X-lea

Au fost publicate mai multe lucrări de neînlocuit având ca subiect *intelighenţia* şi terorismul faţă de care autorul se simte profund îndatorat. Aşa se explică trimiterile pe care le facem la bibliografiile lor, chiar dacă lucrările citate au fost intens utilizate în prezenta carte.

Despre intelighenţia

Beidiaev (N.), *Les sources et le sens du communisme russe*, Paris.
Billington (H.), *Mikhailovski and Russian populism*, Oxford, 1958.
Confino (M.), *Daughter of a revolutionary*, Londra, 1974.
Hingley (R.), *Nihilists: Russian radicals and revolutionaries în the reign of Alexander II, 1855-1881*, Londra, 1967.
Itenberg, *Dvijenie revoluţionnogo narodnicestva*, Moscova, 1965.
Leikina-Svirskaia (V.R.), *Intelligenţiia* v *Rossii vo vtoroipolovine XIX veka*, Moscova, 1971.
Lunacearski (A.V.), *Intelligenţiia v eio proşlom, nastoiaşcem, i buduşcem,* Moscova, 1924.
Malia (M.), *Hertzen and the birth of Russian socialism*, Harvard University Press, 1961.

Nahimyi (V.), *The Russian intelligentsia from torment to silence*, New Brunswick, 1983.
Pipes (R.), *The Russian intelligentsia*, New York, 1961.
Pipes (R.), *Struve. Liberal on the left*, Harvard, 1970.
Pipes (R.), *Struve. Liberal on the right*, Harvard, 1980.
Raeff (M.), *The decembrist movement*, Englewood Cliffe, 1966.
Schapiro (L.), *Turgheniev. His life and Times*, Oxford, 1978.
Ţimbaev (N.I.), *Slavianofilstvo: iz istorii russkoi obşcestvenno-politiceskoi mâsli*, Moscova, 1976.
Ţimbaev (N.I.), *Aksakov* v *obşcestvennoi jizjni po-reformnoi Rossii*, Moscova, 1978.
Ulam (A.), *Ideologies and illusions*, Harvard, 1976.
Venturi (F.), *Les intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe du XIXe siècle*, Paris, 1972, 2 volume (de neînlocuit).
Vucinych (A.), *Social thought în tsarist Russia: the quest for a general Science of society, 1861-1917*, Chicago, 1976.
Walicky (A.), *Slavophile controversy: history of a conservative utopia în XX century, Russian thought*, Oxford, 1975.
Baynac (J.), *Les socialistes révolutionnaires*, Paris, 1979.
Naimark (N.), *Terrorists and socialists: the Russian revolutionary movement under Alexander III*, Harvard University Press, 1983.

Despre educaţie

Besançon (A.), *Éducation et societé en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Paris, La Haye, 1974.
Şcetnina (G.I.), *Studentcestvo i revoliuţionnoe dvijenie v Rossii; posledniaia cetviort XIX veka*, Moscova, 1987.
Rojdestvenski (S.V.), *Oîcerkipo istorii sistem narodnogoprosveşceniia* v *Rossii* v *XVIII-XIX vv*, SPb, 1912.
Studentcestvo v ţifrah, SPb, 1909.
Uvarov (S.), „Desiatiletie ministerstva narodnogo prosveşceniia 1833-1844“, în Gerşenzon (ediţia), *Epoha Nikolaia I go*, Moscova, 1911.

Despre reforme

Belonkovski (I.), *Zemskoe dvijenie*, Moscova, 1914.
Briuhatov (L.D.), *Znacenie „tretiego elementa“ vjizni zemstva, 1864-1914*, *Jubilenîi sbornik*, SPb, 1914.
Cerkasova (N.V.), *Formirovanie i razvitie russkoi advokaturî* v *Rossii 60-80 gg, XIX v.*, Moscova, 1987.
Drujinin, *Russkaia derevnia na perelome 1861-1881*, Moscova, 1978.
Le statut des paysans libérés du servage, Paris, La Haye, 1963.
Herasimenko (G.), „Zemstva v oktiabrskie dni“, *Voprosî Istorii*, 11/1987.
Korotkin, „Sudebnaia reforma 1864 g. v Rossii“, *Voprosî Istorii*, 12/1987.

Korelin (A.P.), *Dvorianstvo v poreformnoi Rossii*, Moscova, 1979.
Miţkevici (S.I.), *Zapiski vratcia-obşcestvennika 1888-1918*, Moscova, 1941.
Primurova (N.M.), *Zemskaia intelligenţiia i eio roV v obşcenstvennoi bor'be de naceala XX veka*, Moscova, 1986.
Starr (I.), *Descentralization and self-government în Russia 1830-1870*, Princeton, 1972
Topuhin, *Nastoiaşcie i buduşcie russkoi politiki*, Moscova, 1907.

Despre problemele de stat şi absolutism

Childers (M.), *Imperator Nikolai Pervoi*, SPb, 1903, 2 volume.
Eroşkin (N.), *Istoriia gosudarstvennîh ucerejdenii de revoliuţionnoi Rossii*, Moscova, 1968.

Konstituţiia Loris-Melikova, Londra, 1893.
Korf (M.), *Jizn' grafa Speranskogo*, SPb, 1861.
Korkunov (N.), *Russkoe gosudarstvennoe pravo*, SPb, 1899, 2 volume.
Lincoln (W.), *Nicolas* I, *Emperor and autocrat of all the Russias*, Bloomington, 1978.
Meşcerski (Prinţul), *Vospominaniia*, SPb, 1897-1898, 2 volume.
Mosse (M.), *Alexander II and the modernization of Russia*, New York, 1958.
Pobedonostsev (K.P.), *Reflections of a Russian states man*, Londra, 1898.
Speranski, *Drujeskie pis'ma k Masal'skomu*, SPb, 1862.
Svod zakonov rossiiskoi imperii, SPb, 1892, vol. I, un volum.
Zaionşcikovski (P.A.), *Krizis samoderjaviia na rubeje 1870-1880 khgodov*, Moscova, 1964.
Zaionşcikovski (P.A.), *Rosciiskoe samoderjavie v konţe XIX stoletiia,* Moscova, 1970.
Zoiantchkovskii (P.A.), *The Russian autocracy under Alexander III,* Gul. Breeze, 1978.

Despre începuturile secolului XX

Şaţilo, *Russkii liberalizjm na kanune revoliuţii 1905-1907 gg.*, Moscova, 1985.
Şepelev (L.E.), *Ţarizm i burjuaziia v 1904-1914 gg.*, Leningrad, 1987.
Ioffe (G.E.), *Velikii Oktiabr' i epilog ţarizma*, Moscova, 1987.
Leikina-Svirskaia (V.R.), *Russkaia intelligenţia* v *1900-1917*, Moscova, 1981.
Minţ (editor), *Neproletarskii pîrtii Rusi*, Moscova, 1984.
Paholenko (N.B.), *Gosudarstvenno-pravovîe vzgliadî G.V. Plehanova 1883-1903*, Moscova, 1987.
Petrunkevici, *Mémoires*, Berlin, 1934.
Politiceskaia ssâlka v *Sibiri XIX-nacealo XX vekov, istoriografiia i istociniki*, Novosibirsk, 1987.
Savel'ev (S.N.), *Ideino-bankroţvo bogoiskatetstva* v *Ros şi i* v *naceale XX veka*, Leningrad, 1987.

Stolypine (A.), *P.A. Stolypine*, Paris, 1927.
Cernenski (E.D.), *Burjuaziia i ţarizm* v *pervoi russkoi revoliuţii*, Moscova, 1970.
Uşakov (A.B.), „Demokraticeskaia intelligenţiia Rossii na puti k soţializmu“, *Voprosî Istorii*, 10/1987.
Witte (Contele de), *Souvenirs*, Berlin, 1922-1923.

Capitolul al XI-lea

Principalele mărturii despre Rasputin:

Ioussoupov (F.), *La fin de Raspoutine*, Paris, 1927.
Ioussoupov (F.), *Avant l’exil, 1887-1919*, Paris, 1952.
Ioussoupov (F.), *Rasputin, his malignant influence and his assassination*, Londra, 1928.
Bienstock (J.), *Raspoutine, la fin d’un règne,* Paris, 1917.
Enden (M. De), *Raspoutine ou la fascination*, Paris, 1976.
Amalrik (A.), *Raspoutine,* Paris, 1982 (lucrare postumă în care se remarcă o analiză de o foarte mare fineţe).
Gevakhov (Prinţul de), *La verita su Rasputin,* Bari, 1930.
Le ministre du mal. Mémoires de Fedor Rajevski, secrétaire privé de Raspoutine, s.l.n.d.
Murat (Prinţesa L.), *Raspoutine et l’aube sanglante,* Paris, 1918.
Nekliudoff (A.), *Diplomatic reminiscences before and during the World War 1911-1917,* Londra, 1920.
Pares (B.), *The fall of Russian monarchy*, Londra, 1939.
Pourichkevitch (V.), *Comment j’ai tué Raspoutine*, Paris, 1923.
Radziwill (Prinţesa C.), *Rasputin and the Russian revolution*, New York, 1918.
Rasputin (M.), *Rasputin, the man behind the myth, a personnal mémoire*, Engelwood ciffs, 1977.
Rasputin (M.), *My father*, Londra, 1934.
Rodzianko (V.), *Le règne de Raspoutine: mémoires du dernier président de la Douma d’empire 1900-1917*, Paris, 1927.
Simonovitch (A.), *Raspoutine par son secrétaire,* Paris, 1930.
Spiridovitch (Generalul), *Raspoutine 1863-1916, d’après les documents et archives privées de l’auteur,* Paris, 1935.
Trufanov (S.), *The mad monk of Russia, Iliodor*, New York, 1918.
Wyrubova (A.), *Mémoires of the Russian Court*, New York, 1923.
Wassiliev (A.), *Mes souvenirs,* Le monde slave, 1927.
Wilson (C.), *Rasputin and the fall of the Romanovs*, New York, 1964.

Despre sfârşitul familiei Romanov

Nicolas II, *Journal intime*, Paris, 1925.
The lettres of the tsar to the tsaritsa 1914-1917, Londra, 1927.
The letters of the tsaritsa to the tsar 1914-1916, Londra, 1923.
The secret letters of the last tsar, New York, 1938.

Alexandre (Marele-duce), *Quand j'étais grand-duc*, Paris, 1934.
Andrei (Marele-duce), extrase din jurnalul său, *Krasnîi Arhiv XXVI*, 1928, pp. 185-210.
Beckendorff (Contele P.), *The last days at Tsarkoe Selo*, Londra, 1922.
Block (A.), *Les derniers jours de l'Ancien Régime*, Paris, 1931.
Botkin (T.), *Vospominania o Ţarskoi sem'ie*, Belgrad, 1921.
Buchanan (Sir G.), *My mission to Russia*, Londra, 1923, 2 volume.
BUchanan, „The foulest crime în history“, *Saturday Review*, 1935.
Bulygin (P.), Kerensky (A.), *The murder of the Romanov's*, Londra, 1935.
Buxhoeveden (Baroana S.), *Left behind fourteenth months în Siberia during the revolution*, New York, 1929.
Buxhoeveden (Baroana S.), *The life and tragedy of Alexandra Feodorovna*, Londra, New York, 1928.
Gilliard (P.), *Thirteen years at the Russian Court*, New York, 1921.
Ioffe (G.Z.), *Velikii oktiab'r i epilog ţarizma*, Moscova, 1987; completată de un proces-verbal referitor la lucrarea lui Cerkasov din *Novîi Mir*, 7-1988.
Izvestia, 19.07.1918 (informare despre executarea ţarului).
Lloyd Georges (D.), *War memories. 1916-1917*, Boston, 1934.
Paléologue (M.), *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*, Paris, 1921, 3 volume.
Troţki (L.), *Kak voorujalas revoliuţiia*, Moscova, 1923.
Trotsky (L.), *Diary în exile*, Cambridge, Mass., 1958.
Wilton (R.), *The last days of the Romanovs*, Londra, 1920.
Pares (B.), *The fall of the Russian monarchy*, Londra, 1961.
Nikolai Mikhailovitch (Marele-duce), *La fin du tsarisme*, Paris, 1968.

Despre represiunea din 1918

Krasnaia kniga VE.K.f Moscova, 1920, voi. 1.
Laţis, *C.K. v borbe s kontr revoliuţii*, Moscova, 1921.
Mal'kov, *Zapiski komendanta moskovskogo Kremlia*, Moscova, 1962.
Peters, „Vospominania o rabote v V.C.K. v pervîe godî revoliuţii“, *Bîloe*, Paris, 1933, vol. XLVII.
Sobranie uzakonenii i riasporiajenii Rabocego i Krestianskogo pravitelstva, Petrograd, 1918.

Capitolele al XII-lea şi al XIII-lea

Exceptând lucrările clasice referitoare la acea perioadă, *cf.* Bibliografiile despre revoluţia rusă din:

Ferro (M.), *La Révolution russe*, Paris, 1967-1977, 2 volume.
Gorodeţki, *Rojdenie sovetskogo gosudarstva 1917-1918*, Moscova, 1987.
Keep (J.), *The Russian revolution, a study în mass mobilization*, New York, 1976.

Minţ (I.), *Istoriia velikogo oktiabria*, Moscova, 3 volume.
Pipes (R.), *Revolutionnary Russia*, Harvard, 1968.
Walter (G.), *Histoire de la révolution russe*, Paris, 1953.
Savel'ev (P.-Ş.), Iroşnikov (M.P.), Soboliov (G.L.), „Publikaţiia Dokumentov po istorii velikogo oktiabria i grajdanskoi voinî“, *Voprosî Istorii,* 10/1987.
Ignatenko (T.A.) *Kritika menşeviţkoi konţepţii Istorii oktiabria* v *sovеţkoi istoriografii*, Moscova, 1986.

Lucrarea de bază este:

Soljeniţîn (A.), *Arhipelag gulag,* YMCA Press, ediţia rusă, şi Le Seuil, 1972-1976, 4 volume, precum şi lucrările lui Conquest (R.).

Câteva lucrări sovietice mai recente referitoare la perioada iniţială:

Izucenie otecestvennoi istorii v *SSSR mejdu 25 i 26 s'ezdami KPSS*, Moscova, 1982.
Spirin (L.), Litvin (A.), *Na zaşcite revoliuţii. V.L Lenin* v *godî grajdanskoi voinî*, Leningrad, 1985.
Iroşnikov (M.), „Dokumentarnaia letopis geroiceskoi epohi“, *Kommunist*, nr. 15/1986.

Despre stalinism, originile sale şi revizuirea contemporană, cititorul se poate informa din lucrările clasice şi bibliografia lor, printre care amintim:

Brzezinski, *La purge permanente dans le totalitarisme soviétique,* Paris, 1958.
Conquest (R.), *La grande terreur, les purges staliniennes des années 39*, Paris, 1970 şi 1976.
Conquest (R.), *Kolyma*, Londra, 1978.
Medvedev (R.), *Le stalinisme*, Paris, 1972.
Souvarine, *Staline*, Paris, 1985.
Tucker (S.), *Stalin as revolutionnary,* t. I, New York, 1973.
Werth (N.), *Les procès de Moscou*, Bruxelles, 1987 (*cf.* Bibliogr.).

Procesele din perioada 1936-1937-1938. Moscova (procese-verbale), dar mai ales documentele celui de-al XX-lea şi ale celui de-al XXII-lea Congres al PCUS.

Raportul secret al lui Hruşciov de la Congresul al XX-lea, editat de B. Lazitch, Paris, 1976.

Memoriile supravieţuitorilor dintre care rămân semnificative, până în prezent:

Alliloueva (S.), *Vingt lettres à un ami*, Paris, 1967, text în limba franceză; New York, 1967, text în limba rusă.

Allilueva (S.), *Tol'ko odin god*, New York, 1969.
Chalamov, *Recits de la Kolyma,* Paris, 1985.
Guinzbourg (E.), *Le vertige,* Paris, 1967.
Guinzbourg (E.), *Le ciel de la Kolyma,* Paris, 1980.
Ivinskaia (O.), *Otage de l'Éternité*, Paris, 1978.
Mandelshtam (N.), *Contre tout espoir*, Paris, 1970-1975, 3 volume.
Tehoukovskaia (L.), *La maison déserte*, Paris, 1975.
Tehoukovskaia (L.), *Entretiens avec Anna Ahmatova*, Paris, 1980.
Tehoukovskaia (L.), *Les chemins de l'exclusion*, Paris, 1980.
Soljenitsyne (A.), *Une journée dans la vie d'Ivan Denisovici*, Paris, 1976.
Vichnevskaia (G.), *Galina,* Paris, 1985.

Indicăm aici doar câteva repere, pe cele mai cunoscute, deoarece în lucrările autorului figurează bibliografii mai complete: *Stalin, la révolution et le pouvoir: Le povoir confisqué; La déstalinisation commence*. Actualmente, în URSS, întreaga istoriografie oficială se află sub semnul întrebării, iar revistele publică articole şi texte care pun la îndoială istoria sovietică referitoare la toate timpurile, fapt ce conferă precaritate întregii bibliografii. Din întreaga reevaluare vom cita numai:

Seliunin (V.), „Istoki“, *Novîi Mir*, nr. 5, mai 1988, pp. 162-190 (punerea în discuţie a alegerilor făcute iniţial de Lenin).
„Rossia-Kroviu umîtaia? Artema Veselogo“, *Po materialam licinogo arhiva pisatei'ia*, acelaşi număr, pp. 135-162.
Pasternak (B.), „Doktor Jivago“, *Novîi Mir*, nr. 1-4, 1988.
Grosman (V.), *Jizn'i sud'ba Oktiabr'* nr. 1-4, 1988. (Lucrarea se întemeiază pe paralela dintre Hitler şi Stalin şi constituie o reflecţie politică inedită în URSS asupra naturii stalinismului).
Kapustin (M.R), „Ot kakogo nasledstvia mî otkazâvaemsia?“, *Oktiabr'* nr. 4, 1988, pp. 176-193 şi 5, 1988, pp. 149-172 (discuţie cu un caracter general).
Nuikin (A.), „Idealî ili interessî“, *Novîi Mir*, I, 1988, pp. 190-212 (discuţie pe tema mentalităţilor sovietice).
Şmelev (S.), „Novîie trevogi“, *Novîi Mir*, nr. 4, 1988, pp. 160-176. (*Ibid.*)

Dezbateri ale unor istorici care pot fi urmărite în *Voprosî Istorii*, 3/1988. Masa rotundă pe tema pierderilor staliniste şi articolele semnate de Iskanderov şi de Danilov, inspirate de *foametea cea mare*.

Baldîş, Panizovska, *Nikolai Vavilov*, Leningrad, 1987.
Morţii lui Stalin din Gulag, Semionov în *Moskovskii Komsomoleţ*, 24.02.1988.
Întoarcerea lui Hruşciov, „Cetâri vstreci s Hruşciovîm“, *Ogoniok*, nr. 28, 1988.

Articolele publicate în *Ogoniok* despre:

Lîsenko, (nr. 1 şi 2, 1988).
Afacerea Béria, Burlaţki în *Literaturnaia Gazeta*, nr. 24-2, 1988.

Memoriile mareşalului Jukov,
Persecuţiile împotriva lui Tvardovski, *Ogoniok*, nr. 5, 1988, Feţele multiple ale lui Lenin, *Ogoniok*, nr. 16, 1988,
Garanţiile juridice ale Statului de drept.
Tiutiukin (S.), „Plehanov i velicie ucenogo, tragedia revoliuţionnera“, *Kommunist,* nr. 5, mai 1988, pp. 90-100 (reevaluarea lui Plehanov).

Nu putem decât să indicăm asemenea exemple de reflecţii novatoare – care se referă nu atât la „petele albe“ ale istoriei, la „aproximările“ sau la erorile politice cât la certitudinile ideologice iniţiale.

În ce priveşte izvoarele „părinţilor întemeietori“, ne vom referi la operele complete ale lui Lenin, Stalin şi la lucrările publicate de Hruşciov, precum şi la diferitele congrese al PCUS, citate deja în lucrările clasice asupra URSS şi indicate anterior.

Index

E

F

G

L

M

N

O

P

Q

R

S

Cuprins

POLIROM

HISTORIA

«Simt că voi părăsi viaţa înainte de 1 ianuarie. Dacă voi fi omorît de asasini obişnuiţi, şi în special de un frate ţăran rus, tu, ţarul Rusiei, nu ai a te teme pentru tronul şi puterea ta, nu ai a te teme pentru copiii tăi care vor domni în veac. Dar dacă voi fi omorît de boieri, de nobili, dacă ei îmi vor vărsa sîngele, mîinile le vor rămîne mînjite de sîngele meu şi nu-l vor putea şterge timp de douăzeci şi cinci de ani. Vor trebui să părăsească Rusia. Fraţii îşi vor ucide fraţii, se vor ucide unii pe alţii, se vor urî unii pe alţii, şi nu vor mai fi nobili în ţară. Ţar al pămîntului Rusiei, dacă auzi sunînd ceasul lui Grigori, să ştii că dacă moartea mi-a fost provocată de unul dintre ai tăi, nimeni dintre ai tăi, nici un copil de-al tău nu va trăi mai mult de doi ani. Ei vor fi ucişi de poporul rus.» (Rasputin)

- **Ordinea fratricidă**
- **Renaşterea Rusiei**
- **Tirania incipientă**
- **Tirania absolută**
- **Ţari adevăraţi şi falşi**
- **Limitele statului „civilizat”**
- **Regicidul familial**
- **Pugaciovii din universităţi**
- **Agonia terorismului**
- **Sîngele lui Rasputin**
- **Apocalipsa**
- **Să nu ucizi**

Hélène Carrère d’Encausse este membră a Academiei Franceze.

Editura POLIROM
ISBN 973-683-438-7

CEU